

LATVIJAS
UNIVERSITĀTE

FILOZOFIJAS UN
SOCIOLOĢIJAS
INSTITŪTS

Izaicinājumi Eiropas kultūrai vēsturē un mūsdienās

Rakstu krājums

UDK 930.85(4)

Kr895

Izaicinājumi Eiropas kultūrai vēsturē un mūsdienās : LU Humanitāro zinātņu fakultātes Filozofijas un socioloģijas institūta rakstu krājums. Rīga: LU HZF Filozofijas un socioloģijas institūts, 2024, 320 lpp.

Krājums ir anonīmi recenzēts, un sastādīts LU HZF FSI bāzes finansējuma projekta “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija” ietvarā.

LATVIJAS
UNIVERSITĀTE

**FILOZOFIJAS UN
SOCIOLOĢIJAS
INSTITŪTS**

Krājuma sastādītājas un zinātniskās redaktors:

Ilze Koroļeva un Solveiga Krūmiņa-Koņkova

Literārā redaktore: Arta Jāne

Anģļu valodas tekstu redakcijai izmantota programma *Grammarly*

Maketētāja un vāka dizaina autore: Kitija Mirončuka

Vākam izmantots ar mākslīgā intelekta programmatūru *NightCafe Creator* ģenerēts attēls, kas veidots, balstoties uz šī krājuma galvenajiem atslēgvārdiem.

Krājuma recenzentes: Inta Mieriņa, Dr. sc. soc., Latvijas Universitāte

Anita Stašulāne, Dr. theol., Daugavpils Universitāte

ISBN 978-9934-506-75-8

© LU Humanitāro zinātņu fakultātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Saturs

Priekšvārds	6
Foreword	8
I daļa. Eiropas kultūra mūsu tagadnes izvēlēs	10
Māra Rubene	
Kā orientēties nākotnībā? “Eksistences estētika”	11–38
<i>Abstract. How Do You Orient Yourself in What Will Come?</i>	39
<i>Aesthetics of Existence</i>	
Kitija Mirončuka	
Atbildības ētikas robežas: dekolonizācijas neesošā vēsture Latvijā	40–49
<i>Abstract. The Ethical Limits of Responsibility:</i>	50
<i>The Non-Existent History of Decolonisation in Latvia</i>	
Velga Vēvere	
Marta Kreivena Nusbauma par bailēm un drosmes izkopšanu	51–59
<i>Abstract. Martha Craven Nussbaum on Fear and Cultivation of Courage</i>	60
Ella Buceniece	
Konstantīns Raudive pēc 50 gadiem: no jauna ieskatoties.	
Fenomenoloģiska skice	61–70
<i>Abstract. Konstantin Raudive After 50 Years: A New Look.</i>	71
<i>A Phenomenological Sketch</i>	
Andris Hiršs	
Panenteisms kā latviešu teorijas filosofēma	72–81
<i>Abstract. Panentheism as a Philosopheme of Latvian Theory</i>	82
Aīda Rancāne	
No kolektīvisma uz individuālismu: perspektīvas maiņa un tās	
izaicinājumi tradicionālās kultūras reproducēšanā mūsdienās	83–94
<i>Abstract. From Collectivism to Individualism: Shifting Perspective</i>	95
<i>and Its Challenges in Reproducing Traditional Culture Today</i>	
II daļa. Konspiratīvās genealoģija 20. gadsimtā Latvijā	96
Māra Kiope	
Konspiratīvās paredzamība 19.–20. gadsimta mijas	
Latvijas modernitātē	97–113
<i>Abstract. The Predictability of Conspirativity in Latvian</i>	114
<i>Modernity at the Turn of the XIX–XX Centuries</i>	

Solveiga Krūmiņa-Koņkova	
Konspiratīvās vēsture Latvijā: Aleksandrs Balodis, viņa idejas un biedrības	116–127
<i>Abstract. Aleksandrs Balodis, His Ideas and Societies</i>	128
Kristiāna Kupfere	
Antroposofijas ideoloģijas izpratne 20. gadsimtā Latvijā	130–138
<i>Abstract. The Reception of Anthroposophy in 20th Century Latvia</i>	139
Diāna Popova	
Skatījums uz “zinātni” un “pseidozinātni” staļinisma laika Latvijas presē	140–162
<i>Abstract. The View on “Science” and “Pseudoscience” in Stalinist-Era Latvian Press</i>	163
Inese Runce	
Konspiratīvais antisemitisms postkritikas laikmetā: dažas teorētiskas refleksijas	165–172
<i>Abstract. Conspiratorial Antisemitism in the Post-Critical Era: Some Theoretical Insights</i>	173
III daļa. Cilvēksituācija konfliktu un krīžu kontekstā: aktuālie pētījumi socioloģijā un mutvārdu vēsturē	174
Vladislavs Volkovs	
Etnisko un nacionālo grupu kā morālu kopienu izpratne socioloģiskajā domā: Bernards Jaks un Jirgens Hābermāss	175–190
<i>Abstract. Understanding Ethnic and National Groups As Moral Communities in Sociological Thought: Bernard Yack and Jürgen Habermas</i>	191
Kaspars Zellis	
Skats uz Baltijas valstu pagātņi caur Kremļa šaujamlūkas perspektīvu: ko Krievijas vēstures mācību grāmatas vēsta par Baltijas valstīm	193–209 210
<i>Abstract. A View of the Past of the Baltic States Through the Perspective of the Kremllins Embrasure: What Russian History Textbooks Tell About the Baltic</i>	
Inese Šūpule	
Atšķirīgais un kopīgais Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju attieksmēs pret karu Ukrainā: sekundāro datu analīze	211–221 222
<i>Abstract. Differences and Commonalities in the Attitudes of the Population of Latvia and Estonia Towards the War in Ukraine: Analysis of Secondary Data</i>	

Rita Kaša, Santa Barone-Upeniece

- Migrācijas temata atspoguļojums Latvijas pašvaldību attīstības
plānošanas dokumentos depopulācijas kontekstā 225–239
*Abstract. Addressing Migration in Latvia's Municipal Development
Planning in the Context of Depopulation* 240

Oksana Žabko, Zane Melķe

- Biogrāfiskās intervijas mobilitāšu pētniecībā: pētījumu tēmas
un metodiskie risinājumi 241–257
*Abstract. Biographical Interviews in Mobility Research: Research
Themes and Methodological Approaches* 258

**Ginta Elksne, Maruta Pranka, Maija Krūmiņa, Iliana Veinberga,
Diāna Lauriņa**

- Biogrāfiskā pieeja industriālā mantojuma izpētē: pastaigas
intervijas ar Rīgas porcelāna rūpnīcas bijušajiem darbiniekiem 260–273
*Abstract. The Biographical Approach in Exploring Industrial Heritage:
Walk-and-talk Interviews with Former Employees of the Riga Porcelain
Factory* 274

Ilze Koroleva

- Jauniešu domāšanas stilu un interneta lietošanas patēru mijiedarbe 275–294
*Abstract. The Interaction between Youth Cognitive Styles and
Internet Usage Patterns* 295

Edmunds Šūpulis

- Mutvārdu vēsture un neirotīkla tehnoloģijas: krustceļu sākumā 297–308
*Abstract. At the Intersection of Oral History and Neural Network
Technologies* 309

Vida Gudžinskienē, Salomėja Karasevičiūtē, Ilze Trapenciere

- Empowering Social Risk Families. Insights from Social
Workers' Experiences 311–321
*Kopsavilkums. Sociālā riska ģimeņu spēcīgāšana. Ieskats
sociālo darbinieku pieredzē* 322

Priekšvārds

Solveiga Krūmiņa-Koņkova

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Izaicinājumi Eiropas kultūrai

Ja mums piedāvātu raksturot izaicinājumus mūsdienu Eiropas kultūrai, iespējams, pirmie vārdi, kas mums ienāktu prātā, būtu spriedze un nenoteiktība: spriedze starp tradīcijām un pārmaiņām, identitāti un daudzveidību un nenoteiktība izvēlēs, meklējot iespējamus risinājumus šīs spriedzes pārvarēšanā.

Taču izaicinājumi nav tikai šajos divos vārdos ietvertās izjūtas. Tie ir notikumi, kas rada šīs izjūtas un kas neļauj no tām izvairīties. Šeit pieminēsim tikai dažus no tiem: migrācijas krīze, karš Ukrainā un digitālās revolūcijas izaicinājumi mūsu ierastajiem priekšstatiem par sevi un pasauli.

Šie notikumi skar arī mūs Latvijā. Ne tikai tāpēc, ka Latvija ir daļa no Eiropas un ne tās dīvainās *déjà vu* sajūtas dēļ, kad tikai liekas, ka esam kādreiz nonākuši līdzīgā situācijā, tomēr, piedzīvojot šādu sajūtu, nevaram to sasaistīt ar kādu konkrētu pagātnes mirkli. Līdzīgi notikumi jau glabājas mūsu vēsturiskajā atmiņā, tāpēc līdztekus spriedzei un nenoteiktībai mūsos ir vēl citas sajūtas: bailes, ka tie var atkārtoties.

Mēs zinām, ko nozīmē mēģināt sadzīvot ar ienācējiem, kuri negrib pieņemt pamatiedzīvotāju kultūru. Tie ir tie paši izaicinājumi, kurus pieredz mūsdienu Eiropa, risinot nekontrolējamās migrācijas jautājumus un mēģinot veidot ienācējos kopīgas Eiropas identitātes izjūtu. Tieši tāpat kā citviet Eiropā mēs diskutējam par pareizāko izvēli starp franču universālisma vai Lielbritānijas multikulturālisma modeļiem, vai Vācijas integrācijas pieeju, un tieši tāpat mēs esam iesaistīti postkoloniālisma diskursā, kur mums būtu jāizjūt solidaritāte ar tiem, kuru likteni noteica kādreizējo Eiropas impēriju koloniālā politika. Tomēr, šķiet, ka mūsos nav nedz šīs piederības izjūtas, nedz arī vainas apziņas, kuru no mums prasa postkoloniālisma filozofija. Šīs filozofijas piekritēji bieži atsaucas uz franču psihoanalītiķi un sociālo filozofu Francu Omaru Fanonu (*Frantz Omar Fanon*, 1925–1961), kurš rakstīja: “man kā krāsainam cilvēkam nav tiesību vēlēties, lai baltajā cilvēkā izkristalizētos vainas komplekss attiecībā uz manas rases pagātnei” (Fanon 2008, 203), un vienlaikus atbalstīja vardarbību kā sava veida terapiju apspiestajiem. Kura no šīm izvēlēm ir mūsējā?

Karš Ukrainā varētu būt iemesls visnomācošākajām bailēm, jo atšķirībā no lielākās eiropiešu daļas, kam vēl aizvien liekas, ka šis karš uz viņiem neattiecas, mēs vismaz nojaušam, ka mums no tā neaizbēgt, ka tas jau ar mums notiek. Šo nojautu ietekmē ne jau bumbu patvertņu marķēšana un naidīga valsts otrpus valsts robežai, bet gan tas, ka, tāpat kā jau reiz mūsu vēsturē, kaut kur pavisam netālu ik dienu tiek iznīcināta ticība tam, ka pastāv kāda robežšķirtne starp labo un ļauno, ka tam, ka cilvēka dzīvība ir vērtība un ka nogalināt ir slikti, vēl ir nozīme, kaut pavisam niecīga. Un tomēr, kā atbildēt uz jautājumu par to, kas notiek ar tiem eiropiešiem, kuriem, redzot, ka reizē ar tūkstošiem nevainīgu cilvēku iet bojā Eiropas kultūrā veidotās un nostiprinātās vērtības, liekas, ka viņus tas neskar? Kas notiek ar tiem no mums, kuriem arī liekas, ka šī kara izaicinājumi nav par mūsu iespējamām izvēlēm? Varbūt, ka atbilde slēpjas mūsu nespējā izšķirt, kas ir drošticamas zināšanas, kas ir viltus ziņas un patiesība? Varbūt, ka digitālā revolūcija, kuru mēs šodien piedzīvojam, ir izjaukusi ne tikai robežu starp patiesību un nepatiesību, bet atcēlusi arī tik pierastos priekšstatus par mums pašiem un mūsu vērtībām, par mūsu vietu pasaulē un galu galā – par pašu pasauli? Tāpēc arī migrantu krīzes veicinātie grautiņi Eiropas pilsētās vai kara postījumu ainas Ukrainā mums bieži vien liekas tikai mākslīgā intelekta rīku radītas bildītes.

Ar Eiropas kultūras izaicinājumiem saistītās problēmas savos rakstos analizējuši arī Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Filozofijas un socioloģijas institūta filozofi, sociologi un mutvārdu vēstures pētnieki. No viņu skatpunkta raugoties, risinājumi Eiropas kultūras izaicinājumiem bieži vien ir saistīti ar vērtību, uzskatu un prakses pārvērtēšanu. Tas aizvien vēl ir diskurss par brīvību un atbildību. Eiropas kultūrā meklējami gan aizmetņi pašreizējiem izaicinājumiem, gan resursi to risināšanai. Aicinājums atgriezties pie Eiropas un arī Latvijas kultūras mantojuma un tā radošas pārinterpretācijas mūsdienā apstākļos bija arī šī rakstu krājuma tapšanas mērķis.

Izmantotie darbi:

Fanon, F., Philcox, R. (2008). *Black Skin, White Masks*. Grove Press. Available at: <https://www.perlego.com/book/3905029>

Foreword

Solveiga Krūmiņa-Koņkova

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

Challenges to European Culture

If we were asked to characterise contemporary European culture's challenges, the first words that might come to mind are *tension* and *uncertainty*: tension between tradition and change, identity and diversity, and uncertainty in making choices while seeking solutions to overcome these tensions.

However, challenges extend beyond the feelings encapsulated by these two words. They are events that evoke these emotions, events from which we cannot escape. Here, we will mention only a few: the migration crisis, the war in Ukraine, and the challenges posed by the digital revolution to our established notions of self and the world.

These events also affect us in Latvia – not only because Latvia is part of Europe, nor simply due to a strange sense of *déjà vu*, where we feel we have encountered a similar situation before but cannot pinpoint a specific moment in our past. Similar events are preserved in our historical memory, which adds other feelings to tension and uncertainty: fears that these events might recur.

We know what it means to coexist with newcomers who refuse to embrace the culture of the indigenous population. These are the same challenges contemporary Europe faces as it grapples with uncontrolled migration and strives to cultivate a shared sense of European identity among migrants. Just as elsewhere in Europe, we debate the most appropriate model – French universalism, British multiculturalism, or the German approach to integration. Similarly, we engage in postcolonial discourse, which demands solidarity with those whose fate was shaped by the colonial policies of former European empires. However, it seems we lack both the sense of belonging and the guilt that postcolonial philosophy expects of us. Advocates of this philosophy often cite the French psychoanalyst and social philosopher Frantz Omar Fanon (1925–1961), who wrote, “*I have not the right as a man of colour to wish for a guilt complex to crystallise in the white man regarding the past of my race*” (Fanon, 2008, 203), while simultaneously endorsing violence as a form of therapy for the oppressed. Which of these paths is ours to choose?

The war in Ukraine could be the source of our most profound fears. Unlike much of the European populace, who still perceive this war as unrelated to them, we intuitively sense that we cannot escape it – that it is already happening to us. This intuition is shaped not by the marking of bomb shelters or the existence of a hostile state across our border but by the recognition that, as has occurred before in our history, somewhere very close to us, the belief in the boundary between good and evil, the sanctity of human life, and the immorality of killing is being obliterated daily.

And yet, how do we respond to the question of what happens to those Europeans who feel unaffected as thousands of innocent lives are lost alongside the values shaped and upheld by European culture? What happens to those among us who also feel that the challenges posed by this war do not concern our potential choices? Perhaps the answer lies in our inability to distinguish reliable knowledge from falsehoods or truth from disinformation. The digital revolution we are experiencing today has possibly dismantled the boundary between truth and lies and the familiar notions of ourselves, our values, our place in the world, and, ultimately, the world itself. As a result, images of riots fuelled by the migration crisis in European cities or scenes of destruction in war-torn Ukraine often seem to us like mere pictures created by artificial intelligence tools.

Philosophers, sociologists, and oral historians at the Institute of Philosophy and Sociology of the Faculty of Humanities, University of Latvia, have also analysed the issues related to the challenges to European culture in their works. From their perspective, solutions to these challenges often require re-evaluating values, beliefs, and practices. This remains a discourse about freedom and responsibility. Within European culture, we find both the roots of current challenges and the resources for addressing them. This collection of essays aims to encourage a return to the cultural heritage of Europe and Latvia, reinterpreting it creatively in the context of contemporary realities.

References

Fanon, F., Philcox, R. (2008). *Black Skin, White Masks*. Grove Press. Available at: <https://www.perlego.com/book/390502>

I daļa. Eiropas kultūra mūsu tagadnes izvēlēs

Māra Rubene

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Kā orientēties nākotnībā? “Eksistences estētika”

Raksts izstrādāts LU Humanitāro zinātņu fakultātes Filozofijas un socioloģijas institūta bāzes finansējuma projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija”. LU reģistrācijas nr. ZD2015/AZ82.

“Pažēlo, pasaule, māti”
Pasaule, pažēlo māti.
Kuru no dēliem man glābt
Un kuru man pasargāt?

....

Ā–ā! Kādas sāpes. Vēl trešais,
Vēl trešais tūliņ būs klāt –
Vai kā liecinieks vai kā svešais.
Ak, pasaule, pažēlo māti.
(Velga Krile. Kains¹)

Filozofiskajai estētikai ir enigmātiskas attiecības kā ar valodu, tā ar laiku. Šī savādība ir nolasāma “Spriestspējas kritikā”: Kants ir izšķīris starp artikulāciju, žestikulāciju, modulāciju, kas attiecas uz vārda, runas mākslām, taču tālāk par nošķirumu starp retoriku un dzejas mākslu, poēziju nav tām pievērsies. Lai gan Kants par valodas ignorēšanu ir saņēmis pārmetumus gan no Herdera, gan no Hāmaņa, ir jāgaida līdz Hēgeļa kursiem estētikā, lai literāro žanru analīze būtu plašāk filozofiski aplūkota. Kas attiecas uz laiku, tad Kants šīm attiecībām ir rezervējis “transcendentālo estētiku”. Martins Heidegers savā ziņā “atver” ne tikai filozofiskā pamata tēmu, iezīmējot filozofiskā mantojuma telpā kā laiciskuma, tā vācu valodas etimoloģiskās radniecības pavedienus ar latīņu un sengrieķu domu, bet arī diskusiju par estētiku ar Kantu, ar Hēgeli. Mākslas filozofijā, ko Hēgelis pielīdzināja estētikai, Heidegers pārnēs akcentu uz mākslasdarbu, “kas mūs pārceļ citur, ne tur, kur parasti mēdzam būt” (Heidegers 2022, 26).

Heidegers ir uzsvēris: “Dievu attēlo nevis tādēļ, lai vieglāk uzzinātu, kāds viņš izskatās, bet gan tādēļ, ka tā attēls ir mākslasdarbs un tādējādi pats *ir* dievs. To pašu var teikt par vārdisku darbu” (Heidegers 2022, 33). Tādējādi Heidegers ar lekcijām par “mākslasdarba sākotni” “ir kā svaiga gaisa elpa”, kā to novērtējis jau Hanss Georgs Gādamers. Katrā ziņā tas ir aicinājums

¹ Krile V. (1995). *Vanags. Dzejas izlase*. Rīga: Solvita, 385.

pārskatīt disciplinārās robežas un pievērsties tam – “kā darinājumā darās patiesības notikšana” (Heidegers 2022, 47). Diskusijas estētiskā pavērsiena enerģijā uzbango gan “sajūtu jeb *aesthēsis*”, gan “mākslasdarba”, gan “daiļo mākslu un skaistās zinātnes” plaknēs. Vēl vairāk estētika, kas dižajā filozofijas arhitektonikā atradās “sētas” pusē, var tikt pat pie būtiskajām atslēgām, lai kopā ar ētiku, politiku, ikdienas dzīves apzināšanu iekļautos aktuālajās filozofiskajās diskusijās.

Šajā filozofiskās rosības – diskusiju, pētījumu – telpā, viena no ievērojamākajām figūrām ir Mišels Fuko. Būdam Hēgeļa, Heidegera, Huserla, Kanta, jo īpaši Nīčes un vēl daudzu citu būtisku autoru darbu labs pārzinātājs, estētikas lasījumā Fuko nostiprina iepriekšminēto vēl neizlietotās iniciatīvas, tās ietver kā literatūras un valodas, tā arī galīguma, eksistences, patiesības pārdomāšanu un apzināšanu. Reizē būtu jāuzsver, ka Fuko filozofiskās estētikas robežas paplašina, iekļaujot tajās stoiķu, epikūriešu, kiniķu, kā arī kristietības garīgo prakšu nostiprināšanās analīzes jeb to, kas palicis ārpus, piesakot un izstrādājot estētiku kā mākslas filozofiju.

Ņemot vērā šo atziņu iekļaušanu Rietumu filozofijas tradīcijai būtisko figūru kopskatā, tiklab pazīstamākais Fuko “eksistences estētikas” piedāvājums, kā arī viņa “glezniecības filozofija” vai “literatūrfilozofija” izvēršas nākotnes uzdevumā, jo Fuko teksti un viņa nolasītās lekcijas kļūst pieejamākas un arī pārskatāmākas, to gan vēl nevar teikt par visu mantojumu (tai skaitā nozīmīgo kristietības segmentu). Sācis ar vēsturiskā apriori tēmas apzināšanu, Fuko, lai arī ticis nereti uztverts kā antihumānists, platonisma pretnis,² rada pārliecību, ka filozofijai vēl ir jāiegūst jauna forma, lai tā spētu risināt aktuālus mūsdienu uzdevumus. Un viņš cenšas to tai piešķirt.

Franči kopj ieradumu atzīmēt “otro piedzimšanu”, t. i., atskatīties aktuālo atziņu perspektīvā uz to, kā kāda/s dzīves darbs (*oeuvre*) ierakstās kultūras kopējā mantojumā (*héritage*). 2024. gadā Mišela Fuko (1926–1984)³ *oeuvre* zīmē atsedzas turpinājumu savienojumi, viņa saites ar to, kas piederēs nākotnei (Revel 2024). *Oeuvre* ir sinonīms franču *travaux* (darbiem) *travail* (darbam), taču reizē tuvāks radīšanai, producēšanai, realizācijai, rakstniecībai, aktam, opusam, kompozīcijai, praksei. Šim vārdam attiecībā uz cilvēka dzīvi, ietverot tajā gan pasivitātes, gan aktivitātes momentus, gan subjekta, gan objekta iezīmes, Fuko piešķir termina raksturu, turklāt, šķiet, iezīmējama arī šāda sakarība: ir darbs – ir nākotne, nav darba – tādas nākotnes nav.⁴

² Josefs Tanke, kas pēti Fuko pieteikto “modernās mākslas antiplatonismu” (8. nodaļa), norāda uz “platonisma apvērsumu” (Tanke 2009, 127).

³ Skat.: <https://centremichelfoucault.com/>

⁴ *l'absence d'une oeuvre*

“Pateiktā” un “rakstītā” arhīvu,⁵ agrīno (Foucault 2022, 2021) un vēlāko tekstu (Foucault 2014), rokrakstu apguve (Foucault 2023)⁶, nolasīto lekciju kursu (Foucault 2013)⁷ audioierakstu pieejamība,⁸ kas ir nodrošināta pēdējās desmitgadēs pētniecībai, stabilizē franču filozofijai būtisko prasību pēc pārredzamības (*transparence*), caurspīdīguma, skaidrības. Šī piekļuve paver iespēju nepazust neaptveramo viedokļu, nepārskatāmo komentāru, savatnīgās ietekmes daudzveidīgajos globālajos sazarojumos,⁹ taču reizē atstāj atvērtus daudzus jautājumus vai vēl vairāk rada pilnīgi jaunus.

“Pirms/pēc”: eksistences galīgums

“Es domāju, ka manu grāmatu patiesība ir nākotne”
(Foucault 1994, 41)¹⁰

Starp “tagadnes vēstures”, “biopolitikas” un citiem Fuko pieteiktiem konceptiem un iniciētām tēmām, kas joprojām ir izpētes darba kārtībā, “eksistences estētikas” problemātika ir viena no tām, kas caurauž filozofijas definīciju.¹¹ Tātad Hēgeļa “filozofija ir jēdzienos tvurts laiks” vietā Fuko liek jautājumu “Kas mēs tagad esam?”. Šim novietojumam un šai saistībai ir savs stāsts, ko iezīmē ceļš no “epistemologa”, “arheologa”, “ģeneologa”, “arhīvu pētnieka” – drīzāk vēsturnieka, intelektuāļa kā filozofa līdz *post mortem* atzīšanai par filozofu *par excellence*. No šī vīrusam līdzīgā jautājuma – kas mēs tagad esam? – ir jādodas arī atbildes meklējumos, kā orientēties nākotnībā, kurā mēs esam citi, kurā vārdi vairs nav tie, kas tie ir bijuši, jo tie vairs nav pārskatāmi no kādas vienas virsotnes. Fuko kādā Nīčem veltītā lekcijā to formulējis šādi: “Mūsu laikmets ir revolucionārās stratēģijas laikmets, kad mēs sevi vairs ne saprotam, ne savācam garīga veseluma, ne arī viņpusējas mērķtiecības, kas virzījusi Rietumus, formā, bet gan saprotam un izkļiedējamies gadījuma rakstura burbuļos, kas tāpat piesienas dominēšanai” (Foucault 2024, 75).

⁵ Izdevniecība *Gallimard* sarūpējusi četrus sējumus: Danielam Defērtam un Fransuā Evaldam sadarbojoties ar Žaku Lagrānžu un sakārtojot hronoloģiskā kārtībā Mišela Fuko konferenču materiālus, priekšvārdus, esejas, intervijas u. c. Skat.: *Dits et Écrits*, t. I–IV.

⁶ Iepriekš npublicēts 1966. gada manuskripts, kurā Fuko ieskicē filozofijas uzdevumu: diagnosticēt tagadni, balstoties kultūras kopējā “integrālā arhīvā” un atbildēt uz jautājumu par tās akūti aktuālo lomu.

⁷ Francijas koledžā nolasīto kursu audioieraksti pieejami *Spotify*.

⁸ Fuko filozofiskā mantojuma pētnieki norāda, ka tāds jaunu materiālu pieplūdums ir “burtiski pārzīmējis “autora”, ko dēvējam par Fuko, “vārdu”, metaforiski pat kļūstot par sinonīmu aktīvas problēmtelpas kartogrāfijai (Braunstein et. al. 2017, 15).

⁹ Ar vērienu Fuko filozofiskais mantojums tiek svinēts Pasaules kongresa ietvaros, skat.: <https://foucault40.info/>; <https://foucault40.info/activities/>.

¹⁰ Skat arī: Dekens, Olivier (2011). *Michel Foucault. La vérité de mes livres est dans l'avenir*. Paris: Armand Colin.

¹¹ Chimères. *Revue des schizoanalyses*, N° 54–55, automne 2004. Michel Foucault: Généalogie, esthétique, contrôle. www.persee.fr/issue/chime_0986-6035_2004_num_54_1

Fuko netiek kā Mikels Difrēns vai Žaks Ransjērs stādīts priekšā kā estētiķis vai mākslas filozofs, nedz arī viņš sevi ir uztvēris kā estētiķi un mākslas filozofu, tomēr, apzinot viņa paveikto, nozīmīgi domas pavērsieni tiek atklāti gan literatūras (Foucault 2013b; Foucault 2015¹²), gan glezniecības (Soussloff 2017, 2016), kā arī mūzikas, fotogrāfijas sakarā rakstīti teksti, nolasīti kursi u. tml. Aizvadītajās desmitgadēs ir izveidojusies patstāvīga un apjomīga interese par Fuko daudzpusīgajām, bet reizē visai komplicētajām attiecībām ar mākslām.¹³ “Filozofs maskā” tiek uztverts kā savējais starp teātra, jo īpaši “mūsdienu teātra un performances” domātājiem (Fisher, Gotman 2020, 2, 9, 16). Josefs Tanke savukārt piedāvā apzināt Fuko mākslas filozofiju modernitātes ģenealoģijas perspektīvā un akcentē zināmu antiplatonismu, kas Fuko vieno ar Žilu Delēzu, un apzināt abiem kopēju interesi par stoicisma tradīcijas elementu aktualizēšanu, nostiprinot filozofijas terapeitisko aicinājumu, kā arī uzmanību pret brīvību un patiesības teikšanu (Tanke 2009, 168).

Roberts Tirvodē akcentē Fuko domas savveida globālo “sprādzienu”. Pēc viņa domām, ir būtiski saskatīt nevis dažādos virzienus, posmus vai fāzes Fuko domas raksturojumā, bet gan problemātiku, kas to caurauž, sākot no pirmajiem rakstiem līdz pēdējiem darbiem; un, viņaprāt, tā ir: patiesība, eksistence, estētika. Latviešu lasītājs nosauktos novieto katru savā plauktā. Tas, acīmredzot, nav nekas svešs, arī franču vai angļu lasītājiem, bet Tirvodē atzīmē, ka, ielūkojoties dziļāk to filozofiskajā apzināšanā, ir jāsaprot, ka patiesība, eksistence un estētika ir cieši saistītas, kā arī savu īsto nozīmi atklāj, ja skatām tās “subjekta vēstures dimensijā” (Tirvauday 2020, 20).

Fabjēns Nēgrs pasvīturo, ka estētika izgaismo visu Fuko *oeuvre*, viņa centienus domāt par estētiku tai tipiskajās trīs sadaļās, proti, sajūtu teorija (*théorie de sensation*), mākslasdarba teorija (*théorie de l'oeuvre d'art*) un skaistuma teorija vai zinātne. Fuko estētikā Nēgrs redz savienojamies iepriekš nošķirtas ētikas, politikas un estētikas “plaknes” (*plans*). Nēgrs skata Fuko “eksistences estētiku” (Nègre 1996, 68). Savukārt Emmanoils Simos savā doktordisertācijā piedāvā iespēju ielūkoties, kā viņš to nosauc, Fuko “gara vēsturē” (*Geistesgeschichte*), izceļot tajā dažādas un atšķirīgas šķautnes, kuras tiecas apvienot subjektivitātes un patiesības ģenealoģijā; ģenealoģijā, starp kuras iezīmēm atklānot antiesenciālu un antiteleoloģisku vēstures redzējumu, kura rezultāts ir “skeptiska eksistences estētika” (Simos 2018, 144, 193).

¹² Uzdotot jautājumu līdzīgi Žanam Polam Sartram, proti, “kas ir literatūra?”, Fuko pievērs uzmanību “darbam”, “literatūras telpai”, “valodas izvirdumam”. Tāpat Fuko izceļ atšķirību, norādīdams: “Bodlērs nav romantismam, Malarmē Bodlēram, sirreālisms Malarmē tas pats, kas Rasīns bija Korneijam vai Bomaršē Marivo” (Foucault 2015, 50).

¹³ Katerina Suslofa kolektīvai monogrāfijai nosaukumā akcentē Fuko mākslās un rakstniecībā iezīmēto iniciatīvu “perspektīvas 21. gadsimtam” (Soussloff 2016).

Ratiu saskata vēlīnā Fuko “eksistences estētikā” iespēju to izlasīt kā aktīvas estētiskās audzināšanas modeli, kurā “pašveidošanas radikālo tipu” ir iedvesmojušas ne tikai senās ētiskās pašveidošanas tehnoloģijas, bet arī modernā māksla kā “radoša pašproducēšana”. Viņš tajā uzsver ontoloģisko izvērsumu un redz iespēju veicināt “jaunus un radošus esības un dzīvesveidus, attiecībā pret sevi un tagadni” (Ratiu 2021, 52). Tāpat vēlīnais Fuko ir atskaites punkts Azucenai Blanco, kura eksistences estētiku aplūko literatūras un politikas ietvaros, ieskicējot atsevišķus papildus momentus – kā eksistences estētika, kā pašizpratnes ētika vai Fuko iz-lasījumi 21. gadsimtā.

Mario Perniola, “Divdesmitā gadsimta estētika” autors (Perniola 2011), uzskata, ka problēmas rada jautājums, kur novietot Fuko estētiku, jo tas nebūs klasikas laikmets, ko saprotam kā harmonijas un reprezentācijas ēru (laikmetu). Viņš atgriežas pie jautājuma: kur būtu novietojama “mērķtiecība bez mērķa”, kas, atbilstīgi Kanta iecerei, raksturo estētisko pieredzi. Perniola savā atbildē akcentu pārnes uz modernitāti, ko iezīmē jēgas meklējumu atvērtā bezgalība; modernitāti, kam raksturīga nemitīga izvairīšanās no determinētības. To, viņaprāt, labi pārstāv Nīče ar dzīves un varas gribas jēdzieniem. Tad viņš apstiprina, ka saskata Fuko darbā attiecību starp estētiku un dzīvi. Taču divdesmitā gadsimta estētikā “dzīves estētika”, lai gan atklāj intereses pieaugumu par dzīvi, viņaprāt, tomēr paliek pārāk vienpusīga, jo dzīves jēdziens neatsedz to pieredzes bagātību, ko ietver tagadnes situācija, kurā robežas starp dzīvi un nāvi, organisko un neorganisko, dzīvo un nedzīvo, garu un lietu, kultūru un precī, baudu un realitāti kļūst arvien nenoteiktākas un īslaicīgākas.

Perniolas stiprā puse šajā gadījumā ir tā, ka viņš gan norāda uz Džordžo Agambēna Fuko biopolitikas ideju lietojumu, nošķirot starp dzīvi (*bios*) un *zoe*, taču nemēģina reducēt Fuko pieeju nedz uz biopolitiku, nedz uz dzīves estētiku, lai gan tajā iezīmē kā Kanta, tā Nīčes, tiklab arī sengrieķu un hellēnisma filozofu klātieni. Vērā ņemama ir viņa atziņa, ka attiecību starp estētiku un dzīvi Fuko ir uzdevis pilnīgi atšķirīgu no iepriekš aplūkotajiem estētikas un mākslas filozofijas domātājiem.¹⁴ Domājams, tieši šāda uzdevuma formulējuma ietvaros, proti, ieskatīt Fuko estētiku kā laikmetīgu nospiedumu, “izgrebumu”, kas atklājas plašos un dziļos vēsturiskos slāņos, noslāņojumos un uzslāņojumos, būs meklējamas tās rosinātās pašinovācijas.

Roberts Viks, kurš pievērsies “Eiropas estētikai” Fuko veltītajā nodaļā “Pašdisciplīnas māksla” (Wick 2013), ir īpaši izcēlis Fuko interesi par literatūru un tai piemītošo lingvistisko robežu, valodisko formu pārveidojošajai enerģijai, kas ļauj skatīt pasauli, ja ne ar saprātīgākām, ne zinošākām, tad ar citām acīm. Fuko ir lasījis kursus par franču literatūru un rakstījis par

¹⁴ Skatīt nodaļu “Aesthetics of power and biopolitics” (Perniola 2013).

Marķīzu de Sadu, Stefanu Malarmē, Remonu Ruselu, Antonēnu Arto, Pjēru Klosovski, Morisu Blanšo u. c. Viks šajā ziņā Fuko literatūras filozofisko lietojumu salīdzina ar Martina Heidegera poēzijas lietojumu, akcentējot, ka abi saskatījuši poēzijas un literatūras pārveidojošo, “revolucionāro potenciālu”.

Domājams, literatūra nodrošina Fuko ar to estētisko pieredzi, kura viņam atslēdz un piepilda valodas telpu, kura ir viņpus, kura ir “ārpus”. “Šī doma, kas stāv ārpus jebkuras subjektivitātes, lai liktu tās robežām parādīties it kā no ārpusēs, lai noteiktu tās beigas, lai tās izkliede dzirkstī un savāktu tikai tās nepārvaramo neesamību un kas tajā pašā laikā stāv uz visa pozitivitātes sliekšņa, ne tik daudz, lai aptvertu tās pamatu vai pamatojumu, bet gan lai no jauna atklātu telpu, kurā tā izvēršas, tukšumu, kas kalpo par tās vietu, attālumu, kurā tā ir izveidota un no kura tā izslīd, tiklīdz mēs skatāmies uz mūsu tiešo noteiktību, šī doma saistībā ar mūsu filozofisko pārdomu iekšieni un saistībā ar mūsu zināšanu pozitivitāti veido to, ko mēs vienā vārdā varētu saukt par “ārpusēs domu”,” raksta Švarte (Schwarte 2004, 19–32).

Kā lai iztulko *oeuvre*? Attiecībā uz literatūru Fuko to ir formulējis šādi: ”Faktiski saistība ar literatūru ir pilnībā saprotama absolūti nekustīga, inerta darba konsekvence, un vienlaikus šī saistība ir tāda, ar kuru literārs darbs un literatūra ieslīd viens otrā. Kad darbs savā ziņā ir literatūra? Darba paradokss ir tieši tajā, ka tā ir tikai literatūra [ar pirmo teikumu, ar tukšo lapu. Bez šaubām, tā ir patiesi literatūra tikai tajā brīdī un uz tās virsmas, provizoriskajā rituālā, kas nodrošina vārdus ar to iesvētīšanas telpu]” (Foucault 2015, 49). Fuko ir vēlējies meklēt atbildi vai vismaz atrast jautājuma formulējumu, kas atvērtu iespēju būt, pamanīt nepamanītu, aizmirstu vai pusaizmirstu pasauli, kas ir tepat starp mums kā filozofijas vēsture, literatūras “telpa” vai valodas stihija kā tāda. Fuko ir uzmanīgs lasītājs, kas tieši vai pat drīzāk latenti turpina atgādināt par Hēgeli, par fenomenoloģiju, par sirreālismu, par marksismu, kur nu vēl par viņam tik būtiskiem diskusijas partneriem – Kantu, Nīči, Heidegeru – meklējot filozofijas “jēdzienos satvertā laika” ierobežotības “salas”, lai atbrīvotu domas un valodas enerģiju “par labu filozofijai, kas ārstē”.

“Seksualitātes vēstures” 4. sējumā Fuko aicina pievērst uzmanību tik “banālai tēmai kā briesmas, ko sagādā galējības”, viņaprāt, “cilvēcības principam cilvēka darbībā vajadzētu izvairīties kā no pārāk daudz, tā no pārāk maz” (Foucault 2018, 128). Fuko to atgādinājis attiecībā uz tulkojumu no grieķu *diacrisis*, ko pazīstam, jo īpaši no Aristoteļa “Nīkomaha ētikas” uz Kasiāna (*Cassian*) piedāvāto *discretio*. Tas ir reizē par spēju saskatīt atšķirības, drosmi izvēlēties starp tām un atbilstīgi izsvērtam spriedumam darboties. Šajā ziņā akcentēts tiek tas, ko antīkajai gudrībai pievieno mūku dzīves teorētīķi.

Aicinājums meklēt atbildes uz “kas mēs šodien esam?”, domājams, ir ne tikai aicinājums izvairīties no filozofijas vēstures vai Rietumu kultūras noietā ceļa “aizmiršanas”, bet arī no noburtības ar tās bagātībām, kad paši pārvēršamies par “personībām”, kuras gan cenšas nostāties uz dižo domātāju pleciem, tomēr, orientējoties uz autoritātēm un spēku, vairās no pašizziņas baisā labirinta. Iespējams, ka Fuko filozofisko pētniecību varam raksturot pēc analogijas ar Kanta trīs kritikām, proti, Pirmā kritika (“Tīrā prāta kritika”) vai atbilstīgi epistemoloģiskie pētījumi, Otrā kritika (“Praktiskā prāta kritika”) vai apcerējumi par varas genealoģiju, tiklab arī Trešā kritika (“Spriestspējas kritika”), kur, domājams, ir iespējams, lai arī attālas, tomēr paralēles ar “eksistences estētiku” tās plašākajā lasījumā, kad tā tiek aplūkota kā tiešas atbildes meklējums uz to, kas mēs šodien esam visā filozofiskās domas izvērsumā.

Mišela Fuko “eksistences estētika” (Foucault 1994, 730–735) nav nedz “ikdienas dzīves estētika”, nedz tā ir iekļaujama mākslas filozofijā, drīzāk tā ir definējama kā atslēga šo abu vēlreizējai pārlūkošanai. Tajā pašā laikā Fuko uzstādījums, ka “filozofam ir jāsaka tas, kas ir” (*le philosophe doit dire ce qu'il y a*) nozīmē centienus noteikt diagnozi, saprast to, “kas tur īsti ir?”, kādas ir filozofiskā un ikdienišķā attiecības (Foucault 2023, 57). Tie ir Fuko centieni filozofiju pavērst pret klātbūtnes esību, mobilizēt tās darbīgo, aktīvo, terapeitisko līdzdalību ikdienas procesos. Šajā aspektā Fuko pats praktizē un izkopj publiskā intelektuāļa lomu, demonstrējot kritisko pieeju. Fuko pievērš uzmanību tam, kur un kad ir nepieciešams meklēt atbildes tālākā pagātnē, salīdzināt, kas pieņemams pagānisma, kas kristietības kultūrā.

Ētopoēze¹⁵ kā tāda “forma”, kādā subjekts atpazīst iespēju piešķirt savai dzīvei patiesu izvēli, patiesības formu, kas ir kas vairāk nekā nepārdomāta pakļaušanās. Fuko par to runā kā par sevis “uztrenēšanas momentu”, kur, atsaucoties uz Plutarhu, viņš norāda uz “ētopoētisko rakstības funkciju”, ka tā ir “darbība, lai pārvērstu patiesību ētosā” (Foucault 1994, 418). Kādā mērā tā ir jāskata kā dzīvesmākslas filozofija vai otrādi, kādās robežās dzīvesmākslas filozofija atbilst “eksistences estētikai”?

Saimons Dīrings pievērš uzmanību kādai mums svarīgai niansei, proti, “faktiski, tas, kas Fuko saista Kanta esejā “Kas ir apgaismība?”, ir vienkārši tas, ka tajā “prāts” ir definēts, uzrādot disciplīnas un paklausības robežas, tas ir, pretojoties modernās varas (rudimentiem)”. (Ir vērts atzīmēt, ka agrīnajos astoņdesmitajos Fuko lasīja kursus par “brīvo runu”, lielā mērā paturot prātā Poliju un Irānu) (During 2017, 172).

Ja par to padomājam atbilstoši tām trīs asīm, trīs galvenajiem pavedieniem, proti, zināšanas, varas, ētikas, tad varam attiecīgi teikt: Estētiķi ir paturējuši prātā kā nepieciešamību

¹⁵ *Ēthopoiein*, kas ietver gan pašizziņu, pašpārbaudi, askēzi u. tml.

izrauties, pārvarēt, radīt, bet arī norādījuši uz paraugiem. Tā Benedetto Croce esejā “Pārlasot Baumgartena estētiku” ir atgādinājis lasītājiem Baumgartena padomu vāciešiem ņemt paraugos franču rakstniekus, līdzīgi kā Horācijs esot romiešiem ieteicis sekot grieķu paraugiem” (Croce 1991, 96–97).

Es gribētu ticēt, iemācīties ticēt... Šiem vārdiem tāpat kā daudziem citiem piemīt bagāta tonalitāšu gamma. Viena no nozīmēm ir saistīta ar vēlmi noticēt tam, ka tas, ko dari, ir vēl kādam noderīgs, kādam ir vajadzīgs tavš veikums, tavš darinājums, pat ja tas paliek kā smilšu graudiņš Fortūnas grieztajos ratos. Veikums pret veikumu, darbs pret darbu, notikums pret notikumu. Tāds notikums, kas tiecas nomainīt vienu izjūtu un domāšanas ainavu ar citu, kas uznirst ar enerģiju, kas atbrīvojas, sabalsojoties ar daudzām un pavisam citām vēlmēm un kustībām. Kas kā no vulkāna izplūstoša lava aplāj to, kas vēl tepat bija un joprojām ir, bet jau sastingst, jo zīme ir dota: lūk, labi pārskatāma līnija, kas nošķir “gudrības mīlētājus” no “tumsas glabātājiem”. Pirmie ierakstās Edvarta Virzas aicinājumā sekot labiem, ne šibrīža mainīgajiem vējiem, bet pavērsties pret romiešiem, senajiem grieķiem. 20. gadsimta divdesmitajos un trīsdesmitajos gados patiešām paveikts grūti pārvērtējams darbs traģēdiju, komēdiju tulkošanā, “antīkās pasaules” iedzīvināšanā Latvijā. Valdošajā padomju gaisotnē iedibināto personvārdu rakstību nomaina sengrieķu valodai tuvāka transkripcija. Šī ir pamanāmākā izpausme, kas ļauj izdarīt nošķirumu, proti, norobežoties no ar tumsonību asociētās gaisotnes.

Šajā pavērsienā uz antīko kultūru, žests – ar kuru savulaik Frīdrihs Nīče norobežojies no Hēgeļa “pedagoģijas”, Martins Heidegers priekšplānā izvirzījis pirmsokratiķu mantojumu, tagad ierakstāties arī “mēs”, “mana paaudze”, kura (atšķirībā no pirmskara paaudzes labi ja “pašmācības” ceļā vai individuāli iesaistoties kādā no klasisko valodu kursiem) taču slikti pārzina antīko senatni arī tajā ziņā, ka jau paveiktais tai ir palicis svešs. Tomēr Māra Vecvagara stāstam izdodas iekustināt smilšu graudiņu kustību, tagad tie pamazām pārsedz un aizklāj “z” burtiņa lietojumu vārdā filozofija. “Filozofija” iegūst leģitimitāti. Vai kāds reiz atgriezīsies atpakaļ un uzdos jautājumu, ko šis jaunieviesums nozīmē valodas ekosistēmā, latviešu valodas kultūras vēsturē?, to rādīs turpmākais. Pagaidām šī nomaiņa izklausās kā tāda neofītiska aktivitāte, kuras avots ir nesavaldīts entuziasms, ar kuru disonē citi principiālā “pavērsiena”¹⁶ elementi. Pavēršanās, atgriešanās pie Latvijas laika, t. i., 20. gadsimta sākuma, domātāju

¹⁶ Pauls Jurevičs, Gustavs Jurevičs, Zenta Mauriņa, J.A. Students u. c., kuri raksta par Platonu, Sokratu u. c., nav attiecīgi tomēr uzskatāmi par “tumsoņiem”, lai gan lietojuši vārdu “filozofija” un nevis “filosofija”. Te varētu minēt dažādus piemērus tam, ar ko pamatotāk vai mazāk pamatoti piedāvā nomainīt rakstībā vai izrunā. Tas būtu jāpēta tuvāk, taču virspusējais iespaids ir – aicinājums par r mīkstinājumu, o ar garumzīmi – nogrimst, tā īsti neiedzīvināts.

intereses par “antīko pasauli” 20. gadsimta deviņdesmitajos gados (Vecvagars 1998) ir savveida nogrimušās Atlantīdas augšāmcelšana, turpinājums, pie kura vēl un vēl kavēties un apzināt.

Mišels Fuko atzinis, ka viņam lielais atklājums jeb, viņa vārdiem izsakoties, “filozofiskais šoks” (*le choc philosophique*) ir sastapšanās ar Nīčes un Heidegera darbiem. Tie viņu ir pavadījuši kā ceļazīmes, kuras palīdz atrast risinājumu aktuālajai filozofiskajai situācijai – kā turpināt domas darbu starp toreizējām autoritātēm Hēgeli (Foucault 2024b),¹⁷ Edmunda Huserla un Eižena Finka, tiklab Žana Pola Sartra fenomenoloģiju (Foucault 2021),¹⁸ kā arī Sartra, arī Luija Altisera marksismu,¹⁹ autoritātēm, kuras bija iezīmējušas savus nākotnes scenārijus, taču “atpazītus” caur Nīči un Heidegeru, tātad kritiskajai refleksijai pārdomājamus, papildināmus vai noraidāmus.

Filozofiskais šoks ne tikai pieprasa pārlūkot vēlreiz jau labi zināmo nākamo soli ierastajā tradīcijas tradēšanas saķēdē kā “iekļaušanos” pārbaudītājā, bet reizē arī atbrīvo, sagatavo eksperimentam, paver iespēju, kā arī pieprasa citām acīm paraudzīties uz to, “kas vēl tikai nāks”, “kas vēl tikai būs”, reizē iepazīstot pašiesaistes mēru. “Eksistences estētika” satur rītdienas skatpunkta perspektīvu,²⁰ jo tagadne reizē ir iespēja meklēt un brīva izvēle apstiprināt atšķirību. Šoka pieredze,²¹ kuru estētikā un mākslas filozofijā ir pieteicis Valters Benjamins esejā “Mākslasdarbs tā tehniskās reproducējamības laikmetā”, raksturojot kino pieredzi un atzīmējot, ka tā prasa “īpašu garīgu koncentrēšanos”. Domājams, ka Fuko interese par visām, teiksim, mākslas formām, kuras nes sev līdzī pārvēidojošu pārdzīvojumu un pieredzi, tiklab centienus padomāt citādi, ir vērsta uz šādas garīgās koncentrēšanās centieniem.

¹⁷ Skat. arī: Roberts-Garratt, O. (2024). *Foucault's Hegel Thesis: The "tragic destiny" of life and the "being-there" of consciousness*. Roberts-Garratt analizē 1949. gada Fuko kvalifikācijas darbu par transcendentālā konstitūēšanu Hēgeļa “Gara fenomenoloģijā”, kuru vadījis Žans Ipolits.

¹⁸ Foucault, M. (2021). *Phénoménologie et Psychologie 1953–1954*. Paris: EHESS, Gallimard, Seuil. Tā kā šo darbu Fuko ir turpmāk izvairījies pieminēt, tad ir izskanējis viedoklis, ka Fuko ir bijis visai kritiski noskaņots pret fenomenoloģiju. Taču mums ļoti saprotama ir Fuko norāde, ka fenomenoloģija viņam ir ļāvusi izvairīties no psiholoģijas strupceļiem, kā arī pievērsusi uzmanību ontoloģiskajam redzējumam, pārorientējusi domu uz pasauli. Tieši Huserla fenomenoloģija ir atzīmējama kā sākotnējais uzraudzinājums un atbalsts, izliekot ceļazīmes paša Fuko filozofiskajai iecerei skatīt pieredzi, subjektu, patiesību un valodu vienotā sazobē.

¹⁹ Jāatzīmē, ka, ievadot kolokvijā balstīto kolektīvo monogrāfiju “Markss un Fuko. Lasījumi, lietojumi, pretstatījumi”, Kristiāns Lavals, Lika Paltrineri, Ferhāts Teilāns uzsver, ka ir “Darbi un veikumi, kuri mums palīdz saprast, par ko mēs esam kļuvuši un kas mūs gaida šodien”, vēl vairāk, lai gan abi domātāji ir pilnīgi atšķirīgi, tomēr “varbūt tieši šīs atšķirības ir tās, kas padara šo abu ceļu krustojanos par auglīgu telpu kritiskās domas nākotnei.” (Laval, Paltrineri, Taylan 2015, 7).

²⁰ “Eksistences estētikai” ir visai plaša nozīmju amplitūda arī ārpus Fuko. Visbiežāk tā piesaukta ētikas kontekstā (piemēram, Dītrihs Bonhēfers, arī citi). Tāpat ar šo konceptu ir strādājis estētiķis, arī “Estētikas nākotnes” autors, Etjēns Surjo. Skat. un sal.: Domenicali, Filipino. La vie comme œuvre d'art. Sur l'esthétique de l'existence d'Étienne Souriau. *nouvelle Revue d'esthétique* n° 19/2017, 23–31.

²¹ Fuko atsaucies uz “šoku”, lai raksturotu Remona Rusela eksperimentus modernajā literatūrā, norādot uz “izmaiņu literārajā valodā”, kas sakņota nevis agrākajās iztēles izvēlēs, bet gan saskatāma “valodas sprakškos, plīsumos, šokā”.

Kur Fuko pievēršas “eksistences estētikai”? Te jāmin 1984. gada 24. februāris, kad viņš salīdzina divus agrīnā Platona dialogus un runā par paša definēto tēmu: “Dvēseles metafizika un eksistences estētika” (Foucault 2009, 147–151). Šajā kursā eksistence iegūst “formu”, “stilu”, tā tiek pretstatīta dvēseles metafizikai, eksistence ir savatnīga, tā ir skaista, mirdzoša un pārsteidzoša. Eksistences princips tiek skaidrots ar *oeuvre*. *Bios* ir ticis tulkots kā dzīve, taču arī vispārīgā nozīmē eksistence ir savveida sinonīms tam, ko senie sapratuši ar *bios*. Fuko saka: “Bet es gribēju saprast, es gribēju mēģināt parādīt jums un sev, kā ar sokratiskā patiesības teikšanas rašanos un nodibinājumu eksistence (*bios*) grieķu domāšanā tika konstituēta kā *object* estētika, kā izstrādes un uztveres priekšmets: *bios* kā skaists *oeuvre*. Šeit mums paveras ļoti bagāts vēsturisks lauks. Protams, ir jāuzraksta dvēseles metafizikas vēsture” (Foucault 2009, 149).

Eksistence ir filozofisks jēdziens, kuru definējis gan Akvīnas Toms, gan Martinam Heidegeram nozīmīgais Sērens Kirkegors, gan mūsdienu eksistences domātāji (piemēram, Žans Pols Sartrs, Merlo-Pontī u. c.). Eksistence raksturo cilvēka dinamisko esību pasaulē, nemitīgu sevis pārvarēšanu, kad cilvēks atsakās tikt pielīdzināts tam, kas ir (kā saka Albērs Kamī: “Cilvēks ir vienīgais radījums, kurš atsakās būt, kas viņš ir”). Eksistences terminu iesavina Mišels Fuko, piesakot “eksistences estētiķu”. Fuko “eksistences estētika” ir balstīta inovatīvās pašradīšanas praksēs, kuru forma nav iepriekš dota un kas vienmēr ir atvērtas un tāpēc ētiski samērāmas un izvērtējamas. Eksistenci Fuko nereti ir ļāvis uztvert kā *bios* sinonīmu.

“Patība ir mākslas darbs. Tas ir mākslas darbs, kas mums ir jārada un šajā ziņā ir mums vēl priekšā” (Foucault 2015, 155). Kamēr esam dzīvi, tikmēr darinām savu patību. Kad mūsu dzīvības spēki ir izsīkuši, tad ko labot ir par vēlu, tad Fuko, par patību runājot, piesauc vārdu “skulptūra”, “organizācija”. No tā izriet, no vienas puses, ētiska rakstura implikācijas, kuras dziļi caurauž kā darināmo patību, tā pašu patības darināšanu, bet, no otras puses, ar to pašu tiek pieprasīta cita metafizika, cita ontoloģija, un Fuko redzējumā tā ir saskatāma kā atsauce uz “esamību pretī nāvei”, iemestību laikā, t. i., dzīves galīgumu, ko franču filozofijā eksistences jēdzienā iesavinājis Žans Pols Sartrs (Sartrs 1992, 37–47). Šķiet, ka Katerina Malabū uzskata, ka Fuko nav izdevies piedāvāt ko labāku. “Pirms rītdienas” viņa noslēdz ar vārdiem: “Pirms rītdienas, šodien, sāk iezīmēties galīguma neeksistenciāls jēdziens. Tā ir ēna, kas pavada dzīvo, jaunas domas moments” (Malabou 2014, 320).

Malabū ir kritiski noskaņota pret filozofijas tradīciju, kas, pēc viņas domām, ir atklāti vai latentī reducējusi bioloģijas nozīmi, kas, viņasprāt, ietver tai skaitā “dzīves” jēdzienu, ko izstrādā Mišels Fuko. No vienas puses, Malabū vērsas pret bioloģiskā kā politiska “jēlmateriāla” izmantošanu, bet, no otras puses, pret to, ka reizē notiek “dzīves” simbolizācija.

Kā zināms, ar pārdomām par cilvēciskās esības galīgumu Mišels Fuko noslēdza “kontraversāli” uztverto “Vārdi un lietas” (1966).

Varam sacīt, ka “eksistences” nojēgums, sākot ar Šellingu, Kirkegoru, pirms tas vēl nonācis fenomenoloģiskās ontoloģijas (Martins Heidegers) vai eksistenciālās fenomenoloģijas uzmanības laukā, ir ieguvis dažādas nozīmes modalitātes. Heidegera “esamība-pretī-nāvei” (*das Sein-zum-Tode*), ko atpazīstam no “Esamība un laiks”, joprojām tiek apzināta tās dažādos rakursos. Galīguma jeb ierobežotības dzīves laikā uzstādījums pieprasa pārskatīt domas jeb domāšanas atskaites punktu. Sartrs galīgumu tulko ar eksistence **pirms** būtības (*l'existence précède l'essence*) formulu. Tāds papildinājums nāves tēmai, kas tiek apgūta Heidegera ietekmes ietvaros, ir akcents uz cilvēka dzīves tēmas aktualizēšanu galīguma perspektīvā.

Ar to substances metafizika zaudē legimitāti un savu pievilcību vismaz tajā daļā filozofisko meklējumu, kuri pievērsušies marksisma, vācu ideālisma pārvarēšanai. Tam nepieciešami ir jāseko ētikas un estētikas līdzšinējā filozofiskā pamatojuma izvērtējumam. Interesanti, ka ne Heidegeram, ne Sartram ar to tik ātri nav vedies. Daļēji tas skaidrojams ar to, ka, neraugoties uz izmaiņu radikalitāti filozofijas izpratnē, tās skar tik plašu tēmu un motīvu loku, ka, lai tajā orientētos, ir nepieciešams atrast atslēgu ne tikai uz cilvēku, bet arī uz psiholoģijas, antropoloģijas novietojumu jeb, kā to formulēs Fuko, kā raudzīties uz to, ka cilvēks attiecas pret sevi kā izziņas objektu.²² “Jēdziena filozofija”, franču epistemoloģijas un zinātnes filozofijas skola, no vienas puses, ko pārstāv Gastons Bašlārs, Aleksandrs Koirē, Žans Kavaijē, Žoržs Kangilems, bet, no otras puses, fenomenologi Žans Pols Sartrs, Moriss Merlo-Pontī u. c., vai “subjekta filozofija”, ko Fuko ir nošķīris, lai, balstoties diskusijā ar abām, meklētu mūsdienīgi izsvērtu filozofisku pašizziņas un pašnoteiksmes attiecību risinājumu.

2000. gadā publicētajā pētījumā, kas veltīts Sartra pēc nāves publicētajām “Ētikas piezīmju grāmatām”, tā autors Geils Linsenbards (Linsenbard 2000),²³ pirms pievērsties sartriskajai Kanta morāles teorijas kritikai, uzdod jautājumu, vai Sartra ontoloģijai ir ētiskas implikācijas? Sartrs tā nekad arī nesagatavo publicēšanai ar nosaukumu “Cilvēks” pieteikto darbu, tā vietā laižot klajā “Dialektiskā prāta kritiku” (Trotignon 1985, 31). Sartrs tajā uzdod jautājumu “Kā var būt patiesi vēsturiska nākotne, ja dialektika mums sākotnēji pieprasa satvert tagadni pagātnes un nākotnes terminos?” (Catalano 1987, 88). Nākotne ir sinonīms, vismaz

²² “Pētīt subjekta kā objekta uzbūvi sev: ar kurām subjekts tiek vadīts, lai novērotu sevi, analizētu sevi, atšifrētu sevi, atpazītu sevi kā iespējamu zināšanu jomu. Īsāk sakot, tā ir “subjektivitātes” vēsture, ja ar šo vārdu saprotam veidu, kādā subjects piedzīvo sevi patiesības spēlē, kurā viņš attiecas pret sevi” (Foucault DE IV, 633).

²³ Linsenbard, G. E. (2000). *An Investigation of Jean-Paul Sartre's Posthumously Published Notebooks for an Ethics*. Edwin Mellen Press.

daļēji, vairākiem domu pavedieniem, kurus šķetina kā fenomenoloģiski, tā marksistiski orientēti domātāji.

Sartrs ir uzsvēris, ka cilvēks nav nekas cits kā viņa veikuma kopums, kas izriet no akcentu pārnesanas no būtības uz eksistenci. Kad Fuko uzdod jautājumu par to, kā viņa “patības estētika” atšķiras no Sartra eksistenciālisma, atbilde ir: “Es domāju, ka vienīgais praktiski pieņemamais rezultāts tam, ko Sartrs ir teicis, ir tas, ka viņa teorētiskais ieskats [ka patība nav kaut kas mums dots] ir jāsaista ar radošu praksi, bet nevis ar autentiskumu. No idejas, ka patība mums nav dota, es domāju, ir tikai viens praktisks secinājums: mums pašiem sevi jārada līdzīgi mākslas darbam” (Bruns 2011, 20).

Jau Sartra darba “Dialektiskā prāta kritika” nosaukums uzrāda būtisko uzstādījumu, proti, tā ir franču filozofisko rēķinu, pārņemot fenomenoloģiskās refleksijas pieeju, slēgšana ar vācu klasisko ideālismu, tiklab kā ar Hēgeli, tā ar Kantu, bet jo īpaši ar Hēgeli. Ar Kantu tā ir produktīvās iztēles tēma, kurā kā mezglpunktā sanāk kopā gan galīgais un bezgalīgais, gan transcendentālais un antropoloģiskais. Sartra lomu iztēles iznešanā ārpus tās aplūkojuma šaurās tradīcijas plašākajā brīvības filozofijas perspektīvā Johans Mišels raksturo kā “pārrāvumu” (“plīsumu”) (Michel 2015, 125). Savukārt Hēgelis, domājams, rosina uzdot jautājumus par eksistences stiliem, attiecībām viņpus vai ārpus dialektikas tvēruma un pastarpinājuma, par revolūcijas iespējam (Tzelepis 2023, 24–270)²⁴ glābt mākslas.

“Kas mēs esam tagad?” Jautājums ir klātesošs Fuko centienos ievilkt sava redzējuma metus laika stellēs. Par Sartra “Dialektiskā prāta kritiku” Fuko ir norādījis, ka “tie ir lieliski un nožēlojami (*pathetic*) deviņpadsmitā gadsimta cilvēka pūliņi “padomāt 20. gadsimtu”. Šajā nozīmē Sartrs ir pēdējais hēgelietis un, es pat teiktu, pēdējais marksists” (Rockmore 2011, 49). Lai arī, paliekot Sartra autoritātes ēnā, nereti pats paliekot pārprasts vai pat nesaprasts, Fuko pētī un analizē, piemēram, Sartra Žoržam Bataijam veltīto eseju un noraida tās anahronismu. Skaidrojot “nākotnes” jēdzienu, Džeimss Fobions, ievadot Fuko darbu izlasi “Estētika. Metode. Epistemoloģija”, norāda uz nemainīgu Fuko nostāšanos pret Hēgeli²⁵ (Foucault 1998, XIII). Taču estētikā, kurā tik daudz nopūļu ir atvēlēts empīriskajai, psiholoģiskajai ievirzei,

²⁴ Fuko ir norādījis, ka zīmīgi ir tas, ka Fihte analizējis Francijas revolūciju, un tas nav bijis tāpēc, ka Fihti interesētu, vai viņam iestāties “par” vai būt “pret”, bet gan tas, ka viņam ir bijis svarīgi pārdomāt, kāda loma tajā ir viņa filozofijai. Arī Hēgeļa filozofiju Fuko skata šajā pašā aspektā, proti, kā mēģinājumu atbildēt uz “vienkāršu jautājumu” “Kāda ir tās dienas nozīme, kad pēc uzvaras Napoleons ienāca Jēnā?” “Kā pasaules gars (*Weltgeist*) zirga mugurā”. Vēl vairāk – Fuko uzskata, ka uz šo jautājumu atbildi meklē kā Ogists Konts, tā Frīdrihs Nīče, Makss Vēbers un pat “Krīzes” autors Huserls.

²⁵ Fuko apgalvojums “Vārdos un lietās” par to, ka jautājumus, uz kuriem viņam nav atbilžu, bet ko viņš var formulēt, jo ir to skaidrāk sapratis, lasot Kivjē, Bopu, Rikardo, bet nevis Kantu vai Hēgeli, ir ierasti kategorisks, tomēr tas ir jāskata Fuko sacītā un rakstītā kopumā. Tikai šajā gadījumā atklājas izteikumu un valodas vēsturiskais situatīvisms.

domājams, joprojām maz apgūts ir “gara” areāls (Tzelepis 2023, 249–270). Hēgelis, kā zināms, estētiku saprata kā sinonīmu mākslas filozofijai, bet mākslu kā cilvēka brīvības apstiprinājumu, kad mākslasdarbs ir skaists šīs izpausmes rezultāts. 2024. gadā publicētajos Fuko materiālos par Nīči (Foucault 2024) Hēgelis ieņem visai redzamu vietu.

Savukārt Žanam Ipolitam (1907–1968) veltītajā piemiņas esejā (1969) Fuko ir atzīmējis sava filozofijas skolotāja Hēgeļa “Gara fenomenoloģijai” veltīto kursu un viņa prasmi studentiem ļaut “saklausīt ne tikai ko līdzīgu Hēgeļa balsij, bet varbūt pat pašas filozofijas balsij” (Foucault DE 1, 779). Turpat Fuko raksta: “Un, ja tā ir taisnība, ka kopš Kanta filozofiskais diskurss drīzāk ir galīguma, nevis absolūta diskurss, iespējams, mēs varētu teikt, ka Ipolita kunga darbs – viņa oriģinalitāte un viņa izšķirīgais lēmums – ir jautājuma atkārtojums; šim filozofiskajam diskursam, kas runāja par cilvēka galīgumu, zināšanu robežām vai brīvības noteikšanu, viņš pieprasīja pārskatu par tām raksturīgo galīgumu. Filozofisks jautājums, kas uzdots filozofijas robežām” (Foucault 1994, 181). Turpmāk viņš norāda, ka Ipolita *oeuvre* ir lasāms divos veidos, no kuriem viens ir “filozofiska refleksija par eksistences epistemoloģiju” (Foucault DE 1, 783). Norādījis uz Ipolita “Loģika un eksistence” (*Logique et existence*, 1953; 1991) kā šī laika dižu darbu, Fuko raksta: “.. viņš mums iemācīja, ka filozofiskā doma ir nemitīga prakse; ka tas ir noteikts nefilozofijas (*non-philosophie*) īstenošanas (*de mettre en oeuvre la non-philosophie*) veids, bet vienmēr paliekot tai maksimāli tuvu, kur tā ir saistīta ar eksistenci” (Foucault DE 1, 785).

Iepriecinājums / nākotne un citi pavedieni

“.. jo tuvu klāt pienākusi ir viņu posta diena un viņu likteņa brīdis steigšus tuvojas.”
(Mozus 5:32:35)

Kritika nenozīmē teikt, ka lietas nav tā, kā tās ir. Ir jānorāda, uz kādiem pieņēmumiem, kādiem pazīstamiem, neapstrīdētiem, nepārdomātiem domāšanas veidiem izvietotas mūsu atzītās prakses...

Mums jāatbrīvojas no sociālā kā vienīgās realitātes sakralizācijas un jāpārtrauc uzskatīt par lieku kaut ko tik būtisku attiecībās kā doma.”
(Foucault 1994, 180)

Fuko “garīgumu” (*la spiritualité*) ir skatījis kā apgrieztu attiecību starp subjektu un patiesību, kas, viņaprāt, iezīmē ne vairāk, ne mazāk kā mūsdienu aktuālo situāciju. Tātad, pēc

Fuko domām, ja “garīgumu definējam kā prakšu formu, kas pasaka, ka subjekts tāds, kāds tas ir, nav spējīgs uz patiesību, bet, ka tāda, kāda tā ir, patiesība spēj pārveidot un glābt subjektu, mēs sakām, ka modernais laikmets attiecībās starp subjektu un patiesību sākas tajā dienā, kurā mēs apgalvojam, ka tāds, kāds tas ir, subjekts ir spējīgs uz patiesību, bet tāda, kāda tā ir, patiesība nav spējīga glābt subjektu” (Foucault 2002, 20). Fuko filozofa un filozofijas uzdevumu saskata mēģinājumā atrast šāda pretstatījuma robežas. “Subjekta hermeneitikai” veļtītajā kursā Fuko runā par saitēm starp filozofiju un garīgumu, to kontekstā nostiprinot “pašrūpi” (*le souci de soi-même*) kā noteiktu nemiera, kustības, rosības principu.

Konstantīns Raudive eksistences un gara sastatījumu ir raksturojis šādi: “Ko gan cilvēks savas eksistences dēļ nedara? Zemojas zemāk nekā zemoies drīkst. Par gara cilvēku drīkstētu tikai tas uzskatīt sevi, kam eksistence vairs nav problēma, bet vienīgi līdzeklis. Kamēr materiālā eksistence pirmā vietā, tikmēr veļtīgi uzstādīt gara problēmas, kuras ir un paliek bez papildījuma, mūžīga cīņa ar vējdzirnavām. Sančo Pansa vēl aizvien ir laikmetīga būtne, kas par savu mērķi neizraugās garīgas problēmas, bet gan materiālas eksistences problēmas. Es domāju, ka nepārspīlēšu, ja teikšu, ka Sančo ir tas, kas mēs esam, bet Dons Kihots ir tas, kas mēs varētu būt, ja Sančo atrisinātu eksistences problēmu tā: nevis eksistenci eksistences dēļ, bet eksistenci gara dēļ, bet Dons Kihots savukārt garu papildītu nevis gara dēļ, bet gan eksistences dēļ...” (Raudive 1956, 60–61).²⁶

Kā ir ticis atzīmēts, tad Fuko ir bijis īpaši jutīgs attiecībā pret to, kas apdraud mūsu eksistenci, ko saistījis ar cilvēka dzīves ierakstīšanu bez atlikuma – vai tas būtu reliģiska dogmatisma, vai sabiedrības totalizējošu strāvojumu – kontekstā, vai tiklab vispārēji nepārdomāta sekulārisma rāmī. Tāds mēģinājums izvairīties vai vismaz ierobežot dzīves un nāves programmatisko paredzamību. Šajā aspektā diskusija pāraug pārdomās par “biopolitisko estētiku”. Interesants pieteikums ir mēģinājums pārlūkot pianista askētiskās ievirzes “disciplinārās estētikas” un klavieru etīdes radošās brīvības sastatījumā, kurā iespējams nolasīt ķermeniskā (bioloģiskā, somatiskā) un varēšanas ģenealoģiju (Soussloff 2016, 81 u. c.).

Subjekta brīvība nav ārpus varas attiecībām, tā ir noteiktu aprišu piešķiršana dzīvei šajās attiecībās. Sartra “brīvības apoteozi” Fuko nomaina ar patiesības, eksistences, estētikas filozofisku pētniecību un šo attiecību apzinātu savienošānu. Taču filozofijas un filozofiskās refleksijas izpratnē, lai tās perspektīvā uztvertu un vērtētu Fuko devumu, mūsdienu dinamikā

²⁶ Raudive, Konstantīns (1956). *Sapņi un īstenība. Meditācijas par Don Kichota tēmu*. Čikāga: J. Šķirmanta apgāds, 60.–61. lpp. Viens no visai populāriem pavedieniem 20. gadsimta kultūras filozofijā ir estētisko momentu (vērtību u. c.) pretstatījums utilitāriem, patērneciskiem dzīves aspektiem, ko (bet ne tikai) varam nolasīt šajā fragmentā.

ir jāpārlūko gan vācu ideālisma, gan fenomenoloģijas,²⁷ marksisma sākotnējās ievirzes. Lai “pēdējā filozofa” ietekme neaizēnotu citas skatījuma iespējas.

“Vārdos un lietās” Fuko atsaucies uz “interpretāciju” un “formalizāciju” kā tādām, “kas mūs šodien nospiež un valda pār mums”. Taču būtisks ir Fuko tālākais solis, ar kuru viņš atzīst, ka šāds sadalījums nav pietiekami stingrs, tas nav pietiekami dziļi iegremdēts “mūsu kultūrā”, ka tā “atzari” ir pārāk “mūsdienīgi”, “lai mēs varētu sacīt” tikai to, ko tas mums liek izvēlēties, vai nu “pagātni, kas ticēja jēgai”, vai “tagadni (nākotni), kas ir atklājusi apzīmējošo Es” (Foucault 1966, 312).

Žans Liks Nansī esejā ar jaundarinātu vārdu “Seksistence” raksta: “Mēs zinām, ka Mišels Fuko modernitātē saskatīja vēlmi atklāt seksu, izgaismot noslēpumu, kas būtisks seksam (tāpat kā ārpriekš). Šajā atplīvurošanā viņš saskatīja represīvu varu un kontroli, tiklab tajā pašā laikā jaunu baudu lietojumu.” Turpat Nansī norāda uz Fuko redzējuma radīto izmaiņu, būtisku un plašāku, ko viņš nosauc par eksistenciālu, raksturu: “Identificējot kristietību kā vēlmes sākotni pastāvīgā, neierobežotā un hiperboliskā formā, kas līdz mūsdienām ir nodarbinājusi tā saukto Rietumu domu, Fuko mainīja dominējošo perspektīvu. Šis apvērsums neattiecas tikai uz seksu. Ir jāsaprot, ka visa attiecīgā parādība ietver vispārēju mutāciju, ko varam saukt par eksistenciālu, – bet tādā nozīmē, ka tā ir spēkā visām zināmām eksistences formām, gan cilvēka, gan citām. Pēc tam, kad esības nozīme ir saskaņota ar bezgalību, ar bezgalību, kas apzīmēta kā “mīlestība”, un pēc tam, kad esības jēga ir ekstrahēta no mīlestības subjekta–objekta (notācija: “Dievs” vai citiem vārdiem “rītausma”) attēlojuma, mūsu vēsture ir izgājusi cauri spēcīgi iekrāsotai seksuāla rakstura stadijai” (Nancy 2021, 50).

Nansī norāda uz Fuko ierastās skatījuma perspektīvas apvērsumu un, akcentējot vēsturisko aspektu, izceļ Fuko kristietības kā bezgalības sākotnes avotu un vēlmes viņpusības redzējumu, tātad, vēlmes pulsācija nav bioloģiski ierobežota, bet gan iekopta, nostiprināta un praktizēta Rietumu reliģijas un kultūras formās. Vēlme ir neierobežota tiekšanās, tas ir eksistenciāls meklējums, no turienes arī “eksistence”. Nansī raksta “Seksistencē” par baudām, taču tieši šķiet nepievēršas tuvāk un neizseko Fuko baudas vai patikas, labpatikas analīzēm un to estētiskajiem kontekstiem. Fuko pārnes akcentu no vēlmes uz patiku. Šo pārnesi īsti nesaprot Žils Delēzs. Vēlmes, kurā saglabājas atvērtība un bezgalība, interpretācija ir Delēza

²⁷ Foucault, Michel (2021). *Phénoménologie et Psychologie 1953–1954*. Paris: EHESS, Gallimard, Seuil. Tā kā uz šo darbu Fuko nav turpmākajā atsaucies, tad ir izskanējis viedoklis, ka Fuko ir bijis visai kritiski noskaņots pret fenomenoloģiju. Taču mums ļoti saprotama ir Fuko norāde par to, ka fenomenoloģija viņam ir ļāvusi izvairīties no psiholoģijas strupeļiem, kā arī pievērsusi uzmanību ontoloģiskajam redzējumam, pārorientējusi uz pasauli. Tieši Huserla fenomenoloģija ir atzīmējama kā Fuko sākotnējais uzmudinājums un atbalsts, izliekot ceļazīmes paša Fuko filozofiskajai iecerei saistīt pieredzi, subjektu, patiesību un valodu, turklāt atstatoties no psiholoģijas, psihopatoloģijas studijām, ar kurām viņš sākotnēji bija cieši saistīts.

norobežošanās no Hēgeļa vēlmes, kas definēta kā vajadzība, jēdziena. Savukārt *plaisir*²⁸ (vai angļu tulkojumā – *pleasure*, vai vācu – *Vergnügen*), kam tik būtisku lomu “Spriestspējas kritikā” atvēlējis Imanuels Kants, pēti un analizē kā Nansi, tā Fuko.

Fuko pašrūpes centrā nav vēlme (*le désir*), viņš norobežojas no Freida *Tribe* un seksuālas pulsācijas kā dabiska dotuma. Labpatikai ir noteicošais statuss eksistences estētikā. Labpatika iepretim vēlmei (*désir*) ir vienkārša. Tā ir spontāna un nepastarpināti klātesoša (tagadnīga?). Atšķirībā no klasiskās izpratnes, no Freida un Lakāna nostādnēm un risinājumiem, pēc Fuko domām, jautājumu rada nevis neziņa, bet gan zināšana. Fukoprāt, baudu pārvaldīšanā nav nekā tūlītēja, baudas ir “grūti vadāmas” (“*conduite difficile*”), tās ir aplūkojamas un pētāmas brīvības kontekstā. Brīvībai, turklāt, 21. gadsimtā, ir atšķirīgas (kuras Fuko vēl nevarēja īsti paredzēt) trajektorijas, piemēram, starp lielo datu uzskatāmību un mēmo ekrānu šķietamo anonimitāti.

To, cik plašā amplitūdā uz baudām ir skatījies Fuko, apstiprina kādā no viņa intervijām pieminētais prieks jeb bauda, ko viņam sagādā “grāmatu rakstīšana”. Savukārt kādā citā intervijā, kurā viņš atbild uz jautājumiem par “eksistences estētikas” konceptu, viņš vēlreiz ir licis lasītājam domāt, ka tieši tas, ka viņš nezina, ar ko “atnāks grāmatas beigas”, ir tas, kas viņā rada šo interesi un baudu rakstīt. Tā ir “nenoteiktības telpa”, kurā, balstoties uz “izpēti” un “zināšanu”, varam izdarīt savas “izvēles”, veidojot jaunus sazarojumus starp “aktualitāti” un pagātņi, starp to, kas “mēs esam”, un to, “kas mēs varam būt”. Nākotnība ir šīs modālās iespējamības vārds. Tēla, koncepcijas, jēdziena darināšana ir drāma, katru reizi tā taustās nenoteiktībā, it kā meklējot kādas pagaisušas mīļas aprises, vaibstus ieskatot, uztaustot virzību, akluma “šoks” nāk kā iepriecinājums, kas pārveido kā autoru, tā viņa darba “pieredzētājus”. Fuko raksta: “Es nevis uzskatu, ka viss ir slikti, bet gan, ka viss ir bīstami, kas nav gluži tas pats [...], ja viss ir bīstami, tad mums arvien vēl ir ko darīt.”²⁹

Fuko “eksistences estētikas” koncepcijas pētnieki to vairumā gadījumu ir attiecinājuši uz vēlīno Fuko (Vilhelms Šmids, Fabiens Nēgrs, Ratiu, Dan u. c.), izvirzot priekšplānā ētiku. Ētiskā ievirze dzīvesmākslas iekopšanas reģistrā savukārt atklājas kā ētoss. Ir pētnieki, kas tādējādi estētisko nolasa kā ētisko – skaistā un labā tandēmu antīko domātāju tekstos, kuru interpretācijai Fuko ir pievērsies. Daniels Smits šādu pieeju ieraksta ētikas subjekta kontekstā un aplūko Fuko pieeju ētikai, subjektivitātei, “pašrūpei”, “eksistences estētikai” kā vērstu pret eksistences instrumentalizāciju, taču meklējot formu, kura jānostiprina līdzīgi tam kā autors

²⁸ *Plaisir* – lai gan vārdnīca kā pamatnozīmi norāda “baudu”, gribu atzīmēt, ka reizēm latviešu valodā to pārņem tieši netulkojot, jo “bauda” neizsaka visu amplitūdu: no iepriecinājuma, patikas, labpatikas līdz seksuālām baudām un tīksmēm. Kanta *Wohlgefallen* Rihards Kūlis ir tulkojis kā labpatiku, bet Nansi ir analizējis Kanta labpatikas sistēmu no baudām līdz patikas un nepatikas jūtām (*Gefühl der Lust und Unlust*).

²⁹ Ar šo Irānas revolūcijas sakarā izteikto frāzi Fuko akcentējis “nevis apātiju, bet gan īpašu, ja ne pesimistisku aktivitāti” (citēts pēc: Fisher 2020, 173).

strādā ar tekstu vai gleznotājs ar gleznu. Te, iespējams, ir jāatgādina Kanta mākslas vispār raksturojums. Tātad: “Māksla atšķiras no dabas tāpat kā darīšana (*facere*) atšķiras no rīcības vai darbošanās vispār (*agere*), bet mākslas produkts jeb rezultāts kā darinājums (*opus*) no dabas produkta kā sekām (*effectus*)” (Kants 2000, 116).

Cik pamatoti Fuko eksistences estētikā ir saskatīt atšķirīgu no Kanta nīčeānisku akcenta pārnesei uz radošo, produktīvo izpausmi darināšanu? Nīčes vārdi no “Priecīgā zinātne” “mēs gara pārdrošnieki” (*Wir Draufgänger des Geistes* vai *Wagemutiger*)³⁰ (jeb angļu tulkojumā: *we daredevils of the spirit*) vai citi līdzīgi “brīvie gari” (*Freigeisterei*), lai gan ir arī “gara medus vācēji”, drīzāk gan liek domāt par kādiem temperamentīgiem pārdrošniekiem (*temperamentische Draufgänger*), kam uzdrīkstēšanās ir pirmajā vietā. Fuko pieejā tomēr ieskatāms ir ne tikai robežu pārkāpējs, bet arī robežu apzināšanās un apzināšana, kas vairās no nihilisma. Svešvārdu vārdnīca, skaidrojot no latīņu ar franču valodas starpniecību pārņemto *spiritualis* (gaisīgs, garīgs), norāda uz to kā filozofisku mācību par neķermeniskā eksistenci, tālāk pievienojot skaidrojumu par garu kā neatkarīgu no matērijas vai kā vienīgo realitāti.

Ētiskā attiecības ar estētisko vispirms tiek pārdefinētas iztēles areāla izpētē. Fuko ir atsaucies pat uz ko tādu kā “ētiskā iztēle”. Pašvadības ideja izgaismo pārdomu un refleksijas telpu, kas ir būtiski tam veidam vai manierei, kurā Fuko ir iecerējis ētisko darbu (*le travail de l'éthique*). Domājams, ka savukārt iekšējā diskusijā ar Hēgeli tā ir netulkojamā un filozofiski sarežģītā “gara”³¹ tēma, kuras kontekstā Fuko iztaujās filozofiskās aktivitātes, lai atrastu iespējas pretstatīt vitalitātei ētiskus centienus visu cīņas pret visiem situācijā. “Pašrūpes”, kas ir varas “locījumā” un ko reizē tā pārvalda, mērķis nav gūt panākumus, skaisti sakārtojot eksistenci un gūstot tajā sekmes, tā nav singulāra, bezbailīga ironija, estētiska anarhisma apstiprinājums un tas nav pašmērķīgs; tā ir tēma, kas paver nemierpilnus jautājumus, kā iespējams pārdomāt kopdzīvi, orientējoties uz ētisko, raksta Mariapaola Fimiani (Fimiani 2009, 8). Savukārt Timotijs Olīrijs raksta par Fuko “Ētikas mākslu” un par “Brīvības mākslu”, apkopojot kritiskās teorijas pārstāvju un citu autoru šaubas un kritiku par to, vai ir iespējams, kā viņš izsakās, apvienot “stoicismu, askētismu un ekstāzi” jeb, citiem vārdiem izsakoties, piešķirt formu atvērtības un plastiskuma nodrošinājumam, reizē norādot uz to, ka Fuko “estētiskais” esot kļuvis “semantiski slidens” (O’Leary 2002, 128).

Fuko pētī sengrieķu iedibinātās *technē* un to turpmākās adaptācijas un pārcēlumus kristietības garīgo meklējumu kontekstā. Kurā viņš ieskata un galu galā ir pārliecināts par

³⁰ *casse-cou de l'esprit* sal.ar: Nietzsche, Friedrich (2012). *Le Gay Savoir*.

³¹ Skat. arī Barbaras Kasēnas sastādīto “Netulkojami” vārdnīcu “*Geisteswissenschaften*”, kur tām atbilst: angļiski *human sciences, moral sciences, social sciences, humanities, human studies*; franciski: *sciences humaines, sciences l'esprit*; kā arī attiecīgi atrunājot atbilstīgās saistības ar franču un tiklab itāļu risinājumiem (368, 371).

mūsdienu eksistences enigmātisko slēgumu atslēgu. Pirms Fuko atklāj “garīgās prakses” un pievēršas filozofiem, kuri piesaka sevi par “dzīves padomdevējiem” (*conseillers de vie*) un “eksistences stalkeru” (*guides d'existence*) (Foucault 2017, 50), viņš meklē savu ceļu, iepazīstoties ar psiholoģijas, psihiatrijas, pat medicīnas atziņām, taču nozīmīga vieta ir jāatvēr arī literatūrai un mākslai, kas viņam kļūst par nozīmīgām atslēgām paša pieredzei, skatījumam, darbiem. Viņa uzmanības laukā ir kā klasiskā, tā modernā mūsdienu literatūra un māksla. Fuko darbos ir iekļautas apceres par Velaskēzu, Servantesu, Pikaso, Endiju Vorholu, labi pazīstami ir viņa Magritam, arī Manē veltītie teksti.

1. attēls. Žerāra Fromanžera (*Gerard Fromanger*) veidotais Mišela Fuko tēls. 1976. gads.

Mākslas to dažādajās formās M. Fuko analizējis tajā aspektā un mērā, kādā atradis tajās impulsu jaunai pieredzei, centieniem “padomāt citādi”, padomāt no nākotnes skatpunkta. To jo īpaši var sacīt par tām mākslām, kas nereti saprastas un iekļautas avangarda (Suleiman 2006, 163)³² jomā. Igors Šuvajevs to izteicis šādi: “Jaunā mūzika saārda robežas un sniedz jaunu pieredzi, kas svarīga Fuko paštapšanā un pašstilizācijā” (Šuvajevs 2004, 3). Avangardisti ir tie, kuri izvirzās priekšgalā un pirms citiem atklāj, ienāk un apgūst jaunu teritoriju. 2024. gadā atzīmējam sirreālisma simtgadi. Vai uz sirreālismu ir attiecināms avangarda apzīmējums, tas šķiet atkarīgs no pētnieka skatpunkta. Fuko sirreālisms ir viņa interešu laukā un sirreālisms sabalsojas ar centieniem saprast mūsdienu eksistences iezīmes.

³² Suleimana salīdzina “avangarda” vārdu ar tādiem kā es, tu, šeit, tagad, rīt, t. i., vārdiem, kas pilda deiktiskas funkcijas, to nozīmes nav stingri fiksētas, tās nosaka runātājs, konteksts u. c.

Magrita “Sirreālisma revolūcija” (1929) ar vārdu un attēlu sastatījumu turpinās diskusijā par valodas un estētikas iesavināšanu starp Magritu un Mišelu Fuko (Scarlato 2023, 197–202).

Kādā no sirreālisma raksturojumiem īpaši tiek izcelts sapnis. Tas aprakstīts šādi: (1) Sapnis nav dievišķs, bet cilvēcisks brīdinājums, par ko signalizē neapzinātais; (2) visiem sapņiem ir nozīme, pat tiem, kas netiek uzskatīti par pravietiskiem; (3) sapnis nav tikai sapnis, bet patiesībā viss, kas ir loģiski neizskaidrojams; (4) sapnis nav piederīgs pasaulei, kurā sapņotājs norobežojas, jo tam ir sava vieta konkrētajā Visumā; (5) sapni nedrīkst nodot valodai, lai radītu literārus vai mākslas darbus, kuros netiek ņemta vērā sapņu specifiskā dinamika (Calas 1979).

Nīčes sējumā (Foucault 2024, 219) Fuko pievērš uzmanību tam, ka, velkot paralēles starp lielā Pāna nāves, Dionīsa un Kristus pielīdzināšanu, smieklos “noslēdzas” Nīčes filozofija, pārejot pie trīs “līdzīgu kaimiņu” pieredžu, proti, sapņa, noreibuma, neprāta aprakstiem. Lai gan parasti tie tiek sapludināti un galu galā kā dažādi “vienas un tās pašas netaustāmās nakts” aspekti pretstatīti prāta diskursam. Fuko, atstājot turpmākajam tuvāku atšķirību izstrādāšanu, pievēršas sapnim, lai ar to atcerētos Hērakleitu un pārietu pie “sapņa kā eksistences nepārtrauktas redzamības” apraksta un pie visa tā, kas domās un tēlos “eksistencē prasās būt izteikts”. Fuko piesaka sapni nevis kā nakts, bet gan kā rīta un pārejas uz dienu darinājumu.

Vēlāk Fuko aplūkos garīgās prakses kā tādas, ar kurām izvairīties no disciplinārās varas spaidiem, tiecoties pēc brīvības telpas; askētisms, ar kuru atgūt “miesu”, ir askēzes forma, kurā nolasāmas atšķirības starp stoicisma un kristietības filozofiju? Kādā intervijā Fuko atgādina, ka, lai gan parasti uzskata, ja “dzīvosim prāta pasaulē, tad būsim tikuši brīvi no vardarbības”, tomēr, viņaprāt, tas nav iespējams un līdz ar to tā, protams, nenotiek. Fuko uzsver, ka nekādā ziņā nevēršas pret prātu, taču viņu interesē jautājums, kas racionalitātes iedabā ir tāds, kas padara to tik savietojamu ar vardarbību, tāpēc viņa uzmanības centrā ir “racionalizācijas vēsture” – gan tā, kas nosaka institūtu darbību, gan tā, kas realizējas caur paša cilvēka uzvedību, viņa izvēlēm (Foucault 1994, 38–39).

Filozofija, kas tiek saprasta kā dzīvesmākslas meklējumi pie Sokrata, stoiķiem, kiniķiem, skeptiķiem, lai nedisciplinārā veidā atrastu saiti starp patību un citiem. Senās filozofiskās formas piesaistīja Fuko ar to, ka tās prasīja aktīvi risināt dzīves problēmas, izkopjot garīgās saiknes. Pavērsies pret *logos*, Sokrats³³ uzsāk ceļu, kuru Fuko dēvē par “patiesības un drosmes riņķi”, “eksistences estētika” ir nolasāma kā aicinājums iekļauties šajā riņķī.

³³ Fuko pievērš uzmanību Nīčes niansētajam skatījumam vērtībām, ironijai u. c., t. i., atšķirībām, ko Nīče uzrādījis starp Sokratu, sokratīķiem un sofistiem. Skatīt un salīdzināt: (Foucault 2024a, 97, 218, 279).

Pārneses telpa. Pašinovācija.

“...acīmredzami mums ir jāpiešķir pozitīvāks saturs tam,
kas var būt filozofiskais ētoss, izpaužoties mūsu pašu
vēsturiskās ontoloģijas balstītajā mūsu sakāmā,
domājamā, darāmā kritikā.”
(Foucault 1994, 573–574)

“Dziedu par cīņām un vīru, kas pirmais no Īlijas laukiem,
Likteņa vajāts, pie itāļiem nāca Lavīnijas krastos;
Debesu vara to svaidīja daudzkārt pa zemēm un jūrām,
Tāpēc ka Jūnonas īgnums joprojām vēl nebija rimies;
Arī viņš karā daudz cieta, līdz pilsētu cēla un beidzot
Dievus uz Latiju nesa no turienes lafīņu tautai,
Albiešu sentēvi visi un Roma ar augstajiem mūriem.
(Vergilijs, Eneida, I, 1–11)³⁴

Fuko literatūrā un mākslā meklē valodas pārveidojošā spēka resursus, pašinovācijas enerģiju. “Eksistences estētika” ir skatāma kā pavediens, kas palīdz meklēt atbildi uz jautājumu par to, kad un kāpēc filozofija ir pārstājusi sevi uztvert kā dzīvesveidu un nonākusi līdz teoriju konstruēšanai un tāpat vairs neveltī pietiekamu uzmanību darbam ar sevi, “patības pašdarināšanai” (*un travail de soi sur soi*). Šajā ziņā Fuko pētījumi ietver atgādinājumu par seno stoīķu gudrību: “vingrināties”, “vingrināties”, “dzīve ir kā olimpiskās spēles”, kurā nevis kāda izcila atlēta finišs ir centrā, bet gan paša pūliņi. Kā mācījis viedais Epiktets: “Tad turies jel beidzot cienīgi, kā pieaugušam vīram pieklājas, un dzīvo tā, kā to prasa tava virzīšanās uz priekšu zinībās. Un, ja tev kaut kas liekas par visu labāks, tad lai tas tev ir nepārkāpjams likums. Un, kad tev atgadās kaut kas apgrūtināošs vai patīkams, arī slavaspilns vai bez slavas, tad vienmēr domā tā: tagad nu ir laiks cīnīties, klāt ir olimpiskās spēles un tās nav vairs atliekamas. Turklāt domā vēl tā: ar vienu pašu dienu un ar vienu pašu darbību līdz šim izcīnīto var vai nu zaudēt, vai noturēt!”³⁵

Savā ziņā Fuko “eksistences estētika” ir viņa pieteikums “atvērt” vēsturisko apriori, pievērsties dažādību laukiem, atsevišķībām un atšķirību klāsteriem. Meklējot atbildes uz to, kas ir šīs “mūsu dienas”, laikmetīgais, ar ko mēs tagad “esam paši”, Fuko, kā nereti norādīts, ir atsaucies uz literatūru, tās valodas telpu. Žoržs Bataijs ir viens no autoriem, attiecībā pret kuru Fuko ir nošķīris savu pozīciju no Sartra tieši ar to, ka Bataija darbos saskatījis precīzākas atbildes uz degošajiem jautājumiem. Bataija kopotos rakstus (*Oeuvres complètes*) atverot, Fuko saka tādus zīmīgus vārdus: “Mums ir jāpateicas Bataijam par lielu daļu no tā (*du moment*), kur

³⁴ Tulkojis Augusts Ģiezens.

³⁵ Epiktēts (2012). *Enhiridions* jeb rokasgrāmata, 51. aforisms.

mēs esam” (Foucault DE 2-1, 25). Ja par Hēgeli ir sacīts un tad apstrīdēts, ka viņa doma ir bijusi vērsta uz pagātņi, tad Fuko interesē gan turpinājums, gan pārrāvums, gan tas, kas ir arhīvā, gan tas, kur un kā padomāt atbilstīgi tagadnes laikam vai, kā viņš ne reizi vien ir uzsvēris, “padomāt citādi”. Padomāt citādi noteikti nenozīmē būt pārdrošniekam un avantūristam, kas gatavs mesties pakal kādam modes untumam.

Fuko kļūst pazīstams kā “publiskais intelektuālis”, mediju persona, vēlāk viņš tiek uzverts kā “kultūras ikona” (O’Farell 2005, 1–19). Viņa pašdefinīcijas drīzāk traucē viņa filozofiskā mantojuma izvērtējumam, turklāt tas ieguvis dažādos periodos dažādus akcentus, tas ir atstājis milzīgu daudzu iespaidu uz ... taču vienkārši ļoti grūti aptverams, ņemot vērā vēl to, ka arī interpretācijas ir atkarīgas no gatavības un atšķirīgajiem kontekstiem. “Ja es esmu izvēlējis anonimitāti, tad tas nav, lai kritizētu to vai to, ko es nekad nedaru. Tas ir veids, kurā tiešāk uzrunāt eventuālo lasītāju, vienīgo personāžu šeit, kas mani interesē. Tā kā tu nezini, kas es esmu, tev nebūs kārdinājuma meklēt cēloņus tam, ko es saku, un tu lasi; ļaut-tev vienkārši turpināt un sacīt: šis ir patiesi, tas ir aplami. Tas man patīk, tas man nepatīk. Vienkārši tā” (Foucault 1994, 106).

Fuko intervijas, sarunas ir apkopotas četrskējumu “Sacīja un rakstīja” (*Dits et écrits*) izdevumā, tajās viņš skaidro savu pozīciju, norāda uz viņam būtiskām nozīmēm, akcentē un ieņem pozīciju. Fuko “sarunās” ir nosaucis “savas morāles elementus”. Šajā vai citā veidā un citviet Fuko norādījis kā būtisku atteikšanos pieņemt par pašsaprotamu to, kas mums tiek piedāvāts kā pašsaprotams; pats parādījis un praktizējis analītisku pieeju un vēlmi izzināt, jo nevaram taču neko, kas mums jādara, “nevaram izdarīt bez pārdomām”, bez zināšanām, mūsu zinātkāres un inovācijām, kas tās pavada. Tāpat Fuko ir norādījis uz nepieciešamību atraisīties no kādas iepriekšdotas programmas un tāpat meklēt savā domāšanā un darbībā atbildes par to, kas nekad nav bijis domāts vai iedomāts.

Nenoteiktība ir viens no visbiežāk dzirdamajiem raksturojumiem, vai runa būtu par ģeopolitisko situāciju reģionā vai visā globālajā pasaulē. Mūsu tagadnes izvēles ir šīs nenoteiktības cauraustas, daļa no tās. Mišels Fuko attieksmē pret aktuālo tagadni akcentēja gan kritiskas iesaistes, gan domāšanas atvērtības jeb izgudrošanas aspektus. Fundamentālie pētījumi humanitāro zinātņu jomā ar tiem piemītošo neutilitāro pieeju ļauj mazināt nenoteiktību – nostiprinot mūsdienīgas argumentācijas, analīzes rīkus; kritiski pārvarot paradigmātisko, taču ne produktīvo klasisko avotu lasījumus; atsvaidzinot, rodot izpratni par "eiropiska cilvēka", Rietumu kultūras nākotnības topoloģiju.

2024. gadā izdevniecība *Gallimard* izdod Mišela Fuko “Nīči”, kurā ir iespējams izsekot Fuko Nīces izlasījumam. Nīče nav tas autors, par kuru Fuko būtu daudz rakstījis, taču, kā viņš

pats atzinis, Nīčes, tāpat kā Heidegera darbi viņam nākuši kā “filozofisks šoks” (Foucault 2024a)³⁶ un pie tiem viņš allaž ir atgriezies, ne tik daudz kā rakstītājs, bet kā lasītājs. Šis sējums nonācis pie lasītāja, pateicoties Anrī Pola Frušoda un Daniela Defēra atšifrētajiem rokrakstiem, Fransuā Evalda un Bernāra Hārkūra rūpēm. Hārkūrs sarūpējis apjomīgu “situācijas” jeb konteksta raksturojumu, kas papildina iepriekš neizdoto Fuko Nīčes “izstrāžu” sadalījumu starp kursiem, konferencēm u. c.

Nīče ir palīdzējis Fuko norobežoties kā no marksisma, tā no fenomenoloģijas, tiklab arī no vācu klasiskā ideālisma, kā arī turpmākajā palīdzējis atrast atslēgas tam, ar ko pazīstam Fuko kā arheoloģijas, ģenealoģijas pieeju kopēju. Edvards F. Makgušins (*MCGushin*) uz Fuko “pieredzes arheoloģiju un ģenealoģiju” vēlas paskatīties nevis “hermeneitikas”, bet gan “estētiskā un ēto-poētiskā” griezumā.³⁷

Kontinentālajā filozofijas tradīcijā priekšplānā ir filozofijas vēstures studijas, kurās, pēc Fuko vārdiem, savukārt dominē Hēgeļa sistēma un subjekta filozofija, ko pārstāv fenomenoloģijas un eksistenciālisma ievirzes. Viņš ir atzinis, ka pēc Otrā pasaules kara Žans Vāls un Žans Ipolits ir nodrošinājuši vislabākās Hēgeļa filozofijas interpretācijas (Foucault 2002b, 246).

Atzīmējot četrdesmitgadi kopš Fuko došanās mūžībā, Francijas koledža piedāvā interesentiem noklausīties Fuko nolasītos kursus, kurus savulaik ierakstījuši to klausītāji.³⁸ Fuko darbi angļu, vācu, krievu, zviedru valodā ir labi pārstāvēti Latvijas Nacionālajā bibliotēkā. Ievērojamākā 20. gadsimta intelektuāļa statusu³⁹ Fuko nodrošina viņa ideju iesavināšana un to rosinošais raksturs visdažādākajās zināšanu jomās, kas rosinājis pētniecību, no muzejniecības, tiesībzinātnes, socioloģijas, līdz ģeogrāfijai, medicīnai u. tml. “Viņa caurstrāvojošā (visaptverošā) ietekme uz akadēmisko pētniecību plašā diapazonā ir liecība domas plašumam viņa darbā, ko nav iespējams ierobežot līdz kādai atsevišķai disciplīnai,” raksta Džons Branigans un pievieno atsauci uz Morisu Blanšo, kurš sacījis: “Vai mēs zinām, kas viņš ir, jo viņš nesauc sevi .. nedz par sociologu, ne vēsturnieku, ne domātāju, ne metafiziķi.”⁴⁰

Penelope Doičere izceļ vairākas Fuko ierosinātās diskusiju tēmas, starp tām kvīru temporalitāte u. c. un aplūko tās biopolitikas un tanatopolitikas kontekstā, jautājot, kā galu galā

³⁶ Fuko “filozofiskais šoks” tuvāk aplūkots (Babich 2011, 19–41).

³⁷ McGushin, Edward F. (2007). *Foucault's Askēsis. An Introduction to the Philosophical Life*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 13.

³⁸ Skat.: <https://www.college-de-france.fr/fr/actualites/mise-en-ligne-des-cours-de-michel-foucault>

³⁹ Lise Baron dokumentālā filma (2024, 53 min) *Michel Foucault, le philosophe et le poisson rouge*, France 5, 21.06.2024, 23.40 Collection “*Rebelles ou l'art de bousculer*”, savukārt, cenšas akcentēt “pop-filozofu”, normas atmaskotāju.

⁴⁰ Skat. Un sal.: Brannigan, John (2006) Michel Foucault. *Modern European Criticism and Theory. A Critical Guide*, ed. by Julian Wolfreys, Edinburgh: Edinburgh University Press, 315.

domāt Fuko “post”,⁴¹ par Fuko pēc Fuko. “Ilgu laiku Fuko bija domājis par ārpusi kā par galīgu telpiskumu, kas ir dziļāks par laiku; tie ir pēdējie darbi, kas atjauno iespēju izlikt laiku ārpusē un domāt par ārpusi kā laiku locījuma stāvoklī,” raksta Žils Delēzs un turpat arī norāda attiecībā uz Fuko centieniem atgriezties un izsekot sengrieķu domātāju *ēthos* pamatojumiem: “Jau grieķu estētiskā eksistence (*l'existence esthétique*) būtībā pieprasa atmiņu par nākotni, un ļoti ātri subjektifikācijas procesus pavadīja raksti, kas veidoja patiesas atmiņas. Atmiņa ir īstais nosaukums attiecībām ar sevi vai paša ietekmei uz sevi” (Deleuze 1989/2004, 114–115).

Nākotne ir nezināma, taču laika izjūta, laika pārdzīvojums, kas kopš 20. gadsimta sākuma kļūst arvien intensīvāks, nonāk gan “apziņas plūsmas” autoru, gan Anrī Bergsona, Edmunda Huserla, Martina Heidegera uzmanības laukā. Laika jēdziens tiek pārdomāts ne tikai fizikālo norišu kontekstā. Laika ekstātisko formu – nākotne, tagadne,⁴² pagātne – apzināšana rosina pārslāst modernos, tiklab klasiskos domātājus, tai skaitā Nīči. 1886. gadā Nīče publicē “Viņpus laba un ļauna: nākotnes filozofijas priekšspēle”.⁴³ Nākotnība (*avenir*) ir tas, kas tāls. Priekšplānā parādās doma par spēku intensitāti, kas galu galā ļauj nākotnību domāt nevis kā nepārtrauktu lineāru turpinājumu, bet drīzāk savatnīgu “atgriešanās” nogriezni. Komentējot Nīčes vēsturiskās jēgas izpratni kā tādu, kas “ir nesens veidojums” (Foucault 2024a, 40), Fuko uzsvarus liek uz “atšķirības raksturu”, kas nozīmē to, ka “vēstures nākotne netiek šeit saprasta kā zināšanu uzkrāšana, bet kā jūtu briedums un patiesa laime” (Foucault 2024a, 40).

Nākotne nav tikai tas, kā vēl nav, nākotne ir sinonīms tam, kas tiks turpināts. Uzskatāms piemērs tam ir jautājums par vārda “filosofija” vai “filozofija” rakstību. Kamēr “fizika”, “fizioloģija”, “fizionomija” un šiem līdzīgie saglabā “z” burtu, tikmēr arvien biežāk sastopamies ar “filosofiju”. Arvien biežāk dzirdu piesaucam vārdu “dekonstrukcija” un, šķiet, ka tas notiek tezaurs.lv uzrādītajā otrajā vārda nozīmē, proti, “izjaukšana”. Vārds “dekapitācija”, saprotams, nozīmē galvas atdalīšanu no ķermeņa. Ja filozofijas aizstāšana ar filosofiju ir dekonstrukcija jeb dekonstruēšana, tad “jaukšanai” te nebūtu vietas. Dekonstrukcija nav par “no-jaukšanu”, “no-ārdīšanu”, tā ir par analīzi, par konstrukcijas analīzi, kuras procesā, iespējams, ir nepieciešams uz “vecajiem mūriem” paskatīties ar skaidrām acīm vēlreiz.

“Runa nav par pagātnes, tagadnes un nākotnes parasto attiecību izpēti, kas izklāstīta laika diskusijās dažādās Hēgeļa “Dabas filozofijas” versijās. Šie teksti drīzāk prasa, lai mēs atsakāmies no “labi zināmās” un pazīstamās nākotnes nozīmes un tātad arī no “labi zināmās” laika definīcijas. Iespēja, ka vienu laicīgu nolemtību – nākotni var domāt citādi, ārpus tās

⁴¹ Deutscher, Penelope (2017). *Foucault's Futures. A Critique of Reproductive Reason*. New York, Columbia University Press.

⁴² Habermas, Jürgen. (1986). *Taking Aim at the Heart of the Present. Foucault: A Critical Reader*. Ed. by David Couzens Hoy. Oxford: New York: Basil Blackwell, 103–108.

⁴³ Nietzsche, Friedrich. *Jenseits von Gut und Böse. Vorspiel einer Philosophie der Zukunft*. Leipzig: Druck und Verlag von C.G. Neumann, 1886.

sākotnējā, vienkāršā statusa kā laika mirkļa, par “to, kas tagad nāks”, uzreiz parāda, ka “Hēgelim laiks nevar būt reducēts tikai uz sakārtotu attiecību starp momentiem,” tā raksta Katerina Malabū (Malabou 27).

“Patība nav sākotnēji dota realitāte, kas būtu jāattīsta pēc zināma parauga vai modeļa” – Fuko pievērš uzmanību tam, ka šī “patība” (*soi*) tiek sastatīta jeb, kā sacītu fenomenologs, “konstituēta” darbībā, tehnikas un prakšu izkopšanas rindā, kuras ietver ētikas momentus un ir raksturojamas kā ētiskas. Fuko “patība” ir attiecību kopas tapināšana, kas pēcāk rezultēsies ieņemtajā pozīcijā. “Mūsu pašu politika”, “patības kultūra” ir jēdzieni, kuri raksturo Fuko centienus atrast kontekstu un iespējamu risinājumu atbildei uz jautājumu: kas mēs esam?” Patība⁴⁴ nav ego, Fuko gadījumā tā ir cita “ontoloģija”. Jā, tā nav tik “tīra”, “skaidra” kā uz ārpuslaicisko, katram atsevišķam “es” jeb ego piedāvāto universālo apzinātības formu balstītā.

Nīče⁴⁵ ir klātesošs Fuko “disputā” ar Imanuelu Kantu, kad viņš pievēršas tam, ko Kants saistījis ar “savas eksistences apziņu” (Kants 1988, 180), proti, “morālajam likumam manī”. Kants, kuram “zinātne” “ir šaurie vārti”, “lai labi sagatavotu ceļu uz gudrību, kas katram jāiet”, taču iznes morāles likumu ārpus dzīves, jo “manas esamības” mērķtiecīgais uzdevums, “kuru noteic šis likums un kas nav ierobežots ar šās dzīves nosacījumiem un robežām, bet sniedzas bezgalībā, bezgalīgi paceļ manu kā domājošas būtnes vērtību” (Kants 1988, 180). Fuko nebūt neapšaubā “domāšanas” vērtību, gluži pretēji, līdzīgi Anrī Bergsonam un Martinam Heidegeram, kuri nāca klajā ar atziņām par to, ka “zinātne nedomā”, “metafizika nedomā”, viņš izjautā filozofiski epistemoloģisko refleksiju un meklē domāšanas iespējas. Domāšanai drīzāk tiek atvēlēta būtiska loma atvērtības sagatavošanā notikumam šaipus metafiziskā, nākotnei pat viņpus mākslīgā intelekta.

Fuko “paškritiska ontoloģija” balstās gan agoniskā diskusijā ar Kantu, gan filozofijas vēstures izlasījuma radikalizēšanā. Tagadnes faktors, kas ir kļuvis būtisks tajā, kas mēs esam, un tāda nākotnes nenoteiktība, kuru raksturo zināms cieņas zudums pret likumu, zinātņi un reliģiju, liek meklēt kādu ētiski pamatotu izvēļu risinājumu. Fuko raksta: “Kritiska mūsu pašu ontoloģija ir jāskata noteikti ne kā teorija, doktrīna, ne pat noturīgs zināšanu kopums, kas – uzkrājas; tā ir jāuztver kā attieksme, ētoss, filozofiska dzīve, kurā kritika tam, kas mēs esam, ir vienā un tajā pašā laikā mums uzspiesto vēsturisko ierobežojumu analīze, gan iespēja iziet ārpus tiem iemēģināšana” (Foucault 1994, 577).

⁴⁴ Taussig, Karen-Sue, Rayna Rapp, Heath, Deborah (2005). Flexible Eugenics: Technologies of the Self in the Age of Genetics. *Anthropologies of Modernity. Foucault, Governmentality, and Life Politics*, Ed. by Jonathan Xavier Inda, Oxford: Blackwell Publishing, 194–214.

⁴⁵ Skat.: Foucault, Michel. (2011). Sur Nietzsche. *L'Herne Foucault*. Éditions de l'Herne, 108–111.

Ir skaidrs, ka tās pasaules, kurā visi vēlamies dzīvot un būt, vēl nav, taču vai tāpēc par to mums jādomā kā par “skaistu lietu”, kuru dabūsim rīt? Dzejnieks jau atradis tās promesībai atbilstīgus vārdus: “Jaunais laiks /Tas jaunais laiks, kas šalkās trīs, /Tas nenāks, ja ļaudis to nevedīs.” Taču nenoteiktība nav novēršama ar vēlmju definēšanu. Tā ir daļa no katra iespējas lemt. Atskatoties no esošā, kurā tādi pieturas punkti ir notikumi, kuriem esam paši bijuši aktīvi līdzdalībnieki un mums ir kādas dzīvas atmiņas par tiem, reizē ir arī tādi notikumi, kuru jēga un nozīme mums atklājas tikai pamazām. Taču notikums ...*Ce qui arrive et qui a de l'importance pour l'être humain* Kas notiek un ir svarīgi cilvēkiem, tas “nogulsnējas”, “izgulsnējas” gan valodā, gan tajā neķermeniskajā, uz ko kā neizsakāmo tiecas dzeja, uz ko kā neredzamo pavērsta ir glezniecība, izpildītājmāksla.

Kad kaut kas notiek, visiem, kas tiek, taču latviešu valodā ar “no” it kā pieliekam punktu tam, kas “tiek”. Lai gan uzmanība būtu jāvērs uz to, kas tad “tiek”. Ko mēs ar to darām? Vai pieliekam tam punktu un miers? Vai mēģinām saprast: ko tas vēl mums atnesīs? Šajā rakursā ir jāpaskatās ne tikai uz to, ko “notiek” pieprasa kā tieši izrietošo, notiekošajam līdzī atvesto nākotni, bet arī uz to, kas nāk, kas vēl tikai būs. Tātad ne tikai uz to, kas jau noticis, un arī ne uz to, kas no tā ir nolasāms kā turpmākais, no kā vairs neizvairīties, vai arī uz to, ko varam jau plānot, ko varam labot un uzlabot, bet arī uz to, kas “izvairās” tapt notverts “projektā, plānā, mērķī, izvairās no definīcijas. Fuko notikumu ir definējis “kā spēku apvērsumu”.

Tādi jēdzieni kā, piemēram, tradīcija, attīstība, gars un līdzīgie ir tie, kuri pārceļ mūs pāri tam, kas noteiktajā brīdī nepretojas koptvērumam, ar ko varam neapstāties pie neskaidrā, neparedzamā, bet virzīties tālāk. Fuko meklē tādas metodes formulu, kas mūs paklupinātu, apturētu, neļaujoties neattaisnotam vārdu vilinājumam, valodas nobūrumam. Tādēļ viņš seko Nīčem “filologam”, stoiķiem, lai mēģinātu saprast – kā tieši darbojas cilvēku gars.

Ja Nīče atjauta, ka grieķu filozofiem bija nojausma par to, ka vergu starp mums ir vairāk nekā domājam, tad šī slepenā izjūta bija skaidrojama ar pārliecību, ka ikviens, kas nav filozofs, ir nebrīvs, proti, vergs. Tātad pat visvarenākiem šīs dzemes valdniekiem vajadzēja risināt kunga un verga attiecību tēmu attiecībā pret savu dzīvi, sevi pašu. Fuko antīkās filozofijas analīzes kontekstā eksistences estētikas jēdziens aptver specifiski cēlas un suverēnas dzīves, kas pretēja verdziskajai, radīšanu. Antīkajā filozofijā, kā to saskata Fuko, ir izpratne par šādas cildenas eksistences sasniegšanu, ko viņš pretstata Homēra *paideia*, jo tā uzrādot kļūmīgu novirzi.

Tēze, ko izstrādās Fuko, ir tāda, ka “mēs”, 20. un 21. gadsimta rietumnieki, kristietības mantinieki, iespējams, esam emancipējušies no kristīgās morāles, bet ne no kristīgās ētikas. Mēs vairs neatrodamiem baznīcas noteikto pienākumu un aizliegumu ietekmē, bet mēs turpinām aktivizēt tās ieviesto ētisko praksi. Mēs šīs prakses esam sekularizējuši, modernizējuši un pat

“postmodernizējuši”, bet tomēr tās saglabājuši. Un Fuko emblemātiskais jautājums ir, vai mēs varam izkļūt no tām, vai mūsu kultūrā varam iedibināt alternatīvas un, jo īpaši, vai eksistences estētika (ideja par patību kā mākslasdarbu) nav šāda alternatīva?

Ir jāpievienojas Tirvodē, kad viņš apgalvo: “Patiesība nav atdalāma no eksistences estētikas. Fuko ir radikāli filozofs, un patiesības jēdziens ir tieši saistīts ar patības estētiskā mugurkaula attiecību pret patiesību” (Tirvauday 2020, 22). Tātad tajā, kas mēs esam, jeb “mūsu pašu ontoloģijā” (*une ontologie critique de nous-mêmes*), ko Fuko ir aprakstījis un analizējis ar tādiem sinonīmiem kā “klātbūtnes ontoloģija” (*une ontologie du présent*) jebšu “aktualitātes”, “modernitātes” ontoloģija, tās ir mūsu attiecības ar patiesību, ar pienākumu vai likumu, attiecība pret sevi pašu un pret citiem, kas allaž jāpārlūko filozofiskā perspektīvā.

Izmantotie darbi:

- Babich, B.** (2011). A Philosophical Shock: Foucault Reading Nietzsche, Reading Heidegger. In: Prado, C. G. (ed.). *Foucault's Legacy*. Bloomsbury Publishing, 19–41.
- Blanco, A. G.** (2020). *Literature and Politics in the Later Foucault*. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Braunstein, J.-F., Lorenzini, D., Revel, A., Revel, J., Sforzini, A.** (dir.). (2017). *Foucault(s)*. Paris: Éditions de la Sorbonne.
- Bruns, G. L.** (2011). *On Ceasing to be Human*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Calas, N.** (1979). The Challenge of Surrealism. [online]. *Artforum*. Skat.: <https://www.artforum.com/features/the-challenge-of-surrealism-209134/>
- Catalano, J. S.** (1987). *A commentary on Jean-Paul Sartre's Critique of dialectical reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Croce, B.** (1991). *essais d'esthétique*. Paris: Gallimard.
- During, S.** (2017). *Foucault and Literature: Towards Genealogy of Writing*, London, New York: Routledge.
- Fimiani, M.** (2009). *Érotique et Rhétorique: Foucault et la lutte pour la reconnaissance, traduit de l'italien par Nadine Le Lirzin*. Paris: L'Harmattan,
- Fisher, T., Gotman K.** (eds.) (2020). *Foucault's Theatres*. Manchester: Manchester University Press.
- Foucault, M.** (2024a). *Nietzsche. Cours, conférences et travaux*. Paris: EHESS, Gallimard, Seuil.
- Foucault, M.** (2024b). *La constitution d'un transcendantal historique dans la Phénoménologie de l'esprit de Hegel*. Paris: Vrin.
- Foucault, M.** (2023). *Le discours philosophique*. Paris: Seuil.
- Foucault, M.** (2022). *La question anthropologique. Cours 1954–1955*. EHESS, Gallimard, Seuil.
- Foucault, M.** (2021). *Binswanger et l'analyse existentialiste*. Paris: EHESS, Gallimard, Seuil.
- Foucault, M.** (2021). *Phénoménologie et Psychologie 1953–1954*. Paris: EHESS, Gallimard, Seuil.
- Foucault, M.** (2018). *Histoire de la sexualité 4. Les aveux de la chair*. Paris: Gallimard.
- Foucault, M.** (2017). *Dire vrai sur soi-même. Conférences prononcées à l'Université Victoria de Toronto, 1982, Édition, introduction et apparat critique par Henri-Paul Fruchaud et Danielle Lorenzini*, Paris: Vrin.
- Foucault, M.** (2015). Débat au département de français de l'université de Californie à Berkeley. *Qu'est-ce que la critique suivie de la Culture de soi*. Paris: Vrin.

- Foucault, M.** (2015). *Language, Madness, and Desire. On Literature*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Foucault, M.** (2014). *Subjectivité et vérité. Cours au Collège de France. 1980–1981*. EHESS, Gallimard, Seuil.
- Foucault, M.** (2013a). *L'Origine de l'herméneutique de soi*, H.-P. Fruchaud et D. Lorenzini (dir.), Vrin.
- Foucault, M.** (2013b). *La grande étrangère. À propos de littérature*. Paris: Éditions de l'EHESS.
- Foucault, M.** (2009). Leçon du 29 février 1984. Le courage de la vérité. *Le gouvernement de soi et des autres II, Cours au Collège de France (1983–1984)*. Paris: Gallimard, Seuil.
- Foucault, M.** (2001). *L'herméneutique du sujet. Cours au Collège de France (1981–1982)*. Édition établie sous la direction de François Ewald et Alessandro Fontana par Frédéric Gros. Gallimard, Le Seuil.
- Foucault, M.** (1998). *Aesthetics, Method, and Epistemology*. Ed. by James D. Faubion, New York: The New Press.
- Foucault, M.** (1994). Une esthétique de l'existence. *Dits et Écrits*, tome II, Paris: Éditions Gallimard.
- Foucault Live. Collected Interviews, 1961–1984 Michel Foucault*. Ed. by Sylvère Lotringer, Semiotext(e), 1989, 1996, 371–381 (45: An Ethics of Pleasure); 450–454 (53: An Aesthetics of Existence).
- Foucault, M.** (1994). *Dits et Écrits 1954–1988 tome I–IV*, Paris: Gallimard.
- Deleuze, G.** (1986/2004). *Foucault*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Gros, F.** (2016). The Aesthetics of Bios. Foucault on the arts and letters. *Foucault on the Arts and Letters. Perspectives for the Twenty-First Century*, ed. by Catherine M. Soussloff. London, New York: Rowman & Littlefield, 199–206.
- Heidegers, M.** (2022). Mākslasdarba sākotne. *Malkasceļi*. Tulk. Rihards Kūlis. Rīga: Intelekts.
- Kants, I.** (2000). *Spriestspējas kritika*. Tulk. Rihards Kūlis. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Kants, I.** (1988). *Praktiskā prāta kritika*. Tulk. Rihards Kūlis. Rīga: Izdevniecība “Zvaigzne”.
- Laval, C., Paltrinieri L., Taylan F.** (dir.) (2015). *Marx & Foucault. Lectures, usages, confrontations*. Paris: Éditions La Découverte.
- Malabou, C.** (2014). *Avant demain. Épigenèse et rationalité*. Paris: PUF.
- Malabou, C.** (1996). *L'avenir de Hegel*. Paris: J. Vrin.
- Michel, J.** (2015). *Ricoeur and the Post-structuralists. Bourdieu, Derrida, Deleuze, Foucault, Castoriadis*. Transl. By Scott Davidson, Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield.
- Nancy, J.-L.** (2021). *Existence*. New York: Fordham University Press.
- Nègre F.** (1996). L'esthétique de l'existence dans le dernier Foucault. In: *Raison présente*, n°118, 2e trimestre. De la contestation radicale : itinéraires des années trente, 47–71.
- O'Leary, T.** (2002). *Foucault. The Art of Ethics*. London, New York: Continuum.
- Perniola, M.** (2013). *20th Century Aesthetics. Towards a Theory of Feeling*. London, New Dehli, New York, Sydney, Bloomsbury Publishing.
- O'Farell, C.** (2005). *Michel Foucault*. London, Thousand Oaks, New Dehli: SAGE Publications.
- Ratiu, D. E.** (2021). The “Aesthetics of Existence” in the Last Foucault: Art as a Model of Self-Invention. *The Journal of Aesthetic Education*, 55 (2), 51–77.
- Raudive, K.** (1956). *Sapņi un īstenība. Meditācijas par Don Kichota tēmu*. Čikāga: Šķirmanta apgāds.
- Revel, J.** (2024). Foucault, plus que jamais vivant 40 après sa mort. *Philosophie magazine*. Skat.: <https://www.philomag.com/articles/judith-revel-foucault-plus-que-jamais-vivant-40-ans-apres-sa-mort> [25.10.2024.]
- Rockmore, T.** (2011). Foucault, Hegel and the Death of Man. In: Prado, C. G. (ed.). *Foucault's Legacy*. Bloomsbury Publishing, 42–67.
- Sartrš Ž. P.** (1992). Eksistenciālisms ir humānisms. *Grāmata*, Nr. 1, 37.–47. lpp.

- Scarlatti, C.** (2023). The question of language in René Magritte's aesthetics. *Studi di estetica*, anno LI, IV série, 3/2023, 185–203.
- Schwarte L.** (2004). Foucault, l'esthétique du dehors. In: *Chimères. Revue des schizoanalyses*, N°54–55, automne 2004. Michel Foucault : Généalogie, esthétique, contrôle.
- Soussloff, C. M.** (2017). *Foucault on Painting*. Minneapolis MN: The University of Minnesota Press.
- Soussloff, C. M.** (Ed.) (2016). Konoval, Brandon (2016). Discipline and Pianist. Foucault and the Genealogy of the Étude. *Foucault on the Arts and Letters. Perspectives for the Twenty-First Century*, ed. by, London, New York: Rowman & Littlefield, 79–101.
- Suleiman, S. R.** (2006). The Idea of the Avant-Garde. *The Columbia History of Twentieth -Century French Philosophy*, Ed. by Lawrence D. Kritzman, New York: Columbia University Press.
- Šmids, V.** (2001). *Eksistences estētika un ētika*. Rīga: Minerva, 152 lpp.
- Šuvajevs, I.** (2004). *Mišēls Fuko*. Rīga: FAF.
- Tanke, J. J.** (2009). *Foucault's Philosophy of Art: A Genealogy of Modernity*.
- Tirvaudey, R.** (2020). *Esthétique de l'existence: ou comment faire de sa vie une oeuvre*. Paris: L'Harmattan.
- Trotignon, P.** (1985). *Les philosophes français d'aujourd'hui*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Tzelepis E.** (2023). Antigone's Dissidence: Bringing Hegelian Dialectics and the Kantian Sublime to the Limit. In: *The Palgrave Handbook of German Idealism and Feminist Philosophy*. Eds. S. Lettow, T. Pulkkinen.
- Vecvagars, M.** (sast.) (1998). *Antīkā pasaule Latvijā*. Rīga: FSI.
- Wicks, R. L.** (2013). *European Aesthetics. A Critical Introduction from Kant to Derrida*. London: Oneworld Publications.

Māra Rubene

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

How Do You Orient Yourself in What Will Come? Aesthetics of Existence

Abstract

Michel Foucault's notion of the "aesthetics of existence" has emerged as a key theme subject to various interpretations. As a crucial element of his later work, it reflects his "turn towards the ancient Greek-Roman world," which is often perceived as a shift towards ethics. Scholars interpreting the aesthetics of existence as Foucault's enduring pursuit of linking existence, truth-telling, and aesthetics consider it part of the subject's hermeneutics.

Like others who have utilised the term "aesthetics of existence," such as Paul Souriau and Dieter Bonhoeffer, Foucault's idea represents a renewed inquiry into the "sphere of freedom." This concept is embedded within Foucault's framework of the "ontology of the present," critically engaging with the interplay of knowledge, power, and ethics. Ultimately, it prompts reflection on the question, "Who are we today?" By referencing the words of poets and translators' insights, it acts as a toolkit for a deeper examination of the closure of the Soviet era in Latvian philosophy, truth and the transformative force.

Keywords: Aesthetics of existence, Michel Foucault, transformative force, truth, futurity.

Kitija Mirončuka

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Atbildības ētikas robežas: dekolonizācijas neesošā vēsture Latvijā

Raksts izstrādāts LU Humanitāro zinātņu fakultātes Filozofijas un socioloģijas institūta bāzes finansējuma projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija”. LU reģistrācijas nr. ZD2015/AZ82.

Dekoloniālās teorijas uzmanības centrā visbiežāk ir koloniālo režīmu pakļauto teritoriju vēstures pārskatīšana un marginalizēto iedzīvotāju minoritāšu grupu identitātes atkopšana, nevis, piemēram, Latvijas politisko un ģeogrāfisko telpu analīze. Tādējādi pieteiktā tēma ir divdomīga. No vienas puses, šķietami tiek piedāvāts atklāt kaut kādas atbildības ētikas robežas. No otras puses, it kā tiek aktualizēta ideja, ka Latvijā nav notikusi dekolonizācija, kurai vajadzētu būt. Tomēr raksta mērķis ir iedziļināties notiekošo pasaules izaicinājumu un grūtību radītajā situācijā, kas ir ietekmējusi arī Baltijas valstu ideju un morāles virzību caur dekoloniālisma perspektīvu. Netiek piedāvāts atrast koloniālismu Latvijā, bet gan – izvērtēt zināmo jaunā veidā. Pašreizējā brīdī nozīmīgākie pasaules izaicinājumi, proti, Krievijas iebrukums Ukrainā un Izraēlas un Palestīnas konflikts Gazas joslā, veicina īpatnējas sarunas par identitāti, cieņu un arī pieteiktās atbildības dimensijām – atbildība par citu iepretim atbildībai par mani pašu. Rakstā tiek aplūkota ideja, vai Latvijas vēstures mantojums un ideju vēsture būtu jāaplūko caur dekoloniālisma perspektīvu un ko tas nozīmētu atbildības ētikas prizmā.

Dekoloniālā teorija: tur vai te

Dekoloniālā teorija jeb pētniecības ievirze sniedz teorētisko ietvaru, lai pārvērtētu koloniālisma vēsturē radītos naratīvus, kas attaisno marginalizēto grupu apspiešanu, un šķēršļus, kas liedz apzināties savas identitātes varbūtību. Mērķis ir pārvērtēt noteiktas koloniālisma iedibinātās pieredzes, zināšanas un galvenokārt imperiālistiskās, hierarhiskās Rietumu varas attiecības (Thambinathan & Kinsella 2021). Dekoloniālā teorija ir izveidojusies, pateicoties autoriem, kas rakstījuši par kolonizācijas postu un negatīvajām ietekmēm dažādās sabiedrībās un iedzīvotāju grupās. Tomēr tas nenozīmē, ka dekoloniālā teorija piedāvā nomainīt

pieredzi vai sniegt jaunu objektīvu skaidrojumu jau esošajam un notikušajam, bet gan mainīt pētniecības objektu un piešķirt problēmai jaunu perspektīvu (Denscombe 2024, 8). Tādējādi var teikt, ka tiek apgriezta monētas otrā puse; vēstures, politiskajam vai sociālajam kontekstam pavērsts cits skatpunkts.

Taču dekoloniālisms ir arī projekts – atbrīvoties no kaut kā, visbiežāk – no koloniālā mantojuma jeb negatīvajām sekām. Tas gan nenozīmē, ka dekoloniālā teorija aprobežojas tikai ar koloniālo vēsturi, koloniālisma radīto traumu un vērtību uzslāņojumiem. Ja Rietumos diskusija virmo ap koloniālo pieredzi, tad valstīs, kurām ir bijusi ciešāka vai biežāka saskare ar tagadējās Krievijas teritorijā esošajām varām, dekoloniālisms nozīmē arī atbrīvoties no, piemēram, padomju laiku uzslāņojumiem. Tā darbā “Dekoloniālās ekoloģijas” ievadā norāda mākslas zinātniece, kritiķe Ieva Astahovska:

“Globālajās diskusijās par postkoloniālismu un dekoloniālismu postpadomju reģions vēl nesen bija pārstāvēts reti, lai gan tā pētnieki, analizējot šo valstu transformācijas, nepārprotami sasaista koloniālisma un okupācijas pieredzes un attiecīgi arī postsociālismu ar post- un dekoloniālisma pieejām, izceļot gan transnacionālās paralēles un savījumus, gan reģionālo un lokālo specifiku. Dekoloniālisms ne vien aktualizē padomju koloniālisma politikas pēctecību reģionā, bet arī to, kā atbrīvoties no koloniālajām saitēm un pārvarēt pakļaujošās attiecības, kas turpinās pēc šīs varas šķietamajām beigām.” (Astahovska 2024, 16–18).

Protams, tas, cik lielā mērā postkoloniālisma un postsociālisma pieredzes ir līdzīgas un aplūkojamas, izmantojot dekoloniālās teorijas pētniecības metodi, var tikt apšaubīts. Visnotaļ ir definējamas vēstures procesu, okupāciju un koloniālismu atšķirības dažādos pētniecības pavērsienos (ekonomiski, politiski vai vēsturiski u. tml.). Runājot par koloniālismu, visbiežāk ir novērots, ka koloniālā režīma laikā tiek dibinātas un izveidotas kolonijas jeb jaunas sabiedrības grupas, tām piešķirot “identitāti”. Noris arī reģionu politizēšana, pieļaujot, ka iepriekš šajos reģionos nav pastāvējušas politiskās pārvaldības sistēmas, atzītas varas vai valstis. Tāpat koloniālisms tiešā veidā ir definējams pēc tā izpausmes formas, t. i., koloniālisma īstenošanas procesā tiek veidotas kolonijas un iedibinātas varas pāri citām teritorijām (Račevskis 2002, 39), lai atvieglotu un kontrolētu resursu ieguvu. Piemēram, Eva Tompsone (*Ewa Thompson*) darbā “Imperiālās zināšanas” (*Imperial Knowledge*) norāda, “ka atšķirībā no Rietumu koloniālisma, kurā nacionālās problēmas bieži vien bija pakārtotas rasu un ārvalstu iekarošanas problēmām, Krievijas koloniālisms lielā mērā balstījās uz nacionālo identitāti un pierobežas paplašināšanu” (Thompson 2000, 1). Turklāt kolonizēšanas procesi tiek asociēti ar pāri okeāniem notiekošajiem procesiem, visbiežāk Āfrikā. Un, lūk, pretstatā ir Krievijas koloniālisms jeb īstenotais imperiālisms un okupācija. Krievijas teritorijā vēsturisko varu

īstenotās citu valstu teritoriju sagrābšanas noris, pirmkārt, iekšzemē, un, otrkārt, sagrābšanas procesā runa ir par jau esošas neatkarīgas varas pakļaušanu (vai piekļaušanu) jaunas varas struktūrām un politisko, nevis ģeogrāfisko resursu izmantošanu. Koloniālismā būtiska ir teritorija un tās labumi, resursi un imperiālismā – identitātes pakļaušana un reģionālā izplešanās.

Tomēr ir bijuši mēģinājumi aplūkot šo vēstures procesu līdzības, kas rada vietu arī diskusijai par okupāciju pārdzīvojošo valstu iespējām piedalīties dekoloniālisma procesā. Sprotams, šāda iesaiste diskusijā ir bijusi atturīga un pētnieki bieži vien izvairījušies saistīt Krievijas īstenotā imperiālisma un okupācijas norises ar koloniālisma un postkoloniālisma pētniecību (Etkind 2011, 26; Moore 2001, 115–117; Koplatazde 2019). Tomēr diskusija par kolonizēto valstu un okupēto valstu pieredžu līdzību sākās ap 1960. gadu, kad Eiropā norisinājās plaša mēroga diskusija par Eiropas valstu kolonizēto teritoriju atbrīvošanos un to neatkarības atgūšanu vai valstisko veidojumu dibināšanu.

1960. gada 14. decembrī ANO Ģenerālā Asambleja pieņēma rezolūciju nr. 1514 “Deklarācija par neatkarības piešķiršanu koloniālajām valstīm un tautām” (United Nations 1960). Rezolūcijas pamatmērķis bija norādīt, ka tautu atbrīvošanās procesi, kas bija uzsākušies, ir saskaņā ar cilvēka pašcieņas, progresā un taisnības idejām, tāpat jebkuras ar to saistītās segregācijas un diskriminācijas prakse būtu jālikvidē. Rezolūcija nostiprināja nepieciešamo atbalstu tautām atbrīvoties no apspiedošās varas un cīnīties par savām tiesībām un vērtībām. Rezolūcijas kontekstā, lai arī Baltijas valstis tika uzlūktas kā daļa no Padomju Savienības, mēģinājumi definēt koloniālismu un koloniālu valsti sniedza iespēju plašā pētnieku un Baltijas valstu emigrantu lokā diskutēt arī par Baltijas valstu politiski tiesisko stāvokli un iespējām atbrīvoties no apspiedošajām varām (Annus 2012, 23).

Taču jāievēro arī Baltijas politiskie apstākļi; 1918. gadā, pēc Pirmā pasaules kara, Baltijas valstis pasludināja savu neatkarību. 1918. gada 3. martā pieņēma Brestļitovskas miera līgumu, kas sekmēja Baltijas valstu teritoriālo atgūšanu no Krievijas padomju varas. 1918. gada 18. novembrī Latvijas Tautas padome pasludināja Latvijas neatkarību, un 1921. gada 26. janvārī Sabiedroto Augstākā padome atzina visas Baltijas valstis *de iure*. Tāpēc 1960. gadā Ģenerālās Asamblejas pieņemtās rezolūcijas kontekstā, diskusijā par PSRS okupāciju un dekolonizācijas jautājumu risināšanu – Baltijas valstis jau tika uzskatītas par atsevišķu politisku struktūru, kurai ne vienmēr bija nepieciešama tāda pati neatkarība kā kolonizētajām valstīm. Tāpat bija manāma pretestība salīdzināt Baltijas tautas ar kolonizēto teritoriju iedzīvotājiem, jo pastāvēja rasistiski aizspriedumi un stereotipi par kolonizētajiem kā, piemēram, “mazāk apgaismotiem”, citādiem un atšķirīgiem (Annus 2012, 26). Un, ja tiek salīdzināts Baltijā dzīvojošais ar citādo un “mazāk

apgaismoto”, tas paredzētu noliegt Baltijas valstu attīstību un kultūras briedumu un kolektīvo vienotību. Tādējādi PSRS piekoptā Baltijas valstu apspiešana nebija ticami savienojama ar postkoloniālajiem un koloniālajiem ideāliem un nosacījumiem vai deklarāciju par neatkarības piešķiršanu.

Tomēr, kā norāda Baltijas studiju pētniece Violeta Kelerta (*Violeta Kelertas*), arī Baltijā sabiedrība nevēlējās, lai viņus asociētu ar koloniālismu un mežonību:

“Baltijas atteikšanās no koloniālā apzīmējuma būtībā ir psiholoģiski pamatota. Dodot priekšroku domāt par sevi kā par pārāku pār citām kolonizētajām tautām, cilvēki uzskata, ka viņu iekļaušana vienā rindā ar pārējo kolonizēto cilvēci ir necienīga, ja ne pazemojoša, un viņi vēlas būt kopā ar “civilizēto” pasaules daļu.” (Kelertas 2006, 4).

Attiecīgi – kamēr, no vienas puses, bija aktuāls jautājums par Baltijas valstu pilnīgu neatkarību no okupētāja, no otras puses, bija arī zināma piekrišana esošajam un PSRS netika skatīts kā mežonis (kā tas būtu koloniālajos naratīvos), no kura uzreiz ir jāatbrīvojas. Iespējamais iemesls, kāpēc neuzlūkot PSRS kā koloniālisma līdzdalībnieku, ir Baltijas reģionu līdzāspastāvošā identitāte un spēja saglabāt savu valodu un noteiktus politiskos režīmus, jo Baltijas reģiona valstis nebija pilnībā atkarīgas no okupācijas varas struktūrām. Pat ja represiju un apspiedošo politisko režīmu dēļ Baltijas reģioni piedzīvoja daudz pārmaiņu, tad tāpat izglītības, ekonomikas un kultūras jomas (kas pastāvēja kā atzītas struktūras iepretim neatzītajām institūcijām kolonizētajās valstīs un teritorijās) varēja turpināt savu darbu, saglabājot zināmu savas kultūras pastāvēšanas spēju.

Tomēr diskusija, ka būtu jāmaina skatījums par PSRS lomu, vēl joprojām notiek. Dekoloniālisma pētniece Madina Tlostanova (*Madina Tlostanova*) darbā par piederību postpadomju (*Post-Soviet*) identitātei min Baltijas valstis kā tādas, kas baidās mainīt savu attieksmi pret Padomju Savienības īstenotās okupācijas radītajiem izaicinājumiem (Tlostanova 2018, 5). Tlostanova šķietami norāda, ka šajos naratīvos par režīmu, par okupāciju, par valstu tuvajām savstarpējām attiecībām kaut kas tiek noklusēts. Lai arī postsociālisms tiek bieži kritizēts, bailes to saistīt ar koloniālās pieredzes gadījumiem paliek, jo šīs postpadomju “kolonijas” ir šķietami veiksmīgi tikušas galā ar savu ekonomisko un politisko neatkarību, sliedoties vilkt paralēles ar Baltijas valstīm, kas vienmēr ir atradušās subordinētās pozīcijās (Ziemeļvalstis, Eiropas valstis un vēlāk Padomju Savienība – kāds vienmēr pārņem Baltijas valstu darbību) (Tlostanova 2018, 65–66). Tlostanova piedāvā dekoloniālo metodi izmantot tā, lai būtu iespējams pievērsties vēstures un kultūras naratīviem un to pārvērtēšanai, norādot, ka mainīt attieksmi par savu pozīciju, identitāti, atzīstot, ka ir līdzības ar koloniālo, nenožīmē sevi

nepieciešami pasludināt par režīma upuri un “mežonīgo” kolonizējamo. No tā izriet, ka koloniālisms vai imperiālisms, apspiestība kopumā neietekmē tikai sabiedrības strukturālo formu. Dekoloniālisma perspektīva ir personiskās apspiestā un marginalizētā pieredzes atspoguļošana un vēstures jaunas interpretācijas iestrādnes piedāvāšana, nevis sevis un savas pieredzes pilnīga aizmiršana. Mērķis nav aizmirst okupāciju, bet okupāciju skatīt līdz ar citiem procesiem.

Atbrīvoties un pašnoteikties

Pasaulē un kaimiņvalstīs notiekošo konfliktu ietekmē vēl joprojām ir aktuāls jautājums par “atbrīvošanos no” un savas identitātes atgūšanu un pilnveidošanu. Atbrīvošanās aktualitāte ir saskatāma ne tikai, piemēram, Ukrainas atbrīvošanās kustībā no Krievijas uzspiestās varas un vēlmes pārņemt teritoriju, “brāļu” ideoloģijas; bet arī, piemēram, reliģiskās atbrīvošanās un teritorijas atgūšanas kustībās Izraēlas un Palestīnas konfliktā Gazas joslā. Tomēr minētās atbrīvošanās nav tikai politiskas, tās ir arī vēsturiskas atbrīvošanās un vēl jo vairāk – dekoloniālas jeb tādas, kas cenšas atbrīvoties no hierarhiskajiem un imperiālistiskajiem naratīviem.

Šajā rakstā īpaši būtiski ir pieminēt vēsturnieka Mārtiņa Mintaura piedāvāto skatījumu par Latvijas koloniālo vēsturi. Populārzinātniskā rakstā M. Mintauris norāda, ka gan okupēšanas (un arī nacismu un citus apspiedošos režīmus), gan kolonizēšanas procesus vieno ideoloģisks naratīvs par vienotas “pareizās” identitātes pastāvēšanu:

“Koloniālisms vienmēr ietver t. s. iedzimtā tēlu, kas parasti tiek saistīts ar iedzimtā tradicionālo izskatu vai apģērbu, tas ir, – ar tiem priekšstatiem par iedzimtajiem, kādi veidojas kolonizējošās puses uztverē. Tā ir tēma, kurai var izsekot arī politiskajā plakātā. To varam teikt par nacisma laika politiskajiem aģitējošajiem plakātiem, kuros viss uzbūvēts uz binārās opozīcijas principiem.” (Mintauris 2016, “Padomju koloniālisms: staļinisma periods”).

Autori, kas pievēršas koloniālisma analīzei un kritikai, visbiežāk norāda, ka līdz ar režīmu uzspiešanu, ieviešanu citviet ļoti ātri iestājas bināras (Es/Cits, piederīgais/citālais, savējais/atšķirīgais) hierarhiskās attiecības (Bonilla-Silva 2015, 75; Eze 2015, 409–410; Sayyid 2017, 21). Tomēr, vai bināro attiecību pastāvēšana apspiedošos režīmos ir galvenais nosacījums, lai runātu par režīmu līdzībām? No vienas puses, nē. Bet, no otras puses, tiklīdz tiek pamanīta šī “pareizās identitātes” naratīva līdzība, ir iespējams analizēt arī citas kulturālās izpausmes un kultūras attīstības pazīmes, kas šķietami norisinās paralēli koloniālajām izpausmēm.

Visbiežāk koloniālisma ideoloģijā būtisks nosacījums ir “piederēšana”, un, jo pamanāmākas ir rasu atšķirības, kultūras nianšes, jo izteiktāka ir vēlme iekļauties vidē, kur vienas cilvēku grupas īpašības un pazīmes nelīdzinās otras grupas pārstāvjiem. Tādējādi tiek praktizētas ādas balināšanas, sevis pārveidošana un pielīdzināšana dominējošajai grupai un tās vērtībām (Mirončuka 2023). Koloniālisma mehānismi un naratīvi ietekmē pakļauto spēju pašnoteikties, tradējot, ka būtiska ir piederība citam vai cita radītajai identitātei. Savukārt Baltijas un Latvijas gadījumā runa ir par piederību nevis kādam, bet par piederību pašiem sev. Tādējādi, pat ja Baltijā nav iespējams runāt par to pašu koloniālo baltā cilvēka varu pār tumšādaino cilvēku pieredzi, pretstatā negritūdes (*négritude*) kustībai un melnādaino cilvēku rasu apspiešanai, “[Baltijā] rasu komponents bija citā formā, kas tika organizēts kā pretstats starp sociālajām šķirām” (Kalnačs 2016, 25) un nacionālajām grupām. Lai arī, no vienas puses, pastāvēja Es/Cits nošķīrums, no otras puses, līdz ar sovjetizāciju, stingri pastāvošo ideoloģijas naratīvu par brālību, iecietība pret un atbildība par vēsturisko notikumu atcerēšanos nepieļāva dažādu perspektīvu līdzāspastāvēšanu. Tas ataino arī zināmo pretrunu, kas noris, cīnoties pret vai piekāpjoties noteiktiem režīmiem. Ja koloniālismā ir jāizvēlas starp koloniālo un iepriekšējo identitāti un nav iespējams atcerēties notikumu neitrālā perspektīvā, tad Baltijas valstis šķietami ir atstātas vienmēr izvēlēties starp ģeogrāfiskajiem Rietumiem un Austrumiem (Kalnačs 2016, 15). Dekoloniālisma perspektīva tādējādi sniedz iespēju atpazīst pastāvošo dihotomiju, atmiņu pretrunu un identitātes nepatstāvību un nepieciešamību atklāt, kas ir konkrētās sabiedrības identitāte, vai tā ir piederība grupai “iekšējie citi”, “ārējie citi”, vai arī – kādam savdabīgam Es.

Atbrīvošanās no iepriekšējās varas naratīviem vai identitātes nenozīmē katrā ziņā atbrīvošanos no rasisma, šķiru sociālās nevienlīdzības, koloniālisma, okupācijas, postpadomju naratīviem, bet drīzāk no uzspiestās vai pārņemtās citādā identitātes. Šī identitāte un tai pakļautie naratīvi kļūst par būtisku postpadomju “atkarības” pētniecības aspektu (Thompson 2014, 76), kas dažreiz tiek aplūkots pastarpināti vai nepilnīgi. Un tiklīdz tiek pieņemts, ka apspiedošā vai iepriekšējā imperiālisma vai koloniālisma strukturētā identitāte ir simpatizējoša, pieņemama (Thompson 2014, 75), tiek pazaudēts dekoloniālisma pētījuma objekts – vēsturiski formētās, veidotās identitātes, personības, kultūras un ekonomiskās, vēsturiskās nianšes. Būtiski ir nevis tas, cik laba vai slikta ir bijusi iepriekšējā pieredze, bet vai iepriekšējās varas formas un ietekmes ir pietiekami apzinātas un vai ir kritiski izvērtēti to sniegumi.

Atsaucoties uz iepriekšminēto M. Mintaura rakstu, kurā minēts, ka “Latvijas sabiedrība nav pabeigusi vai pat nav uzsākusi “ideoloģisko dekolonizāciju”” (Mintauris 2016,

“Secinājumi”), kas norādītu, ka kaut kas Latvijas ideoloģijas vēsturiskajā attīstībā nav apgūts. Un līdzīgu novērojumu var rast arī citos Latvijas “postkoloniālās” pētniecības virzienos, uzsverot, ka faktori – kā ciešā krievu valodas klātesamība Latvijas attīstības procesos, etnisko grupu pazudināšanas un apspiešanas, cilvēku bojāeja karu un konfliktu periodos un iepriekšpārņemtās teritorijas tagadējās Latvijas robežās (Račevskis 2002, 40–41) – ataino, cik daudz kas tiek atstāstīts, centrējoties ap Padomju Savienību, okupāciju vai kariem, izkļaujot no sarunas latvieša identitātes pašapzināšanos un savas izcelsmes izprašanu. Taču tas nenozīmē, ka ir jāizmanto post- vai de- koloniālās pētniecības ievirzes vai ka mums vajadzētu īstenot “ideoloģisko dekolonizāciju” šo vārdu tiešajā nozīmē. Ir argumenti, kas noliegtu padomju režīmu un koloniālisma līdzības. Padomju režīmi sniedza iespēju pastāvēt dažādām nacionalitātēm, tautām un to valodām, veicināja iespēju reģionu patstāvīgai attīstībai, veicināja reliģiskās brīvības pieļaušanu un konstrēja vienotas savienības. Taču nevar noliegt tos procesus, kas veicināja tautu apspiešanu un izkļaušanu līdzās koloniālajām praksēm. Piemēram, tādas norises atspoguļojas procesos, kas ataino nacionālo valodu lomā mazināšanu un sovjetizācijas procesu uzspiešanu, pret varu vērsto cilvēku sodīšanu un apcietināšanu u. tml. (Moore 2001, 115–116). Šo procesu saistīšana tikai ar vēsturisku procesu vai tikai ar okupācijas pieredzi slēpj tās cilvēku pieredzes un pārdzīvojumus, kas ir konstrējuši un veidojuši jaunos nāciju naratīvus un interpretācijas, un identitātes.

Vēstures interpretācija, aizmirstāna un atcerēšanās, vēlme būt piederīgam vienam vai otram (Asmane 2018) ietekmē modernās sabiedrības pašizjūtu un identitāti vai tās trūkumu. Piedāvājot palūkoties uz vēsturiskajām norisēm jaunos terminos, iespējams, ir izdevība pamanīt kaut ko būtisku, kas citos aspektos būtu palicis nepamanīts. Proti, lai arī atgūšanas un identitātes aspekti ir pētīti darbos par okupāciju, atmodu, valsts neatkarības dibināšanu, tikpat būtiski ir pamanīt, ka šajos procesos sabiedrība rada jaunas identitātes, jaunus naratīvus, cenšas un tiecas kaut ko atgūt un kaut ko arī nojaukt. Bet aizmirstot, nepamanot vai nenojaucot – šī radīšana pārtop sevis aizsargāšanā, stagnācijā, nevis attīstībā.

Atbildība par “Citu”

Pēdējo gadu notikumu iespaidā ir vērts palūkoties, kā nepabeigta dekolonizācija, atbrīvošanās var ietekmēt identitātes šķelšanos vai pat nespēju definēt savu identitāti. Savukārt tiklīdz zūd iespējas notvert, kas īsti veido manu Es, ir novērojama izkļiedētība un neskaidrība. Īsumā – Latvijā vēsturiski atsacīšanās no Krievijas mantojuma, sadarbība ar Krieviju ir bijusi daudz sarežģītāka nekā Igaunijā vai Lietuvā; un skolu reformas, precīzāk, mazākumtautību

skolu slēgšana, krievu valodas pasniegšana skolās un citas kulturālas nianses sāka mainīties vien pēdējo notikumu ietekmē. Krievijas iebrukums Ukrainā šķietami lika pārvērtēt savas brālības attiecības, tomēr, ieskanoties naratīviem par Latvijas iekarošanu, iebrukšanu Baltijas teritorijās – izjustās bailes vairs nav “brālības” vadītas, tās ir bailes no okupācijas un būšanas atkal pakļautībā. Un šīs bailes būt atkal pakļautiem, brīdī, kad vēl nav skaidri definēts, ko nozīmē būt daļai no Latvijas kopīgās identitātes, kad atmiņu kultūra šķeļas starp PSRS sniegumiem un noziegumiem, ģimeņu jauktā iedaba, valodas klātesamība un cenzūras un mediju ietekme – līdzinās bailēm, kas atklājas koloniālisma naratīvos. Bailes atkal pazust, mainīt savu iedabu, pakļauties.

Ja M. Mintaurs savā rakstā minēja, ka “Latvija nav uzsākusi “ideoloģisko dekolonizāciju””, tad tagad tā ir uzsākta, tomēr šī atbrīvošanās no iepriekšējiem vēstures grožiem atrodas apdraudētā stāvoklī, kad process, iespējams, nav pabeigts. Un šis vērtējums ir novērojams, kad tiek analizēti konflikti, kas noris blakus, bet ne tajā pašā ģeopolitiskajā telpā. Skatoties, kā norisinās Izraēlas un Palestīnas konflikts Gazas joslā, rodas vērtējumi, kas vai nu atbalsta Izraēlas īstenotās aizsardzības darbības vai arī nosoda tās, iestājoties Palestīnas pārstāvju pusē. No vienas puses, tiek aplūkota situācija, kurā kāds cenšas atbrīvoties no tiem, kas viņus izstumj un apspiež, vai arī kurā kāds aizstāvas no tiem, kas uzbrūk viņu vērtībām, cilvēkiem un teritorijai. Attiecīgi ir vismaz divi viedokļi par šo situāciju – vai nu atbalstīt tos, kas aizstāvas, vai arī atbalstīt tos, kas atbrīvojas. Un tas, kuram viedoklim sabiedrības locekļi piekrīt, manuprāt, ir cieši saistīts ar to, kā viņi paši redz savu piederību, – kā vēsturiski pakļautie, upuri, cīnītāji, nevainīgie u. tml. Savā ziņā kolektīvās atmiņas pētniece Aleida Asmane (*Aleida Assmann*), rakstot par atmiņu kultūru Vācijā, ir novērojusi ko līdzīgu:

“Padarot pārmantoto ciešanu vēsturi par turpmāko paaudžu nacionālās identitātes kodolu, migrantiem un minoritātēm ir grūti sasniegt pilnīgu atzīšanu un līdzdalību sabiedrībā. Cita šīs atmiņas problēma ir tās vienpusīgums, mēs varam teikt arī tā: ar to saistās selektīvā amnēzija. Kas kolektīvi sevi skata upura lomā, tas, piemēram, nav gatavs iekļaut šajā naratīvā arī epizodes par paša noziegumiem, kolaborāciju ar fašistisko vācu okupāciju un līdzdalību ebreju slepkavošanā. Gluži pretēji, pasīvā upura identitāte izrādās komfortabla morālā pozīcija, ko var izmantot, lai atvairītu jebkuru līdzatbildību par vēsturiskiem vai jauniem noziegumiem.” (Asmane 2018, 117).

Asmanes darbs atspoguļo, kā iekļaušanās naratīvā, kur sabiedrība ir vēsturiski pakļāvusi citus, drīzāk ieņem neitrālu pozīciju, atspoguļojot savu pasīvā upura lomu jeb “tie nebijām mēs”. Savukārt, ja tiek apzināta šī vēsture un pieņemts, ka neatkarīgi no tā, vai valsts bija okupēta, kolonizēta vai pārņemta, upura loma vai neitrālā un pasīvā dalībnieka loma nekad nav tik viennozīmīga. Ir jāatbrīvojas no naratīviem, kas iesakņo sabiedrību noskaņoties par labu

atbrīvošanai vai aizstāvībai, upura vai pasīvā līdzdalībnieka lomai, bet jāapzinās, kā atspoguļot īsto realitāti un iemiesot patieso īstenības reprezentāciju. Šķietami tas ir tas, kam šī dekolonizācija ir domāta, ne tikai personiskās apspiestā un marginalizētā pieredzes atspoguļošana, bet vēstures jaunas interpretācijas iestrādnes piedāvāšana, kas ļauj sevi patiešām identificēt atbilstoši savas tautas, sabiedrības vēsturei, piederīgajām grupām un naratīviem. Identitāte ir nevis jākonstruē tā, lai norobežotos no citiem un citādā (Asmane 2018, 141), bet gan, lai atgūtu pazaudēto un aizmirsto (neatkarīgi no tā, cik labs vai slikts tas ir) citu, kas atrodas vai nu iekšpus, vai arī ārpus sabiedrības.

Tomēr dekolonizācija, atbrīvošanās no naratīviem un vēstures atmiņām, piemēram, minētā Krievijas kultūrmantojuma sagraušana un atsacīšanās no ievērojamām personībām, vai tā ir īstā dekolonizācija? Šādi akti, iespējams, vien turpina mēģinājumus norobežoties un aizmirst savu līdzdalību vēstures norisēs. Vai šī dekolonizācija, kas pašlaik notiek, notiek pareizo mērķu vārdā un pareizajā laikā? Jo, ja runa ir par atbildības robežām, – dekolonizācija norit rūpēs par sevi un par citu (savu citādo, izklauto citu, aizmirsto citu), kas noved mūs līdz vēlmei īstenot iekļaujošu sabiedrību, nevis izklaujot sabiedrības daļu, kas šeit ir dzīvojuši, bet tiecoties rast veidus, kā visu līdzsvarot. Bet, ja citādība ir bieds, ja karā ir labā un sliktā puse, tad atbildība atrodas uz robežas starp piesardzību, pašsaglabāšanos un cieņu un saliedētību. Un izaicinājums ir ne tikai dzīvot šajā ne līdz galam dekolonizētajā sabiedrībā, zināšanu laukā, bet censties turpināt dekolonizāciju atbildīgi, apgūstot jaunas perspektīvas, lai atpazītu savus nodarījumus un mēģinājumus, vienojot, rekonstruējot un pārveidojot identitāti, nevis veicinot atsvešināšanos un sašķelšanos.

Izmantotie darbi:

- Annus, E.** (2012). The Problem of Soviet Colonialism in the Baltics. *Journal of Baltic Studies*, 43 (1), 21–45. DOI: 10.1080/01629778.2011.628551
- Asmane, A.** (2018). *Jaunais īgnums par memoriālo kultūru: iejaukšanās*. Tulk. Igors Šuvajevs. Rīga: Zinātne.
- Astahovska, I.** (Red). (2024). *Dekoloniālās ekoloģijas: saprast postkoloniālo pēc sociālisma [Decolonial Ecologies: Understanding the Postcolonial After Socialism]*. Rīga: Latvijas Laikmetīgās mākslas centrs.
- Bonilla-Silva, E.** (2015). More than Prejudice: Restatement, Reflections, and New Directions in Critical Race Theory. *Sociology of Race and Ethnicity*, 1 (1), 73–87. DOI: 10.1177/2332649214557042
- Eze, C.** (2015). Decolonisation and Its Discontents: Thoughts on the Postcolonial African Moral Self. *South African Journal of Philosophy*, 34 (4), 408–418, DOI: 10.1080/02580136.2015.1113822
- Denscombe, M.** (2024). Decolonial Research Methodology: An Assessment of the Challenge to Established Practice. *International Journal of Social Research Methodology*, 1–10. DOI: 10.1080/13645579.2024.2357558
- Etkind, A.** (2011). *Internal Colonisation. Russia's Imperial Experience*. Malden: Polity Press.

- Kalnačs, B.** (2016). Comparing Colonial Differences: Baltic Literary Cultures as Agencies of Europe's Internal Others. *Journal of Baltic Studies*, 47 (1), 15–30. DOI: 10.1080/01629778.2015.1103514
- Kelertas, V.** (Ed.) (2006). *Baltic Postcolonialism. On the Boundary of Two Worlds. Identity, Freedom, and Moral Imagination in Baltics*. Amsterdam, New York: Rodopi.
- Koplatadze, T.** (2019). Theorising Russian postcolonial studies. *Postcolonial Studies*, 22 (4), 469–489. DOI: 10.1080/13688790.2019.1690762
- Moore, D. C.** (2001). Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. *PMLA*, 116 (1), 111–128. <https://www.jstor.org/stable/463645>
- Mintaurs, M.** (2016). Koloniālā Latvija? Postkoloniālisms šodien // *Punctummagazine.lv* <https://www.punctummagazine.lv/2016/01/26/koloniala-latvija-postkolonialisms-sodien/>
- Mirončuka, K.** (2023). Fanonian Analysis of Racism and Postcolonial Structures of Othering. *HYBRIDA*, (6), 199–216. DOI: 10.7203/HYBRIDA.6.26240
- Račevskis, K.** (2002). Toward a Postcolonial Perspective on the Baltic States. *Journal of Baltic Studies*, 33 (1), 37–56. DOI: 10.1080/01629770100000201
- Sayyid, S.** (2017). Post-Racial Paradoxes: Rethinking European Racism and Anti-Racism. *Patterns of Prejudice*, 51 (1), 9–25. DOI: 10.1080/0031322X.2016.1270827
- Thambinathan, V., & Kinsella, E. A.** (2021). Decolonizing Methodologies in Qualitative Research: Creating Spaces for Transformative Praxis. *International Journal of Qualitative Methods*, 20, 1–10 DOI: 10.1177/16094069211014766
- Thompson, E.** (2000). *Imperial Knowledge. Russian Literature and Colonialism*. London: Greenwood Press.
- Thompson, E.** (2014). It is Colonialism After All: Some Epistemological Remarks. *Teksty DRUGIE, Institute of Literary Research Polish Academy of Science*, 2014 (1), 67–81. Pieejams: https://tekstydrugie.pl/wp-content/uploads/2016/06/t2en_2014_1webCOMB.pdf
- Tlostanova, M.** (2018). *What Does It Mean to Be Post-Soviet? Decolonial Art From the Ruins of the Soviet Empire*. London: Durke University Press.
- United Nations.** (1960). *A/RES/1514(XV). "Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples"*. 14.12.1960. Pieejams: <https://documents.un.org/api/symbol/access?j=NR015288&t=pdf> [05.09.2024.]

Kitija Mirončuka

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

The Ethical Limits of Responsibility: The Non-Existent History of Decolonisation in Latvia

Abstract

Decolonization research more often focuses on revisiting the history of territories subjected to colonial regimes and their challenges in recovering the identity of marginalized minority groups than, for example, on analyzing political and geographical spaces of post-soviet regions. The proposed topic of the paper is, therefore, ambiguous. On the one hand, it is proposing to discover some ethical limits of responsibility. On the other hand, the paper raises the idea that we should revisit the history of decolonization in Latvia, which there should be but nevertheless is not present. However, the paper aims to examine the ongoing challenges and difficulties of the world, which have also influenced the direction of ideas and morals in the Baltic States through the perspective of decolonialism. It is not proposed to find colonialism in Latvia but to evaluate what can be found in a new way using a decolonial perspective. The most important world challenges of the moment, namely the Russian invasion of Ukraine and the Israeli-Palestinian conflict in the Gaza Strip, promote specific conversations about identity, dignity, and dimensions of claimed responsibility – responsibility for the other versus responsibility for the self. The paper explores whether Latvia's historical legacy and history of ideas should be seen through the lens of decolonialism and what this would mean in terms of an ethics of responsibility..

Keywords: colonialism, decolonialism, ethics of responsibility, memorial culture, Latvia.

Velga Vēvere

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Marta Kreivena Nusbauma par bailēm un drosmes izkopšanu

Raksts izstrādāts LU Humanitāro zinātņu fakultātes Filozofijas un socioloģijas institūta bāzes finansējuma projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija”. LU reģistrācijas nr. ZD2015/AZ82.

Cilvēkam jābaidās nevis no nāves, bet gan no tā, ka viņš
nekad neuzsāks dzīvot.
(Marks Aurēlijs)

Ievads

Baiļu fenomens ir allaž urdījis filosofu iztēli, liekot pievērsties baiļu metafiziskai, ontoloģiskai un eksistenciālai jēgai. Vai bailes dara mūs brīvus vai, gluži otrādi, stindzina mūsu prātus un ķermeņus, liekot sajusties aplamniecīgiem apdraudošās realitātes priekšā. Kā baiļu jēgums saistās ar tādām emociju izpausmēm kā bažas, nemiers, drosme? Larss Svendsens savā grāmatā “Baiļu filosofija” atzīmē to, ka baiļu visraksturīgākā iezīme ir koncentrēšanās uz kādu ārēju objektu vai situāciju pretstatā bažām, kurām šāda ārējā stimulācija ne vienmēr ir nepieciešama. Viņš atzīst: “Šķiet, ka pasaulē vairs nav nekā īsti droša. Savās bailēs tiekamies ar apdraudējumu, kas ir ārpus mums, un tas noteikti nav tas, ko vēlamies. Baidāmies, ka tiks iznīcināts vai atņemts viss, kas mums svarīgs – brīvība, cieņa, veselība, sociālais statuss un pašā galējā gadījumā – mūsu kailā dzīvība” (Svendsen 2008, 12). Baiļu un bažu attiecību problemātikai pievērsušies dažādi autori, starp viņiem īpašu vietu ieņem tādi domātāji kā Sērens Kirkegors, Mārtins Heidegers, Žans Pols Sartrs, kuru uzmanības centrā ir bažu/baiļu attiecību vijums. Tomēr, tā kā šī raksta mērķis ir analizēt amerikāņu filosofes Martas Kreivenas Nusbaumas baiļu izpratni spēju teorijas (capability approach) kontekstā, pievērsīsimies tieši viņas ieskatiem un to sakņojumam stoīķu un Aristoteļa filosofijā. M. Nusbauma uzlūko bailes kā savā būtībā narcistiskas emocijas pretstatā personības briedumam un pilsoniskajai apziņai. Narcistiskas bailes var izpausties kā masu panika vai kā apzināta atsvešināšanās no sabiedrībā notiekošajiem procesiem. Šiem jautājumiem autore pievēršas darbā “Baiļu monarhija” (Nussbaum 2018a), kuru aplūkosim turpmāk šajā rakstā. Būtiski tas, ka M. Nusbauma savu

filosofisko pozīciju definē kā neostoisku, sakņotu klasiskajā un vēlinajā grieķu filosofijā: “Es ienācu filosofijā caur klasisko domu un apguvu to, cīnoties pamatā ar Platona un Aristoteļa tekstiem, kas nav pats sliktākais izglītošanās ceļš, tā es uzskatu joprojām. Esmu pārliecināta, ka spēju pieeja kā aptveroša vienošanās starp cilvēkiem ar dažādiem priekšstatiem par labo var būt pētīšanas objekts. Uzskatu, ka spēju pieeja ir attiecināma uz katru cilvēku, uzlūkojot viņu par mērķi, nevis līdzekli. Visbeidzot, manā pieejā tiek izmantota katras spēju kategorijas sliekšņa ideja, proti, tā sliekšņa, zem kura patiesi cilvēciska eksistēšana pilsoņiem nav iespējama: sociālais mērķis būtu jāsaprot kā šī spēju sliekšņa pārvarēšana” (Nussbaum 2000, 124).

Pirms ķeršanās pie M. Nusbaumas koncepcijas izklāsta ielūkosimies dažos viņas filosofiskās iedvesmas avotos, proti, Senekas un Aristoteļa priekšstatos par bailēm kā īpašu emociju veidu, kas daudzējādā ziņā nosaka cilvēka pozicionējumu pasaulē un sociālajā vidē, ka arī viņa sevis izpratni.

Filosofiskie avoti

Trīspadsmitajā vēstulē no vēstulū sakopojuma Lucīlijam Seneka pievēršas baiļu problemātikai. Seneka sāk ar apgalvojumu, ka mums jāpiedzīvo noteiktas lietas, lai veidotu savu raksturu un attīstītu pretestības spējas: “Neviens atlēts, kas ne reizi nav sadauzīts zili melns, nespēj ar pilnu sparpu doties sacīkstēs. Tikai tāds, kurš redzējis paša asinis, kura zobi brakšķējuši no dūres triecieniem, kurš, kad tam aizlikta kāja priekšā, ar visu stāvu izturējis pretinieka svaru un, nosviests zemē, nav zaudējis drosmi un nogāzts ikreiz cēlies jo nelokāmāks, – tikai tāds ar lielām cerībām dodas cīņā” (Seneka 1996, 36). Viņš atzīst, ka mums vajadzētu distancēties no saviem pirmajiem iespaidiem, tos racionāli apsvērt un tikai tad izlemt, tiem ļauties vai neļauties. Mēs patiešām biežāk ciešam iztēlē nekā patiesībā, jo realitāte bieži ir daudz ciešamāka nekā mūsu bailes ļauj mums noticēt. Dažas lietas mūs nomāc, jo skatām tās no noteikta redzesleņķa, nevis objektīvi. Tālāk Seneka uzdod jautājumu par baiļu cēloni: no kurienes šīs bailes rodas? Vai tās ir pamatotas? Vai tās ir reālas? Varbūt, ka mēs baidāmies tikai no tā, kas varētu notikt, bet realitātē diez vai notiks? “Nez kāpēc izdomājumi satrauc mūs vairāk: patiesībai ir savs mērs, bet tas, kas nāk no nezināmiem avotiem, dod bailīgai dvēselei vaļu visādiem minējumiem. Nav nekā postīgāka un grūtāk novēršama par paniskām bailēm; jebkuras bailes ir nesaprātīgas, bet šīs – bezjēdzīgas. Tad nu aplūkosim jautājumu sīkāk. Visai ticams, ka notiks kas ļauns, bet šobrīd tas nenotiek. Cik bieži iestāties kas negaidīts! Cik bieži nav iestāties gaidītais! Un, ja arī kas notiks, tad kāda gan jēga skriet savām sāpēm pretī? Tu

pietiekami ātri jutīsi sāpes, kad tās būs klāt, bet tikmēr soli sev ko labāku” (turpat, 37). Jautājums šeit ir par to, cik gan bieži bailes kļūst par realitāti un realitāte kļūst baiļpilna?

M. Nusbaumu interesē stoiķu emociju teorija, kuras noteiktus aspektus viņa izmanto savas spēju teorijas pamatojumam. Kādā savā intervijā viņa atzīst: “.. es uzskatu, ka viņiem [stoiķiem – V. V.] ir taisnība jautājumā par vērtību spriedumu lomu emocijās, ko mūsdienās atzīst un izmanto psiholoģiskie pētījumi par emocijām, un es parādu stoiķu filosofiskās analīzes un modernās psiholoģiskās analīzes, kas fokusējas uz psiholoģiskiem vērtējumiem, tas ir, vērtējumu lomu emocijās, konverģenci. Šajā ziņā stoiķiem ir pilnīga taisnība, tāpat viņi nekļūdās arī specifisku emociju izpratnē” (The History of Emotions Blog 2012).

Savukārt Aristotelis baiļu aprakstam pievēršas vairākkārt, tajā skaitā savā sacerējumā “Par dvēseli”, kur viņš tās klasificē kā dvēseles kaislības vai emocijas. Viņš raksta: “Un varētu šķist, ka visas dvēseles kaislības saistītas ar ķermeni – šīs emocijas ir: dusmas, maigums, bailes, žēlums, drosme, kā arī prieks, mīlestība un naidis. Tajā pašā laikā šīs kaislības tā vai citādi ietekmē pašu ķermeni. To pierāda fakts, ka, ja dažkārt emocijas ir pat spēcīgas un acīmredzamas, tās mūs neizprovocē un nenobaida, kamēr citos gadījumos mūs satrauc kas mazs un nenozīmīgs” (Aristotle 2016, 3).

Citiem vārdiem sakot, lai arī kaislības/emocijas ir nesaraujami saistītas ar ķermenisko, tām ne vienmēr ir somatiska izpausme. Savukārt sacerējuma “Rētorika” piektajā grāmatā Aristotelis pievēršas citam baiļu aspektam, saistītam ar to nākotnes ievirzes iedabu. “Lai tad būtu, ka bailes ir kāda netīksme vai satraukums no priekšstata par sagaidāmu postošu vai netīkamu sliktumu, jo ne no visiem sliktumiem cilvēki baidās, piemēram, ja paši ir netaisni vai neattapīgi, bet no tādiem, kas spēj radīt lielu netīksmi vai postu, un no tādiem, kuri šķiet nevis tālu, bet ļoti tuvu esam. Cilvēki no tālā diez ko nebaidās, piemēram, visi zina, ka nomirs, bet, tā kā ne drīz, nemaz par to neraizējas. Ja bailes ir tādas, arī baisajam ir jābūt tādām, kam šķietami piemīt liela spēja postīt vai nodarīt kaitējumus, kas noved pie lielas netīksmes, tādēļ arī šādu lietu zīmes ir baisas, jo šķiet, ka baisais ir tuvs. Tās ir briesmas – baisā tuvošanās” (Aristotelis, 2023, 95–96). Citiem vārdiem sakot, bailes tiek aprakstītas kā emocijas neizbēgama ļaunuma priekšā, reāla vai iztēlota. “Ja bailes ir saistītas ar nojausmu par to, ka piedzīvos kādu postošu izjūtu, acīmredzams, ka neviens, kurš domā, ka necietīs, nebaidās ne no tā, par ko domā, ka no tā necietīs, ne no tiem, par kuriem domā, ka no viņiem necietīs, un arī ne tad, kad domā, ka necietīs. Toties noteikti baidās tie, kuri domā, ka kaut kādā veidā cietīs – no kāda, kaut ko, kaut kad” (turpat, 96). Aristotelis nošķir pašas bailes no agrīnajām baiļu pazīmēm – tādām kā citu naidīgums vai draudi, iespējami netaisnīga attieksme, varas līdzsvara izjukšana utt. Citiem vārdiem sakot, bailes sakņojas vienlaikus cerību nedrošībā un pārlicībā

par to, ka var notikt kas negaidīts, kas šīs cerības pilnībā sagraus. Aristotelis bailēm pretstata drosmi. Viņš raksta: “Tā kā ir acīmredzams, kas ir bailes un baisais un kādā noskaņā visi baidās, no tā ir arī acīmredzams, ko nozīmē drosmē un kādos jautājumos cilvēki ir drosmīgi, un kādā noskaņā cilvēki ir drosmīgi. Drosmē ir pretējais bailēm un iedrošinošais – baisajam, tā kā cerība uz glābiņu ir kopā ar priekšstatu, ka glābiņš ir tuvu, bet baisais vai nu vispār nepastāv, vai ir tālu” (turpat, 98). M. Nussbauma secina: “Aristotelis definēja bailes kā sāpju izjūtu, kas rodas kā neizbēgami draudoša priekšā savienojumā ar bezspēcības apziņu šo ļaunumu atvairīt. Tiešām labs formulējums. Ļaunums samācas pār mani, bet es esmu pilnībā sastindzis” (Nussbaum 2018, 24).

Kādu lomu Aristoteļa ieskatī par emocijām (tajā skaitā bailēm un drosmi) spēlē M. Nusbaumas spēju pieejā? Pēc viņas domām, Aristotelis uzsver emociju nozīmīgo lomu ētisku lēmumu pieņemšanā, it īpaši vērtējot cilvēku rīcību kā godājamu vai negodājamu. M. Nusbaumas atzinums, ka katram cilvēkam jādzīvo saskaņā ar sev saprātīgi izvirzītajiem uzdevumiem, tas ir, saskaņā ar praktisko prātu, ir aristotelisks savā būtībā. Tāpat jāatceras tas, ka M. Nusbauma līdz ar stoīkiem runā par emociju intelektuālo iedabu un praktisko ievirzi. Viņa proponē neostoisku pieeju, izvirzot sev uzdevumu – papildināt stoīku refleksijas par ētiku, sakot, ka jānošķir konkrētās un vispārīgās, kā arī fona un situatīvās emocijas, jautājot, vai vienmēr tās raisa tikai ārējie apstākļi, vai un cik lielā mērā to izpaušmes ietekmē katra cilvēka individuālais raksturs un temperaments. Viens un tas pats notikums var raisīt pilnīgi pretējas emocionālās reakcijas – kas vienam raisa sašutumu, tas otram var likties apbrīnas vērts. Tomēr jāatceras, ka, pēc Nusbaumas domām, lai arī emociju izpaušmes var būt atšķirīgas, tomēr te būtisku lomu spēlē tā saucamais “emociju repertuārs” jeb sabiedrības locekļu rīcībā esošā emociju gamma, kas izpaužas attiecīgās sabiedrības sociālo normu kontekstā. Pamatojumam viņa izvirza trīs tēzes: (1) emocijas sevī ietver esošās situācijas novērtējumu. Var rasties vilinājums izdarīt secinājumu, ka Nusbauma pielīdzina emocijas prāta konstruktiem, tomēr tas tā nav, jo, pēc viņas domām, emociju racionālo kodolu veido vērtībspriedumi, kas ir ētisko spriedumu pamatā. Citiem vārdiem sakot, tā vietā, lai uzlūkotu morāli kā atsvešinātus intelektuālus principus un emocijas kā motivāciju, kas mudina rīkoties vai nerīkoties atbilstoši šiem principiem, emocijas jāuzlūko par neatņemamu ētiskās argumentācijas sastāvdaļu; (2) emocijas saistītas ar personisko mērķu apzināšanos, proti, tām piemīt intencionāls raksturs personiskā līmenī; (3) ārējie objekti vai elementi spēlē nozīmīgu lomu katra cilvēka individuālo mērķu struktūras veidošanā. Nusbauma runā par intelektuālajām emocijām, taču, vai tas nav pretrunā baiļu iracionālajai iedabai? Tomēr, pēc viņas domām, tas tā nav – intelektuālo emociju veidošanās ir divpakāpju process. Vispirms cilvēks ierauga realitāti noteiktā veidā, taču viņš to

var pieņemt (tas prasa situācijas vērtējumu, tātad spriedumu), nepieņemt (arī prasa vērtējumu) vai ļauties notikumam gaitai. Nākamais solis ir rīkošanās atbilstoši situācijas vērtējumam, tā kā vērtējums ir vai nu pozitīvs, vai negatīvs, tad tas saistīts ar attieksmi vai sprieduma emocionālo fonu tāpat kā emocijas – ar spriedumu. “Šajā brīdī var secināt, ka spriedumi ir ne tikai emociju konstituējošie elementi, bet tie arī saskan ar emocijām” (Nussbaum 2004a, 193).

Negatīvās emocijas (bailes) spēju pieejas kontekstā

Specifiski baiļu iedabai un tās analīzei autore pievēršas savā darbā “Baiļu monarhija. Filosofisks skatījums uz mūsu politisko krīzi” (Nussbaum 2018a). Lai arī darbs ir drīzāk politiski ievirzīts, jo tajā galvenais akcents likts uz pirmās Donalds Trampa prezidentūras laikā radīto baiļu un neuzticības izjūtu, tajā rodams arī būtiskas atziņas par bailēm kā vienu no negatīvām emocijām. “Baiļu impērijas” ievadā viņa raksta: “Kad cilvēki baidās cits no cita vai no nezināmas nākotnes, bailes viegli pavēršas grēkāžu meklēšanas, fantāziju par atriebšanos un visu saindējošas skaudības pret veiksmīgajiem (uzvarētājiem vēlēšanās vai sociāli un ekonomiski valdošajiem) virzienā” (turpat, 4). Grāmata sastāv no ievada un sešām nodaļām, kurās autore apraksta dažādas baiļu formas – no primitīvajām izdzīvošanas bailēm līdz “diktatora baiļu” radītai absolūtai vientulībai un bezspēcībai (vienīgais veids, kā diktatoram izdzīvot, ir padarīt citus par vergiem); no bailēm no cita un fiziski, fizioloģiski, sociāli citādā līdz skaudībai un ienaidam. “Bailes bieži izmanto sašutumu un protestu, pārvēršot tos toksiskā atmaksas vēlmē” (turpat, 135). Pretstatā visai apokaliptiskam skatījumam pēdējā nodaļa veltīta cerībai, mīlestībai un skatam uz nākotni.

Intervijā, kas veltīta grāmatas iznākšanai 2018. gadā, M. Nusbauma saka: “Bailes ir ne tikai senākā emocija cilvēka dzīvē; tās vieno mūs ar visu dzīvo dabu. Lai izjustu citas emocijas, piemēram, līdzcieģību, nepieciešama sarežģīta domāšanas struktūra, atziņa, ka cieš arī kāds cits, ka ciešanas ir sliktas, ka būtu labi tās atvieglot. Bet baidīties nozīmē vienkārši apzināties draudošās briesmas. Baiļu izpaušanai nav nepieciešama valoda, pietiek vien ar uztveri un miglainu priekšstatu par to, kas labs vai slikts. Bailes nav primitīvas, tām piemīt sociāls raksturs. Kad mēs jūtam līdzī, mēs vērsamies ārpus: mēs domājam par notiekošo ar citiem un notiekošā cēloņiem. Tomēr, lai baidītos, sabiedrība nav nepieciešama: jums vajag tikai sevi pašu un apdraudošo pasauli. Patiešām, bailes ir izteikti narcistiskas jūtas. Zīdaiņa bailes pilnībā fokusējas uz viņa paša ķermeni. Pat tad, kad vēlāk mēs apgūstam līdzī jušanas spējas, bailes bieži vien šīs spējas dzēš, atgriežot mūs infantila solipsisma stāvoklī” (Nusbaum 2018b). Interesanti, ka šeit autore kā pretmetu bailēm min nevis drosmi, kā to varētu sagaidīt, jo tas

izriet no viņas spēju teorijas, bet cerību, sakot: “Cerība ir baiļu spoguļattēls. Tās abas ir reakcijas uz nenoteiktību, taču vērstas pretējos virzienos. Cerība paplašinās un virza uz nākotni, kamēr bailes liek atgriezties pagātnē” (Nusbaum 2018b). Šis apgalvojums pārsteidz, jo citviet viņa pretstata bailes un drosmi. Pēc šī raksta autores domām, cerība un drosme kā baiļu pretmeti M. Nusbaumas filosofijā būtu jāaplūko dažādos kontekstos, tādos kā emociju terapijas (cerība) un spēju pieeja (drosme). Viņa atzīst: “Cerība ir trausla un ievainojama, bailes ir sevi aizsargājošas jūtas. Tur slēpjas to atšķirība” (turpat).

Svarīgu lomu līdz ar bailēm M. Nusbauma piešķir arī citām negatīvajām emocijām – riebumam, kaunam – to kognitīvajam saturam un sociāli juridiskajam kontekstam (Nussbaum 2004b). Ņemot vērā, ka baiļu rezultātā var veidoties izkropļota vai pat apvērsta pasaules aina, ir būtiski vienoties par attiecību pamatprincipiem, jo, ja šo principu mērķis ir palīdzēt mums pārvarēt bailēm raksturīgo tendenci izcelt katram sevi, tad tiem ir jāfokusējas uz citu interesēm, lai izvairītos no baiļu neobjektivitātes. Šādi pamatprincipi, Nusbaumas redzējumā, ir cieņa (*dignity*), ievainojamība (*vulnerability*) un tiesības (*entitlement*), nevis abstrakti teorētiskā, bet gan lietojamā/praktiski izdzīvojamā izpratnē.

Bailes un ievainojamība: Nusbauma izceļ saikni starp bailēm un neaizsargātību. Viņa apgalvo, ka bailes bieži rodas no neaizsargātības vai nedrošības sajūtas neatkarīgi no tā, vai tā ir fiziska, emocionāla vai sociāla. Šīs ievainojamības atpazīšana un novēršana ir būtiska, lai pārvarētu bailes un veicinātu noturību.

Bailes un taisnīgums: Nusbauma aplūko attiecības starp bailēm un taisnīgumu, īpaši marginalizētu vai apspiestu grupu kontekstā. Viņa apgalvo, ka bailes var kavēt cilvēkus aizstāvēt savas tiesības un meklēt taisnību, it īpaši, ja viņi baidās no atriebības vai turpmāka kaitējuma. Tāpēc baiļu novēršana ir ļoti svarīga, lai veicinātu taisnīgumu un vienlīdzību.

Bailes un cilvēka cieņa. Reaģējot uz baiļu radītajiem izaicinājumiem, Nusbauma iestājas par drosmes kā tikuma izkopšanu. Viņa uzskata, ka drosme ļauj cilvēkiem stāties pretī savām bailēm, runāt pret netaisnību un rīkoties, lai radītu pozitīvas pārmaiņas. Drosmes izkopšana ietver noturības, empātijas un solidaritātes izjūtas attīstību ar citiem, tas savukārt saistīts ar cilvēciskās cieņas izpratni. Cieņa, viņasprāt, izprotama divējādi – kā respekts (*respect*) un kā vērte (*dignity*). Ontoloģiski antropoloģiskā skatījumā cieņas attiecināma uz visām cilvēciskajām būtībām bez izņēmuma, kamēr ētiski tikumiskā cieņas dimensija atspoguļo cilvēka spēju realizācijas mehānismus. M. Nusbauma uzskata, ka šāds pretnostatījums ir nekorekts – būtiski pievērst uzmanību nevis spēju realizācijas rezultātam, bet gan realizācijas pamatnosacījumiem (potenciālai iespējamībai vai neiespējamībai): “Cieņa pieder visiem, pēc būtības un neatņemami, un tā nav relatīva vai konkurences lieta” (Nussbaum, 2012).

Ja cieņas jēdzienu viņa saprot kā sociālu fenomenu, tad rodas jautājums, vai novārtā nepaliek katrs atsevišķais indivīds un viņa garīgās labbūtības (tajā skaitā sirdsapziņas brīvības) problēmas? Nē, nepaliek, jo eksistenciālo aspektu Nusbauma aptver ar ievainojamības nojēgumu. Savulaik stoīķi nepiekrīta ievainojamības premisai. Viņi uzskatīja, ka nekādi ārējie apstākļi nevar cilvēku būtiski ietekmēt, neko nemaina cilvēka rīcība vai atturēšana no rīkošanās, jo visu nosaka vēlme, nevis rezultāts. M. Nusbaumas ieskatā ievainojamība ir cilvēka iekšējais stāvoklis, radies ārējo ietekmju rezultātā. Tāpēc viņa secina, ka “.. ievainojamības premisa nozīmē to, ka cienīt cilvēka uzskatus nozīmē radīt tādas sociālās struktūras, kas aizsargātu gan ticības, gan runas un rīcības brīvību (Turpat, 67). Citiem vārdiem sakot, baiļu problemātiku viņa apskata savas spēju pieejas ietvaros.

Spējas ir kas tāds, kas liek cilvēkiem funkcionēt, ja vien viņi paši izvēlas to darīt (svarīga ir brīvās gribas noteiksme). Lai arī spējas nav savstarpēji salīdzināmas, M. Nusbauma, savveidīgi interpretējot Aristoteli, runā par trīs spēju grupām, kuras viņa nosauc šādi: iekšējās spējas, ārējās spējas un pamata spējas. Viņa sniedz šo klasifikāciju rakstā “Daba, funkcijas un spējas: Aristotelis par politisko iedalījumu” (Nussbaum, 1988). Iekšējās spējas nozīmē to, ka cilvēks ir iekšēji gatavs kādas funkcijas veikšanai un to paveic, ja vien apstākļi ir labvēlīgi. Šai spēju kategorijā akcents likts uz cilvēka iekšēju gatavību rīkoties vai arī nerīkoties, ja vien viņš uzskata situāciju par sev bīstamu vai nelabvēlīgu esam. No vienas puses, var teikt, ka cilvēks atbildīgs par savu rīcību vai nerīkošanos, kamēr, no otras puses, – atsaukšanās uz ārējiem apstākļiem var kalpot par iemeslu sociālai un politiskai pasivitātei. Taču kas nosaka apstākļu pavēršanos cilvēka labā? Pēc Nusbaumas domām, šo apstākļu spēja realizācijai jānodrošina sociāli politiski valsts struktūrām. Trešā spēju grupa ietver sevī abu iepriekš minēto spēju raksturojumus, kas nozīmē atbildības uzņemšanos gan par savām personiskajām izvēlēm rīkoties vai nerīkoties, gan sociāli ekonomiskās politikas veidošanu (piedalīšanos nozīmīgu jautājumu lemlšanā). Proti, visiem cilvēkiem piemīt neatņemamas pamatspējas – cieņa jeb potenciāls attīstīties un uzplaukt. Galveno (centrālo) spēju sarakstā ir desmit punkti: dzīve (tās ilgums un kvalitāte); veselība (nodrošinājums un veselības aprūpes sistēma); ķermeņa neaizskaramība (tiesības brīvi pārvietoties, drošība, aizsardzība pret vardarbību, reprodktīvā politika); sajūtas, iztēle un domāšana (daudzpusīga izglītība, radošo izpausmju brīvība); emocijas (tiesības paust savas izjūtas – no mīlestības līdz dusmām un sērām); praktiskais prāts (kritiskās domāšanas attīstība, sirdsapziņas un ticības brīvība); piederība (iespēja dzīvot sabiedrībā un diskriminācijas nepieļaušana); dzīvā un nedzīvā daba; spēle (spēja smieties un atpūsties); kontrole pār savu vidi – politisko (vārda un biedrošanās brīvība) un materiālo (tiesības uz īpašumu, nodarbinātība un savstarpējā cieņa) (Nussbaum 2011, 25–26). Spējas ir

savstarpēji saistītas, tomēr divas no tām – piesaiste un praktiskais prāts – caurauž visas citas spējas kā strukturējošie un sistēmu kopā saturošie elementi, kuru klātesamība padara iespējamu cilvēka cienīgu eksistenci sabiedrībā, proti, runa te ir par cilvēka pamattiesībām, sociālo un emocionālo drošību, kā arī par cieņu pret citādo (domāšanā, dzīvesveidā utt.).

Bet kā būtu jāizprot drosmes izkopšana? M. Nusbaumas skatījumā drosmē ir sociāli politisks jēgums, kas saistīts ar spēju īstenošanas mehānismiem un vienlaikus ar cilvēka iekšējās gatavības būt drosmīgam pakāpenisku izkopšanu. Jāuzsver vēlreiz, ka drosmes izkopšana ir divpusīgs process – tas prasa gatavību uzdrīkstēties pašam uzņemties atbildību par savu rīcību un veiktajām izvēlēm un vienlaikus – labvēlīgu apstākļu radīšanu individuālo spēju izpaušmei. Lūk, daži piemēri, kur nosauktas spējas un šo spēju realizācija:

- Dzīve – nedomirt priekšlaicīgi;
- Fiziskā veselība – būt aizsargātam un pabarotam;
- Sajūtas, iztēle un domāšana – būt aizsargātam no fiziska uzbrukuma;
- Emocijas – veidot emocionālo saikni ar citiem;
- Piederība – iesaistīšanās sociālajā tīklojumā;
- Praktiskais prāts – pašrefleksija un spēja plānot nākotni;
- Saite ar citām dzīvajām būtnēm – attieksme pret dzīvniekiem un citām dzīvajām būtnēm;
- Spēle – atpūtas pieredze;
- Savas vides kontrole – politiskā pašnoteikšanās.

Ikkatrs šis realizācijas solis prasa drosmes izkopšanu. M. Nusbauma secina: “Daudzējādā ziņā to pašu var teikt par individuālajām tikumiskās darbības formām. Rīkoties taisnīgi vai drosmīgi nozīmē uzņemties sarežģītus uzdevumus, kas rodas laika gaitā; tas pats attiecas gan uz intelektuālo un radošo darbību, gan uz atlētiskiem sasniegumiem. Jāakcentē tieši tas, ka aktivitātes pilnveidojas laika gaitā, ir to vērtīguma pamatā” (Nussbaum 1994, 209). Iespējams, ka filosofes secinājums var izklausīties pārāk optimistisks šodienas nestabilitātes, politisko, militāro un ekonomisko krīžu laikmetā, tomēr jāatceras, ka viņas spēju pieeja nav utopisks aicinājums visiem būt draudzīgiem un cieņpilniem citam pret citu, bet tā gan drīzāk ir filosofiski, sociāli, politiski, ekonomiski un juridiski sakņots, kritisks skatījums uz cilvēces attīstības potenciālu.

Noslēgums

Raksts pēta baiļu un drosmes izkopšanu, koncentrējoties uz amerikāņu filosofes Martas Kreivenas Nusbaumas ieskatiem. Tas sākas ar baiļu filosofisko aspektu izpēti no antīko filosofu Senekas un Aristoteļa līdz mūsdienu uzskatiem. Nusbauma baiļu fenomenu interpretē kā narcistiskas emocijas, kas kavē personības un pilsoniskās sabiedrības attīstību. Viņa īpaši uzsver emociju kognitīvo un sociālo aspektu, norādot, ka bailes bieži izriet no ievainojamības un nedrošības sajūtas pasaulē.

Autore sasaista baiļu pārvarēšanu ar cilvēka spēju teoriju, izceļot spēju realizācijas nozīmi individuālajā un sociālajā kontekstā. Drosmē tiek traktēta kā spējas, kuru attīstībai nepieciešama gan individuālā gatavība, gan labvēlīgi sociālie apstākļi. Rakstā uzsvērta sociālā taisnīguma, cilvēka cieņas un individuālās atbildības nozīme baiļu mazināšanā un drosmes attīstībā. Darba noslēgumā aplūkots, kā drosmē un cerība var pārvarēt baiļu destruktīvo ietekmi, veicinot personības un sabiedrības labklājību.

Izmantotie darbi:

- Aristotelis.** (2023). *Runas māksla. Rētorika*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Aristotle.** (2016). *De Anima*. Oxford: Clarendon Press.
- Nussbaum, M. C.** (1988). Nature, Function, and Capability: Aristotle on Political Distribution. *Oxford Studies in Ancient Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, 145–184.
- Nussbaum, M. C.** (1994). *The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Nussbaum, M.** (2000). Aristotle, Politics, and Human Capabilities: A Response to Antony, Arneson, Charlesworth, and Mulgan. *Ethics*, 111 (1), 102–140.
- Nussbaum, M. C.** (2004a). *Emotions as Judgements of Value and Importance. Thinking About Feeling. Contemporary Philosophers on Emotions*. Oxford: Oxford University Press, 183–199.
- Nussbaum, M. C.** (2004b). *Hiding from Humanity. Disgust, Shame and the Law*. Princeton: Princeton University Press.
- Nussbaum, M. C.** (2011). *Creating Capabilities. The Human Development Approach*. Cambridge, MA and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Nussbaum, M. C.** (2012). *The New Religious Intolerance. Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age*. Cambridge, MA and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Nussbaum, M. C.** (2018a). *The philosophy of fear. A philosopher looks at our political crisis*. Oxford: Oxford University Press.
- Nussbaum, M. C.** (2018b). Naked and Afraid. *Harper's Magazine*, August. Pieejams: <https://harpers.org/archive/2018/08/naked-and-afraid-the-monarchy-of-fear-martha-nussbaum/>
- Seneka, L. A.** (1996). *Vēstules Lucīlijam par ētiku*. Rīga: Zinātne.
- Svendsen, L.** (2008). *A philosophy of fear*. London: Reaktion Books Ltd.
- The History of Emotions Blog.** (2012). *An interview with Martha Nussbaum on Neo-Stoicism. Pieejams: https://emotionsblog.history.qmul.ac.uk/2012/11/an-interview-with-martha-nussbaum-on-neo-stoicism/ [08.08.2024.]*

Velga Vēvere

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

Martha Craven Nussbaum on Fear and Cultivation of Courage

Abstract

In 2018, Martha Nussbaum's book "The Monarchy of Fear" was published, in which the author explores the concept of fear within the context of her human capabilities theory. She argues that fear is not merely a primitive reaction to immediate threats but can also be a response to imagined or anticipated dangers. Moreover, fear can be both rational and irrational, depending on the circumstances. *Fear and Vulnerability*: Nussbaum highlights the connection between fear and vulnerability. She claims that fear often stems from a sense of insecurity or vulnerability, whether physical, emotional, or social. Recognizing and addressing this vulnerability is essential to overcoming fear and fostering resilience. *Fear and Justice*: Nussbaum examines the relationship between fear and justice, particularly in the context of marginalized or oppressed groups. She argues that fear can prevent people from defending their rights and seeking justice, especially if they fear retaliation or further harm. Therefore, eliminating fear is crucial for promoting justice and equality. *Cultivating Courage*. In response to the challenges of fear, Nussbaum advocates cultivating courage as a virtue. She believes that courage enables individuals to confront their fears, speak out against injustice, and take action to create positive change. Cultivating courage involves developing resilience, empathy, and a sense of solidarity with others.

Keywords: Marta Craven Nussbaum; Aristotle; Seneca; theory of emotions; fear; courage; capability approach.

Ella Buceniece

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Konstantīns Raudive pēc 50 gadiem: no jauna ieskatoties Fenomenoloģiska skice

Raksts izstrādāts LU Humanitāro zinātņu fakultātes Filozofijas un socioloģijas institūta bāzes finansējuma projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija”. LU reģistrācijas nr. ZD2015/AZ82.

Konstantīns Raudive ir dzimis 1909. gada 30. aprīlī Asūnes pagasta Mazo Baranauču sādžā, Slāņos un miris 1974. gada 2. septembrī Badkrocingenē, Vācijā. K. Raudives dzīves gadskaitļos norādītās dzimšanas un nāves vietas jau ārēji iezīmē viņa dzīves un domāšanas trajektoriju (trajektorija ir līnija plaknē vai telpā, pa kuru pārvietojas fizikāls ķermenis, precīzāk, materiāls punkts. Trajektorija ir visu punktu apvienojums, kur kādā laika momentā ir pabijis ķermenis: enciklopēdijas izziņa). K. Raudives dzīves trajektorijas punktu skaits, kuros viņš ir bijis, ir liels un ir jautājums – vai un kā mainās trajektorija, ja līniju telpā iezīmē nevis materiāls ķermenis, bet domājoša lieta (*res cogitans*)? Un kā mainās *res cogitans* atkarībā no tā, kurā punktā atrodas pati lieta un tās vērotājs?

Šogad, tas ir, 2024. gadā, ir K. Raudives atceres 50. gadadiena, un ir jāvaicā – vai vispār atceramies, un, ja jā, tad ko un kādā veidā to darām, lai uzzinātu, kas būtu atceres vērts tieši šodien? Tas ir arī plašāks jautājums par latviešu klasiskās filozofijas nozīmi un aktualitāti mūsdienās. Taču Konstantīna Raudives fenomens, atšķirībā no pārējiem 20. gadsimta 20.–30. gadu latviešu filozofiem, šodien piedzīvo sava veida renesansi, rodot vislielāko interesi uzplaisnījumu plašā kultūras areālā. Vispirms un galvenokārt tas ir saistīts ar viņa parapsiholoģiskajiem pētījumiem par balsu fenomenu un to mūsdienu interpretāciju un izmantošanu mākslā un literatūrā. Taču filozofiski ir svarīgi noskaidrot arī to, vai viņa parapsiholoģiskie pētījumi ir atsevišķs un nošķirts viņa darbības fragments, vai tas tomēr ir saistīts ar viņa filozofiski teorētiskajiem un literārajiem darbiem, kas ir tapuši gan pirms parapsiholoģiskajiem pētījumiem, gan paralēli tiem. Apriori pieņemot, ka šāda saikne pastāv, ir būtiski noskaidrot, kas no filozofiski literārajiem darbiem un kāpēc ir īpaši aktualizējams šodien.

Esam raduši, ka līdz šim K. Raudīves vārds lielākoties ir saistīts ar Zentu Mauriņu un viņi parasti tiek minēti kopā, turklāt pirmo un nozīmīgāko vietu lielākoties atvēlot Mauriņai. Taču, sākot ar 20. gadsimta 60.–70. gadiem, kad Raudīve sāk nodarboties ar to, ko dēvē par elektronisko balsu fenomenu (angliski – EVP), notiek izlaušanās no Mauriņas ietekmes zonas – zīmīgi, ka viens no Raudīves šī perioda darbiem arī saucas “Izlaušanās”, angliski: *Breakthrough. An Amazing Experiment in Electronic Communication with Dead* (Raudīve 1971). Šajā periodā ir aizsākusies arī plašā starptautiskā interese par Raudīves pētījumiem, kas turpinās vēl joprojām. Arī Latvijā ir vērojama pastiprināta interese, kas ir raksturota kā “Konstantīna Raudīves vilnis kultūrtelpā”, ko veido virkne faktu un notikumu, kas visi savā veidā interpretē Raudīves fenomenu. Šajā sakarā pirmāmkārtām ir minams nesen iznākušais Andra Zeibota romāns “Lēngaitis” (Zeibots 2021), pievēršoties galvenokārt Raudīves, bet arī Mauriņas, dzīvei un pētnieciskajiem meklējumiem pēc Otrā pasaules kara, kas balstās noteiktā faktoloģijā, bet arī gan abu domātāju dzīves un veikuma interpretācijā, gan laikmeta raksturojumā. Romāna autors abas personības, gan Raudīvi, gan Mauriņu, ir ierakstījis savā “plūsmojumu” konceptā, pretstatot to notikumu shematiskajam attēlojumam un balstot to uz objektu orientētā ontoloģijas pieejā: “Tas ir ļoti dīvains pasaules tvērums”, atzīst autors intervijā Ingvildai Strautmanei, “kas liek mums it kā plūsmot pasaulē starp objektu un starp to, kā mēs to uztveram” (Strautmane 2021). Apcerei autors ir izvēlējis pēckara periodu abu domātāju dzīvē, kas bija īpašs laiks. Intervijā rakstnieks to skaidro šādi: “Zenta Mauriņa, Konstantīns Raudīve – viņi ir klasiskās domāšanas pārstāvji. Bet pēc kara kas? Nobruka šīs shēmas tā vienkārša iemesla dēļ, ka tās izrādījās nespējīgas apturēt to nelaimi, ko nesa karš. Tad nāca absurda laiks, tad eksistenciālisma laiks, tad ir 1967. gads, kas jau ir pāreja uz postmoderno domāšanu, kad nobrūk shēmas. Shēmas nav ilgdzīvojošas. Tām ir jāmainās. Zināmā mērā tas ir civilizācijas garīgā mantojuma likums” (Strautmane 2021). Var secināt, ka Mauriņa paliek klasiskās kultūras vērtību horizontā, kamēr Raudīve, no vienas puses, arī paliek klasiskās kultūras shēmā, bet, no otras puses, nododas arī nezināmā un jauna horizonta meklējumiem.

Otrā radošā versija par Raudīves balsīm ir 2018. gadā tapusi “Dirty Deal Teatro” izrāde “Raudīves radio”, kurā sadarbojās režisore Daiga Kažociņa un filozofs Ainārs Kamoliņš, vairāki dažādu jomu mākslinieki un Raudīves lomā – aktieris Gatis Gāga. Plašāk šo iestudējumu ir analizējusi radio žurnāliste Anda Buševica raidījumā “Augstāk par zemi” (Buševica 2018). Uzrunātais Ainārs Kamoliņš skaidro Raudīves fenomenu gan ar to, ka Raudīve bijis vīlies Rietumu kultūras attīstībā, gan arī kristietībā un meklējis jaunus ceļus, kas ļautu izskaidrot viņu interesējošos fenomenus, kas līdz šim esot atzīti par nezinātniskiem, laužot ierasto strikto nošķirumu starp zinātni un pseidozinātni. Kamoliņš nenoliedz Raudīves parapsiholoģisko

eksperimentu zinātniskumu, ilustrējot ar piemēriem no zinātnes vēstures un secinot, ka nošķirums starp zinātni un pseidozinātni pats esot pseidozinātnisks. Raudive savus elektronisko balsu ierakstus sauc par zinātniskiem, jo eksperimenti ir izmantoti kā zinātnes instrumenti faktu apkopojumā utt. Ainārs Kamoliņš atgādina, ka teju visi lielie zinātniskie atklājumi sākotnēji ir tikuši uztverti kā pseidozinātniski. Kamoliņš akcentē arī nozīmīgu ideju, ka zinātnē pilnveidojas ne tikai izziņas instrumenti, bet arī pats cilvēks kā instruments, kura uztveres spējas ir jātrenē. Jau no 17. gadsimta astronomijas nāk ideja, piemēram, ka ir jātrenē acs. Kamoliņš nosauc Raudives konceptu par trenētajām maņām. Lasot Raudives darbu “Nedzirdamais kļūst dzirdams”, patiesi var pārliecināties, ka Raudive nepārtraukti uzsver trenētās dzirdes faktoru.

Trešais Raudives aktualizējums ir topošā Anda Miziša un Bruno Aščuka filma par Konstantīnu Raudivi, kurai iecerēts dot nosaukumu “Izlaušanās” un kuru autori ir iecerējuši kā dokumentālu un ir solījušies pabeigt jau 2023. gadā. Bruno Aščuks intervijā Ingvildai Strautmanei atzīst: “Mēs mēģinām atrast to, kāds viņš bija, kādā veidā viņš ir izpaudies, un tad lai skatītājs pats sāk vērtēt. Mēs jau esam vairāki filmas veidotāji un katram varbūt ir mazliet sava attieksme. Man ļoti svarīgs ir Zentas Mauriņas sacītais, ka visu patiesību neviens nezina, bet tas, kas pateikts, lai ir tiesa. Mēs cenšamies ar faktiem kaut kādām konkrētībām atrast tās [patiesības] un ar tām rīkoties” (Strautmane 2021).

Ir jāatgādina arī Raudives ietekmes nesenajā Rietumu avangarda kultūrā, kļūstot pat par tās kulta figūru un ierakstoties 60. gadu hipiju kultūrā un avangarda mūzikā, kura savos skaņdarbos izmanto Raudives balsu ierakstus (angļu rokgrupa *The Smiths*, zviedra Leifa Eldgrēna mūzika u. c). Savukārt britu mūziķis Olivers Ho ir pieņēmis pseidonīmu “Raudive” un 2007. gadā izdevis deju mūzikas kompaktdisku “Raudive – Zeitgeist E.P”, kurā izmantoja K. Raudives idejas par aizkapa balsīm mūzikas ritmos. Arī Latvijā eksperimentālais mūzikas festivāls “Skaņu mežs” ir aktualizējis Raudives parapsiholoģiskos meklējumus.

Ņemot vērā visu iepriekš sacīto, ir būtiski aplūkot Raudives veikumu kopumā, atskatoties ne tikai uz parapsiholoģiskajiem pētījumiem, bet arī uz viņa filozofisko, esejisko un literāro mantojumu un parādīt abu ieviržu saikni. Jāatgādina, ka Raudives uzskatu analīzei jau agrāk ir pievērsušies Skaidrīte Lasmane (Lasmane 1990), Nikandrs Gills (Gills 2002), Solveiga Krūmiņa-Koņkova (Krūmiņa-Koņkova 2002), Ella Buceniece (Buceniece 2009), Zaiga Lapiņa (Lapiņa 2009), Pēteris Zeile (Zeile 2009). Tomēr mūsdienu situācija liek izvirzīt vairākus vēl neatbildētus un precizējošus jautājumus:

1. kā un vai Raudives parapsiholoģiskie eksperimenti un pētījumi saistās ar viņa teorētiskajiem un arī literārajiem darbiem un kā šodien vērtēt Raudives elektronisko balsu fenomenu no filozofijas viedokļa;

2. kāda izpētes un novērtējuma situācija ir Latvijā saistībā ar viņa teorētiskajiem un literārajiem darbiem un kas te būtu (vai nebūtu) darāms.

Neapšaubāmi, ka Raudive un Mauriņa pārstāv klasisko kultūru un ne tikai pārstāv, bet ir arī to būtiski veidojuši – galvenokārt ar Latvijā 20. gadsimta 20.–30. gados un arī ar ārzemēs, galvenokārt pēc Otrā pasaules kara, tapušajiem darbiem.

Starpkaru periodā, bet jo īpaši pēckara laikā parādās kultūrkritiskas tendences visā Rietumu kultūrā, rodot arī jaunas avangardiskas izpausmes formas un arī tradicionālās, klasiskās kultūras kritiskas tendences, kas nebija pieņemamas ne Raudivem, ne Mauriņai – jo īpaši. Taču klasiskās kultūras kritikā bija vērojamas arī gradācijas no totālas tās kritikas līdz mēģinājumiem saglabāt arī vairākas tradicionālās struktūras un jēdzienus, sniedzot to jaunu pamatojumu. Daži no tiem ir, piemēram, dvēsele, nemirstība u. c. Tā Oldess Hakslijs savā distopijā “Brīnišķīgā jaunā pasaule” jau 1932. gadā ironiski rakstīja: “Bija lieta, ko dēvēja par dvēseli, un lieta, ko dēvēja par nemirstību” (Hakslijs 1999, 65), norādot, ka tās ir bijušas būtiskas pasaules un cilvēka izpratnē, bet nu ir izstumtas no modernās kultūras tēmām. Zīmīgi, ka arī Raudive akceptē šo domu un atzīst, ka šīs “lietas”, viņaprāt, joprojām pastāv un ir pat visas esamības izpratnes pamats, kaut arī to izpratne un pamatojums nav no jauna apjēgts un skaidri formulēts. Atbalstu un pamatojumu savai domai Raudive rod arī viņa tulkotajā Migela de Unamuno romānā “Migla”, kur pamatdoma ir fiksēta metaforā – esamības migla, migla, kas turklāt nevis izklīst, bet aizvien sabiezē.

Raudives esamības izpratne balstās galvenokārt divās struktūrelementu kārtās un tie ir: pārpersonīgais un personīgais. Un tieši tādā nozīmes secībā – pārpersonīgais un personīgais un šīs izpratnes viena no otras nav nošķiramas. Rakstā par Raudives filozofiskajiem uzskatiem Pēteris Laizāns secina: “Apbrīnojami monolīta pasaules uztvere ir raksturīga Konstantīna Raudives dažāda posma darbiem” (Laizāns 1991). Lasot šo vērtējumu, rodas pārsteigums, jo lielākoties tiek uztverta un uzsvērta Raudives uzskatu eklektika un fragmentārisms, bet te profesors Laizāns runā par Raudives uzskatu vienotību visā dzīves un darbības garumā. Šī doma par Raudives uzskatu vienotību visā viņa jaunradē tiek meklēta un apstiprināta arī šajā rakstā.

Esamību Raudive raksturo relācijas koncepta izpratnē, jo pat nebūtība, viņaprāt, nav neesamība, bet ir citas esamības kārtā, ar ko ir saistīta mūsu esamība. “Taču nebūtība kā tāda ir pretrunīgs jēdziens, jo katra esme ir kādas pāresmes relācija, jo nekas nepastāv ne lietu, ne būtņu pasaulē sevī” (Raudive 1965, 298). Te ir jūtama arī fenomenoloģiska intence, atziņa, ka viss, uz ko ir virzīta apziņa, ko tā spēj domāt, ir reāls, ir esošs kā apziņas fakts. Tomēr atslēgas vārds Raudives uzskatu izpratnē ir relācijas koncepts, kas ir viņa transcendentās pararealitātes pamatojuma pamatā, proti, ja mēs spējam ar kādu sazināties, būt attieksmē, tad tas pastāv.

Savukārt 'personīgo' domātājs raksturo ar vairākiem jēdzieniem un nojēgumiem, kas saistās ar indivīdu – cilvēks kosmā, sevis saprašana, atmiņa, apziņa, dvēseliskais cilvēks, vitālais cilvēks, domātāja būtne, morālā būtne, cilvēcīgums, vienlīdzība u. c. Personīgais atrodoties horizontālā un vertikālā ceļa krustojumā, tas lielā mērā ir dzīves centrs, bet reizē izstarojas uz visu "eksistences noslēgto apli", kas ir būtisks termins Raudivem: "Eksistence ir hermeneitiski noslēgts aplis ar tūkstoš bezizejas ejām, un atziņa virzās, noskaidrojot savu "es", personīgo, vienlaikus tiek saprastas un veidotas saiknes arī ar "pāresmi"" (Raudive 1952, 33). Personīgais Raudivem ir tikai nesaskaldītais veseluma cilvēks jeb totālais cilvēks, kuru mūsu laikmetā paliekot arvien mazāk. Toties vairojoties cilvēka-masas tips, kurš tiek raksturots daudzējādi – kā izmisumā kritušais, kā haosa cilvēks, kā laikmeta ārdītājs, kā dogmatīķis u. c. Spāņu filozofs fenomenologs Ortega i Gaset (José Ortega y Gasset), līdzās francūzīm Gabrielam Marselam (*Gabriel Honoré Marcel*) ar viņa darbu "Cilvēks pret sabiedrību", ir viens no pirmajiem Eiropā, kas sāk runāt par "masu cilvēku" un "cilvēku-masu" kā globālu problēmu, par masu fenomenoloģiju, un arī Raudive kā spāņu kultūras adepts ir viens no pirmajiem Latvijā, kas pievēršas šī fenomena izpratnei, iezīmējot modernitātes kvantitatīvo raksturu. "Pēc Pirmā pasaules kara sabiedriskās dzīves skatuvē parādījās masa. Vairojot masas, masu vadoņi sistemātiski iznīcināja tautu īpatnības un atsevišķa cilvēka individuālo dzīvi" – saka Raudive rakstā "Mūsu uzdevums" (Raudive 1942, 11). Vienlaikus Raudive pieļauj domu, ka masas var un vajag audzināt, ka ir vajadzīgs vadonis. Lai arī viņš uzsver, ka vadonim vispirms ir jābūt garīgajam vadonim, kas būtu morāliski atbildīgs par tautas attīstību, tomēr tas iezīmē arī nekoncekvenci Raudives uzskatos – vadonības ideja neveicina indivīda tapšanu, ideja, par kuru Raudive iestājas vispirms. Turklāt indivīda, vadoņa un masas attiecība nav tikai metafiziskas iedabas, bet tās ir sociālo struktūru pastarpinātas un noteiktas, kā to vēlāk fundamentāli analizē Eliass Kaneti (*Elias Canetti*) darbā "Masa un vara".

Jāteic, ka koncepts un problemātika cilvēks-masa nav izzudis arī šodien, par spīti visiem kritiskās domāšanas aicinājumiem un kultivējumiem, tas tikai maina izpausmes formas. Tā, piemēram, mūsdienu itāļu filozofs Džordžo Agambēns (*Giorgio Agamben*) runā par tādu mūsdienās radušos fenomenu kā "sociālā distancēšanās", kas paradoksālā kārtā arī radot masu cilvēku un pūli: "Nezinu, ko Kaneti domātu par jauno masas fenomenoloģiju, kas vērojama patlaban: tas, ko radījusi sociālā distancēšanās un panika, noteikti ir masa, taču tā ir, tā teikt, apvērsta masa, ko veido indivīdi, kuri par katru cenu cits no cita distancējas. Masa nav blīva, tā ir izretināta, taču tā joprojām ir masa, pat ja, kā Kaneti to precizē nedaudz tālāk, to nosaka pēc tās blīvuma un pasivitātes" (Agambens 2020). Tālāk Agambens vēl piebilst, ka viņš neticot, ka sabiedrība, kas balstās uz "sociālo distancēšanos", ir cilvēcīgi un politiski dzīvotspējīga.

Bet, turpinot par Raudivi, jāvaicā, ko tad viņš piedāvā, ko pretstata cilvēkam-masai, kāds ir viņa risinājums? Iegājies priekšstats ir Raudives identificēšana ar donkihotisko cilvēku, kas lielā mērā ir akceptējams, jo vispirms saistās ar viņa lielo veikumu – Migela de Servantesa (*Miguel de Cervantes Saavedra*) romāna “Atjautīgais idalgo Lamančas Dons Kihots” tulkojumu latviešu valodā. Tomēr, ieskatoties visā viņa darbu korpusā, var atzīt, ka Raudive iestājas nevis par romantisko, iztēlē dzīvojošo varoni Don Kihotu, bet aizstāv, pierāda un pamato īstenības cilvēka konceptu, šeit un tagad eksistējošā cilvēka izpratni. To apliecina arī tas, ka cilvēka un pasaules izpratnē Raudive nenostājas ne ideālisma, ne materiālisma pozīcijā. Viņa ideāls ir darbīgais, aktīvais, faustiskais cilvēks, kura pamatievirze ir orientācija pasaulē un viņa paša gribā: “Nevērtīgos bīda un stumda ārējās varas, vērtīgo vada viņa paša griba. Griba ir Eiropas cilvēka ētoss, gribā izpaužas Eiropas cilvēka pārākums pār austrumu cilvēku. Viņi ir šīs pasaules jēga un nozīme, viņi ir visu laiku varenums, bez viņiem cilvēku dzīve būtu rotaļlietiņa notikumu virknē, jo vienīgi viņiem piemīt **drosme ieskatīt pasauli tādu, kāda tā ir**” (izcēlums mans – E. B.) (Raudive 1942, 79–80). Drosmi, līdzās gribai, Raudive atzīst par īstenības cilvēka zīmi: “Bet cilvēciskā sfairā vienmēr ir bijis tā: teorija pievelk – īstenība atbaida. Mēs drebošām kājām ejam pētīt īstenības zemi, mums bailes no īstenības. Un, ja šīs bailes no īstenības nespēsīm pārvarēt īstā brīdī, tad likteņa vissmagākie sitieni mums nebūs aiztaupīti” (Raudive 1942, 82). Te ieskanas Raudives nīčeāniskā nots un būtiskā atšķirība no Mauriņas, kura vairāk idealizē, heroizē cilvēku un savus varoņus.

Raudives domas par eksistences pamatu, kas nav balstītas ne ideālismā, ne materiālismā, ir paustas arī viņa vairāksējumu reflektīvajā romānā “Silvestra Pērkona memuāri”, iezīmējot arī savveidīgu ģeofilozofijas konceptu, jo daudzās romānu veidojošās refleksijas inspirē dažādās Eiropas vietas un ir saistītas ar tām. Tā Madridē sarunā ar dzejnieku Euhenio de Mediano tiek runāts par ideālisma ģenealogiju un Euhenio to skaidro šādi:

“Jūs, ziemeļnieki, esat nelabojami ideālisti. Jūs tiešām nopietni uztverat to, par ko mēs te atļaujamies vienīgi pazoboties. Lūk, jums mūsu Don Kihots arī ir kļuvis par visu tikumu nesalīdzināmu bruņinieku. Bet vai mūsu Servantess par viņa ideālismu nav pratis atjautīgi pazoboties? Nē, mīļais, ja gribam dzīvot vēl kādus gadus, tad nešausminiet mūs ar savu ideālismu. Jūs Spānijā vairāk kā jebkurā zemē iepazīsities ar dzīves īstenību, ar nežēlīgu un kailu. Mūsu labākā literatūra, mūsu izcilākā glezniecība ievērojama taisni ar savu patieso un nemaldīgu īstenības pārdzīvojumu” (Raudive 1946, 1–3, 266).

Latvijā Raudives specifisko filozofisko pozīciju un pievērstību “īstenajam” pirmais ir pamanījis un atzīmējis Haralds Biezais recenzijā par darbu “Pārpersonīgais un personīgais”, secinot: “Pēc Raudives pirmās tīri subjektīvās grāmatas par “Don-Kichotu un mūsdienu

cilvēku” un “Dzīves kultūrai”, šī grāmata vairāk un vairāk tiecas meklēt kādu aptverošu un viengabalainu skatu uz dzīvi. Viņš tādā kārtā ieņem savu asu nostāju pret materiālismu, romantisko ideālismu un kristiānismu, kas nav spējuši dot apmierinātāju atbildi uz daudziem dzīves īstenības stādītajiem jautājumiem. Visā šai grāmatā autors uz parādībām lūkojas ar sintētisku skatu, tās vienmēr ierindojot citu parādību kopsakarā” (Biezais 1942). Biezais ir atzīmējis arī tādu būtisku niansi, ka arī kristiānisms nav sniedzis apmierinošu atbildi par esamības un cilvēka savstarpējo konstelāciju.

Kā redzams no ieskicētā, tad vēlīnais Raudive jeb viņa pievēršanās parapsiholoģijas pētījumiem, lai arī ir radikāls realitātes paplašinājums, tomēr ir saistīts ar viņa sākotnējo metafizisko ievirzi agrīnā perioda filozofiskajos un arī literārajos darbos un jo īpaši reflektīvajā vairāku sējumu romānā “Silvestra Pērkona memuāri”.

Elektronisko balsu fenomena pētniecībā, tas ir – Raudives vēlīnajā periodā – iezīmējas un turpinās šī Raudives agrāk fiksētā personīgā un pārpersonīgā sintēze un paplašinās arī esamības izpratne; mainās arī rakstības diskurss – viņa formulējumi kļūst lakoniskāki, precīzāki, ne tik izplūduši. Raudives parapsiholoģiskajos pētījumos konceptu loks paplašinās, tajos būtisku nozīmi piešķirot antropoloģiskajam argumentam jeb “maņu attīstības konceptam”, kā to formulē A. Kamoliņš.

Raudive pats nepārtraukti uzsver, ka balsis varot dzirdēt ikviens ar labu dzirdes sajūtu un tādējādi pats pārliecināties par iespēju sazināties ar aizsaules balsīm. Pamatīgi pievēršoties Raudives parapsiholoģiskajiem darbiem, arī Nikandrs Gills secina, ka tas apstiprina balsu fizisko eksistenci: “Fakts, ka balsis ir saklausāmas ar mūsu dzirdi un mēs varam saprast to runu, apstiprina to, ka tās eksistē fiziski un neatkarīgi no mums, un eksperimenti pierāda, ka balsis var dzirdēt ikviens ar labu dzirdes sajūtu, neatkarīgi no viņa vai viņas personīgajiem uzskatiem un simpātijām un antipātijām” (Gills 2002, 110). Bez domas par transcendentālās pasaules esamību un tās eksperimentālo pierādījumu ar balsu fenomenu Raudive norāda vēl uz kādu apdomāšanas vērtu tendenci modernajā kultūrā, proti, pārlieku ticību un uzticēšanos tehnikai un tehnoloģijām. Īpaši aktuāli tas ir mūsdienās, kad virtuālā realitāte, protams, paplašina realitātes robežas, tomēr neveicina cilvēcisko maņu jeb antropoloģiskās realitātes attīstību: “Mūslaiku cilvēku visbīstamākā māņticība: paļauties uz gatavām domāšanas shēmām un negrozāmi uzticēties mēraparātiem, kuri bez dzīvā, reālā cilvēka nav nekas” (Raudive 2003, 52). Raudives doma, ka balsis var definēt kā piederošas transcendentālai esmei, kas vienlaikus ir reāla, jo tās var eksperimentāli apstiprināt, attāli sasaucas ar mūsdienu pētnieku, piemēram, Timotija Mortona (*Timothy Morton*) domu par hiperobjektiem, tādiem kā

globālā sasilšana, putupolistirols, radioaktīvais plutonijs u. c., kurus kā atsevišķus objektus ir grūti fiksēt, bet tie pastāv.

Jau sākumā Raudive norāda uz to, ka balsu fenomenu ir ļoti grūti reducēt uz kādu viennozīmīgu jau pazīstamu jēdzienu. Lentē fiksētās balsis ir konkrēta, dzirdama un analizējama īstenība, tas ir fiziskas dabas fenomens, kas kā “cita īstenība” atrodas attiecībā pret mūsējo (kā jau norādījām, tad attiecība, relācija ir viens no Raudives pamatargumentiem citas esamības pierādījumā). “Šī vēl neizpētītā esamības iespēja norāda uz hierarhiskiem pakāpieniem cilvēka dvēselē” (Raudive 2003, 31). Būdamas dzirdami komunikācijas partneri, balsis paverot cilvēka dvēseles dzīvei jaunu perspektīvu uz transcendentu eksistenci. Reliģisku skaidrojumu Raudive gan izslēdz, bet atzīst, ka tā ir līdzīga atklātai, dzirdamai saziņai ar būtņēm, kuras varētu mājot līdz šim neapjaustā un neizzinātā pasaulē.

Interesantu un vērā ņemamu Raudives balsu fenomena vērtējumu ir devusi Zenta Mauriņa, tas kā Apstiprinājums nr. 13 ir publicēts viņa grāmatā “Nedzirdamais kļūst dzirdams”: “Mūsdienās, kad tehnika savā attīstībā sasniegusi maksimālu perfekciju, kad Zeme ir kļuvusi par Kosmosa provinci, saprotams šķiet mēģinājums tehniskā ceļā pierādīt dvēseles kā no ķermeņa neatkarīgas vienības pastāvēšanu... Mēs stāvam uz jauna domāšanas laikmeta sliekšņa, kurā nāvi uztver kā gara atraisīšanos no matērijas un apvienošanos ar neredzamo. Viens no mūsu laika dižākajiem sasniegumiem ir zinātniski iegūtais pierādījums tam, ka Visums nav materiāls” (Raudive 2003, 398).

Raudives mantojums, kā redzams, aizvien vēl raisa interesi, gan Latvijā, gan pasaulē. Taču, gatavojot rakstu, konstatēju kādu dīvainu faktu: pēc Latvijas neatkarības atgūšanas (par pēckaru nemaz nerunājot) latviski ir izdots tikai viens balsu fenomenam veltīts pētījums “Nedzirdamais kļūst dzirdams” (izdevniecībā “Zintnieks”) un daži pārizdoti pirmskara sarakstītie Raudives darbi – “Pārpersonīgais un personīgais” (1992, Oferte) un “Dzīves kultūrai” (1992, Kabata).

Taču visi pēckara eseju un literārie darbi ir izdoti tikai latviešu trimdas zemēs – romāni: “Nolādētās dvēseles” J. Šīna apgādā Lībekā, 1949; “Dieva zīmogs” Druvas apgādā, 1953; “Dzīvības bads” apgādā “Grāmatu draugs”, 1964; “Silvestra Pērkona memuāri” desmit grāmatās ir izdoti Zviedrijā A. Dravnieka apgādā (neilgi pirms tam, 1944. gadā, tie bija izdoti K. Rasiņa apgādā Latvijā) utt.; ārzemēs bija izdotas arī eseju grāmatas “Laikmeta ārdītāji”, “Laikmeta atjaunotāji” u. c. K. Raudives literāro darbu un eseju krājumu liela daļa ir tulkota svešvalodās, lielākoties vācu valodā, bet parapsiholoģiskie pētījumi lasāmi tikai svešvalodās: Raudive K. *Breakthrough: an Amazing Experiment in Electronic Communication with the Dead*. New York, Taplinger, 1971; Raudive K. *Überleben wir den Tod? Neue Experimente mit*

dem Stimmenphänomen. Remagen, Reichl, 1973; *Der Fall Wellensittich. Untersuchungsbericht zur Frage der Medialität bei sprechenden Vögeln*. Der Otto Reichl Verlag Remagen: Leuchter. Protams, parapsiholoģiskie pētījumi ir specifiska tēma, kas interesē varbūt ne visus, bet tomēr tas ir mūsu, unikāls “latvieša gadījums” pasaulē.

Savukārt par Raudives romāniem ne pētnieku, ne latviešu lasītāju interese nav bijusi īpaši liela, aizbildinoties, ka tie ir grūti lasāmi, ka neesot aizraujošs naratīvs. Taču nesen sociālā medija FB (facebook) vietnē “Izcilas grāmatas” politiķis un literāts Andrejs Panteļejevs ir apbrīnojami precīzi un būtiski raksturojis Raudives stilu un rakstības tehniku, tātad arī teksta nozīmi, rakstot par grāmatu “Nolādētās dvēseles”, kas ir nocitēšanas vērts:

“Bet stāsts ir par latviešu bēgļiem.. Reizē ir un reizē nav. Jo autors ir izcils filozofs.. Līdz ar to visa šī grāmata ir tāda kā skriešanās. Starp Raudivi kā rakstnieku un Raudivi kā metafiziķi.. Notikumu un tēlu sižets ir sasteigts. It kā autoram būtu jāsteidzas izstāstīt, pieminēt notikumus. Un it kā notikumu vienīgā jēga ir to filozofisko nozīmju apjaušana. Tāpēc grāmatas tēli gandrīz nemaz nesarunājas viens ar otru tā kā cilvēki reāli to dara, bet apmainās ar īsiem filozofiskiem traktātiem. Autora komentāri nospiedoši dominē pār naratīvu.

Tāda veida literatūra var patikt un var nepatikt. Mani aizrāva, jo Raudives transcendences un atklāsmes apreibina.

Kaut gan – brīžiem arī pārsteidz ar savu gandrīz infantilismu. (Ģēnijs var atļauties!)” (Panteļejevs 2023).

Patiesi, Raudive ir refleksīvā, intelektuālā romāna pārstāvis latviešu literatūrā, kur sižetu veido arī idejas, līdzīgi kā Tomasa Manna vai Hermaņa Heses konceptuālajos romānos. Taču, atšķirībā no Manna un Heses, kur pati ideja jau veido sižetu, Raudivem naratīvs un idejas pastāv paralēli, nesaplūstot kopā. Un ļoti niansēta ir Andreja Panteļejeva piebilde un attaisnojums arī par klātesošo infantilismu Raudives naratīvajā vēstījumā. Kādam tas var nepatikt, bet arī mani tas pārsteidz un tāpēc arī suģestē.

Un nobeigumā vēl viena uzziņa no 2005. gada portāla Apollo ziņām: “Tautas balsojuma “100 Latvijas personības” papildu iekļauto personu saraksta 225. vietā ierindojies kultūrfilozofs, literāts un parapsihologs KONSTANTĪNS RAUDIVE” (Bormane 2005).

Jautājums – kāds šodien būtu tautas balsojums, vai tas būtu mainījies?

Tāda, lūk, skice, Konstantīnu Raudivi pēc 50 gadiem atceroties un ieskatoties. Bet viss vēl nav pateikts, Raudive joprojām ir ceļā pie mums.

Izmantotie darbi:

- Agambēns, D.** (2020). Sociālā distancēšanās. *Rīgas Laiks*, 06.04.2020. Pieejams: <https://www.rigaslaiks.lv/agora/blogi/sociala-distancesanas-20196> [21.08.2024.]
- Bormane, A.** (2005). 100 Latvijas personības: Konstantīns Raudive. *Apollo.lv*, 22.10.2005. Pieejams: <https://www.apollo.lv/4763222/100-latvijas-personibas-konstantins-raudive> [25.10.2024.]
- Biezais, H.** (1942). Raudīves Pārpersonīgais un personīgais, Dr. Haralda Biezā recenzija. *Daugavas Vēstnesis, Literatūrai un Mākslai*, 1942. g. 11. oktobris.
- Buceniece, E.** (2009). Individīda un individuālisma tematizācija Konstantīna Raudīves darbos. Letonikas trešais kongress. *Intelektuālais mantojums Latvijā: filosofija un reliģija*. Rīga: FSI, 53.–64. lpp.
- Buševica, A.** (2018). Filozofs Konstantīns Raudive dzīvē, teātrī un filmā. *LSM raidījums "Augstāk par zemi"*, 14.04.2018. Pieejams: <https://lr1.lsm.lv/lv/raksts/augstak-par-zemi/filozofs-konstantins-raudive-dzive-teatri-un-filma.a102418/> [25.10.2024.]
- Gills, N.** (2002). Raudīves balsis. Konstantīns Raudive un parapsiholoģijas pasaule. *Filosofija: almanahs*, Nr. 3. Rīga: FSI, 97.–121. lpp.
- Krūmiņa-Konņkova, S.** (2002). Konstantīna Raudīves grāmatas "Dzīves kultūrai" intertekstuālā pasaule. *Filosofija: almanahs*, Nr. 3. Rīga: FSI, 88.–96. lpp.
- Laizāns, P.** (1991). Konstantīna Raudīves filozofija. *Izglītība*, 1991. g. 12. aprīlī.
- Lapiņa, Z.** (2009). Konstantīns Raudive: radošā personība gaismā un mijkrēslī. Letonikas trešais kongress. *Intelektuālais mantojums Latvijā: filosofija un reliģija*. Rīga: FSI, 65.–76. lpp.
- Lasmane, S.** (1990). Donkilotiskā melanholija. *Karogs*, Nr. 6, 146.–152. lpp.
- Pantelejevs, A.** (2023). Izcilas grāmatas. *FB*, 2023. g. 19. februāris.
- Raudive, K.** (1946). *Silvestra Pērkona memuāri, 1.–3. grāmata*. Mulsjō: A. Dravnieka grāmatu apgāds.
- Raudive, K.** (1952). *Divējādi dzīves veidi*. Vesterosa: Dzintars.
- Raudive, K.** (1971). *Breakthrough. An Amazing Experiment in Electronic Communication with Dead*. New York: Taplinger.
- Raudive, K.** (1965). *Pašportreti*. Bruklina.
- Raudive, K.** (2003). *Nedzirdamais kļūst dzirdams. Pētījums eksperimentālajā psiholoģijā*. Rīga: Zintnieks.
- Zeibots, A.** (2021). *Lēngaitis*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Zeile, P.** (2009). *Konstantīns Raudive*. Rīga: Jumava.

Ella Buceniece

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

Konstantin Raudive After 50 Years: A New Look. A Phenomenological Sketch

Abstract

The article was written in connection with the 50th anniversary of the memory of Konstantin Raudive to find out what the situation is – if we remember at all, and if so, what and how do we do it, to find out what would be worth remembering today? It is also a broader question about the importance and relevance of Latvian classical philosophy today.

Nowadays, one can even talk about the phenomenon of Raudive because there is a broad interest both internationally and in Latvia for research in the field of parapsychology, for the so-called phenomenon of electronic voices or “Raudive’s voices” and their wide coverage and use of both in contemporary avant-garde art and literature.

However, Raudive’s legacy is not limited to parapsychological research; he has several books on philosophical studies, essays, and many novels with a philosophical orientation that have not been evaluated so far.

The article raises the question of whether his parapsychological research is a separate and distinct fragment of his activity or is connected with his philosophical-theoretical and literary works, created both before and parallel to the parapsychological research. Evaluating the basic orientations of Raudive’s views in all types of his works, it has been concluded that the idea of the degrees of existence runs through all of them, of the transcendent existence or the transpersonal, which is nevertheless in a relationship with the personal and its justifications. Therefore, his literary works, almost unappreciated so far, fit into the overall philosophical scheme.

Keywords: Raudive, electronic voices phenomenon (EVP), transcendent being, trained hearing, real man, intellectual novel.

Andris Hiršs

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Panenteisms kā latviešu teorijas filosofēma

Raksts izstrādāts LU Humanitāro zinātņu fakultātes Filozofijas un socioloģijas institūta bāzes finansējuma projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija”. LU reģistrācijas nr. ZD2015/AZ82.

Latviešu teorija kā pieeja intelektuālās vēstures izpētē

Lokālo teoriju pieeja ir sevišķi izplatīta filosofijas vēstures izklāstos. Kā viens no spilgtākajiem piemēriem ir ideju vēsturnieka Fransuā Kisē (*François Cusset*) publicētais pētījums “Franču teorija”. Kisē analizē, kāda ir franču postmodernisma ideju ietekme uz ASV intelektuālo vēsturi. Vēlāk attīstījās vācu, krievu, čehu lokālo teoriju pieejas. Pēdējos gados pētnieki pievēršas arī igauņu un itāļu teorijām. Romas Universitātes morāles filosofijas profesors Dario Džentile (*Dario Gentili*) raksturo itāļu teoriju kā mūsdienu itāļu filosofisko domu, kas ir plaši atpazīstama pasaulē. Citi pētnieki gan uzsver, ka itāļu teorijā iekļaujas arī pagājušo gadsimtu domātāji, piemēram, Nikolo Makjavelli (*Niccolò di Bernardo dei Machiavelli*, 1469–1527) un Dante Aligiēri (*Dante Alighieri*, 1265–1321) un redz itāļu teoriju kā “specifisku domāšanas stilu” (Treiber u. c. 2021, 121).

Latviešu teorijas kontekstā kā metodoloģiskais paraugs varētu kalpot biosemiotikas profesora Kaleva Kulla (*Kalevi Kull*) un kultūras vēstures profesora Mareka Tammas (*Marek Tamm*) pārdomas par igauņu teoriju. Pētnieki raksturo igauņu teoriju kā lokalizētu epistemoloģisku asociāciju tīklu un akcentē teritorizācijas nozīmi. Kulls un Tamms skaidro, ka igauņu teorija ietver intelektuāļus, kuri ir dzimuši vai arī strādājuši Igaunijas teritorijā. Teritorizācijas princips tāpēc ļauj teorijā iekļaut domātājus, neatkarīgi no viņu etniskās piederības vai valodas, kādā viņi ir rakstījuši. Taču šī pieeja vairāku apstākļu dēļ atklājas kā problemātiska, ja to attiecina arī uz latviešu teoriju. Pirmkārt, Latvijas valsts ģeogrāfiskās robežas nostiprinājās tikai pagājušā gadsimta 20. gados, turklāt pirmās neatkarīgās un mūsdienu Latvijas teritorijas robežas nav identiskas. Otrkārt, daudzi latviešu zinātnieki, mākslinieki un filosofi ir veidojuši savas karjeras ārzemēs. Treškārt, neskaidrs ir kritērijs – cik ilgu laiku intelektuālim ir jāpavada Latvijas teritorijā, lai viņu varētu iekļaut latviešu teorijā. Vai, piemēram, Makss Šēlers (*Max Ferdinand Scheler*, 1874–1928), kurš Herdera biedrības

organizētajosursos novadīja Rīgā priekšlasījumu ciklu, vai profesors Ferdinands Vainhandls (*Ferdinand Weinhandl*, 1896–1973), kurš 1943. gadā nolasīja Rīgā vienu lekciju, būtu jāiekļauj latviešu teorijā? Ceturtkārt, pieņemot, ka latviešu teorijā vajadzētu iekļaut filosofus, kuri ir dzimuši Latvijā, tajā vajadzētu ietvert arī, piemēram, Jesaju Berlinu (*Isaiah Berlin*, 1909–1997) un Nikolaju Hartmani (*Nicolai Hartmann*, 1882–1950), neatkarīgi no tā, cik lielā mērā viņi ir ietekmējuši latviešu intelektuālo domu. Turklāt būtu sarežģīti pamatot apgalvojumu, ka Rīga, kā Hartmaņa piedzimšanas vieta, ir ietekmējusi viņa vēlākās pārdomas vai ka Krāslava ir atstājusi būtiskas pēdas poļu izcelsmes domātāja Nikolaja Loska (*Николай Онуфриевич Лоскуй*, 1870–1965) darbos.

Līdzīgi būtu jājautā – vai un kā valsts teritorija ir ietekmējusi domātājus, kuri viesojušies Latvijā. Daži Latvijā iebraukušie filosofi gan ir atstājuši rakstiskas pārdomas par saviem iespaidiem un kā spilgts piemērs kalpo jūra. Filosofu Martinu Heidegeru (*Martin Heidegger*, 1889–1976), ciemojoties 1928. gadā Rīgā, piesaista jūras ainava: “..tvaikonis jau iebrauca Rīgas jūras līcī virzienā uz dienvidiem, zemi vēl nevarēja redzēt – tad austrumos lēnām ausa rīts un izpletās pār tagad nedaudz nemierīgāko jūru – pati daba atklājas šādos acumirkļos” (Heidegger 1990, 27). Dažus gadus iepriekš, 1921. gadā, Nobela prēmijas laureāts, filosofijas profesors Rūdolfs Eikens (*Rudolf Eucken*, 1846–1926), ciemojoties Latvijā, arī nododas Baltijas jūras vērošanai. Filsofs atmiņās vēsta, ka pastaigājies pa Liepājas liedagu divreiz un “pirmajā dienā jūra bija bangojoša, simbolizējot šīs zemes nemierīgo pagātņi. Taču nākamajā dienā jūra bija pavisam mierīga un klusā skaidrībā atspoguļoja debesis” (*Geheimrat Eucken über seine Baltischen Eindrücke* 1922, 2). Tomēr šie citāti vēl neļauj secināt, ka Latvijas jūras ainava ir ietekmējusi Heidegera vai Eikena filosofiskās domas attīstību. Varbūt to varētu mēģināt noteikt, analizējot, vai un kā jūras simbols atklājas domātāju darbos pirms un pēc viesošanās Latvijā. Lai gan, ja arī kādas izmaiņas izdotos ieraudzīt, būtu jārisina jautājums, kā pamatot, ka to cēlonis ir ciemošanās Latvijā. Tomēr nevar noliegt iespējamību, ka ietekmi varētu atklāt un, piemēram, pierādīt, ka Rīga kā vieta tomēr ir ietekmējusi Hartmaņa darbus. Savulaik Johans Gotfrīds fon Herders (*Johann Gottfried von Herder*, 1744–1803) un Garlībs Helvigs Merķelis (*Garlieb Helwig Merkel*, 1769–1850) akcentēja, ka nācijas kultūra ir cieši piesaistīta ģeogrāfijai un klimatam. Merķelis akcentē, ka “katra pasaules daļa uzspiež saviem iedzīvotājiem noteiktas pastāvīgas savdabības spiedogu, kas viņus raksturo kā zemākajā, tā augstākajā kultūras pakāpē” (Merķelis 1992, 210). Tāpēc filosofa slavenajā apgalvojumā, ka “varbūt tagad jau latvieši spīdētu citu Eiropas tautu vidū, varbūt viņiem jau būtu savi Kanti, savi Herderi” (Merķelis 1999, 23.), ja vien tautu nebūtu paverdzinājuši vāciešu muižnieki, būtisks ir uzsvars uz “savi”. Kants nebūtu bijis iespējams Latvijā, ja pieņem Merķeļa skatījumu

par ģeogrāfijas un klimata ietekmi, taču, ja tauta būtu saglabājusi brīvību, varbūt latviešiem būtu Kanta līmeņa filosofi. Domātāji, kuru domāšanu ietekmētu Latvijas ģeogrāfiskais novietojums un klimats, tāpat filosofi, kuri nebūtu varējuši rasties kaut kur citur kā vien Latvijas teritorijā un kuru idejas kļūtu par būtisku pasaules kultūras daļu.

Ģeogrāfijas un klimata ietekme uz intelektuālās domas attīstību lokālo teoriju ietvaros ir izaicinošs metodoloģisks apsvērums. Taču Tamms un Kulls neraksturo soļus, kā šāda tipa pētījumu varētu īstenot. Pētnieki nepievēršas Igaunijas teritorijas ainavai kā būtiskam faktoram, kas ietekmē filosofiskās un zinātniskās domas attīstību. Tammam un Kullam teritorizācijas princips kalpo tikai kā parocīgs selekcijas paņēmiens. Taču tas ietver vēl vienu izaicinājumu – domātāji, kuri nav saistīti ar Igaunijas teritoriju, paliek viņpus igauņu teorijas. Tomēr Tamms un Kulls, raksturojot lokālo teoriju, pievēršas gan Imanuelam Kantam (*Immanuel Kant*, 1724–1804), gan Herderam un citiem filosofiem, kuru dzīves gājumam nav tiešas saiknes ar Igauniju.

Lai arī teritorizācijas princips var šķist kā skaidrs metodoloģisks paņēmiens, igauņu teorijā tas tomēr atklājas kā izteikti problemātisks. Tāpēc latviešu teorijas ietvaros, iespējams, būtu jārod citi metodoloģiskie paņēmieni. Latvijas teritoriju var aplūkot nevis kā noslēgtu fizisku telpu, bet drīzāk kā ideju tīklojumu centru, kurā saplūst dažādi intelektuālie strāvojumi.

Kas ir lokālo teoriju veidojošie elementi? Tamms un Kulls raksta par epistēmiskajām šķautnēm. Vēl viena iespēja būtu pievērsties filosofēmām. “Filosofēmas” jēdziens ir rodams jau antīkajā filosofijā. Hēgelis apraksta filosofēmas kā idejas, kuras var atklāties gan mitoloģijā, gan filosofiskās refleksijās. Mītos filosofēmas ir pieejamas plašākai sabiedrībai, taču filosofijas laukā filosofēmas rod skaidru izteiksmi jēdzienu formā (Hegel 1971, 29). Edmunds Huserls (*Edmund Husserl*, 1859–1938) apraksta empīrismu, racionālismu, pozitīvismu un citus filosofiskos strāvojumus kā tradicionālās filosofēmas (Husserl 1901, 479). Huserla skolnieks Teodors Celms (1893–1989), raksturojot populārās filosofēmas, skaidro: “sabiedrībā tad arī, starp citām domām, plaši cirkulē dažu filozofiju domas” (Celms 1931, 1100). Celms, analizējot sava laika publisko telpu, secina, ka viena no izplatītākajām filosofēmām ir teorētiskais materiālisms, jo tas nepieprasa izteiktu intelektuālo piepūli. Filosofo akcentē, ka indivīda dzīvē filosofēma ir nepieciešama ne tikai teorētisku jautājumu risināšanā, bet tā nodrošina arī viņa vērtību orientāciju un kalpo par vēlmju pamatojumu.

Jēdziens “filosofēma” organiski iekļaujas lokālo teoriju pieejā, kura ierasti pievēršas idejām, kas ir ietekmējušas gan filosofisko domu, gan citas zinātņu sfēras. Arī igauņu teorijas ietvaros Tamms un Kulls aplūko organisko pasaules uzskatu, kura ietekmi pētnieki atklāj gan semiotikā, gan bioloģijā.

Panenteisms

Panenteisms kā pasaules uzskats, kas risina Dieva un radītās esamības attiecības, ir rodams domātāju tekstos ne tikai eksplīcētā, bet arī implicētā formā. Latviešu filosofiskās domas pirmsākumos, pievēršoties pirmā latviešu filosofa un vācu filosofa Gustava Teihmillera (*Gustav Teichmüller*, 1832–1888) studenta un Tartu personālisma skolas pārstāvja Jēkaba Oša (1860–1920) pētījumiem, atklājas implicētā panenteisma iezīmes.

1897. gadā Osis publicē darbu “Personālisms un projektīvisms Lotces metafīzikā”. Osis kritiski analizē vēlinā vācu ideālista Rūdolfa Hermaņa Loces (*Rudolph Hermann Lotze*, 1817–1881) sistēmu, pievēršoties substances jēdzienam.

Loce raksturo dvēseli kā “nedalāmu un vienkāršu substanci” (Lotze 1912, 480). Filsofs secina, ka substances jēdziena definēšana ir izaicinošs uzdevums, jo, atšķirībā no ārējiem objektiem, substance nekad nav dota jutekliskajā uztverē (Lotze 1886, 4). Teihmillers akcentē, ka minētās grūtības savulaik lika Kantam atzīt, ka filosofijā no substances jēdziena ir nepieciešams atteikties. Kants uzskata, ka cilvēciskās izziņas augstākais pamatprincips atklājas transcendentālajā pašapziņas vienībā, kas raksturo pašapziņas spēju dažādus priekšstatus atzīt par saviem (Kants 2023, 111). Teihmillers nodēvē šīs pārdomas “Tīrajā prāta kritikā” par “Kanta paradīzi”, jo pašapziņas patstāvīgās identitātes raksturošana varēja kļūt par jaunas metafīziskas sistēmas pamatu. Apercēpcijas vienība ne tikai atklāj, ka subjekts ir, bet arī vedina pievērsties ontoloģijai, tiecoties izprast – ko īsti nozīmē atziņa, ka subjekts ir. Taču Kants, kurš, pēc Teihmillera domām, bija pārlietu lielā britu empīrisma un dabaszinātņu ietekmē, pats padzen sevi no paradīzes un nepievēršas esamības problemātikai (Teichmüller 1882, 117). Pretēji Kantam Loce, tāpat kā Teihmillers, pašapziņas vienībā atpazīst substancionalitātes pamatu. Loces darbos ir rodami divi substances raksturojumi. Pirmkārt, substance atklājas kā pašsajūta (*Selbstgefühl*). Otrkārt, substance ir vienība, kuru nosaka attiecības.

Loce skaidro, ka pašapziņas pamats ir rodams pašsajūtā, kas raksturo subjekta spēju nošķirt savu “es” no ārējās pasaules un apzināties apziņas saturu kā sev piederīgu. Pašsajūta raisa subjektā ilgas atrast no nejaušiem apstākļiem neatkarīgu personības kodolu jeb “brīvības punktu” (Lotze 1896, 285). Taču meklējumi, pēc Loces domām, nevar vainagoties ar panākumiem, jo vienība, kas būtu pilnīgi nošķirta un nesaistīta ar pārējo esamību, lai arī teorētiski ir iespējama kā abstrakta ideja, nevar būt patiesi eksistējoša. Loce akcentē, ka elementu mijiedarbi ir iespējams atzīt tikai tad, ja tie ir savstarpēji sasaistīti. Tāpēc visi elementi atklājas kā vienas realitātes jeb bezgalīgās substances modifikācijas.

Loces metafizikā Dievs ir esamības elementu mijiedarbības cēlonis. Katra galīgā būtne vairāk vai mazāk apzinās vienotību ar bezgalīgo substanci. Ar refleksijas palīdzību, iedziļinoties savā iedabā, cilvēks spēj nojaust „kaut ko, kas ir dots “es” apziņā, bet kas nav pats “es”” (Lotze 1909, 587). Atšķirībā no galīgajām būtnēm, Dievs ir pašpietiekama Absolūtā Personība, kura reprezentē augstāko taisnīgumu un gudrību pasaulē.

Oša vērtējumā, neattīstot atziņu par pašsajūtu kā “es” substancionālo pamatu, bet gan pievēršoties “es” savstarpējo attiecību aplūkojumam, Loce nonāk neatrisināmās pretrunās (Oze 1896, 469). Galīgās būtnes zaudē savu substancionālo raksturu. Par vienīgo substanci kļūst Absolūtā Personība, kuru arī nav iespējams domāt kā patstāvīgu vienību, jo tā ietver sevī visas esamības izmaiņas.

Osis pretstata Loces sistēmai Teihmillera atziņas. Tomēr arī Teihmillers vēlīnajos darbos atzīst, ka, lai izskaidrotu substancionālo vienību koordināciju, ir jāpieņem augstāks princips. Dievs ir galīgo būtnu mijiedarbības pamats. Teihmillers atzīst, ka cilvēkiem pieredzē nav rodami fakti, kas ļautu izprast, kā substances var būt apvienotas vienā substancē, kā “es un tu varam būt viens trešajā būtnē” (Teichmüller 1940, 31). Vēl savos agrīnajos darbos filosofs raksturo galīgās būtnes kā “patstāvīgus cēloņus” (Teichmüller 1874, 39) un, kritizējot Kantu, raksturo sintezējošo apercepciju kā ontoloģijas pamatu, taču vēlāk, līdzīgi kā Loce, skaidrojot vienību mijiedarbību, tomēr atzīst individuālās būtnes tikai par sekundārajām substancēm, jo patiesais esamības avots ir dievišķā kategorija.

Teologs Džons Kūpers (*John Cooper*) raksturo Loces metafiziku kā panenteisma variāciju, jo filosofa sistēmā “dievs ir bezgalīgs un absolūts, tomēr saglabā personības iedabu. Kā bezgalīga būtne Dievs ietver sevī visas galīgās vienības. Visas galīgās personas ir imanentas bezgalīgajā personā” (Cooper 2006, 126). Arī Teihmillera sistēmu var nodēvēt par panenteisku.

Vācu filosofs Karls Kristiāns Frīdrihs Krauze (*Karl Christian Friedrich Krause*, 1781–1832) pirmais ievieš panenteisma jēdzienu. Savā darbā par Dieva iedabu Krauze skaidro, ka panenteismā “viss un visi ir Dievs un Dievs ir visa vienotība, viņš ir visu pasaules būtnu agregāts, tāpēc Dievs pats ir pasaule” (Krause 1869, 313). Filosofs Pauls Dāle (1889–1968) raksturo panenteismu kā auglīgāko pieeju reliģijā un filosofijā, jo panenteisms „vislabāki var apmierināt dziļāka pasaules uzskata un reliģiozas apziņas prasījumu” (Dāle 1962, 121). Dāle skaidro, ka panteismā “cilvēks ir tikai sīks puteklītis parādību aklajā virpulī, nieka pārejošs vilnītis kosmiskās substances mūžīgajā viļņojumā” (turpat, 124). Savukārt teismā galīgās būtnes ir pārlietu nošķirtas no Dieva.

Panenteismā “pasaule nav Dievs, bet pasaule ir Dievā un caur Dievu. Dievs aptver pasauli, pilnīgi nesaplūzdams ar viņu; viņš vieno, veido un vada pasauli ar mūžīgu spēku un

absolūtu prātu (ideju)” (turpat, 55). Esamība atklājas kā „dzīvības ritma pilns un attīstības kustībā pulsējošs organisms” (turpat, 125). Līdzīgi Teihmilleram Dāle nesniedz Dieva un individuālo “es” ontoloģisko attiecību izvērstu skaidrojumu. Dāle raksturo galīgās substances kā dievišķā spēka izpausmes, kurām piemīt tikai relatīva patstāvība.

Kā panenteisma pārstāvjus Dāle min Plotīnu, Kūzas Nikolaju (*Nicolaus Cusanus*, 1401–1464) un Džordano Bruno (*Giordano Bruno*, 1548–1600). Filsofs rod panenteisma tendences arī latviešu literatūrā. Raksturojot Jāņa Poruka (1871–1911) pasaules uzskatu, Dāle secina, ka Poruks ietekmējās no neoplatonisma idejām, tāpēc dzejnieka “religiiski-filosofiskais uzskats par Dievību ir teisma un panteisma īpatnēja sintēze, kuru var apzīmēt kā mistisku panenteismu” (Dāle 1921, 132).

Aplūkojot Friča Bārdas (1880–1919) biogrāfiju, Dāle akcentē vācu romantisma un Platona ideju ietekmi. Kritizējot literatūrzinātniekus, filsofs secina, ka, lai arī Bārdas dzejā daba atklājas kā dievišķuma caurausta, tomēr Bārdu būtu kļūmīgi nodēvēt par panteistu, jo “panenteisms ir viņa raksturīgākais pasaules reliģiskās izjūtas un filosofiskas apceres veids” (Dāle 1962, 54). Pēc Dāles domām, Bārdas dzejā Dievs nav daba, taču Dievs nepārtraukti manifestējas dabā un ir tās radošais spēks.

Iespējams, ka pārdomas par panenteisma tendencēm latviešu literatūrā vairāk atklāj paša Dāles filosofiskos uzskatus nekā literātu pārlicības. Dāle meklē viņu darbos koherentus pasaules uzskatus, taču tāda prasība pret literāriem sacerējumiem varētu atklāties kā pārspīlēta. Tomēr 20. gadsimta pirmajā pusē filsofa ietekmē panenteisma jēdziens bieži ir sastopams latviešu literatūras analīzē. Zenta Mauriņa (1897–1978) secina, ka Bārdas dzejā dominē senlatviskie, panenteiskie un kristīgie motīvi. Mauriņa raksta, ka “Bārdas pasaulē cilvēki un Dievs ir tik tuvi viens otram kā senlatviešu ticībā” (Mauriņa 1936, 189). Savukārt panenteisms raksturo Bārdas izpratni par cilvēka un kosmosa vienotību. Mauriņas vērtējumā, dzejnieka skatījums uz Dievu jeb Gaišo garu kā dzīvību, kas caurauž visu esamību un mērķtiecīgi to virza, ir izteikti latvisks.

Literatūrzinātnieks Kārlis Kārklīšs (1888–1961) monogrāfijā par Bārdu akcentē, ka dzejnieka darbos “Dievs paceļas pāri pār dabu. Šinī ziņā dzejnieks ir teists. Bet tā kā Dievs izpaužas dabā, tad tā slēpj dievības atspulgu” (Kārklīšs 1935, 188). Kārklīšs secina, ka Bārda ir panenteists, kurš “sintezē latvieša dabas cienīšanu ar gara pasaules cildināšanu” (turpat). Literatūrzinātnieks rod panenteisma elementus jau 19. gadsimta latviešu literatūrā, kad tautiskā romantisma pārstāvji Miķelis Krogzemis (1850–1879) jeb Auseklis un Andrejs Pumpurs (1841–1902) novērsās no kristietības mācības, kas bija nostiprinājusies Latvijas teritorijā līdz ar latviešu tautas brīvības zaudēšanu viduslaikos, pievērsoties folkloras materiāla izpētei, lai

meklētu “īpatnēji latvisku ticību” (Kārklīšs 1935a, 10). Kārklīšs secina, ka gan Ausekļa, gan Pumpura darbiem ir raksturīgs panenteistisks pasaules uzskats, turklāt Ausekļa darbi reprezentē “latvisku panenteismu” (turpat.).

Mauriņa un Kārklīšs saista panenteisma tendences literatūrā ar latviešu folkloras ietekmi. Arī rakstnieks Jānis Veselis (1896–1962), analizējot Aīdas Niedras (1899–1972) daiļdarbus, tajos rodamos panenteisma elementus saista ar tautasdziesmām (Veselis 1935, 142). Viens no pirmajiem latviešu izcelsmes mitoloģijas pētniekiem Jēkabs Lautenbahs (1847–1928) bija Teihmillera students Tartu Universitātē un tuvs Oša draugs. Darbā „Par latviešu reliģiju” Lautenbahs pievēršas latviešu mitoloģijas pētniecībai, balstoties Teihmillera pārdomās par reliģijas būtību un veidiem. Lautenbahs secina, ka latviešu dievības bieži manifestējās kā dažādas dabas parādības, taču vienlaikus mitoloģiskie tēli reprezentē dažādas morālās īpašības – tādas kā taisnīguma apziņa un darba tikums. Cilvēku attiecības ar dievībām tautasdziesmās ir līdzīgas gādīgu vecāku un bērnu mijiedarbībai. Saules dievība atklājas kā mātišķais elements, savukārt Pērkons pārstāv vīrišķo principu. Lautenbahs uzskata, ka latviešu mitoloģijā ir nosakāma dievību hierarhija, kuru vainago augstākais debesu dievs, kurš valda pār cilvēku likteņiem (Lautenbachs 1901, 185). Debesu dievs, izmantojot citas dievības, pārvalda dabas procesus, taču viņš nav idents ar dabu. Tāpēc latviešu mitoloģiskā pasaules aina nav ne teiska, ne panteiska. Lautenbahs secina, ka tā ir panenteiska, jo dievišķais ir vienlaikus gan imanents, gan transcendentis pasaulei.

20. gadsimta pirmajā pusē panenteisma tendences ir rodamas ne tikai latviešu filosofijā, pētījumos par literatūru un mitoloģiju, bet arī teoloģiskajā domā. Teologs Jānis Sanders (1858–1951), bijušais Teihmillera students Tartu Universitātē, kā mācītājs un privātdocents Latvijā aicināja reformēt latviešu luterāņu baznīcu nacionālā garā. Sanders uzskatīja, ka latviešu mitoloģijā ir rodami elementi, kurus iespējams apvienot ar kristietību. Tāpat kā Lautenbahs teologs atpazīna latviešu folklorā monoteisku sistēmu, secinot, ka “Debess uzskatā mūsu senči noprata Dieva vienību, jo, kur visur būdami, viņi redzēja to pāri un apkārt sev” (Sanders 1939, 67). Turklāt senlatvieši ticēja, ka Dieva vienība nosaka cilvēku likteņus, “ne kā dažas citas tautas, it kā tas būtu tāda tumša nospiedēja vara” (Sanders 1938, 4). Sanders akcentē, ka katrai tautai piemīt nacionālās īpatnības, tāpēc arī kristietību, lai tā varētu iesakņoties, katrai nācijai ir jāpielāgo. Teologs uzskata, ka “Kristus mācība un senlatvju ticība, nofirīta no mitoloģijas, stāv viena otrai tuvu, tā kā Kristus gars un latvju tautas gars labi kopā saskan” (turpat.).

Skaidrojot Dieva iedabu, Sanders raksta, ka Teihmillers ir “atradis vienu jaunu dvēseles parādību, kas līdz šim ne no viena filosofa nebija ievērota, bet pavisam novārtā atstāta un kas

tomēr ir ļoti svarīga, varbūt pati svarīgākā. Šī dvēseles parādība ir – kustība” (Sanders 1896, 96). Teologs secina, ka fiziskajā laukā visur klātesoša ir kustība – “elpošanā, asinscirkulācijā, nervu darbībā, barības uzņemšanā un sastrādāšanā, vielu maiņā etc.” (Sanders 1926, 126). Arī emocijas un domāšanu Sanders raksturo kā kustības modifikācijas. Tāpēc teologs kā individuālo „es” būtiskāko spēju min kustības modificēšanu, pārveidojot to gan par izziņas procesu, gan jūtām. Dievs ir pārpersona, kas ietver sevī kustības pilnību un ir visu kustību cēlonis. Atsevišķie „es” atklājas kā pilnīgās kustības jeb Dieva dažādas modifikācijas. Kā norāda reliģiju pētniece Agita Misāne, Sandera uzskatos var „saskatīt arī primitīvu monismu vai primitīvu panenteismu (Paula Tilliha izpratnē) – Sandera Dievs nav ne pilnīgi idents ar radību, ne arī pilnīgi atšķirīgs no tās” (Misāne 2016, 196).

Pananteisma elementi ir rodami arī teologa Voldemāra Maldoņa (1870–1941) pārdomās. Tartu Universitātē teologs klausījās Oša lekcijas un vēlāk kļuva par profesoru Latvijas Universitātē. Maldonis augstu vērtēja Loces metafiziku, redzot, ka tā satuvina reliģiju un filosofiju. Maldonis skaidro, ka vācu filosofa pananteisms “bija ļoti liels solis kristiešu Dieva priekšstatam pretī. Tiktālu tika filosofija” (Maldonis 1939, 57). Tāpat kā Loce teologs raksturo Dievu kā augstāko personību, jo bezpersonisku Dievu nav iespējams pielūgt. Vienlaikus Maldonis raksturo Dievu kā enerģiju, kas caurvij pasauli.

Maldonis iestājas par dinamisku un organisku pasaules uzskatu. Teologs akcentē, ka “visu telpisko, konkrēto, materiālo jāpārvar ar reliģiski ētisko gara dzīves dinamiku” (turpat, 235). Dievs ir aktīvs pasaules radītājs un galīgās būtnes līdzdarbojas radīšanās procesā. Dāle uzskatīja, ka esamība mērķtiecīgi virzās uz augstāku pilnības pakāpi, kurā atsevišķie “es” paceļas virs saviem ierobežojumiem, piepilda sevi ar mūžības saturu un “dzīvo un darbojas līdzī visuma universālajai dzīvei un sakūst ar visuma vienību” (Dāle 1921, 106). Maldonis gan neapgalvo, ka indivīdi varētu saplūst ar dievišķo kategoriju. Atsaucoties uz Loci, teologs skaidro, ka katra galīgā būtne mūžīgi saglabā savu individuālo iedabu un unikālo vērtību pasaules iekārtojumā. Maldonis akcentā, ka “reiz mēs ieplūdsim visumā, bet tomēr arī tad mēs būsime “paši”. Varam ticēt, ka mēs būsime Dievā imanenti, bet varam arī ticēt, ka Dievs bija, ir un būs transcendentis” (Maldonis 1939, 234).

Kopsavilkums

Pēdējās dažās desmitgadēs, laikā, kad pieaug intelektuālās vēstures popularitāte, vairāki pētnieki ir pievērsušies lokālo teoriju pieejai filosofijas vēstures izpētes laukā. Itāļu un čehu teorijas aplūko ideju tīklojumu, kas ir saistīts ar valstu ģeogrāfiskajām teritorijām. Arī igauņu

teorijā centrāls ir teritorizācijas princips, kas paredz, ka intelektuālie strāvājumi nav atraujami no telpas, kurā tie aizsākušies un attīstījušies.

Latviešu teorijas ietvaros teritorizācijas princips atklājas kā problemātisks. Latvijas valsts robežas ir bijušas mainīgas, turklāt pats teritorizācijas princips vēl nesniedz skaidrus kritērijus, kas ļautu noteikt – kuri domātāji iekļaujas un kuri neiekļaujas lokālajā teorijā. Tāpēc latviešu teorijā Latvijas ģeogrāfiskā teritorija atklājas kā centrs, kurā saplūst un pārklājas dažādi intelektuālie strāvājumi. Teoriju veido filosofēmas – filosofiskās idejas, kuras ir ietekmējušas arī citas disciplīnas un zinātnes, ne tikai filosofiju. Latviešu teorijas metodoloģijas ietvars paredz divus soļus. Pirmkārt, raksturot, kā dažādas filosofiskās idejas ir aktualizējušās Latvijas intelektuālajā telpā. Otrkārt, izpētīt, kā šīs idejas, ietekmējot dažādas sfēras, kļūst par filosofēmām.

Rakstā ir aplūkots viens filosofēmas piemērs – panenteisms. Imanentais panenteisms ir rodams jau latviešu filosofiskās domas aizsākumos Tartu personālisma skolā. Dāle popularizēja panenteisma pasaules uzskatu Latvijā 20. gadsimta sākumā. Filsofa ietekmē jēdziens iegūst ievērību arī literatūrzinātnē. Mauriņa, Kārklīšs un Veselis rod panenteisma tendences latviešu literatūrā un saista to ar folkloras ietekmi. Lautenbahs atklāj panenteisma iezīmes latviešu mitoloģijā, savukārt Sanders un Maldonis pievēršas panenteismam teoloģiskajos meklējumos.

Izmantotie darbi:

- Celms, T.** (1931). Pasaules uzskats. *Daugava*, 9, 1098.–1115. lpp.
- Cooper, W. J.** (2006). *Panentheism: The Other God of the Philosophers. From Plato to the Present*. Michigan: Baker Academic.
- Dāle, P.** (1921). *Cilvēka dvēsele un centrālā nervu sistēma: R. Avenariusa psiholoģiski-filozofiskie uzskati un viņu kritika*. Rīga: Latvijas Augstskolas Valodnieciski-filozofiskā fakultāte.
- Dāle, P.** (1921). Poruka problēmu un izjūtu pasaulē. *Ritums*, 2, 129.–134. lpp.
- Dāle, P.** (1962). *Gara problēmas*. Čikāga: Alfrēda Kalnāja apgāds.
- Geheimrat Eucken über seine Baltischen Eindrücke.** (1922). *Libausche Zeitung*, 277, S. 2.
- Hegel, G. W. F.** (1971). *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Heidegger, M.** (1990). *Briefwechsel 1918–1969*, hrsg. von J. Storck. Marbach am Neckar: Deutsche Schillergesellschaft.
- Husserl, E.** (1901). *Logische Untersuchungen. Zweiter Theil. Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis*. Halle: Max Niemeyer.
- Kants, I.** (2023). *Tīrā prāta kritika*, tulk. Rihards Kūlis. Rīga: Zinātne.
- Kārklīšs, K.** (1935). *Fricis Bārda dzīvē un darbā: ilustrēta monogrāfija*. Rīga: A. Raņča grāmatu tirgotavas apgādībā.
- Kārklīšs, K.** (1935a). Tautiskā laikmeta rakstniecības virzieni. *Latviešu literatūras vēsture*, eds. Ludis Bērziņš. Rīga: Literatūra, 7.–20. lpp.

- Krause, K., C., F.** (1869). *Der zur Gewißheit der Gotteserkenntnis als des höchsten Wissenschaftsprinzipes emporleitende. Theil der Philosophie Vorlesungen über das System der Philosophie*. Prag: Verlag von F. Tempsky.
- Lautenbachs, J.** (1901). Ueber die Religion der Letten. *Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft*, XX.II, S. 101–272.
- Lotze, H.** (1886). Seele und Seelenleben. In *Kleine Schriften von Hermann Lotze*. Zweiter Band, hrsg. von David Peipers, S. 1–205. Leipzig: Verlag von G. Hirzel.
- Lotze, H.** (1896). *Mikrokosmos. Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit*. Erster Band. Leipzig: Verlag von G. Hirzel.
- Lotze, H.** (1909). *Mikrokosmos. Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit*. Dritter Band. Leipzig: Verlag von G. Hirzel.
- Lotze, H.** (1912). *Metaphysik. System der Philosophie*. Zweiter Theil. Leipzig: Verlag von Felix Meiner.
- Maldonis, V.** (1939). *Evaņģēliskā dogmatika*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Mauriņa, Z.** (1936). Fricis Bārda. *Latviešu literatūras vēsture*, eds. Kārlis Egle, Kārlis Kārklīns, Zenta Mauriņa. Rīga: Literatūra, 180.–200. lpp.
- Merķelis, G.** (1992). *Kultūrvēsturiski raksti*, tulk. V. Gammeršmidts, J. Ušackis. Rīga: Zvaigzne.
- Merķelis, G.** (1999). *Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimteņa beigās*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Misāne, A.** (2016). Latvijas Evaņģēliski luteriskās baznīcas revitalizācijas projekti 20. gadsimta 20.–30. gados: Jāņa Sandera un Alfreda Indriksona teoloģiskie uzskati un darbība. *Reliģiski-filozofiski raksti XX*, 181.–216. lpp.
- Sanders, J.** (1896). Par ticību un darbiem. *Baznīcas Vēstnesis*, 4, 94.–99. lpp.
- Sanders, J.** (1926). *Trijvienība un kristīgā dievticība*. Rīga: Autora izdevums.
- Sanders, J.** (1938). Kā kristietība var būt latviska? *Dzelzceļnieks*, 11, 3.–4. lpp.
- Sanders, J.** (1939). Dievjēdziena pārprašana. *Labietis*, 1, 65.–67. lpp.
- Teichmüller, G.** (1874). *Über die Unsterblichkeit der Seele*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Teichmüller, G.** (1882). *Die wirkliche und die scheinbare Welt: Neue Grundlegung der Metaphysik*. Breslau: W. Koebner.
- Teichmüller, G.** (1940). Logik und Kategorienlehre: der “Neuen Grundlegung der Metaphysik” zweiter Teil. *Archiv für spiritualistische Philosophie und ihre Geschichte*, 1, S. 1–272.
- Treiber, G.** (2021). Introduction: Italian Theory and the Problem of Potentiality. *Italian Studies*, 76 (2), 121–127.
- Veselis, J.** (1935). Aīdas Niedras dzeja. *Daugava* 2, 139.–146. lpp.
- Озе, Я.** (1896). *Персонализм и проективизм в метафизике Лотце*. Юрьев: Маттисен.

Andris Hiršs

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

Panentheism as a Philosopheme of Latvian Theory

Abstract

In the last few decades, when the popularity of intellectual history has grown, several researchers have turned to the local theories approach in the field of study of the history of philosophy. The Italian and Czech theories look at the network of ideas connected to countries' geographical territories. A key element of Estonian theory is the principle of territorialization, which holds that intellectual movements are inseparable from the space where they originated and evolved.

Within the framework of the Latvian theory, the principle of territorialization is revealed as problematic. The borders of the Latvian state have changed over time, and the principle of territorialization does not offer clear criteria for determining which thinkers should be included in the local theory and which should not. Therefore, in Latvian theory, the geographical territory of Latvia is revealed as a center where various intellectual currents converge and overlap. The theory is shaped by philosophemes – philosophical ideas that have influenced various disciplines and sciences, not just philosophy. The methodological framework of Latvian theory involves two steps. First, it describes how various philosophical ideas have emerged in Latvia's intellectual space. Second, it examines how these ideas develop into philosophemes by influencing different fields.

The article deals with one example of a philosopheme – panentheism. Immanent panentheism can already be found in the beginnings of Latvian philosophical thought. Dāle popularized the worldview of panentheism in Latvia at the start of the 20th century, and under the influence of the philosopher, the concept also affected literary studies. Mauriņa, Kārklīņš and Veselis find panentheism tendencies in Latvian literature and connect it with the influence of folklore. Lautenbachs reveals the features of panentheism in Latvian mythology, while Sanders and Maldonis turn to panentheism in their theological research.

Keywords: panentheism; philosophemes; Latvian theory; intellectual history; Estonian theory.

Aīda Rancāne

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

No kolektīvisma uz individuālismu: perspektīvas maiņa un tās izaicinājumi tradicionālās kultūras reproducēšanā mūsdienās

Raksts izstrādāts LU Humanitāro zinātņu fakultātes Filozofijas un socioloģijas institūta bāzes finansējuma projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija”. LU reģistrācijas nr. ZD2015/AZ82.

Kolektīvisms un individuālisms kā divi atšķirīgi kultūras kodi ir pamatā attiecīgās sabiedrības kārtībai un harmonijai. Tie nosaka cilvēku domāšanas veidu un vērtību sistēmu. Vēsturiski gadsimtu gaitā zemkopju tautās prioritāte tika piešķirta kolektīvajiem mērķiem un pienākumiem uz individuālo tiesību un brīvību rēķina. Uzmanības centrā bija “mēs”, individuālais “es” tika apspiests un bieži palika nerealizēts. Pēc tam, kad Latvija atguva neatkarību (1991) un valstī mainījās politiskā un ekonomiskā sistēma, sabiedrība izteikti sāka virzīties Rietumu vērtību un globalizācijas virzienā. Pieaugot labklājības līmenim, mainījās prioritātes un šobrīd fokusā ir “es”, bet “mēs” ir pazudis.

Rakstā tiks aplūkots, kā šī vērtību un domāšanas maiņa ietekmē tradicionālās kultūras prasmju pārmantošanu, reproducēšanu mūsdienās, kādās izpausmēs nemateriālā kultūras mantojuma reproducēšanā pamanāmas individuālisma izpausmju tendences un kolektīvisma ideju mazināšanās. Un vai šī perspektīvas maiņa nerada tradīciju kropļojumus? Kā caur abu kultūras kodu izpratni var skaidrot tendences, kas vērojamas tradicionālās kultūras norisēs šobrīd.

Gērta Hofstedes (*Geert Hofstede*) kultūras dimensiju teorija ir ietvars, ko izmanto, lai izprastu dažādu valstu kultūras un uzņēmējdarbības veidus dažādās kultūrās. Šis formulējums, struktūra tiek lietota, lai atšķirtu dažādas nacionālās kultūras, šo kultūras aspektus, to etiķeti un atvieglotu komunikāciju dažādās jomās: no biznesa līdz diplomātijai. Rakstā minētā teorija tiks izmantota, lai no šāda skatpunkta ieraudzītu un izprastu tradicionālās kultūras reproducēšanas iezīmes mūsdienās.

Hofstedes kultūras dimensiju teoriju 1980. gadā izveidoja holandiešu sociālais psihologs Gērts Hofstede, kurš 1960. un 1970. gados veica plašu izpēti, izzinot vērtību atšķirības

cilvēkiem dažādos globālā datoru ražošanas uzņēmuma IBM sektoros. Pētījumā piedalījās vairāk nekā 100 000 darbinieku no 50 valstīm trīs pasaules reģionos. Tā rezultātā Hofstede identificēja sešas būtiskas iezīmes jeb kategorijas, kas nosaka kultūru (Hofstede 1980). Viņaprāt, kultūra ir tas, kā cilvēks ir audzināts. Izmantojot datora metaforu, viņš uzsver, ka kultūra ir mūsu prāta programmatūra. Lai mēs sazinātos cits ar citu, mums ir nepieciešama kopīga programmatūra. Tātad kultūra ir tas, ar ko mēs dalāmies ar apkārtējiem. Darbojoties sociālajā dzīvē, kultūra veido sociālās spēles nerakstītos noteikumus. Šajos noteikumos nav pateiktas nekādas detaļas, taču tajos ir noteikta sociālās ainavas pamatstruktūra. Noteikumi saistīti ar tādām izpausmēm un stāvokļiem kā neatkarība, piederība, mīlestība, naidis, cieņa, bailes un lojalitāte. Tie norāda, kuriem pretstatiem dzīvē ir nozīme: mazs *versus* liels, tīrs *versus* netīrs, vīrietis *versus* sieviete (Hofstede 2010, 4–10).

Starp G. Hofstedes parametriem, kuros aprakstītas atšķirības starp nacionālajām kultūrām, ir tādi pretstati kā varas distance vai nevienlīdzība, izvairīšanās no nenoteiktības vai samierināšanās ar neskaidrībām nākotnē, orientācija uz īstermiņa vai ilgtermiņa vērtībām, attiecībām, sievišķība vai vīrišķība, dzīves baudīšana vai atturēšanās, kā arī kolektīvisms vai individuālisms. Dažādās kultūrās novērojama atšķirīga attieksme, piemēram, kā bērni pakļaujas vecāku autoritātei, cik decentralizēti notiek lēmumu pieņemšana, cik ērti indivīds jūtas mainīgā vidē, nenoteiktības apstākļos, kādas ir dzimumu lomas sabiedrībā, cik prioritāri ir tuvākās vai tālākās nākotnes rezultāti un kāda ir sabiedrības cieņa pret tradīcijām.

Individuālisma un kolektīvisma dimensija ņem vērā to, cik lielā mērā sabiedrība ir integrēta grupās, kā tiek uztvertas grupas saistības un cik lielā mērā indivīds ir atkarīgs no šīm grupām. Individuālistiskās sabiedrības akcentē personīgos sasniegumus un tiesības, par prioritāti izvirzot savas un savas tuvākās ģimenes vajadzības. Kolektīvisms norāda, ka lielāka nozīme tiek piešķirta grupas mērķiem un labklājībai. Personas pašjēdziens šajā kategorijā tiek definēts kā “mēs”. Cilvēkiem no kolektīvisma kultūrām attiecības un lojalitāte bieži ir svarīgāka nekā indivīdiem no individuālistiskām kultūrām.

Tādējādi var teikt, ka individuālisms ir kultūras pasaules uzskats un politiskā ideoloģija, kas uzsver personas tiesības, brīvības un individuālos sasniegumus. Savukārt kolektīvisms ir pasaules uzskats, kas piešķir lielu nozīmi grupai vai kopienai kopumā. Tas mēdz piešķirt prioritāti kolektīvajiem mērķiem un pienākumiem uz individuālo tiesību un brīvību rēķina (Cohen at al. 2016). No individuālistiskā viedokļa indivīds, t. i., patība tiek uztverta kā autonoma vienība ar dabiskām tiesībām un brīvībām (Triandis 2018). Kolektīvismā individualitāte un izcelšanās no pūļa bieži tiek nicināta. No šī pasaules skatījuma veroties, patība bieži tiek konceptualizēta saistībā ar citiem, nevis kā autonoma būtne (Triandis 2018).

Kolektīvistiskajās kultūrās cilvēki tiek uzskatīti par “labiem”, ja viņi ir dāsni, izpalīdzīgi, uzticami un uzmanīgi pret citu vajadzībām. Tas ir pretrunā ar individuālistiskajām kultūrām, kurās bieži tiek likts lielāks uzsvars uz tādām īpašībām kā pašpārliecinātība un neatkarība. Par kolektīvisma kultūru kopīgām iezīmēm tiek uzskatīta netiešāka komunikācija, lai izvairītos no iespējamajiem konfliktiem, kompromisa atbalstīšana miera uzturēšanai grupā, darbs grupā un savstarpējs atbalsts un citas. Lēmumi tiek pieņemti, pamatojoties uz to, kas grupai attiecīgajā situācijā ir vislabākais. Individīdi sevi definē attiecībā pret citiem kā grupas biedru vai dalībnieku. Un, protams, kopīgie mērķi, ģimeņu un kopienu tiesības šajās kultūrās ir augstākas par indivīda tiesībām. Tādēļ cilvēku attiecības ir spēcīgas, stabilas un ilgstošas (Drew 2023).

Individuālistiskās kultūras uzsver indivīda autonomiju, neatkarību, pašpietiekamību, unikālītāti, personīgos sasniegumus, individuālās brīvības un tiesības, spēju pašvirzīties. Ja kolektīvisma kultūru cilvēki, visticamāk, grūtos laikos vēršas pie ģimenes un draugiem, lai saņemtu atbalstu, individuālistu kultūrās dzīvojošie, visticamāk, rīkosies vieni (Grossmann 2020). Atkarība no citiem bieži tiek uzskatīta par apkaunojošu vai neērtu, galveno vietu ieņem individuālās tiesības. Augstu vērtēta tiek neatkarība, cilvēki bieži liek lielāku uzvaru uz spēju izcelties un būt unikāliem, cilvēki mēdz būt pašpaļāvīgi. Individuālistiskā kultūra var veicināt augstu pašapziņu un individuālās ambīcijas, tā var izraisīt arī lielāku konfliktu un sadarbības trūkuma risku grupas dalībnieku starpā (Cherry 2023).

Lai gan individuālistiskums un kolektīvisms ir principiāli filozofiski atšķirīgi, abi pasaules uzskati savā būtībā ir saistīti ar noteiktu sociālo normu un vērtību ievērošanu. Starp kolektīvismu un individuālistiskumu noteikti ir vairāk atšķirību nekā līdzību. Galvenā diskusiju joma ir par to, vai indivīdam vai grupai ir augstākā prioritāte (Oyserman et al. 2002). Abas kultūras perspektīvas atbalsta pienākuma un atbildības sajūtu, kas katrā no tām tiek tverta nedaudz atšķirīgi. Kolektīvistiskā atbalsta ideju, ka katram ir pienākums rūpēties par savu kopienas, savukārt individuālistiskā atbalsta ideju, ka katram ir pienākums rūpēties par sevi. Turklāt gan individuālistiskums, gan kolektīvisms var palīdzēt veicināt spēcīgu piederības sajūtu kādai kultūrai vai grupai, sniedzot cilvēkiem tādus sociālos sakarus, kādus mēs kā cilvēki vēlamies (Cohen et al. 2016).

Pētījumos atklāts, ka tiklīdz sabiedrība vairāk urbanizējas, kļūst pārtikušāka, iemanto tehnoloģiski progresīvāku dzīvesveidu, tā vienlaicīgi pāriet no kolektīvisma uz individuālistiskumu (Greenfield 2009, 2013). Šai teorijai ir pieejami dažādi pierādījumi. Starpvalstu salīdzinošajos pētījumos ekonomiskās labklājības indeksi, piemēram, IKP uz vienu iedzīvotāju, spēcīgi korelē ar individuālistiskumu indeksiem (Hofstede 1980; Inglehart et al. 2000).

Sākot ar 1990. gadu, Latvijā ir vērojams individuālisma pieaugums, kas saistīts ar nacionālās bagātības pieaugumu, un to raksturo mazāka atkarība no tradicionālās lauksaimniecības, modernākas tehnoloģijas, pāreja uz dzīvi pilsētās, lielāka sociālā mobilitāte, labāka izglītības sistēma un lielāka vidusšķira. Izmantojot Hofstedes valstu salīdzināšanas rīku, iespējams noteikt individuālisma rādītāju Latvijā, kurš šobrīd ir 70 (salīdzinājumam Nīderlandē – 100, Igaunijā – 62, Lietuvā – 55, Polijā – 47, Krievijā – 46) (Country comparison tool).

Kā funkcionēt tradicionālās kultūras elementiem jeb nemateriālās kultūras mantojumam mūsdienās, kas vairs nav īstā dabiskā vide tradicionālajām kultūras norisēm? Vēsturiski kolektīvisms ir saistīts ar zemkopju kultūrām, kurās visi strādā centīgi, labi un vienādi, nepārtraukti salīdzinoties citam ar citu. Tas parādās arī saglabātajā folkloras mantojumā un tradīcijās. Zemes apstrādē vai ražas novākšanā piedalās samērā liels skaits cilvēku, tādējādi darba temps savstarpēji jāsaskaņo. Lielāku un smagāku lauksaimniecības darbu veikšanai tiek rīkotas talkas. Saimniecības sacenšas, kura pirmā pabeigs konkrēto darbu un ar dziedāšanu to paziņos apkārtējiem kaimiņiem. Šādā kultūras kodā, kur es esmu viens no daudziem, ir radusies un funkcionējusi folkloras tās plašākajā nozīmē. Individīda motivācija tajā saistīta ar jēdzienu ‘vajag’ – ‘tā vajag’.

Uz kādiem individuālisma kultūras principiem šobrīd pārorientējas mūsdienu sabiedrība Latvijā? Tiem saknes vairāk meklējamas lopkopju kultūrās, kurās darba specifika dēļ – ganāmpulka pārvaldīšanai – jāpaļaujas tikai uz sevi, jāietur distance no citiem ganāmpulkiem un jāaizsargā savējais. Individīds attīsta savu unikalitāti, savu spēju darboties vienam pašam, izvirzot motivāciju – ‘es gribu’.

Latvijas likumdošanā ir nostiprināta tradicionālās kultūras saglabāšana. 2005. gadā ir stājies spēkā Dziesmu un deju svētku likums, kura mērķis ir saglabāt, attīstīt un nodot tālāk nākamajām paaudzēm Dziesmu un deju svētku tradīciju. Šī likuma 6. pantā norādīts, ka Dziesmu un deju svētkiem gatavojas un tajos var piedalīties kori, tautas deju, folkloras un tautas mūzikas kopas (kolektīvi), pūtēju un simfoniskie orķestri, lietišķās mākslas studijas un amatierteātri u. c. Tātad folkloras un tautas mūzikas kopas, kas nodarbojas ar nemateriālā kultūras mantojuma reproducēšanu, atbalsta valsts un pašvaldības. Būtisks dokuments, kas aizsargā tradicionālās kultūras elementu funkcionēšanu mūsdienās, ir Konvencija par nemateriālā kultūras mantojuma saglabāšanu. To izstrādāja Apvienoto Nāciju Izglītības, zinātnes un kultūras organizācija (UNESCO). Konvenciju, kuru pieņēma Parīzē 2003. gadā, pēc trīs gadiem ratificēja Latvijas Saeima, tādējādi 2006. gadā tā stājās spēkā arī Latvijā. Lai saglabātu un nodotu nākamajām paaudzēm nemateriālo kultūras mantojumu kā Latvijas

kultūras savdabību un daudzveidību apliecinošu resursu, kas veicina vērtību izpratni, radošumu, attīstību un dzīves kvalitātes uzlabošanu, 2016. gadā Latvijā tiek pieņemts Nemateriālā kultūras mantojuma likums.

Tātad, no vienas puses, tradīciju pārmantošana nostiprināta likumdošanā un cilvēkiem ir iespēja darboties kultūras centros. Taču darbošanās jāpiepilda ar kvalitatīvu saturu. Kā mūsdienās īstenot prasmju apgūšanu un kāds ir to saturs? Franču filozofs Alēns de Benuā (*Alain de Benoist*) uzskata, ka tradīcijas jēdziens bieži tiek kroplots un saprasts nepareizi. Tradīcijai nav nekā kopīga ar klišejskajiem priekšstatiem par vietējo kolorītu, tautas ieražām vai dīvainajām lauku iedzīvotāju izdarībām, ko parasti vāc studenti, kas mācās folkloru. Šis jēdziens ir saistīts ar sākotni: tradīcija ir iesakņojušos izpratnes paņēmieni kompleksa pārmantošana, kas ļauj vieglāk saprast universālās kārtības principus un savas eksistences jēgu. Viņaprāt, tradīcija vispirms nozīmē specifiski kādai kultūrai vai kopienai piemītošās iekšējās zināšanas par dzīvi, ko iegūst garīgās attiecībās starp meistarū un skolnieku. Tas ir radošs process. Mūsdienās, kad šī saikne zudusi, ir izveidojusies polarizācija starp ārējo izdarību aspektu un rituālu sākotnējo jēgu. De Benuā uzsver, ka personība ir tikai tas, ko tā nodod tālāk citiem. Tādējādi neatkarība un individualitāte tiek uzskatīta tikai par relatīvu realitāti, kas liecina par mūsu pakāpenisku atdalīšanos un nepārtrauktu attālināšanos no visaptverošās pirmatnējās gudrības, kas pilnībā savienojama ar arhaisko dzīvesveidu (De Benuā 2008). Minētais uzskats iederas kultūras kodu koncepcijā, kurā kultūras reproducēšana pieprasa tās kodu izpratni un ievērošanu. Īpaši, ja uzskatām, ka cilvēks ir tradīcijas eksistences jēgpilnais centrs.

Par to, cik būtiska tradicionālās kultūras prasmju apgūšanā ir attiecīgo prasmju nesēju domāšanas izpratne, raksta etnomuzikoloģe Anda Beitāne: “Domāju, ka viens no būtiskākajiem aspektiem, kas atšķir etnogrāfisko dziedāšanu no jebkuras citas dziedāšanas, ir tas, ka šeit galvenais nav tikai pati dziedāšana. Tā ir tikai viena daļa visā veselumā, līdzās konkrētajai videi, situācijai, darbam, gadalaikam utt. Tā nav tikai dziedāšana, tas ir domāšanas veids, tā ir īpaša muzikālās domāšanas sistēma, kura no citām muzikālās domāšanas sistēmām atšķiras ar to, ka mūzika nav primāra, bet ir līdzvērtīga citiem šīs sistēmas komponentiem” (Beitāne 1996). Kritiskās domāšanas kustības pamatlicējs Ričards Pols (*Richard Paul*) ir formulējis satura nedalāmo saistību ar specifisku domāšanas veidu. Viņaprāt, mācību priekšmeta saturu var apgūt, iepazīstot specifisku domāšanas veidu – vēstures saturs atklājas kā vēsturiska domāšana, bioloģijas saturs – kā bioloģiska domāšana utt. (Paul & Elder 1999). Šajā kontekstā tradicionālās kultūras saturs cilvēkam, kurš vēlas mācīties no jauna tradīcijas, var atklāties tikai kā tradicionāla domāšana. Tā ir norāde, ka paralēli konkrēta tradicionālās kultūras elementa

(dziedāšana, dejošana, stāstīšana) prasmju apgūšanai mūsdienu cilvēkiem jāiepazīst un jāiedzīvina savās izpausmēs arī kolektīvisma kultūras vērtību sistēma.

Sava nozīmīga loma tradicionālo vērtību saglabāšanā ir bijusi folkloras kustībai, kas kā sociāla rakstura process Latvijā aizsākās 20. gadsimta septiņdesmitajos gados, kad noteiktā sabiedrības daļā ievērojami pieauga interese par tradicionālo kultūru. Kustība izveidojās uz pašiniciatīvas bāzes, nevis valstiskas infrastruktūras virzīta un atbalstīta. Ar kustībai raksturīgo motivāciju un pazīmēm tā darbojās līdz 20. gadsimta deviņdesmito gadu pirmajai pusei. Kustības vadmotīvi bija ilgas pēc valstiskas neatkarības, latviešu nacionālo vērtību nostiprināšana padomju okupācijas pēdējā desmitgadē, kā arī autentiskums, pievēršanās lokālajām tradīcijām. Tajā pašā laikā folkloras kustības ietvaros parādījās inovācijas tekstu radīšanā un melodiju veidošanā, kas vairāk gan attiecināmas uz pilsētvidē esošajām grupām un indivīdiem.

Tendenci uz indivīda lielāku pašizpausmi un vēlmi arvien mazāk ievērot kādas references parāda arī Latviešu Folkloras krātuves pētnieku pētījums, kurā minēts, ka līdzās muzikologa Arnolda Klotiņa un citu ekspertu ietekmīgajai un ierobežojošajai autentiskuma definīcijai kustības pirmajā desmitgadē (1978–1988) tā izpratne kā radošs senatnīgums, kā informētība par dziesmas avotiem jeb garīgā koda atslēgšana mūsdienās var atšķirties. Galvenā atšķirība, viņuprāt, varētu būt starp disciplinētāku vai brīvāku pieeju folklorai. Kopīgais visām daudzveidīgajām interpretācijām saglabājas. Tā ir interese par folkloras vienībām. Tomēr atšķirības rada mazākas kopienas, kurās autentiskums var būt vai nebūt īpašs jautājums (Weaver & Muktupāvels et al. 2023).

Pastāvot atšķirīgām pieejām, folkloras kustībā iezīmējas dažādas tendences nemateriālā kultūras mantojuma reproducēšanā. Vieni savā vērtību skalā augstāk nostata precīzu folkloras materiāla, tajā skaitā rituālu, reproducēšanu, pieļaujot arī nelielu improvizāciju, kurai jābūt tradīcijas ietvaros. Viņi uzskata, ka *“precīza autentisko tradīciju atdarināšana ir īpaši interesanta, jo senie dziedājumi iekodētā veidā nes sev līdzīgu pirmreizējās radīšanas enerģiju. Ja izdodas sajūst un atveidot autentisko manieri, jūs it kā saplūstat ar pirmradītāja tēlu, un mūzika pildās ar aizraujošu, maģisku enerģiju”* (Intervija Nr. 21, 2010). Izpildītājiem ar šādu pieeju folkloras mantojumam vienmēr tiek paturēta prātā reference – tā darīja mūsu vecvecāki.

Citu grupu veido izpildītāji, kam vairāk svarīgs ir radošums un pašizpausme. Pēc viņu domām, mūsdienu cilvēkiem, īpaši jaunatnei, interesantāks ir aranžēts folkloras materiāls. Vēl vairāk, viņi uzskata sevi par 20. gadsimta beigu bērniem, kuriem neiespējami izlikties nemanām klasiskās, romantiskās un arī rok-mūzikas ietekmes – gan uz viņu domāšanu, gan folkloras interpretāciju (Rancane 2011). Viņu uzskats par folkloru ir tāds, ka *“tai jābūt dzīvai un jāattīstās*

līdzi laikam. Mēs nekautrējami kombinēt un veidot savus tekstus, koriģēt dziesmu skanējumu, pielāgojot tās mūsdienīgākiem skanējumiem, ritmiem, radīt jaunas dziesmas” (Intervija Nr. 19, 2010).

Ja otrās grupas pārstāvjus uzskatām par jaunradītājiem un individuālistiem, kas nodarbināti vairāk ar katra dalībnieka pašreputāciju, neatkarību un savu radošo mērķu realizāciju, tad, vērojot pirmās grupas pārstāvjus, arī šajā grupā redzama atšķirība domāšanā un izpausmē starp pilsētas un lauku apvidus nemateriālā kultūras mantojuma nesējiem. Pretstatā pilsētniekiem, lauku vidē sastopamie izpildītāji dzīvo vienā vietā, mācījušies vienā skolā un tiem piemīt ciešas un stabilas savstarpējas saites. Tas ļauj dalībniekiem ieturēt savās kopienās kolektīvisma garu. Lai gan vēsturiski folkloras kopas tikušas uzskatītas par tradīciju saglabātājiem ar nozīmīgu sociālo funkciju, šobrīd sociālajos tīklos, refleksējot par skatuviskās dejas un tradicionālās dejas vietu kultūras izglītībā un valsts atbalstā, parādās diskusija par tradīcijas īstenuma pakāpēm: *“Problēma ir tanī, ka t. s. “tradicionālā deja”, kuru izpilda folkloras ansambļi, arī nemaz nav tik tradicionāla. Un tad rodas jautājums – kāpēc gan viena jaunrade būtu labāka par citu jaunradi?”* (Facebook, 02.10.2024.).

Pāreja no kolektīvisma uz individuālismu vērojama tādos tradicionālās kultūras artefaktos kā dziedājošu grupu nosaukumi. Latvijas Nacionālā kultūras centra folkloras nozare aptver divus izpildītāju tipus – etnogrāfiskos ansambļus un folkloras kopas. Etnogrāfiskie ansambļi definēti kā kolektīvi, kas koncertu vai teatralizētu uzvedumu veidā popularizē kāda novada folkloru un tradīcijas, kas pārmantotas no iepriekšējām paaudzēm. Tajos apvienojušies lauku ciematu iedzīvotāji, pārsvarā sievietes, kas mantojušas dziedāšanas prasmes un repertuāru no savām mātēm vai vecmāmiņām. Etnogrāfisko ansambļu nosaukumi savulaik veidoti, izmantojot ģeogrāfisko vietu nosaukumus, piemēram, Upītes, Šķilbēnu, Briežuciema, Nīcas, Bārtas vai Rucavas etnogrāfiskais ansamblis. Šajā kategorijā ietilpst arī Aulejas sievu un Suitu sievu nosaukumi. Ansambļu dalībnieki jūt lepnumu ne tikai par savu kolektīvu, bet apzinās un ir atbildīgi arī par savas apdzīvotās vietas reputāciju.

Folkloras kopās apvienojušies cilvēki, kas atšķirībā no etnogrāfiskajiem ansambļiem izpilda ne tikai sava novada tautasdziesmas un dejas, bet iekļauj tajā visas tautas literāro, muzikālo un horeogrāfisko mantojumu. Visbiežāk folkloras mantojumu viņi apguvuši pastarpināti no fiksētiem materiāliem vai teicējiem un darījuši to apzināti. Ja kopa darbojas pilsētvidē, tajā lielākoties apvienojušies pārstāvji ar saknēm dažādos novados. Folkloras kopas savā nosaukumā parasti izmanto vārdu, kam ir simboliska nozīme, vai arī tas ir kāds senvārds, vai ar lokālo izloksni saistīts vārds, piemēram, Svātra, Delve, Dziga, Skandinieki, Vērtumnieki, Savieši, Vilki, Laipa, Kūri, Garataka u. c.

Savukārt postfolkloras grupas, kas darbojas neatkarīgi no valsts finansējuma, savā daiļradē par prioritāti uzskata radošas interpretācijas, parāda individuālismu un oriģinalitāti arī nosaukumos, piemēram, Daba san, Miglas asni, Tā kā pērn, Pali, Rikši, Rāmi Riti u. c. Viņi atzīst savu interesi un simpātijas pret tautas mūzikas mantojumu, taču brīvi rīkojas ar to, parāda to, vadoties pēc savām sajūtām, neņemot vērā tradicionālos kanonus.

Līdzīga tendence brīvībā neievērot noteiktas normas parādās dziedošo grupu izskatā un savstarpējā dziedātāju izvietojumā priekšnesuma laikā. Etnogrāfisko ansambļu dalībnieces tērptas sava novada 19. gadsimta tradicionālajos tērpos, kas vizuāli cits citam ir līdzīgi, dziedot tajos tērtās dalībnieces sastājas cieši līdzās. Folkloras kopas (folkloras studijas, ģimeņu folkloras studijas, folkloras un seno cīņu kopa) savu ietēru bieži vien izvēlas, atdarinot citu – senāku (9.–14. gadsimta) vai jaunāku (20. gadsimta) gadsimtu apģērbu, un, izpildot dziesmas, nereti stāv aplī vai dziedājumu pavada ar kādām rituālām darbībām. Visbeidzot postfolkloras grupas (brīvās gribas ansamblis, etnogrupa) savā izskatā no tradicionālā apģērba vairs izmanto tikai kādu elementu, piemēram, materiālu – linu audumu vai aksesuāru – mākslīgo ziedu vainagu, improvizētu galvasautu u. c. Tā kā savā mākslā šādas grupas dalībnieki daudz izmanto dažādus mūzikas instrumentus, viņu skatuviskā uzvedība vairāk līdzinās citu mūsdienu populāro žanru mūziķu izturēšanās manierei un skatuviskajam izvietojumam.

Vēl viens lauks, kurā iezīmējas kolektīvisma nomaiņa uz individuālismu, ir kalendārie svētki. Mūsdienās sabiedrības izglītošanas un tradīciju popularizēšanas dēļ tie arvien vairāk tiek svinēti publiskajā telpā. Rituālus, kurus tradicionālajā kultūrā cilvēki veica konkrētu svētku ietvaros, pārzināja visi kopienas locekļi. Tādējādi katram no viņiem bija sava loma un līdzatbildība par to veiksmīgu norisi. Mūsdienās izplatīta tendence svētku rituālus un izdarības uzņemties vadīt vienai personai, tādējādi pārējie svētku dalībnieki kļūst par vadītu ļaužu masu vajadzīgo norišu īstenošanai.

Pētnieki ir vienprātīgi, ka individuālistiskā kultūra veicina radošumu, jo tā akcentē unikalitāti un izcelšanos no grupas, nevis saliedētību un atbilstību grupas normām (Goncalo, Staw 2006). Pētījumā par somu un indiešu tautas mūzikas izpildījumu konstatēts, ka somiem mūzikas personiskā nozīme bija īpaši saistīta ar pašpilnveidošanos, pašrefleksīvām atziņām un pašizpaušmi, savukārt indiešiem šī nozīme bija īpaši saistīta ar mūzikas izmantošanu kā garstāvokļa pārvaldības līdzekli, ar kuru var sasniegt pozitīvu, relaksētu un motivētu afektīvu stāvokli. Abas kultūras uzskata, ka mūzika ir svarīga, lai piedzīvotu sociālo saikni (Saarikallio et al. 2020).

Lai gan abi – individuālisms un kolektīvisms – cenšas veicināt sabiedrības kārtību un harmoniju, to uzsvars uz indivīdu un grupu būtiski atšķiras. Šis atšķirīgais uzsvars ir pamatā

daudzām sociāli kulturālajām atšķirībām, kas novērotas individuālistiskajās un kolektīvistiskajās sabiedrībās. Šo jēdzienu un to ietekmes izpratne ir neatņemama sastāvdaļa, lai orientētos mūsu arvien globālākajā un savstarpēji saistītā pasaulē, kā arī mūsdienu kultūras norisēs.

Vai tradicionālās kultūras reproducētājiem mērķis ir attīstīt radošumu, akcentēt unikalitāti un izcelšanos no kopienas vai veicināt kopienas saliedētību un atbilstību tradīcijai? Abi kultūras kodi un vērtību sistēmas var kombinēties, kā tas parādās pētījumā par Ķīnas straujajām sociokulturālajām pārmaiņām, ko raksturo modernizācija un ekonomiskā izaugsme. To pavada paralēlas izmaiņas tradicionālo vērtību un prakses aspektos. Balstoties uz jaunākajiem atklājumiem, pētnieki no Ķīnas, kā arī no Japānas un Meksikas apgalvo, ka tradicionālās vērtības vienkārši nepazūd līdz ar individuālistisku vērtību pieaugumu, drīzāk tās pastāv līdzās un cita citu pastiprina (Sun & Ryder 2016).

Taču kopumā pilsētās tradicionālās kultūras reproducēšanā vērojama tendence vairāk izpaust sevi. Mūsdienu cilvēkam būtisks ir jautājums “Kāpēc es to daru?” un atbilde vairāk sliksies pašrealizācijas, pašizaugsmes, pašizpaušmes virzienā. Kopības sajūta, savstarpējais atbalsts un komunikācija starp grupām mazinās. Kopienā neveidojas jaunas autoritātes, uzskatu līderi, trūkst kopīgu mērķu, kas būtu svarīgāki par indivīdu vai nelielu grupu mērķiem. Toties parādās vairāk radošu izpaušmju folkloras dziesmu un rituālu interpretācijā, brīva rīcība ar tiem, inovāciju meklējumi.

Tradicionālās zemnieku kultūras pamatā ir kolektīvisms, kas nav tikai socialitātes veids, bet ir pasaules tvēruma un tautas mentalitātes veids, kas savukārt rada savu cilvēka tipu ar savu domāšanas veidu un vērtību skalu. Lai arī populārs un pamatots ir teiciens, ka “katrā latvietī iekšā sēž zemnieks”, mūsdienās tradicionālās kultūras reproducēšanai ar to nepietiek. Folklorā, tautas dziesmas un mūzika ir kolektīvās domāšanas produkts. Tāpēc pilsētas folkloras kopas, kuru dalībnieki nereti nav turējuši rokās izkapti vai grābekli, nav līdzdzīvojuši patiesajam līgavas satraukumam mūža lēmumā “tautām roku dot”, vasarās rīko nometnes, brauc uz laukiem, lai nedaudz pakomunicētu ar turienes ļaudīm un pajustu vietu, kur tās tautasdziesmas vispār ir radušās. Nostalgija pēc vērtībām, kas iekodētas tradicionālajā kultūrā, mudina meklēt tās, taču nav garantijas, ka šīs vērtības šobrīd atspoguļosies reproducētajā “produktā”.

Kopsavilkums

Rakstā izmantota Gērtas Hofstedes (*Geert Hofstede*) kultūras dimensiju teorija kā ietvars, lai izprastu tradicionālās kultūras reproducēšanas izaicinājumus mūsdienās. Starp G. Hofstedes

parametriem, kas apraksta atšķirības starp nacionālajām kultūrām, ir tādi pretstati kā kolektīvisms un individuālisms. Individuālisma un kolektīvisma dimensija ņem vērā to, cik lielā mērā sabiedrība ir integrēta grupās, kā tiek uztvertas grupas saistības un cik lielā mērā indivīds ir atkarīgs no šīm grupām. Individuālistiskās sabiedrības akcentē personīgos sasniegumus un tiesības, par prioritāti izvirzot savas un savas tuvākās ģimenes vajadzības. Kolektīvisms norāda, ka lielāka nozīme tiek piešķirta grupas mērķiem un labklājībai. Personas pašjēdziens šajā kategorijā tiek definēts kā “mēs”. Cilvēkiem no kolektīvisma kultūrām attiecības un lojalitāte bieži ir svarīgāka nekā indivīdiem no individuālistiskām kultūrām. Tādējādi var teikt, ka individuālisms ir kultūras pasaules uzskats un politiskā ideoloģija, kas uzsver personas tiesības, brīvības un individuālos sasniegumus. Savukārt kolektīvisms ir pasaules uzskats, kas piešķir lielu nozīmi grupai vai kopienai kopumā. Tas mēdz piešķirt prioritāti kolektīvajiem mērķiem un pienākumiem uz individuālo tiesību un brīvību rēķina.

Pētījumos atklāts, ka tiklīdz sabiedrība vairāk urbanizējas, kļūst pārtikušāka, iemanto tehnoloģiski progresīvāku dzīvesveidu, tā vienlaicīgi pāriet no kolektīvisma uz individuālismu. Sākot ar 1990. gadu, Latvijā ir vērojams individuālisma pieaugums, kas saistīts ar nacionālās bagātības pieaugumu, un to raksturo mazāka atkarība no tradicionālās lauksaimniecības, modernākas tehnoloģijas, pāreja uz dzīvi pilsētās, lielāka sociālā mobilitāte, labāka izglītības sistēma un lielāka vidussšķira. Vēsturiski kolektīvisms ir saistīts ar zemkopju kultūrām, kurās visi strādā centīgi, labi un vienādi, nepārtraukti salīdzinoties citam ar citu. Tas parādās arī saglabātajā folkloras mantojumā un tradīcijās.

Latvijas likumdošanā ir nostiprināta tradicionālās kultūras saglabāšana – Dziesmu un deju svētku likums (2005), Konvencija par nemateriālā kultūras mantojuma saglabāšanu (2006), Nemateriālā kultūras mantojuma likums (2016). Taču darbošanās jāpiepilda ar kvalitatīvu saturu. Kultūras reproducēšana pieprasa tās kodu izpratni un ievērošanu. Īpaši, ja uzskatām, ka cilvēks ir tradīcijas eksistences jēgpilnais centrs. Paralēli konkrēta tradicionālās kultūras elementa (dziedāšana, dejošana, stāstīšana) prasmju apgūšanai mūsdienu cilvēkiem jāiepazīst un jāiedzīvina savās izpausmēs arī kolektīvisma kultūras vērtību sistēma. Tas ir domāšanas veids, tā ir īpaša domāšanas sistēma, kas ir līdzvērtīga citiem reproducēšanas komponentiem. Sava nozīmīga loma tradicionālo vērtību saglabāšanā ir bijusi folkloras kustībai, kas kā sociāla rakstura process Latvijā aizsākās 20. gadsimta 70. gados.

Pateicoties atšķirīgām pieejām folklorai, folkloras kustībā iezīmējas dažādas tendences nemateriālā kultūras mantojuma reproducēšanā. Vieni savā vērtību skalā augstāk izvirza precīzu folkloras materiāla, tajā skaitā rituālu, reproducēšanu, pieļaujot arī nelielu improvizāciju, kurai jābūt tradīcijas ietvaros. Citu grupu veido izpildītāji, kam vairāk svarīgs ir

radošums un pašizpaušme. Pāreja no kolektīvisma uz individuālismu vērojama arī tādos tradicionālās kultūras artefaktos kā dziedājošu grupu nosaukumi, grupu vizuālais ietērps, savstarpējais dziedātāju izvietojums priekšnesuma laikā, kā arī kalendāro svētku svinēšanas veids.

Pētnieki ir vienprātīgi, ka individualistiskā kultūra veicina radošumu, jo tā akcentē unikalitāti un izcelšanos no grupas, nevis saliedētību un atbilstību grupas normām. Vai tradicionālās kultūras reproducētājiem mērķis ir attīstīt radošumu, akcentēt unikalitāti un izcelšanos no kopienas, vai veicināt kopienas saliedētību un atbilstību tradīcijai? Tradicionālās zemnieku kultūras pamatā ir kolektīvisms, kas nav tikai socialitātes veids, bet ir pasaules tvēruma un tautas mentalitātes veids, kas savukārt rada savu cilvēka tipu ar savu domāšanas veidu un vērtību skalu. Nostalgija pēc vērtībām, kas iekodētas tradicionālajā kultūrā, mudina meklēt tās, taču nav garantijas, ka šobrīd šīs vērtības atspoguļosies reproducētajā “produktā”.

Izmantotie darbi:

- Beitāne, A.** (1996). Etnogrāfiskās dziedāšanas tradīcijas Latvijā. *Etnogrāfiskā dziedāšana. Referāti, kas nolasīti Starptautiskajā konferencē “Etnogrāfiskā dziedāšana” Rīgā 1995. gada 20.–23. aprīlī*. Rīga: E. Melngaiļa Tautas mākslas centrs, 10.–13. lpp.
- Cherry, K.** (2023). *Individualistic Culture and Behavior*. March 10, 2023. In: <https://www.verywellmind.com/what-are-individualistic-cultures-2795273>
- Cohen, A., Wu, M., Miller, J.** (2016). Religion and Culture: Individualism and Collectivism in the East and West. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 47, 1236–1249. DOI: 10.1177/0022022116667895
- Country comparison tool.** In: <https://www.theculturefactor.com/country-comparison-tool?countries> [25.10.2024.]
- De Benua, A.** (2008). Opredelenije Tradicii. *Aljmanah “Poljus”,* № 1, S. 3–4.
- Drew, C.** (May 25, 2023). *Collectivism vs. Individualism: Similarities and Differences*. In: <https://helpfulprofessor.com/collectivism-vs-individualism/> [25.10.2024.]
- Facebook.** *Nepastāvēs, kas nepārmainīsies?* 02.10.2024. A.A. Bērziņa komentārs. <https://www.facebook.com/share/wkaLStT8KQoVXoCn/?mibextid=WC7FNe> [25.10.2024.]
- Goncalo, J. A., Staw, B. M.** (2006). Individualism-collectivism and Group Creativity. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 100, 96–109. DOI: 10.1016/j.obhdp.2005.11.003
- Greenfield, P. M.** (2009). Linking Social Change and Developmental Change: Shifting Pathways of Human Development. *Developmental Psychology*, 45, 401–418. DOI: 10.1037/a0014726
- Greenfield, P. M.** (2013). The changing psychology of culture from 1800 through 2000. *Psychological Science*, 24, 1722–1731. DOI : 10.1177/0956797613479387
- Grossmann, I., Santos, H. C.** (2020). Individualistic Cultures. In: Zeigler-Hill, V., Shackelford, T.K. (eds.). *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*. Springer, Cham. DOI: 10.1007/978-3-319-24612-3_2024
- Hofstede, G.** (1980). Culture and organizations. *International Studies of Management and Organization*, Vol. 10, No. 4, 15–41.

- Hofstede, G., Hofstede, G.J., Minkov, M.** (2010). *Cultures and Organizations: Software of the Mind. Revised and expanded*, 3rd Edition. New York: McGraw-Hill.
- Inglehart, R., Baker, W.** (2000). Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, 65, 19–51. DOI: 10.2307/2657288
- Intervija Nr. 19** ar svētku dalībnieku Rīgā 2010. gada 24. maijā. Personiskais arhīvs.
- Intervija Nr. 21** ar svētku dalībnieku Rīgā 2010. gada 20. maijā. Personiskais arhīvs.
- Oyserman, D., Coon, H. M., Kimmelmeier, M.** (2002). Rethinking Individualism and Collectivism: Evaluation of Theoretical Assumptions and Meta-Analyses. *Psychological bulletin*, 128 (1), 3–72. DOI: 10.1037/0033-2909.128.1.3
- Rancane, A.** (2011). Seasonal Festivals in Contemporary Latvia: Tradition, Culture, Religion. *The Inner and the Outer, The Ritual Year 6*. Tartu: Estonian Institute of Folklore, 37–62.
- Saarikallio, S., Alluri, V., Maksimainen, J.** (2020). Emotions of Music Listening in Finland and in India: Comparison of an Individualistic and a Collectivistic Culture. *Psychology of Music*, 49 (4), 989–1005. DOI:10.1177/0305735620917730
- Triandis, H. C.** (2018). Individualism And Collectivism. In: https://www.researchgate.net/publication/326878152_Individualism_and_Collectivism [25.10.2024.]
- Weaver, I., Muktupāvels, V., Grīnvalde, R., Lielbārdis, A., Ābele, I.V., Jaudzema, J.** (2023). The Power of Authorities, Interpretations, and Songs: The Discourse of Authenticity in the Latvian Folklore Revival. *Traditiones*, 52 (2), 47–68. |CC BY 4.0 | DOI: 10.3986/Traditio2023520203

Aīda Rancāne

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

From Collectivism to Individualism: Shifting Perspective and Its Challenges in Reproducing Traditional Culture Today

Abstract

Collectivism and individualism, as two distinct cultural codes, form the basis for societal order and harmony. They shape people's ways of thinking and underlying value systems. Historically, agricultural societies prioritized collective goals and responsibilities over individual rights and freedoms. The emphasis was on the collective “we”, while individual identities were often suppressed and unrealized. After Latvia regained its independence in 1991 and experienced shifts in its political and economic systems, society began moving towards Western values and globalization. As prosperity increased, priorities shifted, and the focus on “I” grew, with the collective “we” fading.

This article examines how this shift in values and perspectives affects the inheritance and transmission of traditional cultural skills today. Through examples, it demonstrates where individualistic tendencies and the reduction of collectivist ideals are noticeable in the preservation of intangible cultural heritage. A relevant question is whether this shift in perspective might lead to a distortion of tradition. By understanding both cultural codes, the article seeks to explain the trends observed in traditional culture today.

Keywords: collectivism, individualism, traditional culture, values.

**II daļa. Konspiratīvitātes ģenealoģija 20. gadsimtā
Latvijā**

Māra Kiope

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Konspirualitātes paredzamība 19.–20. gadsimta mijas Latvijas modernitātē

Raksts izstrādāts projektā “Konspirualitātes ģenealoģija 20. gadsimta Latvijā” (GENOCON), ko finansē Latvijas Zinātnes padome Fundamentālo un lietišķo pētījumu projektu programmas ietvaros (Nr. lzp-2023/1-0142).

Ievads

Pievēršoties konspirualitātes ģenealoģijas izpētei 20. gadsimta Latvijā LZP projektā *Genocon*, sastopamies ar izaicinājumu atrast t. s. jaunā laikmeta (*New Age*) garīguma un konspirācijas teoriju saplūsmes aizsākumus modernitātes laikmetā Latvijā.

Jēdziena rašanos saista ar klasisko Šarlotes Vardas (*Charlotte Ward*) un Deivida Voesa (*David Voas*) publikāciju “Konspirualitātes rašanās” (Ward et al. 2011). Ar neoloģismu “konspirualitāte” autori raksturo jaunā laikmeta kustības ideoloģijas pārklāšanos ar sazvērestības teoriju ideoloģiju, izmantojot tīmekļa izplatīšanas iespējas. Konspirualitāte piedāvā plašu politiski garīgu filozofiju, kuras pamatā ir divas galvenās pārlicības: 1) slepena grupa slēpti kontrolē vai cenšas kontrolēt politisko un sociālo kārtību pasaulē, un 2) cilvēce piedzīvo “paradigmas maiņu” apziņā, jo pasaules valdības sazvērestība pret cilvēkiem ir pārvarama ar apziņas atmodināšanu, izmantojot garīgās prakses, kas maina cilvēka domāšanu un spējas un tādējādi arī pasauli.

Taču 2015. gadā vēl vienu klasisku, bet pretargumentējošu viedokli spilgti pauž Egils Asprems (*Egil Asprem*) un Esbjorns Dīrendāls (*Asbjørn Dyrendal*), apšaubot konspirualitātes jēdziena apzīmētā fenomena novitāti un norādot uz tā paredzamību pēc 19. un 20. gadsimta kultūras kontekstu analīzes: “Šajā rakstā mēs apstrīdam tēzi, ko 2011. gada rakstā izvirzīja Šarlote Varda un Deivids Voess, kas publicēts žurnālā *Journal of Contemporary Religion*, ka garīguma un sazvērestības saplūšana pēdējo divu desmitgažu laikā ir izveidojusies kā jauna veida *New Age* teodiceja. Tā vietā mēs teorētiski apgalvojam, ka konspirualitāte ir labāk konceptualizējama kā paredzams iznākums strukturāli centralizētiem procesiem kultiskā vidē, un – pamatojoties uz vēsturiskiem apsvērumiem – ka tās saknes sniedzas dziļi Rietumu ezotērikas vēsturē. Šie divi apsvērumi kopā ļauj ne tikai domāt, ka konspirualitāte ir sena un

paredzama, bet ļauj arī identificēt lielu potenciālu turpmākiem pētījumiem, kas veicinās savvērestības kultūras izpēti un ļaus izveidot jaunu salīdzinošo pētījumu virzienu reliģijas pētniecībā” (Asprem et al. 2015). Abu autoru nostājai var piekrist, jo ir tiesa, ka konspirācijas teorijas ir pastāvējušas no izseniem laikiem, rosinot dinamiskas izmaiņas garīgumā, ar to saprotot t. s. kvazireliģisko garīgumu, kas smeļas no Rietumu un vēlāk – no Austrumu ezotērisma tradīcijas.

“Kultiskās vides” jēdzienu 1972. gadā, kad Rietumu pasaule piedzīvoja vēl vienu sociālu satricinājumu periodu, izvirzīja sociologs Kolins Kempbels (*Colin Campbell*), lai aprakstītu pagrīdes zonu, kurā meklētāji pārbauda slēptās, aizmirstās un aizliegtās zināšanas. Idejas šajā vidē dinamiski mainās, jo indivīdi pārvietojas starp brīvi organizētām grupām, bet lielākoties šī vide ir pretstats dominējošajai kultūrai, ir kontrkultūras vide. Tāpat *New Age* kustību var uzskatīt par attīstības posmu plašākā vēsturisko diskursu un prakšu kopumā, kas saistīts ar “kultisko vidi”. Tajā valdošā orientācija ir uz personisku, “mistisku” pieredzi un tādējādi tās doktrinālie elementi un organizatoriskās struktūras ir vaļīgas un plūstošas. Tas veido labvēlīgu barotni nepārtrauktai jaunu, pārsvarā īslaicīgu organizāciju un kustību tapšanai. Izmantojot Kempbela kultiskās vides teoriju, Džefrijs Kaplans (*Jeffrey S. Kaplan*) un Helēna Lū (*Helène Löw*) no tās atvasināja mūsdienu dažādu protestējošo un sabiedrībai opozicionāro grupu pētniecības pieeju. Lai gan problēmas ir atšķirīgas, tomēr sociologu skatījumā mūsdienu subkultūru uzvedība līdzinās pagātnes devianto grupu uzvedībai kultiskajā vidē (Kaplan et. al. 2002). Savukārt reliģijpētniecībā kultiskās vides jēdziens ir noderīgs, lai izgaismotu “senā vieduma” simbiozi ar organizatoriskajām struktūrām. Arī jaunākajos pētījumos tiek izcelta mūsdienu savvērestību kultūras okultā dimensija, sociālo ēnu zonu un ar tām saistīto okulto vai slepeno prakšu milzīgā nozīme savvērestības kultūras attīstībā. Pētnieki redz okultismu kā būtisku savvērestības interpretācijas aspektu, jo savvērestība ir definēta kā slepeni plānota kolektīva darbība, un atrašanos ēnas zonā paredz kā savvērniecisku praksi, tā arī savvērniecisku domāšanu, kuras saturu mūsdienās veido galvenokārt ezotēriskas idejas (Schink et. al. 2020). Interesi par konspiratīvitāti saasināja COVID 19 pandēmija, kad nepārprotami parādījās dažādu ezotērisku veselības vingrinājumu grupu saistība ar politisko aktivitāti tīmeklī, vēršoties pret vakcināciju (Baker 2020; Parmigiani 2021).

Latvijas *fin de siècle* un 20. gadsimta sākuma kultūrā vēl nevarētu runāt par konspiratīvitāti, bet – atbilstīgi Asprema un Direndāla nostādnei – par kultūras kontekstiem, kas veido tās iespējamību un paredzamību. Te mijiedarbojas pirmās Nacionālās Atmosferas centieni, nacionālā romantisma “dievībrade”, Rietumu ezotērisma prakses, ko latviešu intelektuāļi Sanktpēterburgā iepazīst spiritistu pulciņos, Nīces pārcilvēka kults u. c. Šajā

juceklīgajā citādgarīgo (salīdzinot ar kristietību) strāvojumu tīklojumā un arī nacionālo sociālpolitisko centienu “pozitīvajā konspirācijā” Latvijā ir apslēpta konspiratīvās paredzamības, un tās analīze sniedz to, ko var uzskatīt par konspiratīvās Latvijā ģeoloģisko pirmtēlu.

Kur Eiropas vēsturē redzam alternatīvu garīgo prakšu un diskursu un konspirācijas pārklāšanās izveidošanos?

1. Konspiratīvā – vēsturisko diskursu un prakšu kopums

Atbildes aprises rodam jaunākajos akadēmiskajos pētījumus par Renesanses literatūru (Celati 2020), kā arī Kornela Civialaina (*Cornel Zwierlein*) veiktajā izpratnes par drošību kā kopīgo labumu attiecībās ar valsts politiku renesanses Itālijā (Zwierlein 2013). Civialains parāda, ka renesanses sazvērestības veidojas sabiedrības drošības kā kopēja labuma izpratnes kontekstā: “.. ja pārskatām nesen rediģētos 15. gadsimta Sforcas, Gonzagas, Neapoles, Florences un pāvesta politiskās un diplomātiskās vēstules, jēdziena *securita* (drošība) lietošanas biežums ir ļoti augsts – tas kļūst par vadošo principu un centrālo politikas jēdzienu” (Zwierlein 2013, 68).

Renesanses pētniecībā tiek iestrādāti pavisam jauni akcenti: konspirācijas ir ne tikai politiska, bet plaša kultūras parādība, kas līdz šim traktēta galvenokārt kā dažādu sazvērnieku grupu cīņa pret atsevišķu aristokrātu tirāniju. Šķiet, latīņu vārds *conspiro* [*conspirare, conspiravi, conspiratus* – kopīgi elpot, būt vienotiem, rīkoties saskaņoti kopīga mērķa sasniegšanai] labi atspoguļo renesanses cilvēku gatavību vienotai darbībai kopīgā labuma sasniegšanai. Sazvērestība pret kādu valdnieku tiek īstenota tad, ja kādā domubiedru grupā tiek izspriests, ka viņa rīcība var apdraudēt sabiedrības kopējo labumu, taisnīgumu, drošību un savstarpējo uzticēšanos.

Civialaina veiktā drošības principa īstenošanas sistēmas analīze atklāj konspirācijas veidošanas anatomiju. Vispirms ir nepieciešams darbības veicējs jeb *aktors, kas izplata, komunicē savas kopienas vērtības*, aizpildot kognitīvo plaisu starp fenomenālo jeb to, kas ir redzams, un to, kas ir apslēpts. Renesanses “valsts sistēmā” – principiātos aktori atrodas savstarpējās novērošanas, mijiedarbības, ietekmes rezīmā un ir svarīgi būt informētam, paredzēt, kas notiks. Tādējādi pati sistēma liek veidot konspiratīvus projektus, un sarežģīti sazvērestības naratīvi kļūst par nākotnes iespējamās attīstības apspriešanas naratīviem (*discorsi*), kas lieliski iederējās vispārējā stāstīšanas, diskusiju, apspriešanas un argumentācijas gaisotnē. Tālāk Civialains pievērš uzmanību sazvērestības sagatavošanas procesā

nepieciešamajai *valodas instrumentalizācijai*, jo, gatavojot politiskā režīma maiņu vai pēc sazvērestības īstenošanas, ilgstoši ir vajadzīgs plašs sabiedrības atbalsts. To nodrošina *aġenti jeb aġentūras tīklojums*, kas veic saskaņotu manipulāciju ar informāciju, sabiedrībā komunicē idejas tā, lai tās varētu “sagremot” dažādu sabiedrības slāņu iedzīvotāji. Tā, piemēram, interesants līdzeklis ideju izplatīšanai sabiedrībā bija bēdīgi slavenās atskaņu rīmes paskvinādes (*pasquinades*), kas tika piestiprinātas zem statujām Romā un bieži tika nolasītas skaļi sapulcējušos pilsoņu priekšā. Tādējādi sazvērestības teoriju tapšanā ir redzama struktūra: kopiena ar tās vērtībām un to pārstāvošie aktori – valodas instrumentalizācija – aġentūras tīklojums jeb organizācija un masu komunikācija. Tomēr, kur te konstatējami konspiratīvās aizmetņi? Kur redzam citādgarīguma, ezotērisma dimensiju renesanses sazvērestībās?

No reliģijpētniecības skatpunkta raugoties, Asprens un Direndāls skaidro, ka vēsturiski “ezotērika” ir mnemovēsturisku procesu produkts, kur “slēptajiem ciltsrakstiem” no seniem laikiem līdz mūsdienām ir izšķiroša nozīme gan piekritējiem, kas identificējas ar slepenām tradīcijām, gan pretiniekiem, kas nevēlamus notikumus piedēvē slepenām kabalām. Abi autori aplūko ezotērisma kā historiogrāfisku kategoriju, un tās pirmsākumus konstatē “seno gudrību stāstījumu” radīšanā, kas izkristalizējas kristīgajā neoplatonismā renesansē.

Tā sauktajā “platoniskajā orientālismā” neoplatoniķi pētīja “patiesās gudrības” izcelsmi, piemēram, zoroastrismā, orfismā vai Hermesa Trimegista mācībā (Asprem et. al. 2018). Rietumu ezotērikas sākums – un runa te ir tieši par Rietumu ezotērisma – ir Marselo Fičīno, Piko della Mirandolas darbos. Renesanses neoplatonisma augsne sagatavo vēlāko Rietumu lielo ezotērisku diskursu rašanos, kā, piemēram, Johana Reihlina “kristīgo kabalū”, Henriha Agripas okulto filozofiju, Džona Dī “sarunas ar eņģeļiem”, Paracelza alķīmismu, Saimona Formena astroloģiju, Jakoba Bēmes teozofiju, rožkrustismu, Atanasija Kirhera ezotērisma, Emanuela Svedenborga paravizionārismu un Johana Volfganga Gētes okulto krāsu mācību. Tādējādi renesanses politiskās sazvērestības ir saistītas ar pasaules dvēseles un cilvēka dvēseles attiecību izklāstu neoplatonismā, kas fokusējas uz līdzību starp cilvēka ķermeniskumu un sabiedrības kā ķermeņa funkcionēšanu, samērojot drošības un kopējā labuma jēdzienu ar pareizu hierarhiju un funkcionēšanu organismā. Sazvērestības ir grupu vienošanās, lai “saceltos pret tirāniju”, kā tolaik mēdza teikt, nolūkā panākt vispareizāko un drošāko sociālo kārtību (Rigby 2018).

Dažādās no judeo-kristīgās reliģijas un zinātnes atšķirīgās idejas tika saistītas vienotā tradīcijā 17. gadsimta beigās, kad vācu luterāņu teologs Ēregots Daniēls Kolbergs (*Ehregott Daniel Colberg*, (1659–1698) darbā “Platoniski hermētiskā kristietība” (*Platonisches hermetisches Christentum*, 1690–1691) pirmoreiz saista kopā un kritiski aplūko pēcrenesanses laikmeta ezotēriskos strāvojumus – paracelsismu, kristīgo teozofiju un veigeliānismu.

Egils Asprens raksta, ka saskaņā ar dominējošo uzskatu ezotērisms parādījās un nostiprinājās kā “noraidītu zināšanu” veids, ko radīja teoloģiskās cenzēšanas procesi reformācijas laikā, tiecoties atbrīvot Baznīcas vēsturi no visām “pagānisma” un “magijas” paliekām. Protestantu teologi to pārrakstīja, no tās izslēdzot intelektuālos strāvumus, kurus bija “aptraipījuši senie gudrie”, piemēram, Hermess Trimegists vai Zoroastrs, kurus bija iecienījuši renesanses laika platonisti, piemēram, Ficīno, Piko [della Mirandola] vai Agripa, un to visu nosodot kā kļūdas. Apgaismības filozofi un vēsturnieki pieņēma un adaptēja šo historiogrāfiju, pārvēršot pagānisma teoloģiskās kļūdas par intelektuālām mānītīgās, tumsonīgās filozofijas kļūdām. Kad 18. gadsimta beigās vācu valodā pirmo reizi tika lietots lietvārds “ezotērika”, tas jau asociējās ar novirzi attiecībā pret iedibināto viedokli. 19. gadsimtā šo opozīcijas garu pārņēma dažādu okultismu dibinātāji, kuru ieskatā ezotēriskas idejas, mīti un prakse bija noderīgi, lai vērstos pret to, ko viņi uzskatīja par “religisko dogmatismu”, “zinātnisko materiālismu” un “represīvām politiskajām struktūrām”: “Dažādu nejaušu vēsturisku procesu dēļ ezotērisms iekļāva sevī specifisku, maigi opozicionāru alternatīvo garīgumu kopumu, kas sakņojās neoplatoniskajās idejās un bieži bija saistīts ar jaunām noraidīto zināšanu formām, opozīcijas politiku (visā spektrā) un nekristīgām reliģiskajām alternatīvām” (Asprem 2020). Tādējādi Asprens, analizējot ezotērisma kā historiogrāfisku kategoriju, iezīmē 19. gadsimta kultūras kontekstā konspiratīvās paredzamības elementus. Kā tos redzam Latvijas 19. gadsimta kultūrā?

2. Konspiratīvās paredzamības augsne 19. gadsimta otrās puses – 20. gadsimta pirmās puses kultūrā

19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākuma Latvijas kultūrā Asprema un Dirdēla aprakstītā konspiratīvās paredzamību vai veidnes var raksturot kā nacionālpolitiskās pozitīvās konspirācijas vismaz daļēju saplūšanu ar Rietuma ezotērisma tradīciju.

Rakstā tiek izmantots jēdziens “konspirācija”, lai uzsvērtu tā sākotnējo nozīmi – kopīgu rīcību, vienotu domāšanu mērķa sasniegšanai. Latviešu vārdam “sazvērestība” ir līdzīga nozīme: “Slepena apvienšanās kopējai darbībai (pret kādu, pret ko) politisku mērķu sasniegšanai” (Tezaurs 2024). Tomēr sabiedriskās saziņas līdzekļos un sarunvalodā patlaban vārdam “sazvērestība” ir sašaurināta, izteikti negatīva nozīme, tāpēc rakstā priekšroka dota akadēmiski neitrālam latīnismam.

Nesenos akadēmiskos pētījumos autori ir sākuši runāt par “pozitīvo konspirāciju”, ar to saprotot galvenokārt psiholoģiskos labumus, ko cilvēki var iegūt no konspirāciju teoriju izmantošanas. Proti, konspirāciju teorijas noteiktos kontekstos var iedvesmot uz kolektīvu

darbību un sociālo pārmaiņu mēģinājumiem, īpaši reaģējot uz draudošiem notikumiem. Tāpēc potenciāli tās spēj apmierināt eksistenciālās vajadzības (Jolley et al. 2020). Latvijas gadījumā kopīga darbība pirmās nacionālās Atmosas mērķu sasniegšanā bez šaubām ir ne tikai psiholoģiska parādība, bet konkrēta, socialitāti pārveidojoša rīcība, kas latviešus padara par sociālpolitiskās dzīves realitāti un spēku.

2.1. Pirmās nacionālās Atmosas kustības pozitīvā konspirācija

Jaunlatvieši Tērbatas Universitātē politiski un idejiski iedvesmojās no vācu apgaismības, īpaši Johana Gotfrīda Herdera idejām par nāciju kā cilvēces pamatvienību un indivīda identitātes atkarību no kultūras (White 2005, 167). Sekojot Herdera idejām, jaunlatvieši sāka rakstīt dzeju, daiļliteratūru un populārzinātniskus rakstus latviešu valodā, lai apgāztu vietējo vāciešu augstprātīgo attieksmi, ka latviešu valoda ir noderīga tikai zemnieku ikdienā. Vēsturniece Vita Zelče atgādina, ka Baltijā bija izteikts sabiedrības augšējo un apakšējo slāņu sociolingvistiskais dalījums: latviešu valodu lietoja tikai zemāko slāņu vidē, sadalījums starp *vāciešiem* un *nevāciešiem* vai latviešiem nebija tikai etnisks, bet arī sociāls. Aiziešana no zemnieku šķiras nozīmēja pārceļšanos pie *vāciešiem*. Turklāt vietējās tradīcijās un sociālajā domāšanā vācietim bija īpaša vērtība (Zelche 2019, 369). Tādējādi latviešu valodas iekopšana visās dzīves norisēs bija nozīmīgs faktors latviešu kļūšanā arī par sociālo spēku, politiskās un kultūras dzīves aktoru. Herdera ideja par kultūru kā “ne tikai potenciāli, bet gan obligāti nepieciešami saistītu ar politiku” (Barnard 1983, 250) rosināja jaunlatviešus savienot kultūras nacionālismu ar politiskām pretenzijām pret vāciešiem par īpašumu nodošanu latviešiem (Puisāns 1995, 75).

Politiskos sabiedrotos cīņā pret privilēģijas saglabājušo vācu varu cariskās Krievijas pakļautajā Baltijā jaunlatvieši atrada slavofilu vidū, kuri Baltijas jūras provinci (*Die Ostseeprovinzen Russland*) skatīja tikai kā divu – vācu un krievu – nacionālismu sadursmes vietu. Tā, piemēram, M. N. Katkovs piekrita saviem vācu oponentiem, ka latviešu un igauņu tautām nav vēsturiskā potenciāla un tās ir lemtas attīstībai lielo vēsturisko tautu ietekmē. Tai pašā laikā Katkovs asi iestājās pret vācu elites plāniem par reģiona ģermanizāciju, jo gan vāciešiem, gan latviešiem, gan igauņiem bija jāklūst par daļu no krievu tautas, saglabājot savu etnisko savdabību. J. F. Samarins, kā jau slavofils, uzsvēra nācijas prioritāti attiecībā pret valstiskumu, bet, tāpat kā Katkovs, norādīja uz krievu tautas pārākumu, to pamatojot ar Krievijas impērijas izplešanos Baltijas valstīs (Kudryashev 2017, 16). Jau toreiz krievu imperiālisma nepieņemšanu skarbi apsauca par rusofobiju. Taču jaunlatvieši labprāt izmantoja

slavofilu presi un izdošanas iespējas,¹ lai uzstātos pret vāciešiem, kā arī tiecās ieņemt vietas krievu valsts dienestā, pat Sanktpēterburgas varas aprindās konkurējot ar Baltijas vāciešiem, kas uzsvērti godāja caru un tam izcili kalpoja, vienlaikus nicīgi izturoties pret visu krievisko.

Baltijas jūras provinces jautājuma apspriešana Krievijas presē guva Eiropas rezonansi, radot milzīgu skaitu grāmatu un rakstu, vispirms vācu, bet arī franču, angļu, beļģu, austroungāru un čehu presē: “Baltijas jautājuma polemikas apjoms ietekmēja carisko valdību un tās politiku Baltijā” (Isakov 1961, 3). Tā, piemēram, lielu interesi krievu sabiedrībā radīja Andreja Vasiljeva (A. V. Freiganga) raksti par latviešu nacionālo kustību un tās laikrakstu “Sanktpēterburgas Avīzes”, tajos autors centās izraisīt simpātijas krievu vidē pret latviešu nacionālās atdzimšanas kustību kā pēc rakstura prokrievisku un varas iestādēm atbalstāmu, lai stātos pretī ģermanizācijai un vāciešu centieniem atraut Baltiju no Krievijas. Autors demonstrē detalizētu Latvijas situācijas pārzināšanu, kas ir izskaidrojama ar Freiganga personisko pazīšanos ar Kr. Valdemāru (Isakov 1961, 23). Šajā savienībā ar impēriski noskaņoto slavofilismu latviešu Pirmās nacionālās atmodas darbinieki izspēlēja pozitīvu konspirāciju, cerot ar laiku ieņemt aizvien vairāk vietas valsts pārvaldē un lemt par latviešiem labvēlīgāku likteni Baltijā, pārvarot vācu ietekmi un īstenojot savus mērķus.

Pavisam atšķirīga un neparasta konspirācija vai pat sazvērestība, kuras autori centās risināt latviešu tautas pastāvēšanas un attīstības problēmas 19. gadsimta nogalē, bija Vidzemes brāļu draudžu sludinātāja ģimenē dzimušā tautsaimnieka Kārļa Baloža (1864–1931) un viņa māsasvīra neokantisma filozofa Pētera Zālītes (1864–1939) organizētā latviešu aizceļošana uz Brazīliju. Pēc ceļojuma pa Brazīliju (1888–1889) P. Zālīte izdod brošūru “Brazīlija, sevišķi Dienvidus Brazīlija” (1890), un abi švāģeri latviešu avīzēs publicē rakstus par lielo iespēju zemi Brazīliju – brīvu, auglīgu, mazapdzīvotu zemi ar siltu klimatu un izdevīgiem ieceļošanas noteikumiem. K. Balodis pēc vienošanās ar Brazīlijas varas iestādēm par Santakatarīnas pavalsts kolonizēšanu Rīgā atvēra emigrācijas aģentūru, un tā tik rosīgi darbojās, ka jau 1890. gada 7. aprīlī ar kuģi no Rīgas uz Lībeku izbrauca pirmās 25 ģimenes, kas devās ceļā uz Brazīliju. Tiesa, drīz vien galamērķa vietā vairs bija palikušas tikai četras ģimenes, jo pārējās nespēja izturēt neierasto klimatu un dzīves apstākļus. Taču pārsteidzošākais šajā vilināšanā uz Brazīlijas neiekoptajām zemēm bija K. Baloža ideja par *visas latviešu tautas pārceļšanos* – “varbūt izdotos uz auglīgo un siltu Brazīliju pārceļt visu latviešu tautu, atbrīvojot to no lāsta mūžam atrasties lielāku tautu interešu asiņainajās krustcelēs? Mazapdzīvotajā Dienvidamerikas

¹ Tā, piemēram, Andrejs Spāģis 1861. gadā Maskavā nodrukā “Положение свободного крестьянства в Курляндии” (*Die Zustände des freien Bauernstandes in Kurland*).

malā, Baloža nolūkotajā Santakatarinas štatā, latvietis varētu īstenot abus savus sapņus – iegūt gan zemi, gan brīvību.” (Červinskis 2022).²

Vācu apgaismībai sekojošais vācu romantisms kļuva par paradigmātisku paraugu latviešu romantisma literatūras autoriem, veidojot moderno latviešu kultūru. Tās izstrādātāji kopēja Eiropas senāko kultūru, jo īpaši grieķu mitoloģijas elementus. Dzejnieki piepildīja iedomāto senās Latvijas panteonu ar saviem dieviem un dievietēm, piemēram, Pērkonu, Ausekli, Laimu, Potrimpu; Andrejs Pumpurs uzrakstīja “Lāčplēsi”, lai latviešiem būtu savs nacionālais eposs tāpat kā frančiem ir “Rolanda dziesma” un vāciešiem – “Nībelungu dziesma” (Puisāns 1995, 88, 92). Auseklis dzejā ietērpj Indriķa “Livonijas hronikas” fragmentu, kurā tautiskā romantisma iespaidā priesteri Indriķa vietā tagad figurē pagānu priesteris vaidelotis (Kučinskis 1993, 38). Tādējādi latviešu nacionālpolitiskā un kultūras domāšana noenkurojās neopagānisma mitoloģijā kā pozitīvā konspirācijā, lai vienotu kopīgam nacionālam mērķim. Nacionālā romantisma “dievībradē” liela loma bija arī vācu apgaismības laikmeta tribūna Garlība Merķeļa (1769–1850) mantojumam, kurš savā darbā “Latvieši”³ apgaismības ideālus konfrontēja ar Līvzemes zemnieku situāciju. Merķelis aprakstīja latviešu zemnieku dzīvi ļoti drūmos toņos, apgaismības literatūras žanram raksturīgajā antiklerikālismā, par bēdīgā stāvokļa cēloni nosaucot vācu misionāru veikto Baltijas kristianizāciju 13. gadsimtā. Merķelis gleznoja idilliskas “vardarbīgi pārtrauktās” latviešu senās dzīves iedomātās ainas un reliģisko panteonu; Merķeļa pseidoretrovīzija vēlāk kļuva par pamatu mitoloģizētajai latviešu identitātei nacionālā romantisma darbos (Stradiņš 1995). Tā latviešu kultūrā tika iedibināts joprojām izplatītais mīts par latviešu 700 gadu verdzību. Tādējādi nacionālo romantismu var uzskatīt par pozitīvās konspirācijas turpinājumu un konspiratīvās veidni, kurā nacionālo mērķu sasniegšana tika sajūgta ar brīvi radītu reliģiju.

Aspazija par nacionālā romantisma pirmo posmu rakstīja: “Tautības intereses ar reāli saimnieciskajām tad vēl gāja roku rokā; šā laikmeta priekšstāvjiem un dzejniekiem bija kopīgi lieli ideāli, kopīga saite, viens vienīgs lepnis karogs, ap kuru tie kā sajūsmināti kareivji visi kopā pulcējās. No mākslas dzejas šinī laikmetā, protams, nevarēja runāt. Pat toreizējā lielākā dzejnieka Ausekļa Mūzas bērni mums lūkojas pretim ar naivo tautas dziesmas seju, bet šis tautas bērns, uzaudzis tautas sūros sviedros un gaužās asarās, uzstājas it kā bruņota Orleānas

² Autors piemin arī Kārļa Baloža grāmatu “Latvijas nākotne pie sliktas un labas valdības”, ko izdeva 1920. gadā. Balodis, aplūkojot neatkarīgas Latvijas pastāvēšanas iespējamību no „zinātniski tautsaimnieciski-tehniska viedokļa”, secina, ka „Latvija var gan pastāvēt”, ja „vadību dabū rokā tās cēlākie, nesavtīgākie un spējīgākie dēli” – un tūlīt piebilst, ka psiholoģiski daudzi latvieši šādai iespējai netic. Kā vienu no neticības iemesliem viņš uzrāda jaunajā valstī strauji sazēlušo korupciju.

³ Merkel, Garlieb Helwig. (1797). *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*. Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde. Leipzig: bei Heinrich Gräff.

jaunava savas tautas priekšgalā, un ar to pietika, jo galvenākais nebija māksla, bet vadītājs gars.” Taču nacionālais romantisms izvirta nākamajā posmā – prettautiskajā jeb *vectautiešu* dekadencē, ko Aspazija tālāk sarkastiski kritizē: “Prettautiskā laikmetā uzklīda vesela dzejnieku epidēmija it kā Ēģiptes siseņu bars. Uznāca visādi Jodabalsi, Dimdoņi un Censoņi, Pērkondeļi un Radagaisi, un diezin vēl kādi gaisi un negaisi. Līgusoņi un Tulisoņi, un varbūt arī tumsoņi, un nu tik sākās tautas kokles tramšķināšana un skandināšana par bērīti kumeliņu, par ozoliņu zemzarīti un caunu cepurīti. [..] Gaišs bija piebiezis un pietvanējis ar slāpekli, te vajadzēja nākt reakcijai, un – viņa nāca. [..] Kurš gan neatminēs trokšņaino jauno strāvu, kura ar kritikas slotu no muzeja mēstin izmēza visus vecos dieviņus un rūnu akmeņus. Tā izsita ar dūrēm aizkvēpušās logu rūtis un ielaida svaigo Eiropas gaisu. [..]” (Aspazija 2005, 35–36).

Vēsturniece Zelče norāda, ka gadu desmitiem Jaunās strāvas vēsture tika traktēta kā marksisma, revolucionārās kustības un komunistiskās partijas sākotne un cīņas pret “buržuāzisko nacionālismu” spilgta lappuse, tādējādi “radot asociāciju (lai gan nepamatotu), ka Jaunā strāva, visdrīzāk, saistāma ar atbalstu padomju varai” (Zelče 2015, 159). Jaunstrāvniece laikraksta “Dienas Lapa” redaktors Rainis raksturo Jauno strāvu kā plašu tālaika jaunās visdažādāko pasaules uzskatu latviešu intelektuāļu paaudzes garīga rakstura kustību, kurā tie vienojās kopīgā domā un elpā, meklējot tālākos latviešu tautas modernizācijas ceļus: “Jaunā strāva kā tāda nebija politiska, bet ieplūda tādā. Viņa bija **visaptveroša garīga kustība** [raksta aut. izc.], kura savā sfērā ievilka ij socioloģiju, ij dabaszinātnes, ij literatūru un mākslas, ij sabiedrisku dzīvi, ij sieviešu kustību [..], ij filozofiju, ij jaunu pasaules uzskatu meklēšanu. [..] “jaunās strāvas” laiks lika pamatu visai mūsu modernai dzīvei līdz pat pēdējām dienām un pāri tām. [..]” (Rainis 1983, 626).

Nevar noliegt marksisma popularitāti jaunstrāvniece vidū, tomēr to var izskaidrot citādāk nekā ar “komunistiskās partijas pirmsākumiem”. Tā, piemēram, analizējot Augusta Deglava daiļradi, pētniece raksta: “Tāpat kā daudzu citu laikabiedru, arī viņa [Augusta Deglava] izpratnē marksisma idejas bija viena no laikmeta kodiem un sociālās enerģijas vairotājām. Tās izplatījās lielākajās pilsētās, galvenokārt caur Jaunās strāvas kanāliem – mediju “Dienas Lapa”, sabiedriskajiem darbiniekiem, kultūras un literatūras personībām, tīklošanās vietām – jautājumu atbilžu vakaros, pulciņos. Piesaistes moments bija jaunās ideoloģijas pievēršanās jaunajai formācijai – kapitalismam, tā radītajām problēmām un jaunajai šķirai – strādniecībai un tās vienīgajai bagātībai – darbam, kā arī jautājumam, kur paliek smagā darba augļi, ja strādnieks saražo vairāk nekā patērē. [..]” (Genese-Plaude 2020, 641).

Latviešu intelektuāļi meklēja materiālo substanci, organizatorisko spēku, kas varētu īstenot idejas par sociālajām un nacionālajām pārmaiņām, un šādu spēku ieraudzīja pilsētās

strauji augošajā strādniecībā. Tomēr intelektuāļu priekšstati par strādniecību bija ļoti romantizēti un virspusēji, un galu galā jaunstrāvniece centieni adresātu nerasniedza. Citādi sakot, viņiem neizdevās strādniecības vidē izveidot pozitīvajai konspirācijai nepieciešamo savu ideju un vērtību komunicēšanas elementu – *agentūru*. Pēc Miķeļa Valtera domām, Jaunās strāvas reālisms izsīka, kustībai zaudējot plašāku garīgo perspektīvu, iestiegot tikai ikdienības saturā, kas nevar cilvēku pabarot garīgi un motivēt kopīgiem mērķiem. Valters ar nožēlu konstatē: “[..] jaunās strāvas priekšrindas nogrima pēc pirmiem cīņas panākumiem tādā pašā sastindzinošā pašdievināšanā, kādā bija dzīvojis vecais laikmets. [..] Viss, kas uzplauka šinī nospiestā gaisā, drīz vien arī novīta, – novīta mūsu jaunā kritika, novīta rakstniecība, novīta cilvēki, kas bija devuši spirtākās cerības. Garīgums izplūda liekulībā. [..] Kur nebij domu vai īstu jūtu, tur pietiek ar skanīgiem vārdiem un sekliem sociāliem motīviem” (Valters 2005, 225).

Dažādu faktoru dēļ izveidojusies nespēja mainīt sociālpolitisko sistēmu, arī toreiz latviešu intelektuāļus rosināja pievērsties ezotēriskiem sabiedrības pārveides līdzekļiem, kas raksturīgi konspiratīvitātei. Latviešu intelektuāļiem īpaši pievilcīga likās ideja par jauno cilvēku, kas ir atšķirīgs no Radīšanas teoloģijas skatījuma: “Raiņa mācībā pārklājās materiālisma, scientisma, sociālistiskā futūrisma un ateistiskās antropoloģijas virzieni, paturot prātā mērķi pilnveidot cilvēka iedabu, tā radot iecerēto “nākotnes stāvokli” (Ziedonis 1969, 287). Tādējādi latviešu nacionālās Atmosdas darbinieku pozitīvās konspirācijas centieni pamazām sāka savīties ar Rietumu ezotērisma tradīciju, radot konspiratīvitātes augsni.

2.2. *Fin-de-siècle* teurgiskā estētika

Kultūras gaisotni Eiropā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā raksturo tas, ka, “meklējot atbildi uz jautājumu, kāpēc Gara laikmets kavējas, 19. gadsimtā arvien populārāki kļūst vēstījumi par slepeno gudrību, kas tiekot glabāta noslēpumainās svētvietās. Apgaismotāju laikmeta cerība, ka pasauli glābs zināšanas, 19. gadsimtā piedzīvo transformāciju, ko nosaka jauna ideja: pasauli glābs slepenā gudrība, kas, pateicoties zinātnes progresam, beidzot tiks atklāta” (Stašulāne 2009, 27).⁴

⁴ Autore faktiski runā par konspiratīvitāti, kaut šis jēdziens tobrīd vēl nav ieviests akadēmiskajā apritē. Proti, šajā gadījumā – par ezotēriska un politikas interferenci kā raksturīgu gandrīz visai cilvēces vēsturei, norādot, ka tomēr 18. un 19. gadsimtā šis fenomēns ir izpaudies īpaši aktīvi. Gara laikmeta iestāšanās gaida agrīnie sociālisti, sākot ar Robertu Ovenu (Robert Owen, 1771–1858) un Pjēru Lerū (Pierre Leroux, 1797–1871), bet Bartelemi Prospērs Anfantēns (Barthélemy Prosper Enfantin, 1796–1864) cer sagaidīt Mesiju-Sievieti. Savukārt 1848. gada franču revolucionārs Alfons Luī Konstāns (Alphonse Louis Constant, 1810–1875), kas plaši pazīstams ar pseidonīmu Eliphā Lēvi, jauno pasludina par pozitīvu garīgo spēku, ko pārvērš revolūcijas simbolā. Viņš ir pārliecināts, ka 19. gadsimta otrajā pusē beidzot sāk piepildīties senie pravietojumi, un palīdz Napoleonam III gūt politiskās mesijas statusu (Stašulāne 2009, 27).

Krievijas impērijā divdesmitā gadsimta sākumā pēc ilgā pārtraukuma, kad valdība un Baznīca bija ierobežojusi un vajājusi citādgarīgumu, sākās ezotērikas uzplaukums, kad sāka darboties dažādu okulto skolu grupas un filiāles: “Mācības, prakses un šo grupu rituālus veidoja sinkrētiski un kombinēti elementi, kas tika aizgūti no Eiropas okultisma, brīvmūrniecības, martinisma un rožkrustisma, hinduisma, budisma, sūfisma, kā arī no ebreju kabalas (Burmistrov 2022). Faktiski tās visas bija senās, neoplatonismā sakņotās maģiskās teurgijas⁵ modernizētas prakses sazarotās krievu *fin-de-siècle* : “Teurgijas koncepts iedvesmoja krievu modernismu, un tas veicināja transformācijas estētiku” (Petzer 2013). Tik daudzām sabiedrības grupām cariskajā Krievijā, vēloties sociālpolitiskas pārmaiņas, pieaug ezotēriski meklējumi divos virzienos: cilvēka mainīšana ar transcendentālām transformācijas metodēm, tā veidojot “nākotnes stāvokli”, un ārējo, garīgās pasaules spēku iejaukšanās vēstures gaitā piesaukšanas prakses.

Latvijas kultūrvidē ieplūst Rietumu ezotērisma strāvas, kuras latviešu intelektuāļi pārņem gan no vācu, gan no krievu inteliģences vides, studējot un strādājot Maskavā un galvaspilsētā Sanktpēterburgā, lai izlūkotu sociālā kapitāla pieaudzēšanas perspektīvas un iedibinātu pazīšanās cariskās Krievijas ietekmīgajās aprindās. Joprojām ir ļoti maz informācijas par ezotērikas ideju ienākšanu Latvijā, raksta reliģijpētniece Anita Stašulāne, un var pat likties, ka šī problēma ir neatrisināma, jo trūkst dokumentāru pierādījumu, taču, pētot latviešu rakstnieku un dzejnieku biogrāfijas un analizējot viņu daiļradi, var izveidot mozaīku, kas ilustrē Rietumu ezotērikas klātbūtni Latvijas kultūrā: “[..] ir grūti iedomāties, ka topošie latviešu juristi, rakstnieki, mākslinieki un inženieri, kuri 20. gadsimta sākumā dzīvoja Sanktpēterburgā, nebūtu nonākuši saskarē ar krievu Sudraba laikmeta (1890–1914) kultūru, kas bija caurstrāvota ar visdažādākajām ezotērikas formām” (Stasulane 2019, 12).

Latviešu rakstnieki un mākslinieki pārņēma Rietumu ezotēriskās idejas, metaforas un simbolus, pat ja paši nebija aktīvi iesaistījušies ezotēriskās grupās. Tā, piemēram, rakstnieks Antons Austrīņš stāstā “Purmalas kumēdiņi” parāda spiritistu prakses pārzināšanu, turklāt rakstnieks visvairāk arī ir tulkojis krievu simbolistu prozu (Stasulane 2019, 15). Ir arī liecības par dzejnieka Kārļa Jēkabsona kontaktiem ar krievu simbolistiem (Vāvere 1997).

Šķiet, visplašākā masu ezotērisma prakse Krievijā ir spiritisms, kas bija saistīts ar krievu “nācijās misijas” atklāšanu eshatoloģiskā kontekstā, spiritisma seansos izsaucot kanonizētu

⁵ Gr. *Θεουργία* – no *θεός*, “dievība” un *ῥγία*, rituāls, svētdarbība, ziedošana. Vispāratzītais raksturojums ir, ka teurgija tiek īstenota, izmantojot rituālu darbību kopumu un dažādas formulas, lai panāktu dievību, garu, dēmonu darbību un no tiem iegūtu palīdzību, zināšanas vai materiālu labumu. Teurgiju raksturo vēlme pēc tiešas vīzijas, garīgo būtņu redzējuma. Teurgija ir citas realitātes radīšana, tāpēc, piemēram, Sudraba laikmeta simbolisti pievērsās dažādām ezotēriskām praksēm, lai savu mākslu pārvērstu citas realitātes radīšanas procesā.

svēto, kā, piemēram, Sarovas Serafīma, garu, kā arī dažādu vēsturisku personu garus, kuri, pēc spiritistu domām, iemiesoja krievu tautu un bija spējīgi iejaukties vēstures norisēs, ko raksturoja eshatoloģiska Austrumu un Rietumu pretstāvēšana. Tā, piemēram, Maskavas pulciņa biedri seansos izaicināja aizgājušo caru garus un noskaidroja, ka cilvēces vēsturē ir sācies jauns posms un galvenā loma šajā laikmetā tiek uzticēta Krievijai un tās valdniekiem, lai vestu uz visas pasaules transformāciju. Spiritisma popularitāti veicināja tā plašie un krāšņie apraksti literāros darbos⁶ (Panchenko 2015, 172).

Latviešu lasītājs varēja iepazīties ar spiritismu nelielā brošūrā (Veckaktiņš et al. 1899), bet ļoti īsā laikā šī okultā prakse jau bija izplatījusies plašās aprindās: “Par spiritismu tagad visās malās, gan pilsētā, gan uz laukiem, pie mums sāk spriest un fantazēt... visi pacelti kā spārnos. Laikraksti nevar vien beigt ziņot, ka tur un tur salasījies pulciņš spiritistu, kuru pulkā netrūkstot pat “izglītotu” vīru, kas notur savas sēdes, lai varētu ar nomirušo gariem sarunāties” (Austrums 1900).

Latviešu rakstnieku ciešie kontakti ar Jeļenas Blavatskas mācības piekritējiem Krievijā veicināja teozofijas ideju ienākšanu Latvijas kultūrvidē 20. gadsimta sākumā. Tā, piemēram, rakstnieks un dzejnieks Viktors Eglītis 1902. gadā strādāja kņazienes Marijas Teniševas Talaškino mākslas centrā, kur darbojās mākslinieku biedrība *Mir Iskusstva*: “Var apgalvot, ka Eglītis neizbēgami būtu saskāries ar teozofijas mācībām Teniševas vasaras rezidencē, jo Talaškino mākslas centrs bija arī teosofiski orientētu mākslinieku pulcēšanās vieta” (Stasulane 2019, 15). Tāpat 1906. gada februārī Eglītis viesojās simbolista Vjačeslava Ivanova “Torņa” (*Bašnja*) salonā (Stasulane 2019, 15).

Divdesmitā gadsimta sākumā, *fin-de-siècle* Krievijā ļoti populāra kļuva Fausta leģenda un jo īpaši Gētes dramatiskais tās atveidojums, “jo tā nodrošināja gatavu formu eksperimentiem ar “iejaukšanās” sižetiem. Padomju kontekstā šie eksperimenti sasniedza apogeju Bulgakova romānā “Meistars un Margarita” [...]” (Seifrid 2024, 49).

Savukārt latviešu dzejnieks Rainis turpina domu par “nākotnes cilvēku”, kas radīs “nākotnes stāvokli”, un 1897. gadā no cietuma viņš raksta Aspazijai: “Vajadzētu tagad tikt rakstītam “Faustam”, jo gētiskais jau top vecs.” Saulcerītes Vieses skatījumā Raiņa iecerētais varonis tiecas izprast “bezgalību un visu būtību” un skaidri formulē savu mākslinieka un

⁶ Autors raksta, visticamāk, ka 1880. gada Puškina jubilejas svinības, kas sakrita ar krievu spiritisma masveida izplatību, atstāja paliekoši ietekmi krievu dzīvē. Arī pirmie krievu spiritisti deva priekšroku saziņai ar Puškina garu. Var pieņemt, ka no šī laika krievu spiritismam bija savdabīga “literāra” un turklāt “puškiniska” ievirze. Pat ikdienas frazeoloģijā iesakņojās tādi izteicieni kā: “Kas tad to darīs, vai Puškins?”, “Nu, nezinu, prasi Puškinam” u. tml. Autors to nosauc par “Puškina neredzamās klātbūtnes izjūtu”, kas ir mantota no spiritisma prakšu popularitātes laika.

sabiedriska darbinieka principu, ne tikai “tagadnes darbus darīt”, bet aktīvi darboties jauna laikmeta formēšanā (Viese 1997).

Frīdriha Nīčes filozofiju Krievijā iepazīst 1892. gadā, kad krievu izdevumos par viņu sāk rakstīt, galvenokārt, lai parādītu, kādas dīvainas himēras rodas Rietumeiropas kultūrā. “Tā runāja Zaratustra” krievu tulkojums iznāk 1892. gadā un kļūst par krievu inteliģences rokasgrāmatu, un tagad Nīče, Berdjajeva vārdiem sakot, tiek uztverts kā “mistiķis un pravietis”. Nīčes filozofija darbojas arī ar cilvēka radikālu pārveidi, kas ir tuva V. Solovjova un Sudraba laikmeta simbolistu teurģijas centieniem: Nīče pēta cilvēka pārtapšanu par *Übermensch* jeb paštranscendējošu pārcilvēku (Buzhor et al 2021; Tsvetkov 2012, 288). Simbolisti tālāk attīsta filozofa Vladimira Solovjova ideju par cilvēces pārveidi ar “brīvās teurģijas” starpniecību, kas ir garīgi mākslinieciska jaunrade, “starojošs reliģisks darbs”, māksliniekam ekstātiski savienojoties ar dievišķo, kā iznākumā ir jāpārvar haoss, iznīcība, netaisnība, nāve un galu galā ļaunums. Visa cilvēces kā vēstures subjekta attīstība virzās uz pārveidošanos par apgarotu dievcilvēci. Simbols šajā procesā ir ontoloģisks vidutājs saziņā ar viņpasauli (Borisov 2020, 160).

20. gadsimta sākuma Latvijā vācu filozofs kļūst par latviešu literātu, mākslinieku un domātāju “viedokļu līderi”, jo Nīčes filozofija piepilda radošo intelektuāļu pašrefleksijas telpu, iezīmējot atbildes aprises jautājumam par to, kādam ir jābūt pašam mākslas darbu radītājam? Miķelis Valters raksturo Nīči kā romantisma autoru un tātad saskanīgu ar latviešu nacionālā romantisma apzīmogatās nacionālās Atmodas kustības autoru izjūtu un meklējumiem: “Ja mēs pārejas laikmetā satiekamies ar Nīčes idejām, tad tas labi saprotams. Taisni pie Nīčes var redzēt, kādā lielā mērā romantiskais individuālisms ir jūtu nemiers ar seklumu ikdienišķā, izmītā, par frāzi pārvērstā racionālismā. Tagadnes cilvēks slāpst pēc tiešu jūtu un sajūsmu dzīves, – tas viss liecina par krīzi, kuru tagadējā brīdī pārdzīvo cilvēce. Nīčes vārdos neizpaužas nekas cits kā šīs slāpes. Pārdzīvojamā krīze ir bez šaubām zīme, ka cilvēce nesaļūst, bet ka tā aug un nodziļinās. Bet augšana ir pat individuālā dzīvē savienota ar smagiem, bieži nospiedošiem stāvokļiem. Vai mūsu kritika jel reiz mēģinājusi šai parādībā iedziļināties, vai tā jel kad aptvērusi Nīčes garīgo dzīvi viņas visumā? Kamdēļ arī? Bija taču tik viegli atkārtojamas frāzes pie rokas” (Valters 2005).

Rakstniece Nora Ikstena uzskata, ka latviešu autoru darbos Nīči var ieraudzīt kā uzjundītāju, urdītāju, dumpinieku sabiedroto, kā jautātāju: “Viņi paši pa atšķirīgiem ceļiem tepat mājās nonāk pie jaunā sliekšņa ar stingru pārliecību par individualitātes (īpaši mākslinieka) brīvības nepieciešamību, kuras radīti taptu mākslas darbi, kas nekalpo ikdienas vajadzībām. [...] Nīčes klātesamība gadsimta sākuma latviešu literatūras pārtapšanā un

jauntapšanā ir acīm redzama un spēcīga – tulkotāju un skaidrotāju skaits ir liels un viņu vārdi – prominenti V. Eglītis, Plūdons, Rainis, R. Blaumanis, P. Zālīte, H. Eldgasts, J. Poruks, J. Akurāters, E. Virza” (Ikstena 1992).

Ar Nīčes idejām iepazīstas arī citu radošo profesiju pārstāvji, kas atrodas pastāvīgā domapmaiņā ar literātiem, piemēram, gleznotājs Janis Rozentāls un komponists Emīls Dārziņš. Dārziņš kritiskajās apcerēs uzsver garīgās realitātes un pārveidošanās, izaugsmes nozīmi tautas attīstībā: “Mūsu laiku latvietim vispārīgi trūkst garīgu ideālu. [..] Sevišķi tas jāsaka par latviešu pilsētu tā saucamo inteligenci. [..] „Necienība pret Garu” ir mūsu Rīgas lozungs. [..] Tātad tikai materiālisms – (nevis materiālisms kā līdzeklis, jo kā tāds viņš ir atzīstams, bet materiālisms kā pašmērķis) roku rokā ar filistrību, zem kura vārda es saprotu garīgu vienaldzību, mietpilsonisku pašapmierināšanos, var kavēt latvju tautu [..] tapt par ievērojamu mākslas tautu, t. i., par tautu, kas spējīga radīt iz sava vidus lielus darbiniekus mākslas laukā. [..] No mūsu pašu gribas tikai atkarāsies, vai Latvija ar laiku taps par kultūras centru, no kura izstaros kultūras gaisma uz visām pusēm, vai arī paliks par vienkāršu eksporta kantori [..]. Novērst pēdējo un panākt pirmo var tikai ar gara spēku” (cit. sk. Miķelsone 2008, 54).

Secinājumi

Apkopojot Latvijas piemēru analītiku, var izšķirt konspiratīvās paredzamības jeb potencialitātes trīs aspektus: 1) vairākas desmitgades norisinošos pirmās nacionālās Atmodas darbinieku pozitīvo konspirāciju, kuras mērķis ir padarīt latviešus par sociālpolitisku aktoru un veidot moderno latviešu nāciju; 2) Rietumu ezotērisma tradīcijas dažādu elementu pārņemšanu no vācu, bet jo īpaši no krievu inteligences vides un tās izplatību sabiedrībā; 3) izteikti individuālistisku orientāciju uz tāda jauna cilvēka veidošanu, kas radītu vēlamo “nākotnes stāvokli”, saistot to ar pašu nacionālās Atmodas autoru pašrefleksiju, kas nostiprina mākslinieka brīvības un savu uzdevumu izpratni šajā procesā.

Šķiet, pēdējais aspekts latviešu autorus raksturo kā Eiropas racionalitātes pārstāvjus atšķirībā no krievu inteligencei piemītošās sociālās iztēles projektu kaldināšanas, kas gan ir pat reliģiskuma vai citādgarīguma iekrāsoti (Agadzhanian et. al. 2020), taču atsvešināti no vēsturiskās realitātes un neļāva ieraudzīt tuvojošos 1917. gada katastrofu. 20. gadsimta pirmajā pusē latviešu nacionālās Atmodas kustība, izmantojot savdabīgu “pozitīvo konspirāciju” un par spīti ezotērisma ietekmei, sasniedz mērķi, ka 1918. gada 18. novembrī tiek nodibināta Latvijas Republika. Pēc otrreizējās padomju okupācijas gadiem sociālā fantazēšana arī Latvijā jau ir uzplēsusī degradētu augsni konspiratīvai, kurā savvērestību teorijas saplūst ar ezotērismu.

Izmantotie darbi:

- Agadzhanian, A., Razdyakonov, V.** (2020). *Sotsial'nyy dizayn kak forma religioznogo voobrazheniya*. [Социальное проектирование как вид религиозного воображения (по материалам из истории Русской мысли конца XIX – начала XX столетия)]. Moscow: Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration (RANEPA), Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education. DOI: 10.2139/ssrn.3860895
- Aspazija** (2005). Latviešu lirika dažādos laikmetos. *Ideju vēsture Latvijā. Jaunā strāva – 20. gs. sākums*. I daļa. Antoloģija. Sast. Ella Buceniece. Rīga: RaKa, 34.–36. lpp.
- Asprem, E., Dyrendal, A.** (2015). Conspiratoriality Reconsidered, How Surprising and How New is the Confluence of Spirituality and Conspiracy Theory? *Journal of Contemporary Religion*, 30 (3), 367–382. DOI: 10.1080/13537903.2015.1081339
- Asprem, E., Dyrendal, A.** (2018). Close Companions? Esotericism and Conspiracy Theories. In *Handbook of 2. Conspiracy Theory and Contemporary Religion*. Eds. Asbjørn Dyrendal, David G. Robertson, Egil Asprem. Brill, 207–233. DOI: 10.1163/9789004382022_011
- Asprem, E.** (2020). Esotericism. Preprint forthcoming in, SAGE *Encyclopedia of Sociology of Religion*, Adam Possamai & Anthony Blasi (eds.), 1–2. Pieejams: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1427404/FULLTEXT01.pdf>
- Austrums** (1900). Zinības un rakstniecības mēnešraksts. Nr. 5, maijā.
- Baker, S. A.** (2022). Health Influencers, How Wellness Culture and Web Culture Have Been Weaponised To Promote Conspiracy Theories and Far-Right Extremism During the COVID-19 Pandemic. *European Journal of Cultural Studies*, 25 (1), 3–24. DOI: 10.1177/13675494211062623
- Borisov, V. A.** (2020). Sovremennaya ikona. Izobreneniye traditsii. [Борисов В. А. (2020). Современная икона. Изобретение традиции. *Вестник церковного искусства и археологии*. № 1 (2). Сс. 155–173. DOI: 10.31802/2658-5111-2020-1-2-155-173
- Burmistrov, K.** (2022). Russian esotericism of the early twentieth century and Kabbalah. *Journal of Comparative Studies*. Daugavpils Universitāte, 15 (44), 102–123.
- Buzhor, Y. S.; Buzhor, V. I., Milyaeva, L. V.** (2021). “Theurgic Creativity” in Philosophical Conceptions of F. Nietzsche, Vl. Solovyov, and N. Berdyaev., *SHS Web of Conferences* 103, 01011 (2021) *Russian and Foreign Experience in the System of Humanities Education 2020*. DOI: 10.1051/shsconf/202110301011
- Celati, M.** (2020). *Conspiracy Literature in Early Renaissance Italy*. Historiography and Princely Ideology. Oxford UP, 2020.
- Červinskis, E.** (2022). Kārlis Balodis – taisnīgais latvietis ar utopista slavu. *Santa.lv*, Pieejams: <https://www.santa.lv/raksts/personibas/karlis-balodis--taisnigais-latvietis-ar-utopista-slavu-42855/> [25.10.2024.]
- Genese-Plaude, I.** (2020). Marksisma ideoloģija Augusta Deglava romānā “Jaunā pasaule”. Marxist Ideology in Augusts Deglavs’ Novel “The New World”. *Society. Integration. Education*. Proceedings of the International Scientific Conference. Volume V, May 22th–23th, 2020, 637–648.
- Ikstena, N.** (1992). Sastapšanās ar Neprātīgo. Fridrihs Nīče 20. gs. latviešu literatūras kontekstā. *Literatūra un Māksla*, Nr. 11 (27.03.) Pieejams: <https://periodika.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#issue:468082> [25.10.2024.]
- Isakov, S. G.** (1961). *Baltiyskiy vopros v rossiyskoy presse 1960-kh godov*. [С. Г. Исаков. *Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов*. Ученые записки Тартуского Государственного Университета. Тарту.
- Jolley, D., Mari, S., Douglas, K. M.** (2020). Consequences of Conspiracy Theories. In *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. Edited by Michael Butter, Peter Knight. Routledge, Lnd.

- Kaplan, J. S., Lööw H.** (eds.). (2002). *The Cultic Milieu, Oppositional Subcultures in an Age of Globalization*. Rowman&Littlefield.
- Kučinskis, S., SJ.** (1993). *Svētais Meinards Latvijas apustulis*. Rīga: Rīgas Garīgais Seminārs.
- Kudryashev, V. N.** (2017). Russko-nemetskoye protivostoaniye v Pribaltike v osveshchenii russkoy publitsistiki *vtoroy polovini XIX v.* [В.Н. Кудряшев. Русско-немецкое противостояние в Прибалтике в освещении русской публицистики второй половины XIX в. *Вестник Томского государственного университета. История*. № 46, с. 16]
- Mechner, B. F.** (1983). National Culture and Political Legitimacy, Herder and Rousseau. *Journal of the History of Ideas*, 44 (2), 231–253.
- Miķelšone, A.** (2008) Jāzeps Vītols un 20. gadsimta mūzikas jaunās vēsmas. *Mūzikas Akadēmijas Raksti* IV. Jāzeps Vītola Latvijas Mūzikas akadēmija, 51.–70. lpp.
- Panchenko A. A.** (2015). Russkiy spiritizm: kul'turnaya praktika i literaturnaya reprezentatsiya. [Панченко, Александр А. Русский спиритизм: культурная практика и литературная репрезентация. *Вестник культурологии*. № 4 (75). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aleksandr-a-panchenko-russkiy-spiritizm-kulturnaya-praktika-i-literaturnaya-representatsiya> [11.10.2015.]
- Parmigiani, G.** (2021). Magic and Politics, Conspirituality and COVID-19. *Journal of the American Academy of Religion*, 89 (2), 506–529. DOI: 10.1093/jaarel/lfab053
- Petzer, T.** (2013). Symbol and Theurgy: For Aesthetics of Transformation of Russian Modernism. *Poetica*, 45, 347–375.
- Puisāns, T.** (1995). *The Emerging Nation, The Path of Agonizing Development from Baltic Tribalism to Latvian Nationhood*. Riga: Center of Baltic-Nordic History and Political Studies.
- Rainis.** (1983). Jaunā strāva. Grām.: Rainis. *Kopotī raksti*. 18. sēj. Rīga: Zinātne.
- Rigby, S. H.** (2013). The Body Politic in the Social and Political Thought of Christine de Pizan (Unabridged Version). *Cahiers de recherches médiévales et humanistes* [En ligne], Varia, mis en ligne le 12 mars 2013, consulté le 10 juin 2024. DOI: 10.4000/erm.12965
- Schink, A.** (2020). Schattenzonen, Occulture und Conspirituality. In *Verschwörungstheorie und Konspiration. Medienkulturen im digitalen Zeitalter*. Springer VS, Wiesbaden. 2020. DOI: 10.1007/978-3-658-31689-1_7
- Seifrid, T.** (2024). Faust and the Medieval Roots of “Intervention”. *Staging the Absolute: Ritual in Russia’s Modern Era*. Toronto: University of Toronto Press, 49–80. DOI: 10.3138/9781487551810-006
- Stašulāne, A.** (2009). Ezotērisms un politika: teosofija. *Via Latgalica: humanitāro zinātņu žurnāls, Rēzeknes Tehnoloģiju Akadēmija*, Nr. 2, Rēzekne. 25.–38. lpp.
- Stasulane, A.** (2019). The Presence of Western Esotericism in Latvian Literature. *Forum for World Literature Studies*. 11 (1), 10–22.
- Stradiņš, J.** (1995). Garlība Merķeļa ‘Latvieši’ un mēs. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 183 (668).
- Tezaurs.** (2024). Sazvērestība. Pieejams: <https://tezaurs.lv/sazv%C4%93rest%C4%ABba:1> [25.10.2024.]
- Tsvetkov, A. V.** (2012). Reserpcija nicsheanskijh idei v Rosii na rubezhe XIX-XX vv. [Рецепция ницшеанских идей в России на рубеже XIX-XX вв. *Ярославский педагогический вестник*. № 4] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/retseptsiya-nitssheanskijh-idey-v-rossii-na-rubezhe-xix-xx-vv> [12.10.2024.]
- Valters, M.** (2005). Mūsu garīgā panīkšana, viņas sekas un jaunie pieplūdi. Grām.: *Ideju vēsture Latvijā*. Jaunā strāva – 20. gs. sākums. I daļa. Antoloģija. Sast. Ella Buceniece. Rīga: RaKa, 224.–227. lpp.
- Vāvere, V.** (1997). Latviešu literātu un krievu “Sudraba laikmeta” rakstnieku kontakti 20. gs. sākuma. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. A daļa. 1997.03.01.

- Veckaktiņš, J., Gailis, F.** (1899). *Zinības jaunākie pētīšanas panākumi par dvēseles nemirstību un mirušo satiksmes spēju ar dzīviem. Ar liecībām un ziņām par dzīvi viņpus kapa*. Sarakstījuši Veckaktiņš Jēkabs un Gaiļu Fricis, Ribinska, Jaroslavas guberņa, 1899. Autoru apgādībā drukāts Jelgavā, 1899. gadā.
- Viese, S.** (1997). Gētes un Raiņa “Fausts” latvieša gara dzīvī. *Latvijas Vēstnesis*. 23.09., Nr. 236/241. Pieejams: <https://www.vestnesis.lv/laidiens/1997/09/23/nr/236/241> [25.10.2024.]
- Ward, Ch., Voas, D.** (2011). The Emergence of Conspirituality, *Journal of Contemporary Religion*, 26 (1), 103–121, DOI: 10.1080/13537903.2011.539846
- White, R.** (2005). Herder, On the Ethics of Nationalism. *Humanitas*, 2005, 18 (1–2), 166–181.
- Zelče, V.** (2015). Rainis. Jaunā strāva un “Dienas Lapa”. Grām.: Daukste-Silasproģe, Inguna, Grīnuma, Gundega, Hausmanis, Viktors (red.). *Rainim 150. “Un rīts būs jāpieņem, lai kāds tas nāks”*. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts. 159.–167. lpp.
- Zelche, V.** (2019). *Mladolatishi*. [Зелче, Вита. Младолатыши]. В кн., Страдиньш, Янис (гл. ред.). *Латвия и латыши*. Сборник академических статей. Том II. Рига: Латвийская академия наук. Сс. 368–400].
- Ziedonis, A. Jr.** (1969). *The Religious Philosophy of Jānis Rainis Latvian Poet*. Waverly, IA, Latvju Grāmata.
- Zwierlein, C.** (2013). Security Politics and Conspiracy Theories in the Emerging European State System (15th/16th c.). *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 38 (1(143)), 65–95. <https://www.jstor.org/stable/23644491>

Māra Kiope

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

The Predictability of Conspirituality in Latvian Modernity at the Turn of the XIX–XX Centuries

Abstract

The article examines the revision of the neologism “conspirituality” introduced by Ward and Voas, adopting this approach as the methodological basis of the study. Namely, in Latvian *fin de siècle* and early 20th-century culture, one could not yet talk about conspirituality, but - in accordance with Asprem’s and Dyrendal’s position - about cultural contexts that form its possibility and predictability. The efforts of the first National Awakening, the “gods’ production” in national romanticism, the practices of Western esotericism, which Latvian intellectuals in St. Petersburg get to know in spiritualist circles, the cult of Nietzsche’s superman, etc. interact here. The predictability of conspirituality is hidden in this tangled network of other spiritual (compared to Christianity) currents in Latvia as well as in the “positive conspiracy” of national socio-political efforts, and their analysis provides what can be considered a genealogical prototype of conspirituality in Latvia. The article analyzes how, in union with imperialist Slavophilism, the collaborators of the Latvian First National Awakening played a positive conspiracy, hoping to occupy more and more places in the administration of the Russian tsarist state and decide a more favourable fate for the Latvians in the Baltics, overcoming the German influence and realizing their goals. It also reviews the impact of the mythology of national romanticism on the formation of Latvian identity and critically examines the stereotype of the Latvian “New Current” as a socialist movement; examines the influence of Nietzsche’s philosophy on the development of Latvian authors’ self-understanding in the process of societal transformation.

Summarizing the analysis of Latvian examples, three aspects of the predictability or potentiality of conspirituality can be distinguished: 1) the positive conspiracy of the activists of the first national Awakening, which had been going on for several decades, and the purpose of which was to make Latvians a socio-political actor and to build a modern Latvian nation; 2) the adoption of various elements of the Western esotericism tradition from the German, but especially from the environment of the Russian intelligentsia and its spread in Latvian society; 3) a distinctly individualistic orientation to the creation of a new human being who would create

the desired “future state”, connecting it with the self-reflection of the authors of the National Awakening, which strengthened the artist’s freedom and understanding of his tasks in this process. It seems that the last aspect characterizes Latvian authors as representatives of European rationality, in contrast to the forging of projects of social imagination inherent in the Russian intelligentsia, which is even coloured by religiosity or other spirituality but were alienated from historical reality and did not allow to grasp the approaching of 1917 disaster. In the first half of the 20th century, the Latvian National Awakening movement, using a peculiar “positive conspiracy” and despite the influence of esotericism, achieved its goal when the Republic of Latvia was established on November 18, 1918. After the years of the second Soviet occupation, social fantasizing in Latvia has already torn up the degraded soil for conspiratoriality, in which conspiracy theories merge with esotericism.

Keywords: conspiratoriality, Western esotericism, positive conspiracy, modernization of Latvian nation, genealogy of conspiratoriality in Latvia.

Solveiga Krūmiņa-Konkova

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Konspirualitātes vēsture Latvijā: Aleksandrs Balodis, viņa idejas un biedrības

Raksts izstrādāts projektā “Konspirualitātes ģenealoģija 20. gadsimta Latvijā” (GENOCON), ko finansē Latvijas Zinātnes padome Fundamentālo un lietišķo pētījumu projektu programmas ietvaros (Nr. lzp-2023/1-0142).

Aleksandrs Balodis un viņa dibinātās biedrības ir interesanta un nozīmīga parādība konspirualitātes (sazvērestības teoriju un garīgo kustību ideju saplūšanas) vēsturē Latvijā 20. gadsimta pirmajā pusē. Jau viņa dzīves stāstā ir tik daudz sazvērniekiem raksturīgas noslēpumainības, ka reizēm ir diezgan grūti izšķirt, kas šajā stāstā ir patiess. Savukārt viņa nozīmīgākajā grāmatā “Kosmozofija” aprakstītajā ezotēriskajā mācībā atrodamas samērā daudzas norādes uz sazvērestības teorijām.

Biogrāfija

Plašāk pazīstamo Aleksandra Baloža biogrāfiju ir uzrakstījis Jēkabs Daizis, Baloža domubiedrs un vēlākos gados arī radnieks. Tā publicēta Baloža grāmatas *Kosmosofija* 2010. gada izdevumā. Raksta autorei izdevies atrast arī Aleksandra Baloža paša rakstīto dzīvesstāstu, kas tapis Mīnhenē (ASV okupācijas zonā) 1948. gada 8. jūnijā un papildina viņa pieteikumu palīdzības saņemšanai un izceļošanai uz Franciju. Atsevišķus Baloža dzīves faktus bija iespējams precizēt, izmantojot Latvijas Valsts vēstures arhīva dokumentus.

Alberts Jānis (Aleksandrs) Balodis (pasē – Aleksandrs Balodis), pazīstams arī ar vārdiem Lauku-Dumbriņš un Jnigaes vai Inigaes, ir dzimis 1897. gada 12. jūnijā Rīgā Paula (krieviski Pāvila) Baloža un Edes (krieviski Edītes) Balodes, dzimušas Alunānes (Alunāns), ģimenē Rīgā, kristīts pareizticībā. Īsi pēc viņa dzimšanas ģimene pārceļas uz Krustpils apriņķa Kūku pagastu. Šī iemesla dēļ Daiža rakstītajā Baloža biogrāfijā nepareizi norādīts, ka Balodis dzimis pie Krustpils.

Autobiogrāfijā Balodis raksta, ka līdz 1914. gadam viņš palīdzējis vecākiem zemnieku saimniecībā un mācījies Jēkabpilī komercskolā (*Handelschule*) un 1914. gadā kopā ar vecākiem

devies uz Krieviju. Savukārt saskaņā ar Daiža versiju, viņš pēc pirmskolas pabeidzis ģimnāziju un iestājies karaskolā, kuru beidzot saņēmis virsnieka pakāpi. Baloža autobiogrāfijā šāda fakta nav. Viņš vienīgi norādījis, ka Krievijā 1915. gadā saņēmis vidusskolas (*Mittelschule*) beigšanas apliecību un tajā pašā 1915. gadā dienējis Krievijas armijā. Dienests armijā pieminēts arī Daiža aprakstā, turklāt Daizis norāda, ka Pirmo pasaules karu Balodis beidzis kapteiņa pakāpē un piedzīvojis arī “valsts apvērsumu Krievijā 1917. gadā” (Daizis 2010, 3).

Saskaņā ar Baloža autobiogrāfiju 1917. gadā viņš kopā ar Krievijas ekspedīcijas korpusu nonāk Francijā un no 1918. līdz 1920. gadam ir dienestā Franču leģionā. Šo faktu pieminējis arī Daizis. Taču Baloža autobiogrāfijā nav nekādu norāžu par viņa izlūkošanas darbu padomju Krievijā un to, ka Balodis, kā raksta Daizis, pēc Latvijas Republikas proklamēšanas bija sniedzis Francijas valstij informāciju, kas radīja “nepieciešamo atmosfēru”, lai Francija 1920. gada 26. janvārī atzītu Latviju *de iure* (Daizis 2010, 5).

Saskaņā ar Baloža rakstīto, 1920. gadā viņš atgriežas Latvijā, bet no 1922. gada līdz 1924. gadam studē filozofiju Sorbonnā. No 1924. gada viņš atkal dzīvo Latvijā un nodarbojas ar lauksaimniecību, tirdzniecību un žurnālistiku. Daiža aprakstā Sorbonnas periods nav pieminēts, tāpat kā Baloža nosauktās nodarbes. Tā vietā Daizis plaši apraksta Baloža nodarbošanos ar Baltijas valstu drošības un Baltijas valstu savienības izveides jautājumiem. Daizis uzsver, ka Balodis pēc Zigfrīda Annas Meierovica nāves bijis šīs savienības izveides ideoloģiskais vadītājs. Šo un arī Baloža grāmatas “Kosmosofija” iznākšanu 1935. gadā Daizis uzskata par iemesliem, kāpēc Balodim septiņu dienu laikā Latvija bijusi jāatstāj. Daizis arī piemin, ka Baloža grāmata tikusi konfiscēta un izņemta no apgrozības (Daizis 2010, 7). Tālāk Daizis raksta, ka Balodis no Latvijas devies uz Somiju, no kurienes pēc padomju okupācijas slepeni ieradies Latvijā, lai pagrīdē organizētu pretošanās kustību, kurā bija iesaistījušies arī vairāki Latvijas armijas vadītāji (Daizis 2010, 9). Kad sākušies organizācijas biedru aresti, Balodis ar baltvāciešu palīdzību izceļojis uz Vāciju, kur uzsācis militāro dienestu (Daizis 2010, 10).

Balodis savā autobiogrāfijā neko no Daiža aprakstītā nemiemin: nav izraidīšanas no Latvijas pēc 1935. gada un nav trimdas Somijā. Balodis tikai raksta, ka 1941. gada jūnijā, lai izvairītos no boļševiku vajāšanas, viņš devies uz Vāciju un atgriezies Latvijā tā paša gada decembrī. Iespējams, ka Balodim ir bijuši iemesli dažus savas dzīves notikumus “aizmirst”.

Tomēr daži fakti, kuri apstiprina Daiža rakstīto, atrodami 1940.–1941. gadā apcietināto Ernesta Birznieka, Elzas Sutas un vēl sešu Baloža domubiedru krimināllietā. Piemēram, Ernesta Birznieka pratināšanas protokolā lasāms, ka 1938.–1939. gadā Balodis dzīvojis Zviedrijā un Somijā (LVA 1940b, 24). Taču Birznieks pieminējis arī to, ka Balodis bijis Latvijā jau

1939. gadā (LVA 1940a, 15). Spriežot pēc krimināllietas materiāliem, Balodis Latviju pametis jau 1940. gadā.

1992. gadā vēsturnieks Indulis Ronis publicēja rakstu “Latvijas virsnieki Baigajā gadā”, kurā aprakstīja astoņu Latvijas armijas augstāko virsnieku iznīcināšanu. Rakstā Ronis atsaucas uz PSRS tautas aizsardzības komisariāta Trešās pārvaldes izmeklēšanas daļas lietas Nr. 129 (PSRS Centrālais VDK arhīvs, lieta R-3911,1., 3. sēj.) materiāliem.¹ Arī šajā lietā par vairāku Latvijas armijas augstāko virsnieku līdzdalību bruņotas sacelšanās pret padomju varu organizēšanā ir atrodama norāde, ka viens no šīs sacelšanās iniciatoriem bijis uz Vācijas aizbēgušais grāmatas *Kosmosofija* (Roņa rakstā – *Kosmofobija*) autors E. Balodis (Ronis 1992). Ronis bija izpētījis, ka E. Balodis patiesībā ir Emma Balode (Balodis), un tā bija viena no detaļām, kas stiprināja viņa pārliecību par to, ka virsniekiem izvirzītās apsūdzības balstījās uz falsificētiem izmeklēšanas materiāliem. Pie jautājuma par grāmatas autorību atgriezīsimies vēlāk. Šeit vienīgi norādīsim, ka grāmatas patiesais autors patiešām bija Aleksandrs Balodis. Tāpēc, iespējams, fakts, ka viņa vārds parādās Roņa atrastajā izmeklēšanas lietā, tomēr nebija pārpratums. Diemžēl Krievijas arhīvu dokumentus šobrīd pētīt nav iespējams, tāpēc Baloža loma Daiža un Roņa pieminētajos 1940.–1941. gada notikumos Latvijā pagaidām paliek nenoskaidrota.

Raksta autorei ticamāka šķiet versija, ka Daiža aprakstītā pretošanās kustība ir tā pati iepriekš pieminētā 1940. gada beigās apcietināto Baloža domubiedru grupa, kuras atbalstītāju vidū patiešām bija gan ģenerālis Vilis Spandegs, gan vairāki citi Latvijas armijas virsnieki (LVA 1940b, 26; 1941b, 34–35). Grupas dalībnieki aicināja uz garīgu pretošanos komunistiem un padomju okupācijas varai Latvijā, piemēram, izplatot garīga satura uzsaukumus, domubiedru vidū sauktus par klišejām (LVA 1941b, 35). Iespējams, ka tieši šī grupa minēta arī krimināllietā, uz kuru atsaucās Ronis.

No Baloža paša rakstītās autobiogrāfijas izriet, ka pēc atgriešanās Latvijā 1941. gada beigās viņš kopā ar ģimeni dzīvojis un strādājis savā zemnieku saimniecībā pie Rīgas (iespējams, Ilģuciemā, jo vairākos pirmskara dokumentos viņa dzīvesvietas adrese norādīta Buļļu iela 12). 1943. gadā viņu nosūtīja uz darbu Daugavpils Linu fabrikā (*Flachsfabrik*), kur viņš strādāja no 1943. gada jūnija līdz 1944. gada jūnijam, kad kopā ar ģimeni evakuējās uz Ventspili. Daizis šo Baloža dzīves posmu aprakstījis vienā teikumā, norādot, ka Balodis strādājis kādā uzņēmumā par direktoru. Iespējams, ka šis uzņēmums ir tā pati Baloža nosauktā Daugavpils Linu fabrika.

¹ Iespējams, ka te domāta ģenerāļa Roberta Kļaviņa (1885–1941) krimināllietā.

1944. gada jūnijā Balodis ar ģimeni devies uz Rīgu, pēc tam uz Ventspili, no kurienes ģimene devusies bēgļu gaitās vispirms uz Zviedriju, pēc tam uz Vāciju. Baloža autobiogrāfijā lasāms, ka no 1944. gada novembra līdz 1945. gada februārim viņš atradies iecelotāju nometnē (*Ausländerlager*) Sudetijā, Īzervaldē (*Iserwald*) pie Jablonecas (*Gablonz an der Neiße*). 1945. gada februārī viņš kopā ar ģimeni devies uz Bavāriju un pēc tam uz Holcheimu Dilingenas apgabalā (*Holzheim Kreis Dillingen*), kur atradies līdz ASV armijas atnākšanai. Pēc tam bijis Lauingenes bēgļu nometnē. Daiža versijā Balodis pēc iecelošanas Vācijā esot bijis “kādas rūpnīcas direktors”. Tiesa, Balodis šo faktu nav pieminējis. Tāpat nav pieminējis arī to, ka, kā raksta Daizis, viņš esot bijis Lauingenes nometnes “vadītājs un komandants” (Daizis 2010, 11).

Abās biogrāfijās pieminēta Baloža apcietināšana, kuru Balodis datējis ar 1946. gada jūniju. Ja Balodis kā iespējamo apcietināšanas iemeslu nosauc kādu denunciāciju par viņa bēgšanu uz Vāciju 1941. gada jūnijā, tad Daizis ar Baloža apcietināšanu saistītos notikumus apraksta daudz plašāk, norādot, ka, tāpat kā Baloža vajāšanu Latvijā 1930. gados, arī viņa apcietināšanu organizējuši masoni (Daizis 2010, 12–13).

Daizis savā Baloža dzīvesstāsta aprakstā pieminējis arī faktu, ka Balodis Dilingenā organizējis “trimdā pirmā latviešu laikraksta “Latviešu Vēstnesis” izdošanu, kura tirāža īsā laikā sasniedz 14000 eksemplāru” (Daizis 2010, 13). Te gan jāteic, ka “Latviešu Vēstneša” 1. numurā, kas iznāca Dilingenā 1945. gada 22. decembrī, norādīts, ka tā izdevējs un atbildīgais redaktors ir bijis Viktors Baltkājis (1908–1973). Baloža kā redakcijas kolēģijas locekļa vārds pirmo reizi parādās “Latviešu Vēstneša” 13. numurā, kas iznāca 1946. gada 16. februārī. Pēc šī datuma vairākos laikraksta numuros atrodami arī Baloža raksti, piemēram, “Emigrācijas jautājumi” laikraksta 26. numurā 1946. gada 3. aprīlī, “Kādai vajadzētu būt mūsu nostājai?” 34. un 35. numurā 1946. gada 4. un 8. maijā, “Tas mums jāapskata un jāpārkārtu pie sevis” 37. numurā 1946. gada 15. maijā un daži citi. Laikraksta pēdējais, 91. numurs, iznāca 1946. gada 23. novembrī. Nav skaidrs, vai šajā laikā Balodis vēl bijis saistīts ar šo izdevumu, jo kopš 24. augusta numura redkolēģijas sastāvs laikrakstā vairs netika norādīts. Viņa pēdējais raksts “Vai nu reiz sapratīsies?” publicēts laikraksta 77. numurā 1946. gada 2. oktobrī.

Par tālākajām Baloža dzīves gaitām varam spriest tikai no Daiža rakstītā un dažiem internetā atrodamajiem resursiem. Daizis raksta, ka 1949. gada 19. februārī Balodis kopā ar ģimeni lielākas bēgļu grupas sastāvā izceļojis uz Franciju un apmeties uz dzīvi Francijas dienvidrietumu daļā, netālu no robežas ar Spāniju (Daizis 2010, 14). Pēc autores rīcībā esošajām ziņām, Balodis dzīvojis Jaunakvitānijas reģiona Landas departamentā, Labenā, miris 1961. gada 23. septembrī 34 kilometrus attāļajā Daksā.

Latvijas Gara Zinātņu biedrība

Autores rīcībā nav ziņu, kad Balodis ir sācis interesēties par ezotēriskajām mācībām. To, ka interese bijusi tik nopietna, ka Balodis bijis gatavs dalīties ar to plašākā klausītāju lokā, liecina vairāki sludinājumi par viņa publiskajām lekcijām 1925. gada pavasarī. Piemēram, laikraksta *Latvijas Vēstnesis* nodaļā “Kulturelā un sabiedriskā dzīve” 3. aprīlī parādījās sludinājums, ka 5. aprīlī *Latvijas pareizticīgo atturības biedrībā* Balodis lasīs publisku lekciju “Reliģija un labklājība” (LV 1925, 3). 18. aprīlī šo ziņu pārpublicē laikraksts *Latvis* (Latvis 1925a). Savukārt 5. maijā Latvī publicēta ziņa, ka “ezoterists Aleksandrs Balods lasīs lekciju Lielās Ģildes zālē, ceturtdien, 7. maijā, plkst. 8 vak., par reliģiju, mistērijām, jogiem, faķīriem, spiriti[smu], hipnotismu, gaišredzību, maģisku spoguli, zīlniecību, burvību, vārdošanu, aizrādījumi, kā iegūt gribas spēku. Biļetes dabūjamas no 25–75 rbl. J. Rozes gr. veik.” (Latvis 1925b). Līdzīgs sludinājums publicēts arī *Rīgas Ziņās* 4. maijā.

1928. gadā Balodis par saviem līdzekļiem izdeva apjoma ziņā nelielu grāmatu “Reliģija un politika” krievu valodā. Kādu brīdi Balodis bijis saistīts ar Latvijas Parapsiholoģijas biedrības izdoto žurnālu *Zvani*. Žurnāla redaktore un biedrības dibinātāja un vadītāja bija Emma Apare (lietojusi arī vārdus Emma Aleksandra, Emma Sandra vai Aleksandra), ar kuru Balodis salaulājās 1930. gada 19. septembrī.

Arī Emmas Apares-Balodes (1897–1989) dzīvesstāstā ir daudz neskaidrību. Tomēr, kaut arī viņai paticis spēlēties ne tikai ar savu vārdu, bet arī ar citiem savas dzīves faktiem, par viņas interesēm un darbību Latvijas Parapsiholoģijas biedrībā ļauj spriest biedrības sapulču protokoli, raksti žurnālā “*Zvani*”, kā arī 1925. gadā publicētā grāmata “Okultisma mācība par cilvēka sastāvu un dzīvi pēc nāves” un vairākas citas neliela apjoma grāmatīņas. Latvijas Parapsiholoģijas biedrību Apare-Balode atstāja 1933. gadā biedrības iekšējo nesaskaņu dēļ. Šajā laikā viņas domu un darbības centrā jau bija cita – kopā ar vīru dibinātā *Latvijas Gara Zinātņu biedrība* (turpmāk LGZB).

Latvijas Gara Zinātņu biedrība pēc Rīgas apgabaltiesas reģistrācijas nodaļas lēmuma, uz statūtu pamata tika reģistrēta 1930. gada 24. septembrī (LGZB 1932a, 15). Balodis kļuva par pirmo biedrības priekšsēdētāju. Savukārt Emma Balode uzņēmās biedrības žurnāla *Vaiņags* izdošanu. Tā 1. numurs iznāca tā paša gada novembrī. Īsā laikā biedrība iemantoja popularitāti un apvienoja vairāk nekā 100 biedrus. Starp viņiem bija gleznotājs Hugo Grotuss (1884–1951), Franču liceja dabaszinātņu un ģeogrāfijas skolotājs, viens no pazīstamākajiem dievturiem Jānis Zaikovs (1903–1942), viņa sieva dzejniece Milda Zaikova (1907–1994). Kad 1933. gadā biedrība pieņēma lēmumu par krievu un vācu apakšnodaļu dibināšanu, vācu apakšnodaļas

dibināšana tika uzticēta slavenās Maikaparu dzimtas pārstāvei Nadeždai Žozefīnei Maikaparei (1885–?), bet krievu nodaļas organizēšanu uzņēmās Georgijs Tailovs (1914–2014), tolaik Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes students. Maikapare bija piederīga ne tikai slavenai rūpnieku dzimtai, bet spiritistu salonu apmeklētāju vidē bija pazīstama arī kā spēcīgs medijs. 1941. gada 15. februārī viņu apcietināja kā kontrrevolucionāras organizācijas dalībnieci un pretpadomju literatūras izplatītāju.

Sākotnēji biedrības mērķi bija “1) izpētīt un noskaidrot dažādas garīgas parādības; 2) iepazīties un noskaidrot garīgo likumu būtību; 3) iepazīt un noskaidrot senās Austrumu metafiziskās mācības; 4) attīstīt un iztirzāt dažādas psiholoģiskas parādības; 5) izpētīt un noskaidrot visas tās mācības, kuras ir sakarā ar garīgo sfēru parādībām” (LGZB 1932a, 10).

1932. gada 25. novembrī biedrības pilnsapulcē statūti tika mainīti un tajos jau norādīti citi mērķi: “1) sekot garīgās un materiālās zinātnes attīstībai; 2) pētīt un noskaidrot visas fiziskās, psihiskās, parapsichiskās un garīgās parādības, to likumus un būtību; 3) piegriezt cilvēces uzmanību zinātnei un tās atklājumiem vispārīgi un noskaidrot garīgo likumu nozīmi atsevišķu cilvēku un tautu dzīvē; 4) palīdzēt biedriem uzlabot savu garīgo un materiālo dzīvi, izveidojot to saskaņā ar garīgās un materiālās zinātnes iegūtajiem atklājumiem” (LGZB 1932a, 9).

Iespējams, ka grozījumi statūtos bija saistīti ar vairāku biedrības dibinātāju aiziešanu no biedrības 1932. gada pavasarī. Biedrības protokolos nav tiešu norāžu, kādi notikumi izraisīja šo aiziešanu. Par norisēm LGZB darbībā šajā periodā liecina tikai daži biedrības valdes sēžu protokoli. No tiem secināms, ka tieši Balodis bijis galvenais iniciators biedrības darbības virzienu un uzdevumu noteikšanā. Piemēram, 1932. gada 14. marta valdes sēdē formulēti trīs programmatiskie uzdevumi: 1) “jogisma, kabalisma, teosofijas un kristiānisma studijas; 2) iegūtās zināšanas tūlīt pielietojamas dzīvē un 3) izplatīt zināšanas tautā” (LGZB 1932b). Biedru uzdevums bija arī izkopt „...tagad novārtā esošos trīs individualitātes dvēseles stāvokļus: lūgšanu – saistītu ar dziļu pazemību; disciplīnu – saistītu ar pilnīgu padošanos uzstādītā mehānisma prasībām; intīmās attiecības – pilnīgi brīvu izturēšanos – ievērojot vecākumu” (LGZB 1932b).

1933. gada 12. jūlija valdes sēdē Balodis uzņēmās veicināt LGZB ideju izplatību *Psihiskās pētīšanas biedrības (Gesellschaft für Psychische Forschung)* pasākumos (LGZB 1933a). Šī biedrība darbojās galvenokārt vācbaltiešu vidē, tās vadītājs bija Karls Johans Blahers (*Karl Johann von Blacher*, 1867–1939), ķīmiķis, Rīgas Politehniskā institūta un no 1920. gada – Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultātes profesors. Biedrība pievērsās galvenokārt parapsiholoģijas problēmām un tajā darbojās praktiskā okultisma sekcija. Kopš 1924. gada Karls Blahers bija starptautiskās *Metapsihiskās pētīšanas biedrības (Gesellschaft für*

metapsychische Forschung) Latvijas komitejas biedrs un piedalījās dažādās parapsiholoģijas pētniecībai veltītajās starptautiskajās konferencēs. 1927. gadā Psihiskās pētīšanas biedrība sāka izdot žurnālu *Seelenprobleme* (Dvēseļu problēmas).

Jāsaka gan, ka iepriekš minēto uzdevumu veicināt sadarbību ar Psihiskās pētīšanas biedrību Balodis veica īsu brīdi, jo, kā lasāms LGZB valdes sēdes 1933. gada 26. oktobra protokolā, Aleksandrs un Emma Baloži pēc pašu vēlēšanās no biedrības izstājās (LGZB 1933b). Tiesa, saskaņā ar 1934. gada 7. jūlija protokolu pēc neilgas prombūtnes Baloži biedrībā un arī tās vadībā atgriezās un bija tās biedri līdz 1936. gada 7. janvārim, kad biedrība pašlikvidējās (LGZB 1936).

1933. gada 26. oktobra sēdes protokolā nav minēti iemesli, kāpēc Baloži izvēlējās aiziet no LGZB. No šodienas skata raugoties, noteicošais aiziešanas iemesls bija tas, ka ap šo laiku Balodis nopietni pievērsās savas kosmosofijas mācības izstrādāšanai. Vairākas šīs mācības pamatidejas viņš jau iepriekš popularizēja publiskajās lekcijās, taču tieši 1933. gada rudens bija laiks, kad viņš pievērsa visu uzmanību šīs mācības detalizētam izklāstam plašākai sabiedrībai. Mācības popularizēšanas nolūkos viņš nodibināja jaunu biedrību, kaut arī pats aktīvi tās darba organizēšanā nepiedalījās.

Kosmosofijas zinātņu veicināšanas biedrība Latvijā

Jaunā biedrība tika reģistrēta 1933. gada 19. decembrī. Tās sākotnējais nosaukums bija *Kosmosofijas zinātņu veicināšanas biedrība Latvijā*, un pirmā dibinātāju pilnsapulce notika 1933. gada Ziemassvētkos, 24. decembrī (KZVBL 1933a). Jau pēc dažām dienām, 28. decembrī, dibinātāji pulcējās vēlreiz, lai lemtu par biedrības nosaukuma maiņu. Labskanības dēļ tika lemts, ka biedrība varētu saukties par “Kosmosofijas biedrību” vai “Kosmosofijas biedrību Latvijā” (KZVBL 1933b), taču oficiāli šis jaunais nosaukums tā arī netika apstiprināts. Dienu vēlāk jaunievēlētā valde nolēma veidot praktiskā okultisma sekciju (KZVBL 1933c), kuras vadīšanu uzticēja vācietim Edgaram Krikmeijeram (*Edgar Krickmeyer*, 1900–?), izdevuma filatēlistiem “Latfīl” atbildīgajam redaktoram. Otrā pasaules kara sākumā Krikmeijers kā vācbaltietis izceļoja uz Vāciju, kur Lejassaksijā, Getingenē, atvēra filatēlijas veikalu, kas, nosaukts viņa vārdā, pastāv arī mūsdienās.

KZVBL dokumenti rāda, ka tās darbā aktīvi piedalījušies daudzi LGZB biedri un vairāki no tiem ieņēmuši amatus arī KZVBL valdē. Tāpat dokumenti liecina, ka biedrības galvenais uzdevums patiešām ir bijis Baloža ideju popularizācija, jo dokumentos fiksētas Baloža slēgto priekšlasījumu tēmas, kas saistītas lielākoties ar viņa teosofijas mācību. Tādējādi dokumentāli apstiprinās fakts, uz kuru Balodis norāda iepriekšminētās grāmatas *Kosmosofija* jeb, precīzāk,

Joga Jnigaes Noimantagara mācība Kosmosofija pēcvārdā: abas biedrības tikušas dibinātas kosmosofijas ideju izplatīšanai pirms šo ideju publicēšanas grāmatā. LGZB tā “virzīta tieši latviskā garā un tērpta latviskā kultūrā”, savukārt KZVBL – “piemērojoties krievu un vācu gara kultūrām” (Balodis 1935, 462).

1935. gada 7. martā, kad grāmata jau bija uzrakstīta, KZVBL nolēma uzsākt sarunas ar LGZB par abu biedrību apvienošanu (KZVBL 1935), taču jau 16. maijā Iekšlietu ministrijā tiks nolemts biedrību likvidēt. Vēl kādu brīdi apvienošanās process turpinājās: par to liecina LGZB valdes iesniegums-lūgums Rīgas prefektam atļaut LGZB un KZVBL kopīgu valdes sēdi 1935. gada jūlijā, lai “galīgi izņemtu jautājumu par biedrību iespējamu apvienošanu” (LGZB 1935a). Tomēr, kā lasāms 1935. gada 25. jūlijā notikušās LGZB valdes sēdes protokolā (LGZB 1935b), jautājums par apvienošanu tika atlikts, bet jau tā paša gada 12. oktobrī Iekšlietu ministrijā pieņēma lēmumu uzdot likvidēties arī LGZB.

Tomēr arī pēc biedrību likvidācijas daļa KZVBL bijušo dalībnieku turpina pulcēties nelegāli, 1936. gadā izveidojot pagrīdes organizāciju *Inriosofija jeb Inrija*², kuras vadītājus un aktīvākos biedrus Ernestu un Kārli Birzniekus, Ivaru Brandu-Branševicu, Kārlis Dēlandu, Miķeli Daizi, Leontīni-Annu Ozoliņu-Ozolu un Elzu Sutu arestēja 1940. gada 5. decembrī, un Nadeždu Žozefīni Maikaparū un Jeļizavetu (Elizabeti) Sokolovu Semečkinu – 1941. gada 17. februārī (LVA 1941c, 38). Par piedalīšanos kontrrevolucionāras organizācijas darbībā viņiem piesprieda 10 gadus labošanas darbu iestādē saskaņā ar KPFSR Kriminālkodeksa 58¹⁰. un 58¹¹. pantu.

Īsi par Baloža *Kosmosofiju*

Zem 1935. gadā izdotās grāmatas virsraksta lasāms īss paskaidrojums, ka grāmata ir “atreferējumi iz otrā lekciju cikla: Dievs, pasaule un cilvēka stāvoklis tanī”. Ja salīdzina izdevuma saturu ar Baloža KZVBL lekciju tēmām, tad šis paskaidrojums neizraisa šaubas. Turklāt tas arī skaidri pasaka, kāpēc kā grāmatas autore minēta Emma Balodis. Pastāv versija, ka Emma ir norādīta kā grāmatas autore, lai slēptu īsto grāmatas autoru un pasargātu viņu no iespējamām politiskām vajāšanām (šeit jāatgriežas pie Daiža publiskotā Baloža dzīvesstāsta). Taču patiesībā nekāda slēpšana jau nav notikusi. Saskaņā ar paskaidrojumu Emma Balode (Balodis) ir bijusi tā, kas atreferējusi Aleksandra Baloža, kurš identificējis sevi ar jogu Jnigaesu Noimantagaru, lekcijas. Turklāt viņa ir tulkojusi lekcijas latviešu valodā, jo, kā redzams no KZVBL arhīva

² Organizācijas nosaukums veidots no abreviatūras INRI – Jēzus no Nācaretes, jūdu ķēniņš (latīņu *Jesus Nazarenus Rex Judaeorum*).

dokumentos atrodamajiem Baloža slēgto lekciju tēmu sarakstiem, viņš tās lasījis lielākoties krievu valodā. Ja salīdzina Kosmosofijas tekstu ar Emmas Balodes rakstiem “Zvanos” un “Vaiņagā”, kā arī ar tiem viņas publicētajās brošūrās, Kosmosofijas tekstā diezgan skaidri var samantīt viņas līdzautorību. Tādējādi varētu teikt, ka Kosmosofijai patiesībā ir divi autori – Jnigaes Noimantagars *alias* Aleksandrs Balodis, kurš izstāstījis savu mācību lekcijās, un Emma Balode, kura šīs lekcijas “atreferējusi”, tulkojot vai varbūt izmantojot lekciju gatavošanas gaitā tapušus pierakstus latviešu valodā un, būdama pēc izglītības filoloģe, tās literāri apstrādājusi. Arī 1937. gadā iznākušajā izdevumā vācu valodā kā autore norādīta Emma Balodis, taču jau atkārtotos izdevumos (1981, 2010) autors ir Aleksandrs Balodis.

Tomēr pilnīgi iespējams, ka Kosmosofija ir ne tikai Aleksandra un Emmas Baložu kopdarbs. Tā, piemēram, Kārlis Birznieks noprotināšanā 1941. gada 29. janvārī atzinās, ka viņš ir uzrakstījis šīs grāmatas priekšvārdu un ir arī noslēdzošās nodaļas “Latvijas gars” autors (LVA 1941d, 57).

Ziņas par grāmatas iekļaušanu aizliegto grāmatu sarakstā 1935. gadā vēl jāpārbauda, kaut gan šis apgalvojums šķiet aplams, jo, diez vai aizliegta grāmata tiktu norādīta, piemēram, Valsts bibliotēkas 1936. gada biļetenā (Valsts Bibliotēkas Biļetens 1936, 390). Tiesa, Ernests Birznieks pratināšanā ir pieminējis, ka pēc KZVBL slēgšanas grāmatu nācies izplatīt nelegāli (LVA 1941a, 31). Ir zināms, ka Kosmosofiju, tāpat kā daudzus citus līdzīga satura izdevumus, aizliegto un no apgrozības izņemamo grāmatu sarakstā iekļāva padomju okupācijas vara 1941. gadā (Aizliegto grāmatu un brošūru saraksts 1941, 5).

Grāmatas “Priekšvārdā” skaidrots, ka “kosmosofija ir mācība par Dievu, pasauli un visu, kas tajā atrodas” (Balodis 1935, 9). Jādomā, ka, grāmatas nosaukumu izvēloties, Balodis iedvesmojies no antropozofijas pamatlicēja Rūdolfa Šteinera grāmatas *Anthroposophie als Kosmosophie. Wesenszüge des Menschen im irdischen und kosmischen Bereich* (Antropozofija kā kosmosofija. Cilvēku iezīmes zemes un kosmiskajā jomā), kura iznāca 1921. gadā un droši vien tika lasīta arī Latvijā. Kaut arī Balodis savu mācību raksturo kā unikālu, tomēr tā veidojusies Šteinera ideju ietekmē, un uz to norāda arī grāmatas tematika. Līdzīgi Šteinera arī Balodis savai mācībai piešķīris praktisku ievirzi, raksturojot to kā “praktiski okulto ceļu”. Savukārt grāmatas 1. nodaļā, kas veltīta aurām, var atrast netiešas norādes uz agrīno Šteinera darbu *Theosophie: Einführung in übersinnliche Welterkenntnis und Menschenbestimmung* (Teozofija. Ievads virsjūtīgā pasaules izziņāšanā un cilvēka uzdevums), kas tapis laikā, kad Šteiners vēl darbojās Teozofijas biedrībā: grāmatas 1. izdevums nāca klajā 1904. gadā, tas ir, divus gadus pēc Teozofijas biedrības Vācijas nodaļas nodibināšanas, un viens no grāmatas uzdevumiem bija iepazīstināt vācu sabiedrību ar teozofijas pamatidejām. Grāmatas trešās daļas noslēdzošajā nodaļā Šteiners aprakstījis teozofijas idejas par aurām. Balodis faktiski ir

ietekmējies no šī apraksta, raksturojot auras kā “domu un jūtu izstarojumus”, kur auras krāsa ir jūtu izstarojums, bet forma – domu izstarojums. Šteiners aprakstījis arī auru krāsas, auru mijiedarbības piemērus, auru pārņemšanu uz priekšmetiem, kā arī to, ko Balodis nosaucis par “auru klišejom” – “domu un jūtu enerģijas kompleksus”. Interesanti, ka Baloža auru un to klišeju apraksts ir daudz detalizētāks un plašāks par Šteinera publicēto. Iespējams, ka Balodim bijuši arī citi iedvesmas avoti, taču tikpat labi varam pieņemt, ka daudz kas viņa aprakstā ir paša izdomāts, jo Baloža laikabiedri bija pārliecināti, ka Balodis ne tikai pats redzējis citu cilvēku auras, bet spējis tās arī ietekmēt.

Savā grāmatā Balodis pievērsies arī egregoriem – “organizatoriskas kopības auriskajam saturam, attēlam, uzbūvei” (Balodis 1935, 86). Saskaņā ar Baloža teikto, egregors ir specifiska aura, kas rodas no atsevišķas indivīdu grupas kolektīvajām domām un emocijām. Piemēram, “visu to dzīvo būtņu apvienība, kas lieto savai dzīvei kristīgās mācības klišejas, Kristus idejisko enerģiju, ir kristīgais egregors” (Balodis 1935, 88–89). Egregora jēdziens tika lietots, kaut samērā reti, teozofijā, taču biežāk to izmantoja franču okultistu pulciņos. Varam pieņemt, ka interese par šo jēdzienu Balodim radusies, mācoties Sorbonnas Universitātē.

Baloža skatījumā uz egregoru būtiski ir tas, ka viņš egregora darbību sasaistīja ar vadonības ideju, jo, viņaprāt, egregora, kura uzbūve ir hierarhiska, virsotnē vienmēr ir vadonis – “auriskais mezgla punkts”. Balodis uzsvēra, ka egregoru kārtību un spēku nosaka vadoņa personība (Balodis 1935, 92–98). Balodim un viņa sekotājiem vadonis nebija tikai abstrakta personība. Grāmatas noslēdzošajā nodaļā “Latvijas gars”, skaidrojot, kas ir Latvija, Balodis uzsvēra, ka tā ir “pirmā tauta, kas mīlēs savus vadoņus” (Balodis 1935, 422). Tūlīt pēc 1934. gada 15. maija KZVBL nosūtīja telegrammu Kārlim Ulmanim: “A. god. VADONI! Mazs Kosmosofijas Zinātņu Veicināšanas Biedrības pulciņš apliecina Jums savu prieku, padevību un vissirsnīgāko atbalstu Jūsu lielā darbā. Lai Dievs Jūs svētī!” (KZVBL 1934). Līdzīgi doma izskanēja arī *Kosmosofijā*: “Ko mūsu vadonis Kārlis Ulmanis māca, ko viņš saka, raksta un dara? Vai tā nav auras tīrīšana? Indijas jogi un mūsu ticīgie tīra savas apkārtnes auru, mūsu vadonis pūlas gar Latvijas tērpu. Vai tā nav topošās Latvijas idejas briedināšana? Mūsu goda pienākums šīs pūles atvieglot! Mūsu laime tās saprast un piepildīt” (Balodis 1935, 423). Topošā Latvija Balodim bija jaunā Hellāda, taču viņš uzsvēra, ka tās uzcelšana nebūs viegla, jo viņš saredzēja Latvijai apkārt naidīgus egregorus ar melnu auru. Par vienu no šādiem egregoriem, komunismu, Balodis rakstīja: “Tur, liekas, ir viss: nākotnes solījums, sava bezdievju reliģija, darba rosme, vispārēja taisnība. Ģeometriski vienkāršota pasaule, nesaprotamos imagināros lielumus vienkārši atmet, noliedz to esamību. Ģeniāli vienkārša izeja! Ērta izvairīšanās no savas garīgās attīstības pienākuma, cilvēces labošana bez cilvēku pārveidošanas. Māksla, kas

apņemas salikt melnas bumbiņas tā, lai rastos balta kaudzīte!” Balodis 1935, 439). Balodis brīdināja par briesmām, kas slēpjas aiz Latvijas austrumu robežas, un viņa vārdi izrādījās pravietiski.

Noslēgums. Baloža idejas un konspiratīvā

Baloža paustās idejas un to popularizāciju viņa dibinātajās biedrībās var skatīt kā konspiratīvās vēstures piemērus vairāku iemeslu dēļ. Analizējot konspiratīvās, tas ir, dažādu garīgo ideju un sazvērestības teoriju saplūšanas, gadījumus, redzams, ka tajos bieži uzsvērtā grandioza kosmiska cīņa starp labo un ļauno, kur labais var uzvarēt, tikai pateicoties slepenām zināšanām vai atklājot iepriekš slēptu patiesību. Savukārt, lai uzvarētu šajās cīņās, var tikt adaptētas un izmantotas teurgiskas prakses, Tieši par to ir arī Baloža Kosmosofija.

Zinātniskajā literatūrā (skat.: Beres, Remski, Walker 2023; Aspren, Dyrendal 2018 u. c.) aprakstītos konspiratīvās gadījumus raksturo balstīšanās uz ezotēriskām un okultām tradīcijām, integrējot tajās arī, piemēram, mācības par aurām un/vai egregoriem. Šo gadījumu centrā ir personīga garīga pilnveidošanās, dziedināšana un slēptu vai bieži slepenu varas struktūru apspiestu patiesību atklāšana, kas var notikt, veicot, piemēram, manipulācijas ar dažādi skaidrotām enerģijām (Baloža praktiski okultajā praksē – teurgija kā auru klišeju attīrīšana). Saskaņā ar Baloža skaidrojumiem, izmantojot garīgo vai enerģētisko jutīgumu un redzot auras, ir iespējams saredzēt arī cilvēka tumšos nodomus, tas ir, atklāt sazvērestības un pasargāt sevi no to negatīvas ietekmes. Savukārt, viņa egregora jēdziena lietojums un stāsts par egregoru veidošanos un darbību, to atkarību no vadoņa spēka vai, gluži otrādi, vājuma, ne tikai metaforiski skaidro to, kā elites grupas saglabā varu, izmantojot kolektīvu gribu vai psihisku ietekmi. Tikpat labi Baloža mācība ir izmantojama, lai parādītu, ka arī sazvērestības teorijas, kas ir kolektīvas garīgās konstrukcijas un kas iegūst spēku, pateicoties savu piekritēju ticībai un uzmanībai, var darboties kā egregori.

Baloža ideju izpēte konspiratīvās vēstures kontekstā palīdz ne tikai labāk izprast Baloža skatījuma sinkrētisko raksturu, bet arī izvērtēt to kā specifisku atbildi uz 1930. gados Latvijas sabiedrībā pieaugošajām bažām un nedrošību par nākotni, kuras veicināja iekšpolitiskā spriedze un bīstamas ģeopolitiskas izmaiņas otrpus robežām. Taču arī mūsdienās *New Age* un citu tā saukto garīgo kustību adepti, atkārtojot, radot un skaidrojot dažādas sazvērestības teorijas, izmanto mācības par aurām, kā arī apmāca, kā “strādāt ar tām”. Savukārt Baloža egregoru jēdziena skaidrojumu var attiecināt uz mūsdienu konspiratīvās kolektīvajām ticības sistēmām, kur kopīgi stāsti un ideoloģijas rada kolektīvu domu formu, kas ietekmē un

pastiprina tās piekritēju uzskatus un uztveri un kalpo kā specifisks aizsardzības mehānisms krīzes situācijās.

Izmantotie darbi:

- Aizliegto grāmatu un brošūru saraksts** (1941). *Aizliegto grāmatu un brošūru saraksts Nr. 1*. Rīga: VAPP, 3.–91. lpp.
- Asprem, E., Dyrendal, A.** (2018). Close Companions? Esotericism and Conspiracy Theories. *Brill Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion*. Brill, 207–233.
- Balodis, E.** (1935). *Joga Jnigaes Noimantagara mācība Kosmosofija*. Rīga: autora izdevums.
- Beres, D., Remski, M., Walker, J.** (2023). *Conspiratoriness: How New Age Conspiracy Theories Became a Health Threat*. New York: Public Affairs.
- Daizis, J.** (2010). Jēkabs Daizis par autoru. Aleksandrs P. Balodis. *Kosmozofija: Dievs, pasaule un cilvēka stāvoklis tanī: mācība*. Labots, precizēts, mainīts un papildināts izdevums. Rīga: Biedrība “Latvietis”, 3.–14. lpp.
- KZVBL** (1933a). KZVBL pilnsapulces protokols Nr. 1. LVVA, f. 1826, a. 1., l. 500, 1. lp.
- KZVBL** (1933b). KZVBL pilnsapulces protokols Nr. 2. LVVA, f. 1826, a. 1., l. 500, 2. lp.
- KZVBL** (1933c). KZVBL valdes protokols Nr. 3. LVVA, f. 1826, a. 1., l. 499, 2. lp.
- KZVBL** (1934). Telegramma K. Ulmanim. LVVA, f. 1826, a. 1., l. 504, 17. lp.
- KZVBL** (1935). KZVBL valdes protokols Nr. 12. LVVA, f. 1826, a. 1., l. 499, 8. lp.
- Latvis** (1925a). *Latvis*, Nr. 1066, 18.04., 7. lpp.
- Latvis** (1925b). Ezoterists Aleksandrs Balods. *Latvis*, Nr. 1079, 05.05., 7. lpp.
- LGZB** (1932a). LGZB statūti. LVVA, f. 1826, a. 1., l. 569, 10.–15. lp.
- LGZB** (1932b). LGZB valdes sēdes protokols Nr. 5. LVVA, f. 1826, a. 1., l. 570, 2. lp.
- LGZB** (1933a). LGZB valdes sēdes protokols Nr. 29. LVVA, f. 1826, a. 1., l. 570, 9. lp.
- LGZB** (1933b). LGZB valdes sēdes protokols Nr. 33. LVVA, f. 1826, a. 1., l. 570, 11. lp.
- LGZB** (1935a). Noraksts no iesnieguma Rīgas prefektam, 1935. g. 25. jūlijs. LVVA, f. 1826, a. 1, l. 577, 5. lp.
- LGZB** (1935b). LGZB valdes sēdes protokols Nr. 39. LVVA, f. 1826, a. 1., l. 570, 16. lp.
- LGZB** (1936). LGZB valdes sēdes protokols Nr. 42. LVVA, f. 1826, a. 1., l. 570, 18. lp.
- LV** (1925). Kulturelā un sabiedriskā dzīve. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 76, 03.04., 3. lpp.
- LVA** (1940b). Ernesta Birznieka iztaujas protokols 1940. gada 6. decembrī. LVA, f. 1986, a.1., l. 6859, 13.–15. lpp.
- LVA** (1940b). Ernesta Birznieka iztaujas protokols 1940. gada 30. decembrī. LVA, f. 1986, a.1., l. 6859, 24.–26. lpp.
- LVA** (1941a). Ernesta Birznieka iztaujas protokols 1941. gada 13. maijā. LVA, f. 1986, a.1., l. 6859, 31.–32. lpp.
- LVA** (1941b). Ernesta Birznieka iztaujas protokols 1941. gada 5. jūnijā. LVA, f. 1986, a.1., l. 6859, 34.–36. lp.
- LVA** (1941c). 1941. gada 9. maija lēmums. Uzraudzības lieta Nr. 1327. LVA, f. 1986, a.1., l. 6859, 34.–38. lpp.
- LVA** (1941d). Kārļa Birznieka iztaujas protokols 1941. gada 29.janvārī. LVA, f. 1986, a.1., l. 6859, 57. lpp.
- Ronis, I.** (1992). Latvijas virsnieki Baigajā gadā. *Diena*, Nr. 17, 25.01., 11. lpp.
- Valsts Bibliotēkas Biļetens** (1936). Valsts Bibliotēkas biļetenā 1936. gadā ievietoto Grāmatu aprakstu alfabētiskais autoru un darba nosaukumu rādītājs. *Valsts Bibliotēkas Biļetens*, Nr. 24–27, 01.12., 389.–452. lpp.

Solveiga Krumina-Konkova

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

Aleksandrs Balodis, His Ideas and Societies

Abstract

One of the most significant periods in the history of *conspirituality* – the fusion of conspiracy theories with *New Age* ideas and practices – was the interwar period of the 20th century in Latvia. During this time, various Eastern spiritual movements, Theosophy and Anthroposophy, gained popularity within Latvian society. Several organisations began systematically disseminating these ideas in the latter half of the 1920s. These associations, which attracted intriguing personalities, gained influence among the educated public of the era. This article examines the history of two such organisations – the Latvian Spiritual Sciences Society and the Latvian Cosmology Science Promotion Society – and the personality and ideas of their founder, Aleksandrs Balodis (1897–1961).

The first part of the article focuses on Aleksandrs Balodis's biography. His life story is imbued with a level of mystery characteristic of conspirators, making it challenging at times to discern truth from myth. In his most significant book, *Cosmosophy*, which reflects the influence of Anthroposophy and various esoteric teachings, numerous references to conspiracy theories can be found.

The most widely known biography of Aleksandrs Balodis was written by Jēkabs Daizis, Balodis's colleague and later the son-in-law. This biography was published in the 2010 edition of Balodis's book *Cosmosophy*. However, the author of this article has also discovered an autobiographical account written by Balodis himself on June 8, 1948, in Munich. This account supplements his application for aid and emigration to France. Additionally, certain aspects of Balodis's life have been corroborated using documents from the Latvian State Historical Archives. Based on these materials, the author reconstructs Balodis's biography while highlighting unresolved details of his life story.

Subsequent sections of the article explore the history of the organisations founded by Balodis and provide a brief overview of the creation and main ideas presented in his book *Cosmosophy*.

The article concludes that Balodis's ideas and their dissemination through his established organisations can be examples of *conspirituality* for several reasons. Analysing cases of

conspirituality – i.e., the convergence of spiritual ideas and conspiracy theories – reveals recurring motifs of a grand cosmic struggle between good and evil, where good can prevail only through secret knowledge or uncovering hidden truths. These struggles often involve adapting and applying theurgical practices, which form the core of Balodis's *Cosmosophy*.

According to Balodis, by utilising spiritual or energetic sensitivity to perceive auras, one can detect a person's evil intentions, thus uncovering conspiracies and shielding oneself from their negative influence. His use of egregors and his explanations of how egregors are formed and operate – depending on the leader's strength or weakness – provides a symbolic framework for understanding how elite groups maintain power through collective will or psychic influence. Simultaneously, Balodis's teachings can be applied to demonstrate how conspiracy theories themselves, as collective spiritual constructs, gain strength through the belief and attention of their adherents, functioning as egregors.

Studying Balodis's ideas in the context of the history of conspirituality not only enhances our understanding of the syncretic nature of his worldview but also allows for an evaluation of his ideas as a specific response to the growing anxieties and uncertainties in Latvian society during the 1930s. These anxieties were fuelled by domestic political tensions and dangerous geopolitical shifts beyond the country's borders.

Keywords: religious philosophical ideas, conspirituality, anthroposophy, Aleksandrs Balodis, Cosmosophy.

Kristiāna Kupfere

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Antroposofijas ideoloģijas izpratne 20. gadsimtā Latvijā

Raksts izstrādāts projektā “Konspiratīvās genealoģija 20. gadsimta Latvijā” (GENOCON), ko finansē Latvijas Zinātnes padome Fundamentālo un lietišķo pētījumu projektu programmas ietvaros (Nr. lzp-2023/1-0142).

Ievads

Antropozofija (saukta arī par antroposofiju) Latvijā nav plaši pazīstams jēdziens līdz brīdim, kad tiek pieminētas ar antropozofiju saistītas sfēras, piemēram, Valdorfa pedagoģija vai biodinamiskā lauksaimniecība. Antropozofijas saknes Latvijā meklējamas jau 1919. gadā, kad darbību uzsāka pirmā antropozofijas biedrība, un drīz pēc tam norisa citi pasākumi ar antropozofisku ievirzi – kā eiritmijas kursi vai lekcijas par antropozofiju. Rakstā apskatītas visas ar antropozofiju saistītās aktivitātes Latvijā, atspoguļotas galvenokārt periodiskajos izdevumos, no 20. gadsimta sākuma līdz pat mūsdienām.

Antropozofijas filozofija

Antropozofijas pirmsākumi ir meklējami antropozofijas ideoloģijas radītāja Rūdolfa Šteintera darbībā “Teozofijas biedrībā” 1900. gadā. Šteintera uzskati lielākoties sakrīt ar teozofiju, taču, teozofiem koncentrējot savu ideoloģiju austrumu reliģijās, Šteiners sāka atkāpties no tās, jo, viņa izpratnē, pareizais virziens bija kristietība un dabaszinātnes. Austrumu ezotēriķa, Šteintera atziņā, bija derīga cilvēces evolūcijas agrīnajās stadijās, bet bija nepiemērota tālaika Rietumu pasaulei, tādējādi antropozofijas pamatā lielā mērā ir kristietība un Kristus augšāmcelšanās. Ir pamats uzskatīt, ka šis viedoklis sakņojas rasismā, fašismā un pat nacismā, ņemot vērā, ka viens no Šteintera izveidotās “Antroposofijas biedrības” biedriem bija arī Rūdolfs Hess – Ādolfa Hitlera vietnieks. Pēc vairākiem konfliktiem ar “Teozofijas biedrības” prezidentu Anniju Besantu un pēc 12 gadu aktīvas darbības “Teozofijas biedrībā” Šteiners to atstāja pavisam un 1912. gadā izveidoja “Antroposofijas biedrību”. Viņa piemēram sekoja arī daļa “Teozofijas biedrības” biedru. “Antroposofijas biedrības” oficiālā inaugurācijas tikšanās norisinājās 1913. gada 3. februārī.

Termins “antropozofija” ir cēlies no grieķu *anthropos* jeb cilvēks un *sophia* jeb gudrība. Tas balstās Šteintera filozofijā, ka ikkatram cilvēkam lielā mērā piemīt gudrība un pārpasaulīgs viedums, kā arī nepieciešamās spējas, lai apgūtu garīgas, pārpasaulīgas zināšanas un ezotēriskas iemaņas, un lielākā problēma ir spēt tās ieraudzīt sevī, jo tas esot sarežģīts uzdevums. Antropozofija ir balstīta galvenokārt Johana Volfganga fon Gētes filozofijā, taču arī Maksā Štirnera un Frīdriha Nīčes mācībā. Antropozofijas filozofijā var izšķirt trīs galvenos stūrakmeņus, tie ir – brīvība, kas sevī iekļauj individuālismu, spiritualitāte jeb ezotērisms, kas sevī iekļauj iepriekšminēto pārpasaulīgo viedumu, un, sasniedzot pārpasaulīgo viedumu, ir iespējams piekļūt citai, alternatīvai realitātei jeb neredzamai materiālajai pasaulei.

Brīvība Šteintera izpratnē ir brīvs vai iztēlē balstīts domāšanas akts, kas kļūst par domāšanas objektu, un pastāv sakarība starp brīvību un viedumu. Šteiners uzskata, ka individuālisms ir brīvības augstākā izpausme, un min, ka “cilvēks ir brīvs tikai tad, ja viņš var paklausīt sev katrā savas dzīves brīdī” (Šteiners 1894). Antropozofijā valda uzskats, kam nenoliedzami var piekrist arī mūsdienās – ikkatra cilvēka doma, rīcība un darbība vairāk vai mazāk sakņojas vidē, kurā cilvēks audzis, ieskaitot sociālo un kulturālo vidi, tomēr antropozofijā pastāv uzskats, ka ir iespējamas arī domas, kas ir brīvas no cilvēka vides, “īstas” domas, kuras ir iespējams sasniegt, virzoties ceļā uz pārpasaulīgo viedumu. To savukārt var sasniegt, praktizējot “īsto” domāšanu, emocijas un vēlmes, un, tā kā process sevī iekļauj milzīgu darbu ar sevi, tas nav viegls, bet ir iespējams. Šis arī bija Rūdolfa Šteintera mērķis, uzsākot darbu ar antropozofiju, – pēc darba ar sevi, meditācijām un vieduma sasniegšanas šīs zināšanas nodot pārējiem antropozofijas filozofijas sekotājiem un antropozofiskus aspektus ieviest arī pedagogijā, lauksaimniecībā, veselībā, tādējādi nodrošinot, ka visām aktuālajām dzīves jomām ir antropozofiska alternatīva, šajā gadījumā – Valdorfa pedagogija, biodinamiskā lauksaimniecība un antropozofās medicīnas prakses.

Antropozofijas ienākšana Latvijā

1919. gadā Latvijā tika izveidota pirmā dokumentētā antropozofijas organizācija ar nosaukumu “Latvijas antroposofu filozofiskā biedrība”, kas 1921. gadā tika pārsaukta par “Latvijas reliģiozi filozofisko biedrību” un mainīja savu darbības virzienu. Gadu vēlāk par antropozofiju runāja jau plašāka sabiedrības daļa. 1922. gadā Ventspils skolotāju arodbiedrības pārskatā par biedrības darbību minēts, ka 1922. gada 18. augustā pilnā biedru sapulcē un slēgtā biedru vakarā arodbiedrības valdes priekšnieks un mācītājs T. Grīnbergs uzstājās ar priekšlasījumu “Par teozofiju un antropozofiju” (Mūsu Nākotne 1923). 1923. gada 31. janvāra

periodiskā izdevuma “Students” numurā lasāms, ka docents L. Adamovičs Latvijas Universitātes kristīgo studentu savienībai prezentēja lekciju “Rūdolfs Šteiners un antroposofija” (Students 1923). Lekcijā tika sniegts vispārīgs ieskats antropozofijā, tās vēsturē, tāpat tiek raksturots arī Šteiners un īsi paskaidrots arī konflikta iemesls, kāpēc Šteiners atstāja “Teozofijas biedrību” – biedrība esot audzinājusi indiešu zēnu, kurš biedrībai šķitis kā pestītājs, taču Šteineram tas esot licies piedauzīgi. Adamovičs nosauc antropozofijas trīs galvenos mērķus – meklēt patiesības kodolu visās reliģiskās formulās, kopt visu īsti cilvēcīgo un pētīt cilvēka gara spēkus. Adamovičs, raksturojot Šteineru, min, ka, “kā runātājs Šteiners nav pievilcīgs, taču kā personība – valdzinošs”, piedevām piemetinot, ka daži Šteineru raksturu redzot kā “dēmonu-pavedēju”, taču citi – “kā cilvēku, kas garīgi stāv visiem pāri, kas vienīgais aicināts par labākas nākotnes kultūras dzīves ievadītāju”. Tāpat vēlreiz tiek paskaidrota Šteineru sistēma, kas izpaužas divos virzienos – gara zinātnē, kurā ir vēl divas pakāpes, pirmā – noskaņas un cienīšanas pakāpe, pilnīgas personīgas dzīves izkopšana, pašsavaldīšanās, patiesība un pacietība, kamēr otrā ir iesvētīšanas pakāpe, kurā ietilpst sagatavošanās un apgaismošana, – un noslēpumainā zinātnē. Lekcijas konspekts šķiet padziļināts, tomēr savā noskaņā neitrāls un neliecina nedz par Adamoviča piederību antropozofijai, nedz par dziļu tās kritiku. Lekcijas konspekta autore nobeigumā min arī nožēlu par mazo apmeklētāju skaitu un vērš uzmanību uz to, ka, lai arī šis temats interesē visu kulturālo pasauli, nav izpelnījies ievērību tālaika studentu vidē. Šī paša periodiskā izdevuma nākamajā numurā atrodama atbilde uz autores piebildi rakstā “Kāds vārds par antroposofijas novērtēšanu”, kurā ķīmijas students A. Zālīts, politiski ievirzot domu, pamato, kāpēc studenti novērtē vai nenovērtē antropozofiju, sakot, ka antropozofija “pēc savas būtības ir mēģinājums papildināt Eiropas filozofiskos uzskatus ar austrumu tautu pasaules uzskata pamatprincipiem” (Zālīts 1923). Pēc A. Zālīša domām, Austrumu kultūra nav spējīga sasniegt to pašu, ko Eiropas kultūra tā iemesla dēļ, ka austrumu kultūras demoralizē un pazemo cilvēku, kamēr Eiropas kultūras svin savu individualitāti. Viņaprāt, Austrumu ietekmei nav vietas eiropiskās filozofijās, jo kas tāds ir piemērots tikai tautām, kas pēc kara ir zaudējušas spēju cīnīties tam pretī un sevi vēlas noniecināt vēl vairāk; A. Zālīts nobeidz savu komentāru, sakot, ka šāda veida mācības Eiropas tautām nesīs tikai ļaunumu.

Apskatot publicēto laikrakstos no 1925. gada līdz 1929. gadam, kad tika izveidota jauna “Latvijas Antroposofiskā biedrība”, ir redzama sabiedrības zināma interese par to, kas ir antropozofija – laikrakstos tiek izvietoti gan ziņojumi par antropozofijas jomai veltītu lekciju, gan arī īsi, vispārīgi apraksti, ko antropozofija sevī iekļauj; ziņojumi lielākoties atkārtojas, neatkarīgi no laikraksta.

Jaunizveidotā “Latvijas Antroposofiskā biedrība” sevi pozicionēja nedz kā reliģisku, nedz politisku partiju. Biedrības mērķis bija kalpot par labu cilvēces morālei, attīstīt mākslu un kultūru, balstoties Šteintera un Gētes filozofiskajās vērtībās. Biedrība atradās Dzirnau ielā 38 un tās sekretariāts – Stabu ielā 18. Valdes sastāvā norādītās personas ir Dr. med. Vēbers (*Waebers*) un iepriekšminētais V. Fridrihsons (*Fridrichsons*), pirmais sekretārs M. Mellinas kundze un otrais sekretārs – Dr. Šmēlings (*Schmaelings*) (Jaunatnes Vadonis 1930a). Biedrībai bija arī pašai sava bibliotēka un tā organizēja eiritmijas kursus, gan rīkoja Gēteanuma runas kora viesizrādes Rīgā un Jelgavā, kurās deklamēja Rūdolfu Šteintera, Johana Volfganga fon Gētes, Alberta Štefena un citu autoru daiļdarbus. Tika sniegtas arī lekcijas latviešu un vācu valodā par antropozofijas būtību. Lekcijas latviešu valodā notikušas Dzirnau ielas 38. ēkas telpās katru trešdienu pulksten 20:00 un, lai arī esot bijušas publiskas, maksājušas 0.50 Ls, kas mūsdienās būtu aptuveni 11 EUR (Pēdējā Brīdī 1929). Jelgavā lekcijas notika periodiski un bija pieejamas vācu valodā par 1 Ls jeb divas reizes dārgāk nekā Rīgā (Zemgales Balss 1928). Arī eiritmija ir antropozofijas veidota un bieži vien tiek pieminēta tieši Valdorfa pedagoģijas sakarā. Eiritmija, Šteintera izpratnē, ir deģa, kas sevī ietver gan pedagoģiskus, gan ārstnieciskus un terapeitiskus aspektus. “Izglītības Ministrijas Mēnešraksta” 1924. gada 1. augusta izdevumā par Jaunā virziena skolām Vācijā, kurā autors M. Stāls apraksta Vikersdorfu, Odenvaldes skolu un Valdorfas skolu, iedziļinoties katras pedagoģiskās sistēmas īpatnībās un atšķirībās. Lai arī raksturota visa Valdorfskolas ideja un tās pamatprincipi, īpašs uzsvars tiek likts uz eiritmiju. Raksta autors Stāls eiritmiju raksturo kā “pirmatnējo kustību sakārtojumu pēc to iekšējās likumības” un sauc to par “ķermeņa kustību alfabētu” (Stāls 1924). 1928. gada 29. novembrī notika eiritmijas izrāde, kurā uzstājās Šveices Gēteanuma eiritmijas trupa Marijas Šteinteres pavadībā. Pirms izrādes laikraksts “Jaunākās Ziņas” publicēja rakstu par eiritmiju un kā tā radusies. Tā kā raksta autors bija “Latvijas Antroposofiskās biedrības” valdes loceklis W. Fridrihsons, rakstā īpaša uzmanība tiek pievērsta eiritmijas pedagoģiskajiem un dziednieciskajiem aspektiem (Fridrihsons 1928). Pēc izrādes laikraksts “Lustīgā Awizite” publicē feļetonu par eiritmiju, ironizējot, ka eiritmija neesot jauns fenomens, jo esot pamanāms “arī diriģentos, kapelmeistaros un cilvēkos, kas lietojuši alkoholu”. Tāpat feļetona autors joko, ka nu jau viss tiekot uzskatīts par mākslu, eiritmiju pielīdzinot šuvējam, kas ielāpu uzliek blakus caurumam – tā arī esot māksla (Jaunais Zemgaliētis 1928). Tomēr kritiskais feļetons neietekmē eiritmijas attīstību un jau gadu vēlāk “Jaunais Zemgaliētis” sola, ka Jelgavā ir ieradusies diplomēta eiritmijas skolotāja, kura, ja būs pietiekami liels interesentu skaits, arī Jelgavā uzsāks eiritmijas apmācības kursus (Jaunais Zemgaliētis 1929). 1930. gadā laikrakstā “Jelgavas Vārds” publicētais raksts liecina, ka Rīgā eiritmijas kursi rit pilnā sparā un tiek gatavota viesizrāde

Jelgavas Amatnieku biedrībā 1930. gada 6. aprīlī (Jelgavas Vārds 1930). Rīgas eiritmijas kursu tehniskais organizētājs bija V. Fridrihsons, taču kursus vadīja jelgavniece Urzula Millere-Fridrihsonē (*Urzula Muller-Fridrichson*), kas diplomējusies Šveicē. Kursi 1930. gadā norisinājušies otrdienās, trešdienās un piektdienās no 17:00 līdz 19:00 un bija paredzēti gan pieaugušajiem, gan bērniem no triju gadu vecuma (Jaunatnes Vadonis 1930b). Visbeidzot arī Jelgavā izdevās nokomplektēt nepieciešamo kursantu skaitu un 1930. gada novembrī sākās eiritmijas kursi jelgavniekiem, tie notika Akadēmijas ielā 19–7 (Jaunais Zemgaliētis 1930).

Pēc tam, kad tiek pieņemts likums par bezpeļņas biedrībām un to savienībām un līgums par vācu tautības Latvijas pilsoņu pārvietošanu uz Vāciju, 1939. gada 4. novembrī “Latvijas Antroposofijas biedrība” tiek likvidēta (Valdības Vēstnesis 1939).

Valdorfa pedagoģija Latvijā 20. gadsimta sākumā

Valdorfa pedagoģija, saukta arī par Valdorfas skolu un Valdorfskolu, Latvijas periodiskajos izdevumos Latvijas izglītības sistēmas kontekstā pirmo reizi pieminēta “Izglītības Ministrijas Mēnešrakstā” par dažādiem skolu tipiem. Noprotams, ka raksta autors M. Stāls nav Valdorfa skolas idejas pretinieks, tieši pretēji – lasītāji tiek iedrošināti uztvert Valdorfa skolu kā būtisku un neatņemamu sastāvdaļu izglītībā (Stāls 1924). Arī stāstot par antropozofijas vērtībās balstīto izglītību, tiek skaidrota antropozofijas būtība. Šeit autors to dara, pieminot faktu, ka Šteiners izšķir trīs cilvēka dzimšanas brīžus – pirmais ir fiziskais ķermenis, septītajā dzīves gadā bērns atstāj ētera apsegu, kas radies dzimšanas brīdī, un vēl pēc septiņiem gadiem dzimst bērna astrālais jeb jūtu ķermenis. Septītajā dzīves gadā bērnam dominē jūtas, kuru dēļ, pēc Šteinerā ieskatiem, tas ir vecums, kad bērniem ir izteiktas reliģiskās jūtas un mākslas izjūta, savukārt attiecībās ar pieaugušajiem – skolotāji ir bērnu autoritātes un vadoņi. Valdorfa pedagoģiju arī var iedalīt trīs aspektos, kur svarīgākais ir pirmais – “ceļš uz bērna būtības vispār un katra atsevišķa bērna izprašanu ir mākslinieciska novērošana, bet ne kaut kāda programma”. Tam seko pirmā aspekta sekas – cilvēkam ir fiziskas un garīgas pārmaiņas, kurām seko to pārvēršanās garīgos spēkos. Raksta autors uzsver, ka ideja ir skaidra, saprotama, nozīmīga, bet nav iesakņojusies latviešu pedagoģijas praksē. Savukārt attiecībā uz Valdorfa pedagoģijas praktisko pusi tiek raksturotas šādas iezīmes – mācību priekšmetos kā vācu valoda, zīmēšana un rēķināšana nav noteiktu priekšmetu vai stundu, bet noteicošā ir izglītojamo interese. Taču mācību priekšmetos kā svešvaloda, mūzika, vingrošana un eiritmija ir ieviests izstrādāts plāns. Arī šeit raksta autors atzinīgi novērtē eiritmiju kā būtisku mācību sastāvdaļu. Jānorāda gan, ka līdz pat astoņdesmito gadu sākumam Valdorfa pedagoģija biežāk tiek pieminēta trimdas

laikrakstos “Londonas Avīze”, “Latvija Amerikā”, “Minsteres Latviešu Ģimnāzijas Ziņas” un “Laiks”, mazāk aprakstot tās pamatprincipus un vairāk pieminot kā vispārzināmu izglītības modeli.

Antropozofija 20. gadsimta beigās un mūsdienās

Pēc “Latvijas antroposofijas biedrības” darbības beigšanās antropozofijas termins periodiskajos izdevumos latviešu valodā parādās vien retu reizi. Latvijai esot okupētai, antropozofijas populārākajās izpausmēs – kā Valdorfa pedagoģijā un eiritmijas praksēs – iestājas klusums. Taču pēc neatkarības atgūšanas Latvijā Šteintera ideoloģija atgriežas ar uzviju. 1991. gadā Grobiņā, Rīgā un Ādažos skolotāji ievieš Valdorfa pedagoģijai raksturīgās prakses un jau 1993. gadā darbu sāk Rīgas Valdorfskola un Ādažu Brīvā Valdorfa skola (Valdmane 2013). 2024. gadā Latvijā ir četras skolas, kas piekopj Valdorfa pedagoģijas pamatus – Rīgas Valdorfskola, Pārdaugavas Valdorfskola, Gulbenes Valdorfskola un Ādažu Brīvā Valdorfa skola, kas ir vienīgā Valdorfa vidusskola Latvijā (Anon., n. d.). Darbojas arī “Latvijas Antroposofiskā biedrība”, kas savu darbību uzsāka 1997. gadā (Anon., n. d.). Tiek organizētas studiju grupu nodarbības, lekcijas, semināri, eiritmijas nodarbības. Ir maz publiski pieejamas informācijas par biedrības biedriem un galvenajiem kustības vadītājiem. Ja par antropozofo medicīnu līdz mūsdienām nebija daudz ziņu, tad tagad tā ir liela daļa no homeopātiskās medicīnas praksēm – 2012. gadā Latvijas Antropozofo ārstu asociācijas valdes priekšsēdētāja A. Flaumane Latvijas Zāļu valsts aģentūrai (ZVA) iesniedza antropozofās medicīnas izvērstu medicīniskās tehnoloģisko metožu aprakstu, kas iekļauts ZVA Papildinošās (komplementārās) medicīnas medicīnisko pakalpojumu sarakstā (Flaumane 2012). Anita Stašulāne 2015. gadā rakstā “Activities of Hindu-Related Movements and Western Esoteric Groups in Latvia” (Stasulane 2015) norāda, ka antropozofā medicīna no 2011. gada pieejama arī “Veselības centra 4” piedāvātajos pakalpojumos, bet 2024. gadā VC4 mājaslapā šāds pakalpojums nav atrodamas. Doktorāts “MārtiņRoze” ir viens no aktīvākajiem antropozofiskās filozofijas līdzdalībniekiem, kas, kā atrodams latviski izdotajā 2022. gadā publicētajā “Marijas Tūnas biodinamiskā lauksaimniecība”, ir ievietojis reklāmu, piedāvājot “AntroMed” doktorātu, “BioVeikalu” un semināru un pasākumu ciklus (Thun, 2017). “BioVeikalā” ir iespējams iegādāties produktus, kas ražoti, izmantojot biodinamiskās lauksaimniecības metodes, un plašāk pazīstami ar “Demeter” jeb biodinamiskās federācijas “Demeter International” preču zīmi.

Biodinamiskā lauksaimniecība savukārt periodiskajos izdevumos aktīvi tiek minēta kopš 1991. gada, kad Liepājā ar vācu lauksaimnieku palīdzību nodibināts biodinamiskās lauksaimniecības rajons, kura produktus paredzēts eksportēt uz Vāciju (Švarca 1991). Gadu vēlāk, biodinamiskā lauksaimniecība pieminēta kā prakse arī Cēsu rajonā (Jankevica 1992). Biodinamiskās lauksaimniecības uzplaukums kāpa, taču tad atkal sāka norimt. 2017. gadā minēts, ka ar biodinamisko lauksaimniecību Latvijā nodarbojas tikai dažas zemnieku saimniecības (TV Spektrs 2017). Ilze Žola norāda, ka tas saistīts ar to, ka vācu lauksaimnieku konsultācijas esot bijušas retas un par maz, kā arī ar agronoma un biodinamiskās lauksaimniecības propagandētāja un praktizētāja Imanta Heinacka aiziešanu aizsaulē. Arī nicinošie komentāri presē nepalīdz popularizēt biodinamisko lauksaimniecību (Thun 2017).

Visbeidzot jāpiemin arī biodinamiskās lauksaimniecības uzņēmums “Camphill Rožkalni”, kas savu darbību sāka 1999. gadā. Tās aizsācēji, Vilnis un Inga Neimaņi, pieredzi ieguva Camphill kustības ciemos Norvēģijā un ar viņu paziņu palīdzību “lauku māja Rencēnu pagasta “Rožkalnos” pārtapa par dinamisku ciematu cilvēkiem ar garīgās attīstības traucējumiem” (Camphill Rožkalni n. d.). Camphill kustība dziļi sakņojas antropozofijas praksēs un tās ideja ir ciematos apvienot cilvēkus, kuru individuālās prasmes un zināšanas nav atkarīgas no fiziskajām dotībām. “Camphill Rožkalni” par sevi teic, ka ciemata iedzīvotāji “dzīvo un strādā kopā, apstrādājot 30 hektārus auglīgas zemes, ražo veselīgu pārtiku un veido rokdarbus no dabas materiāliem. Palīdzot cits citam, mēs radām iespēju katram izpausties, liekot lietā savas prasmes un spējas, kā arī atklāt vēl nezināmo un apslēpto”. “Camphill Rožkalni” ciemats finansiāli tiek nodrošināts ar radnieku un pašu ciema iedzīvotāju līdzmaksājumiem un ziedojumiem un retos gadījumos ciemata budžetu līdzfinansē arī valsts.

Secinājumi

Kopumā var secināt, ka antropozofija Latvijā ienāca nepilnus 10 gadus pēc “Antropozofijas biedrības” nodibināšanas Vācijā. Akadēmiskajā vidē par to runāja lekcijās un izglītojošos periodiskos izdevumos, bet sabiedrībā antropozofijas kustību izdevās popularizēt ar eiritmiju un vēlāk – Valdorfa pedagogijas palīdzību, kamēr citas antropozofiskās prakses, piemēram, kā biodinamiskā lauksaimniecība, latviešu sabiedrībā neiesakņojās.

Antropozofijā balstītās metodes (piemēram, medicīna, eiritmija, izglītības sistēmas modelis) nereti tiek nošķirtas no antropozofijas un reliģijas. Īpaši tiek uzsvērts antropozofijas zinātniskais un filozofiskais raksturs. Raksturojot Rūdolfu Šteineru un antropozofiju kopumā, rakstu autori izturas pienācīgi, nav pārlietu noliedzoši pret šo kustību un drīzāk izrāda par to interesi.

Izmantotie darbi:

- Anon.** (n. d.). *Ādažu Brīvā Valdorfa skola*. Par mums. Pieejams: http://abvs.lv/lv/par_mums/ [29.09.2024.]
- Anon.** (n. d.). *Latvijas Antroposofiskās biedrības mājaslapa*. Pieejams: <https://www.antropozofija.lv/lv> [29.09.2024.]
- Camphill Rožkalni** (n. d.). *Ciemata vēsture*. Camphill Rožkalni. Pieejams: <http://www.camphillrozkalni.lv/ciema-vesture/> [29.09.2024.]
- Flaumane, A.** (2012). *Antroposofā medicīna. Speciālās antroposofās medicīnas metodes*. Ārstniecībā izmantojamo medicīnisko tehnoloģiju datubāze. Pieejams: <https://dati.zva.gov.lv/mtdb/31-papildinos-komplementrs-medicnas-medicniskie-pakalpojumi/antroposofa-medicina/antroposofa-medicina-specialas-antroposofas-medicinas-metodes> [29.09.2024.]
- Fridrichsons, W.** (1928). Kas ir eiritmija? *Jaunākās Ziņas*, 27.11.1928. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:627784|article:DIVL255|query:eiritmija%20> [29.09.2024.]
- Jankevica, I.** (1992). Latvijai – ekoloģisku nākotni. *Latvijas Jaunatne*, 23.04.1992. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:269647|article:DIVL29|query:biodinamiskās%20lauksaimniecības%20> [29.09.2024.]
- Jaunais Zemgaliētis** (1928). Par eiritmiju. *Jaunais Zemgaliētis*, 02.12.1928. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:117199|article:DIVL108|query:eiritmijas%20eiritmija%20> [29.09.2024.]
- Jaunais Zemgaliētis** (1929). Rosība Latvijas antroposofos. *Jaunais Zemgaliētis*, 17.10.1929. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:260070|article:DIVL120|query:eiritmijaS%20> [29.09.2024.]
- Jaunais Zemgaliētis** (1930). Jaunas kustību mācības eiritmijas kursi. *Jaunais Zemgaliētis*, 23.11.1930. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:154034|article:DIVL84|query:eiritmija%20> [29.09.2024.]
- Jaunatnes Vadonis** (1930a). Latvijas antroposofiskā biedrība. *Jaunatnes Vadonis*, 02.05.1930. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:218800|article:DIVL69|query:biedrība%20antropozofiju%20> [29.09.2024.]
- Jaunatnes Vadonis** (1930b). Eiritmijas – jaunas kustību mākslas kursi. *Jaunatnes Vadonis*, 02.05.1930. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:218800|article:DIVL92|query:Eiritmijas%20> [29.09.2024.]
- Jelgavas Vārds.** (1930). Mākslas dzīve. Jelgavniekus grib iepazīstināt ar jaunu mākslu. *Jelgavas Vārds*, 03.04.1930. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:106077|article:DIVL111|query:eiritmijas%20> [29.09.2024.]
- Mūsu Nākotne** (1923). Skolotāju organizācijas. *Mūsu Nākotne*, 01.03.1923. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:36999|article:DIVL95|query:antropozofiju%20> [29.09.2024.]
- Pēdējā Brīdī** (1929). Lekcijas par antroposofiju. *Pēdējā Brīdī*, 08.10.1929. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:112554|article:DIVL178|query:antroposofiju%20> [29.09.2024.]

- Stāls, M.** (1924). Jaunā virziena skolas Vācijā. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 01.08.1924., p. 124. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:691885|article:DIVL23|query:eiritmijas%20> [29.09.2024.]
- Stasulane, A.** (2015). Activities of Hindu-Related Movements and Western Esoteric Groups in Latvia. In: *Handbook of Nordic New Religions*. BRILL, p. 471.
- Šteiners, R.** (1894). *Brīvības filozofija: Moderna pasaules uzskata pamatvilcieni. Dvēselisku novērojumu rezultāti pēc dabaszinātniskas metodes*. R. Steiner Verlag.
- Students** (1923). Rūdolfs Šteiners un antroposofija. *Students*, 31.01.1923. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:306134|article:DIVL14|query:Antroposofijas%20Antroposofija%20> [29.09.2024.]
- Švarca, K.** (1991). VAK vadītājs viesojas Vašingtonā. *Laiks*, 27.02.1991. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:220146|article:DIVL229|query:lauksaimniecības%20biodinamiskās%20> [29.09.2024.]
- Thun, M. K.** (2017). *Marijas Tūnas biodinamiskā lauksaimniecība: stādīšanas, sēšanas, augu kopšanas un ražas novākšanas kalendārijs*. Rīga: Alis.
- TV Spektrs** (2017). *Biodinamiskās saimniecības – vēl reti sastopamas Latvijas lauksaimniecībā*. LSM.
- Valdības Vēstnesis** (1939). Valdības iestāžu paziņojumi. *Valdības Vēstnesis*, 07.11.1939. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:9632|article:DIVL196|query:Latvijas%20antroposofijas%20biedrība%20> [29.09.2024.]
- Valdmane, I.** (2013). *Valdorfskola*. Liepāja: LiePa.
- Zālīts, A.** (1923). Kāds vārds par antroposofijas novērtēšanu. *Students*, 07.02.1923. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:13038|article:DIVL12|query:Antroposofija%20> [29.09.2024.]
- Zemgales Balss** (1928). Retas lekcijas par antroposofiju. *Zemgales Balss*, 06.01.1928. Pieejams: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:719023|article:DIVL95|query:antropozofija%20> [19.09.2024.]

Kristiāna Kupfere

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

The Reception of Anthroposophy in 20th Century

Latvia

Abstract

Anthroposophy was introduced to Latvia in 1919, marked by establishing the first anthroposophical organization, named “Latvian Anthroposophical Society”, followed by events held in both Riga and Jelgava.

This report examines the Latvian interpretation of anthroposophy and public perceptions of the movement in the early 20th century, drawing on newspaper excerpts and other periodicals. Public opinion regarding anthroposophy generally leaned toward curiosity, with little to no opposition. Criticism was rare, with eurythmy being the only aspect subject to rare disapproval. The efforts of the “Latvian Anthroposophical Society” played a pivotal role in disseminating anthroposophical ideas and garnered interest in events such as eurythmy performances, courses and lectures.

In contemporary Latvia, certain anthroposophical practices, like Waldorf education, have endured, while others, such as biodynamic farming, have failed to gain lasting traction.

Keywords: Anthroposophy, 20th century Latvia, new religious movements.

Diāna Popova

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Skatījums uz “zinātņi” un “pseidozinātņi” staļinisma laika Latvijas presē

Raksts izstrādāts projektā “Konspiratīvās ģenealoģija 20. gadsimta Latvijā” (GENOCON), ko finansē Latvijas Zinātnes padome Fundamentālo un lietišķo pētījumu projektu programmas ietvaros (Nr. lzp-2023/1-0142).

Ievads un pētījuma aktualitāte

Zinātne padomju ideoloģijā bija neatņemama komunistiskā režīma leģitīmācijas sastāvdaļa. Šajā gadījumā gan nederēja jebkura zinātne, bet tikai materiālistiski un marksistiski interpretētā zinātne. Par šīs “īstās zinātnes” dialektisko pretmetu tika nostatīta Rietumu “buržuāziskā pseidozinātne”, turklāt šajā jēdzienā režīms varēja iekļaut teju jebkuru ideju vai teoriju, kas apdraudēja komunistiskās ideoloģijas pamatus vai izaicināja tā autoritāti. Arī Latvijas zinātne pēc Padomju Savienības okupācijas piedzīvoja staļiniskās tīrīšanas – vairākas disciplīnas ar brīvvalsts laikā iedibinātām tradīcijām un iestrādnēm tika būtiski ierobežotas, izkropļotas vai pilnībā aizliegtas, bet zinātnieki – represēti.

Padomju Savienībā jēdziens “pseidozinātne” tika izmantots, lai diskreditētu un marginalizētu jebkuras teorijas vai pētījumus, kas nesaskanēja ar marksistiski leņiņisko ideoloģiju. Šāda pieeja ne vien ietekmēja zinātniskās attīstības virzienus un kvalitāti, bet arī veidoja sabiedrības priekšstatus par to, kas tiek uzskatīts par zinātņi. Vēl jo vairāk, propagandas mehānismi radīja augsni, kurā padomju zinātnes autoritāte bieži tika izvirzīta ārpus iespējas to apspriest kritiski. Tajā pašā laikā sīvā konkurence ar Rietumu zinātņi izraisīja tās sistemātisku noniecināšanu un brīžiem kategorisku noliegšanu, kas veicināja sagrozītu priekšstatus veidošanos par zinātnes būtību un dezinformēja sabiedrību par virkni zinātņu disciplīnu vēsturi, uzdevumiem un mērķiem.

Vēsturiskā nekonsekvenca attieksmē pret zinātnes nozarēm un mainīgā interpretācija par zinātnes un pseidozinātnes principiem, iespējams, varētu būt viens no iemesliem, kāpēc vēl mūsdienās Latvijā ir samērā zema uzticēšanās un interese par zinātņi, uz ko norāda Vidzemes Augstskolas pētījums (Vidzemes Augstskola 2021), kurā tikai 14% aptaujāto uzskata, ka ir

svarīgi būt informētiem par zinātņi un pētniecību, un 10% pilnībā piekrita, ka zinātne ir nozīmīga viņu dzīvē. Arī Izglītības un zinātnes ministrijas pasūtītajā pētījumā (Latvijas Kultūras akadēmija u. c. 2020) norādīts uz skeptisku attieksmi pret zinātņi un tās prestižu Latvijā jau kopš 20. gadsimta 90. gadiem (kad šādi pētījumi varēja notikt), kā arī uz vērtību plaisu starp zinātnisko kopienu un plašāku sabiedrību. Vien aptuveni 20%–40% Latvijas iedzīvotāju izrāda pozitīvu attieksmi pret zinātņi. Sabiedrības attieksme pret zinātņi ir izteikti diferencēta un to ietekmē sociāli demogrāfiskas iezīmes – vecums, ienākumi, izglītības līmenis, dzīvesvieta, kā arī valodas lietojums ģimenē un kopējais uzticēšanās līmenis valstij.

Atsaucoties uz publicista Māra Zandera vērojumu, to var saukt arī par “šizofrēnisku attieksmi” pret zinātņi (Zanders 2023). Cilvēki uztver zinātņi gan kā visu varošu spēku, kas spēj risināt globālas problēmas un attīstīt noderīgas tehnoloģijas, gan arī izrāda neuzticību zinātņei un zinātniekiem un netic pētījumiem pat tad, kad empīriski pierādījumi atklāj likumsakarības. Šādā gaismā parādās arī patērnieciskā attieksme pret zinātņi, kad cilvēki pieprasa tikai to, kas viņiem patīk un noder, noraidot sarežģītākas un nesaprotamākas idejas. To veicina arī informatīvās telpas pārsātinājums, kurā zinātniskā informācija konkurē ar nepamatotiem apgalvojumiem no tīmekļa “klikšķu ēsmu” mukulāja, radot cilvēkos vēl lielāku apjukumu.

Mēģinot kontekstualizēt, kā vēsturiski veidojusies sabiedrības attieksme un izpratne par zinātņi, šī raksta mērķis mēģināt argumentēt, ka, iespējams, mūsdienu sabiedrības neuzticība zinātņei var būt saistīta ar padomju laikos uzspiesto zinātnes hiperpolitizāciju (Gordin 2023), kultivēto aizdomu gaisotņi un apzinātu maldināšanu attiecībā pret Rietumu zinātņi, un nekoncekvenci jēdziena “pseidozinātne” lietojumā, ar to vienlaikus apzīmējot virkni jomu, kas gan eksistē kā zinātnes disciplīnas (valodniecība, vēsture u. c.), gan tādas, kas atzītas par nezinātniskām (eigēnika, rasu teorija), gan tādas, kas sašaurinājās un transformējās par citām disciplīnām (pedoloģija).

Padomju prese kā Komunistiskās partijas rupors vienā “pseidozinātnes katlā” lika režīmam neakceptējamās Rietumu teorijas ģenētikā, ģeopolitikā, valodniecībā, folklorā, vēsturē, arhitektūrā u. c., neatstājot vietu brīvai zinātniskai diskusijai ar daudzveidīgām pieejām un domapmaiņai ar Rietumvalstu zinātniekiem. Visvairāk tika deformētas sociālās un humanitārās zinātnes, pārstrādājot tās dialektiskā materiālisma paradigmā, taču no ideoloģiskās tīrīšanas cieta pat dabaszinātnes. Staļina personīgā iesaistīšanās intelektuālajā cīņā bija daļa no plašākas politiskās stratēģijas izmantot zinātņi kā līdzekli padomju pārākuma un legitimitātes nodrošināšanai gan valsts iekšienē, gan starptautiskā mērogā (Pollock 2006).

Lai identificētu “jaunās zinātnes” attiecības ar citām zinātnēm un noteiktu, kuras jomas Staļina režīma periodā tika klasificētas kā “pseidozinātnes”, šī pētījuma ietvaros tiks analizētas

preses publikācijas latviešu valodā, kurās izmantots atslēgvārds “pseidozinātne” no 1940. gada jūnija līdz 1941. gadam un no 1944. līdz 1953. gadam.

Zinātnes un pseidozinātnes demarkācijas problēma

Jautājums par to, kur novilkt demarkācijas līniju starp “zinātņi” un “pseidozinātņi”, ir sena zinātnes filozofijas un epistemoloģijas problēma. Tomēr šī diskusija, lai arī būtiska akadēmiskajās diskusijās, šķiet, vēl lielāku rezonansi gūst “reālajā dzīvē”, kur sabiedrība sašķeļas vairākās frontēs, cīnoties par “savām” taisnībām un arī tiesībām pretoties zinātniskiem uzskatiem. Viedokļu plurālisma laikmetā sabiedrībai viegli nonākt konfliktējošā uzskatu strupceļā – kas vienam ir pašsaprotami zinātnē balstīti spriedumi, citiem tā šķiet pseidozinātne un “valdības sazvērestība”. Tādēļ vērts iedziļināties kopējos “pseidozinātnes” jēdziena skaidrojumos, pirms pievērsties analīzes daļai par padomju laika propagandas izteikumiem par pseidozinātņi.

Vienkāršotā veidā zinātne tiek definēta kā “vēsturiski izveidojies sistēmisku teorētisko zināšanu kopums, kas aptver dabas, sabiedrības un domāšanas attīstības likumus un to izmantošanas metodes”, turpretī pseidozinātne – kā “jēdzienu, priekšstatu, uzskatu kopums, kam nav zinātniska pamata” (Tēzaurs.lv 2024). Diemžēl ar tik vienkāršiem skaidrojumiem šo komplekso jēdzienu kontekstualizēšanai nebūs gana, sevišķi tāpēc, ka nereti zinātnes definēšanā iesaistīta politika un ideoloģija. Mariušs Šinķevičs (Szyrkiewicz 2020) definē zinātņi kā dinamisku un daudzšķautņainu procesu, ko veido iekšēji un ārēji faktori un kas ietver empīrisku pārbaudi, loģisko vienkāršību un saskaņotu metodoloģisko struktūru. Zinātne nav statiska, bet nepārtraukti attīstās izziņas procesos un ir pakļauta sociālai, ekonomiskai un politiskai ietekmei. Turpretī pseidozinātņi raksturo šo metodoloģisko standartu neievērošana, tā bieži izmanto manipulatīvas metodes, tai trūkst empīrisku pierādījumu un tā mēdz sniegt pārāk vienkāršotu vai neobjektīvu informāciju, balstot spriedumus emocionālos argumentos un informācijā, kas apstiprina jau esošos priekšstatus.

Pirmais zināmais termina “pseidozinātne” lietojums datējams ar 18. gadsimta beigām, kad angļu vēsturnieks Džeimss Petits Endrjū (James Pettit Andrew) nosauca alkīmiju par “fantastisku pseidozinātņi”. Kopš tā laika šim terminam ir bijusi nicinoša pieskaņa, šajā vārdā dēvējot to, kas nav zinātne, bet kas ar nepareiziem un maldinošiem paņēmieniem cenšas izlikties par zinātņi (Kortukov 2024).

Papildus Karla Popera (Popper 1962) atspēkošanas (falsifikācijas) principam, kurš uzsver universāla apgalvojuma iespēju tikt falsificētam ar vienu pretēju novērojumu (Thornton 2023),

Roberts Mertons (Merton 1973) apraksta zinātņi kā sistēmu ar īpašu ētosu, kuru raksturo universālisms, kopieniskums, neitralitāte un organizēts skepticisms. Pseidozinātnē šo normu pārkāpšana ir apzināta, un tās pārstāvji bieži strādā personīgu vai ideoloģisku motīvu vadīti, ignorējot nepieciešamību pēc kritikas no akadēmiskās sabiedrības puses. Turklāt būtisku lomu pseidozinātnes definēšanā spēlē politika un varas attiecības, atsaucoties uz Mišela Fuko (Foucault 1980) teoriju par zināšanu un varas attiecībām, secina postpadomju politikas pētnieks Dima Kortukovs (Kortukov 2024).

Tomēr demarkācijas problēmu attiecībā uz to, kas Padomju telpā tika saprasts ar “pseidozinātņi” un “zinātņi”, vēl vairāk sarežģī komunistiskā režīma ideoloģiskie uzstādījumi. Tie izraisīja papildu neskaidrību un nekonekvenci zinātnes skaidrojumos, jo virkne agrāk akceptētu disciplīnu tika sagrozītas un interpretētas kā “pseidozinātnes”, tādējādi manipulējot ar zinātnisko diskursu un Rietumu zinātnes tradīciju, kas bija nostabilizējusies arī Latvijā starpkaru periodā.

“Zinātne” un “pseidozinātne” padomju laikā

Zinātne Padomju Savienībā bija ne tikai izziņas un atklājumu ceļš, bet arī politisks instruments. Kad zinātniskie fakti nonāca pretrunā ar oficiālo valsts ideoloģiju, tie bieži tika ignorēti vai izkropļoti, veicinot tādas zinātniskās teorijas un prakses, kas pastāvēja tikai komunistiskajā pasaulē. Humanitārās un sociālās zinātnes tika izmantotas kā propagandas rīki, lai atbalstītu komunistisko ideoloģiju, taču arī dabaszinātnes, piemēram, bioloģija un ģenētika, cieta no PSRS ambīcijām pierādīt "padomju zinātnes" pārākumu pār "buržuāzisko zinātņi." Tādējādi pat "cietās zinātnes" , ko grūtāk padarīt par “pseidozinātniskām”, jo tās balstās uz stingriem empīriskiem un eksperimentāli pārbaudāmiem rezultātiem (Simonton 2018), tika pielāgotas Padomju Savienībā pastāvošajiem ideoloģiskajiem uzstādījumiem.

Piemēram, Ivana Mičurina un Trofima Lisenko ideju prevalēšana bioloģijā Padomju Savienībā kļuva tik politizēta un ideoloģiski nostiprināta, ka noveda pie tā, ka gēnu teorijas un klasiskā bioloģija tika noraidīta, radot ievērojamu lauksaimniecības regresu un represijas pret zinātniekiem, kuri atbalstīja tradicionālās ģenētikas metodes (Raipulis 2017). Lisenko bija padomju biologs un agronoms, kura utopiskās idejas izpelnījās Staļina labvēlību. Viņš apgalvoja, ka “var pārveidot dabu – pavasara kviešus par ziemas kviešiem, kviešus par rudziem u. c., lai augu šķirnes varētu izdzīvot skarajā PSRS klimatā” (Shinar 2018, 3), tomēr šīs teorijas neīstenojās.

Noteiktas zinātņu jomas tika aizliegtas un dēvētas par “pseidozinātnēm”, ja tās traucēja komunistiskās ideoloģijas doktrīnai. Īpaši strikta zinātnes “attīrīšana” notika Staļina laikā, vadonim pašam iesaistoties zinātnes procesu virzīšanā (Krementsov 1997). Par lietderīgām “komunisma celšanai” tika atzītas tikai tādas teorijas, kas atbilda marksisma-ļeņinisma ideoloģijai, dialektiskajam materiālismam un palīdzēja virzīt Staļina politiskās intereses.

Padomju režīmu raksturo atšķirīgi periodi pēc kontroles un cenzūras līmeņa, tādējādi Staļina, Hruščova, Brežņeva un Gorbačova laikos partijas attiecības ar zinātņi bija atšķirīgas. Tomēr zinātniskā doma jebkurā gadījumā tika uzskatīta kā pārāka par citām sabiedrībā pastāvošām izziņas un uzskatu formām, tai skaitā reliģiskiem priekšstatiem. Ne reliģija, ne Rietumu zinātne nederēja “jaunajam padomju cilvēkam” (Soboleva 2017).

Padomju zinātnei sākotnējais uzdevums bija “panākt un apsteigt” Rietumu zinātņi, taču pēc 1948. gada mičūrinistu bioloģijas kampaņas (skat. vairāk: Krementsov 1997) oficiālā nostāja pārslēdzās uz vispārēju padomju zinātnes nošķiršanu no Rietumu zinātnes. Jaunā zinātnes modeļa centrā bija pretstāve “t. s. ‘pasaules zinātnei’, ar kuru nevarēja būt nekā kopīga” (turpat, 179). Aģitējot par padomju zinātnes pārākumu, Rietumu zinātne tika noniecināta dažādos veidos, un epiteti, kas tai tika veltīti oficiālajā retorikā masu medijos, bija – “reakcionāra”, “buržuāziska”, “tumsonīga” un, ja nepieciešams, arī “fašistiska”.

Latvijā pēc tās iekļaušanas Padomju Savienībā 1940. gadā arī notika zinātnes sovjetizācija un tā kļuva par politiskās varas instrumentu. Latvijas zinātnieki, kuri nebija devušies trimdā un kas turpināja strādāt pēc Rietumu zinātnes tradīcijām, tika pakļauti represijām (Dālmane 2010), vairāki izsūtīti vai sodīti ar nāvi. Zinātnes nozaru struktūra tika pārveidota atbilstoši: padomju prasībām (Kloviņš 2024), stipri tika ierobežota sociālo un humanitāro zinātņu attīstība. Tās varēja potenciāli apšaubīt padomju ideoloģiju, tādēļ tikai tādas teorijas, kas bija ideoloģiski pieņemamas, tika leģitimizētas vai pārveidotas atbilstošām vadošajam naratīvam, piemēram, padomju historiogrāfija (Kharkhordin 2015). Zinātne kļuva par progresu un “komunisma celtniecības” virzītāju, apelējot pie nepieciešamības veltīt visus spēkus tehnoloģiskajam progresam, lai zinātniskos sasniegumus varētu adaptēt rūpnieciskai lietošanai un “zinātne pārvērstos par tiešu ražotājspēku” (Ādamsone-Fiskoviča 2012, 126).

Komunistiskā režīma laikā būtiski mainījās zinātnes disciplīnu hierarhija, izveidojās ievērojami stingrāks dalījums starp zinātņi un tehniku, no vienas puses, un humanitārajām zinātnēm, mākslu un kultūru, no otras, kas būtiski atšķīrās no neatkarīgās Latvijas raksturīgākajām tendencēm, kad bija raksturīga ciešāka zinātnes un kultūras jomu integrācija (turpat).

Zinātnes loma sociālistiskās sabiedrības attīstībā tika nostiprināta, kļūstot par tās centrālo vērtību, kas leģitimēja gan jauno sabiedrības pārvaldību, gan ietiecās praktiski visās dzīves jomās, nereti ar visai izplūdušu un abstraktu saturu, attiecinot zinātnisko sociālismu uz praktiski jebko (Ādamsone-Fiskoviča 2012). Nomainot brīvu zinātnisko domu pret komunistiskajai ideoloģijai “paklausīgu” zinātni un aizliedzot virkni nozaru, padomju vara centās audzināt “jauno padomju cilvēku” arī Latvijas akadēmiskajās aprindās, pēc iespējas papildinot tās ar sev lojāliem jaunajiem zinātniekiem.

Preses nozīme zinātnes propagandā Staļina laika Padomju Latvijas presē

Preses galvenais uzdevums PSRS bija sabiedriskās domas ietekmēšana, translējot Komunistiskās partijas oficiālo viedokli, šajā gadījumā kategoriski nošķirot “pareizas” zināšanas no “nepareizām”. Padomju prese bija politisks instruments, lai, saskaņā ar Staļina uzstādījumu, “pavedieni no partijas caur avīzi stieptos bez izņēmuma uz visiem strādnieku un zemnieku rajoniem” (Leņins & Staļins 1947). Sākoties aukstā kara saspīlējumam un zinātnes sacensībai, prese kalpoja, lai noliegtu un noniecinātu kapitālistisko valstu zinātniskās tradīcijas un lai Padomju Savienībā sarautu saiti ar tām.

Zinātniskās informācijas apjoms presē strauji pieauga un tika ieviestas regulāras zinātnes popularizēšanai veltītas sadaļas. Zinātne tika izmantota kā svarīgs propagandas instruments, lai demonstrētu padomju sistēmas pārākumu, taču tās panākumi bieži vien tika pārlietu slavēti un pārspīlēti. Zinātnieki tika iesaistīti populārzinātnisku rakstu sagatavošanā, kas arī veidoja sabiedrības priekšstatu par zinātnes prestižu. Satura rāmējums bija ļoti optimistisks, bieži pievēršoties triumfējošiem stāstījumiem par padomju zinātnes “fantastiskajiem sasniegumiem” (Ādamsone-Fiskoviča 2012).

Skaidrojumi par pseidozinātni kalpoja, lai ne tikai diskreditētu no zinātniskā komunisma atšķirīgu filozofisko domu, bet lai arī nomāktu veselas zinātņu nozares, arī tās, kam bija iestrādnes Latvijas akadēmiskajā vidē pirms kara. Totalitārisma ideoloģija arī nostiprināja padomju zinātnes statusu kā patiesības monopolu, un par to plašas iedzīvotāju masas pārliecināja centralizētie masu mediji.

Aplūkojot jēdziena “pseidozinātne” lietojumu Staļina laika Latvijas padomju presē caur tur atspoguļoto oficiālo varas pozīciju, iespējams izsekot dramatiskajām pārmaiņām, kas skāra Latvijas zinātnisko domu, zinātniskās institūcijas, pētniekus un mācībspēkus tūlīt pēc PSRS veiktās Latvijas okupācijas. Tika sistemātiski nomelnotas vairākas zinātņu disciplīnas, piemēram, filozofija, kuru apsūdzēja par "ideālisma" popularizēšanu, un teoloģija, ko pasludināja par “tumsonības perēkli”, jo tās abas bija pretrunā ar dialektisko materiālismu.

Līdzīgi cieta arī citas zinātnes, un, iekļūstot “buržuāziskās pseidozinātnes” kategorijā, akadēmiķiem nācās vai nu radikāli “mainīt” savus līdzšinējos uzskatus un pieslieties “pareizajiem” zinātnes uzstādījumiem, vai zaudēt darbu un tikt pakļautiem represijām.

Jēdzienu “zinātne” un “pseidozinātne” lietojums Staļina laika Latvijas padomju presē

Lai identificētu, kuras zinātņu jomas Staļina režīma laikā Latvijā tika dēvētas par “pseidozinātnēm”, šī pētījuma uzdevums ir analizēt publikācijas, kuros latviešu valodā laikā no 1940. gada jūnija līdz 1941. gadam un no 1944. līdz 1953. gadam izdotajos padomju preses izdevumos minēts atslēgas vārds “pseidozinātne”. Šie periodi attiecas uz staļinisma laiku, kad ideoloģiskā cenzūra un kontrole bija īpaši spēcīga.

Šīm pētījumam tika izmantota Latvijas Nacionālās Digitālās bibliotēkas (LNDB) datubāze “Periodika” (2024) ar tajā integrēto elektronisko meklētāju. Pēc tam publikācijas tika apkopotas, lai veiktu satura tematisko analīzi, kuras rezultāti apkopoti turpmāk šajā rakstā.

Nav iespējams objektīvi salīdzināt brīvvalsts Latvijas presi ar padomju presi, jo atšķirīgs ir preses izdevumu skaits, veids un uz to attiecinātā cenzūra un kontrole. Tomēr, aplūkojot pieejamo informāciju LNDB “Periodika” par izvēlēto jēdzienu “zinātne” un “pseidozinātne” lietojuma biežumu, var novērot tendenci, ka Padomju periodā pieejamais informācijas apjoms par šīm tēmām presē ir ievērojami lielāks salīdzinājumā ar 20. gadsimta 20.–30. gadiem un pēcāk arī ar 20. gadsimta 90. gadiem. redzami skaitļi ir “Periodika” ģenerētie dati un tie iekļauti rakstā ilustratīvos nolūkos kā indikatīvs attiecīgo periodu kontekstualizējošs materiāls. Attēlos Nr. 1–Nr. 6 uzrādīts atslēgvārdi “zinātne”, “zinātnisks”, “pseidozinātne”, “pseidozinātnisks”, “pretzinātnisks” un “antizinaātnisks” lietojuma biežums Latvijas periodikā 20. gadsimta desmitgažu griezumā.

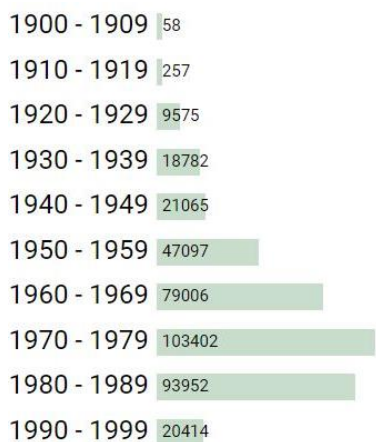
Atslēgas vārda “**zinātne**” lietojuma biežums Latvijas periodikā 20. gadsimtā:

1. attēls. Avots: periodika.lv, skatīts 07.10.2024.

Atslēgas vārda “zinātnisks” lietojuma biežums Latvijas periodikā 20. gadsimtā:

2. attēls. Avots: periodika.lv, skatīts 07.10.2024.

Atslēgas vārda “Atslēgas vārda “pseidozinātne” lietojuma biežums Latvijas periodikā 20. gadsimtā:

3. attēls. Avots: periodika.lv, skatīts 07.10.2024.

(1910.–1920. gados šis atslēgas vārds neparādās presē.)

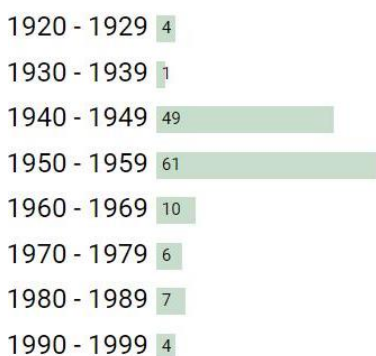
Atslēgas vārda “pseidozinātnisks” lietojuma biežums Latvijas periodikā 20. gadsimtā:

4. attēls. Avots: periodika.lv, skatīts 07.10.2024.

Atslēgas vārda “**pretzinātnisks**” lietojuma biežums Latvijas periodikā 20. gadsimtā:

5. attēls. Avots: periodika.lv, skatīts 07.10.2024.

Atslēgas vārda “**antizinātnisks**” lietojuma biežums Latvijas periodikā 20. gadsimtā:

6. attēls. Avots: periodika.lv, skatīts 07.10.2024.

Lai gan šī raksta galvenā uzmanība ir pievērsta to publikāciju analīzei, kurās minēts jēdziens “pseidozinātne”, izpētot plašāku tā lietojuma kontekstu, var novērot, ka nereti tiek lietoti arī tādi apzīmējumi kā “pretzinātnisks” vai “antizinātnisks”. Arī šie termini parādās gadījumos, kad retorika tiek vērsta pret Rietumu zinātņi vai uzskatiem, kas bija raksturīgi Rietumu kultūrai un ievērojami atšķīrās no padomju ideoloģiskajām nostādnēm. Tomēr biežāk ar šiem apzīmējumiem (sevišķi – “antizinātnisks”) pauda attieksmi pret reliģiozitāti, kā arī pret dažādām māņticībām un vernakulārām garīgām praksēm (plašāk par attieksmi pret okultismu, māņticībām un maģiju Latvijas padomju presē skat. Popova 2021).

“Pseidozinātnes” meklējumi pirmspadomju Latvijā

“Pseidozinātne” kā jēdziens padomju presē parādās galvenokārt kā politiskās retorikas instruments. Virknē publikāciju skaidra definīcija par to, kas tieši ir “pseidozinātne”, neparādās,

bet noprotams, ka praktiski ikviena zinātne, ko praktizē kapitālistiskajos Rietumos (un pirms tam neatkarīgajā Latvijā), pēc būtības ir nepatiesa un kaitīga. Parādās apgalvojumi, ka “[padomju] cilvēki nedrīkst zēmoties trūdošās buržuāziskās pasaules un tās izkurtējušās zinātnes priekšā” un ka Latvijā ilgus gadus “buržuāziskie vadītāji darīja visu iespējamo, lai kultivētu buržuāziskās pseidozinātniskās teorijas” un ka pret šo brīvvalsts laika “pseidozinātņi” vēl nav vērstas pietiekami daudz kritikas (Leits 1949). Tāpat tiek izmantoti tādi vispārīgi izskaistināti saukļi kā padomju “visprogresīvākā zinātne [...] kalpo dzīves krāšņumam, nevis iznīcībai, kam kalpo buržuāziskā pseidozinātne” (Leontjevs 1950).

1951.gada izdevumā “Literatūra un Māksla” tiek jau konkrētāk iezīmēts, ko tieši padomju režīms uzskatīja par pseidozinātņi pirmskara Latvijā:

“Tā saucamo sabiedrisko zinātņu pārstāvji tur dziedāja slavas dziesmas izkurtējušai kapitālistiskai iekārtai, plutokrātiskai, fašistiskai Ulmaņa kliķei, visādi falsificēja īstenību, viltoja vēsturi, viltoja statistiku, kurināja nacionālo norobežotību un naidu tautu starpā. No tā saprotams, ka jaunās Latvijas PSR ZA sabiedrisko zinātņu institūtu uzdevums bija ne tikai atmaskot buržuāziskas pseidozinātnes tumsonisko raksturu, bet arī no jauna izstrādāt un pētīt ekonomikas, vēstures, valodniecības, literatūras, etnogrāfijas un folkloras problēmas” (Valeskalns 1951).

Tāpat minēts, ka progressa kavēklis ir pārāk mazais zinātnisko darbinieku skaits šajās nozarēs, kas būtu apguvuši ļeņinisma-marksisma teorijas, tādējādi var secināt, ka akadēmiskā vide vēl samērā ilgi turpināja pretestību oficiālajai “padomju zinātnes” mācīšanai.

Lai arī nereti “pseidozinātne” tika izmantots kā vispārīgs sauklis, lai vērstos pret visu ideoloģiski un saturiski atšķirīgo un nevēlamo padomju režīma zinātnes virzieniem, virknē preses publikāciju uzrādās ļoti konkrētas disciplīnas, kas ir pakļautas staļiniskajai zinātnes “tīrīšanai”. Tālākajā analīzes daļā tās apskatītas sīkāk.

Filozofija un teoloģija

1940.gadā, kad notika Latvijas pirmreizējā padomju okupācija, presē jau parādās pāris rakstu par “pseidozinātņi” neatkarīgās Latvijas periodā. Avīze “Jaunais Komunārs” publicē kritiku par Latvijas Universitātes līdzšinējo darbu, dēvējot to par “fašistisko 15. maija universitāti”, kas apkalpojusi “ulmanisko kliķi”, bet “darba inteliģencei” devusi maz, taču arī pirms tam, “buržuāziskās demokrātijas” laikā situācija neesot bijusi daudz labāka. Īpašu naida runu saņem studentu korporācijas, kas “nododas žūpībai un izlaidībai”. Anonīmais autors norāda: “Korporāciju pavadā 15. maija pavēnī arī daļa universitātes mācības spēku nodevās pseidozinātņei, vadonības un idejiska tukšuma kultam”. Rakstā minēts, ka universitāte tiek

reorganizēta un tagad tur varēs apgūt “patiesu zinātņi” un “progresīvas idejas”. Galvenā vēršanās rakstā notika pret filozofijas studijām, apgalvojot, ka tā esot pseidozinātne: “Universitāte jau atbrīvota no tās pseidozinātnes, no tās ideālistiskās miglas, kuru līdz šim sniedza filoloģijas fakultātes filozofijas nodaļa. Lielākas vai mazākas pārgrozības skārušas arī citas fakultātes” (V.S. 1940).

Savukārt 1941. gada sākumā “Studentu Avīze” publicē uzsaukumu studentiem par efektīvāku darbu “sociālistiskajā sacensībā” un no jauna definē universitātes mērķus: “Universitātei no buržuāzijas ideoloģiskās verdzenes, pseidozinātnes kultivētājas un ideālistiskās filozofijas cietokšņa bija jāklūst marksistiski-leņinisko kadru kalvei, jaunā bolševistiskā cilvēka radītājai, patiesas kultūras centram” (Studentu Avīze 1941).

Tai pašā numurā kāds students raksta par to, ka universitāte ir piedzīvojusi nozīmīgu pārmaiņu – “tumsonības perēkļu – teoloģisko fakultāšu” likvidēšanu, skaidrojot, ka tur vairs nesagatavos “baznīcas tēvus”, kuri vēlas “pēc iespējas tālāk cilvēkus atturēt no zinātnes, barot tos, ja ne ar tiešiem māņiem, tad vismaz ar pseidozinātņi” (Želvis 1941). Par reliģiju kā tādu padomju režīma periodikā atrodami daudzi raksti, un tur galvenokārt izmantotais apzīmējums reliģiozitātei ir “antizinātniski aizspriedumi un māņi”.

Rietumu filozofijas tradīcija kā akadēmisko zinātņu pamats virknē publikāciju tiek automātiski iekļauta “pseidozinātņu” sarakstā. Presē tiek slavēti krievu marksistiskie filozofi, apgalvojot, ka “pasaules zinātniskās, filozofiskās un literārās domas centrs ir pārvietojies uz mūsu zemi”, bet “rietumu sabiedrība ir radījusi mākslu, literatūru, pseidozinātņi, kas visnotaļ noliedz dzīvi” un aizraujas ar bēgšanu no īstenības, antihumānismu, pesimismu, bezsaturību, obskurantismu u. tml. (Ābols 1949).

Dažus gadus pēc otrreizējās Padomju okupācijas grūtības ar jaunās padomju inteliģences veidošanu atzina universitātes eksāmenu novērotāji, kas asi kritizēja studentu un pasniedzēju apolītisko un liberālo attieksmi pret studiju procesu. Raksta autori secina, ka universitātē ir pienācis laiks “brīvajai progresīvajai padomju zinātņei”, jo tā vairs nav “pseidozinātnes un fašistiskās ideoloģijas kalve, precību birojs bagātu saimnieku meitām un patversme stulbiem kaušļiem un politiskas pārvaldes aģentiem – korporeļiem” (Leits & Vilks 1948).

Vēsture

Okupācijas pirmajā gadā “Studentu Avīze” publicē viedokļrakstu, kurā apgalvots, ka par spīti revolucionārajām pārmaiņām, Latvijas Universitātē tomēr tik labi neiet ar jaunās darbaļaužu filozofijas – dialektiskā un vēsturiskā materiālisma mācīšanu studentiem, bet

mācībspēki Vēstures un filoloģijas fakultātē turpina skaidrot vēsturiskos notikumus “buržuāziskā ideālisma” gaismā. Tiek izvirzīta tēze, ka, ieviešot boļševistisko pasaules uzskatu, vēsture beidzot ir kļuvusi par īstu zinātni, kas vēsta par cilvēces attīstības evolūciju:

“Pilsoniskās iekārtas varas laikā vēsture nebija zinātne, bet gan pseidozinātne. Lielākā vēsturnieku daļa nodarbojās vienkārši ar vēstures falsifikāciju. Tie izmantoja vēsturi savu šovīnistisko mērķu sasniegšanai ar faktu noklusēšanu un papildināšanu, cenzdamies parādīt savas tautas pārākumu pār citām tautām” (Šite 1940).

Vēsture bija viens no humanitāro zinātņu virzieniem, kas tika asi kritizēts un transformēts padomju historiogrāfijas skolā. No tā cieta arī daudzi vēsturnieki, kas bija strādājuši Latvijā pirms padomju okupācijas. Tā, piemēram, pēc 1948. gada Latvijas Valsts Universitātes (LVU) Vēstures fakultātes zinātniskās sesijas presē tika slavēti divi docenti, kas spējuši “salauzt tiltus” ar pagātņi jeb buržuāziskās historiogrāfijas antizinātniskajām koncepcijām, atklājot un nosodot savas pagātnes kļūdas, kritizējot pašiem savus agrākos darbus un uzskatus. Viens referents pats esot atzinis, ka “buržuāziskie vēsturnieki zinātnisko pētījumu vietā, pirmkārt, nodarbojas ar pseidozinātņi un zinātnes viltošanu, pildot valdošās šķiras sociālo pasūtījumu un pakļaujot savu darbu valdošās šķiras – buržuāzijas interesēm” (Zutis 1948).

Arī vēlākajos gados presē turpinās aģitācija universitātes studentus pasargāt no pseidozinātņu teoriju atliekām, kas daudzus gadus valdījušas Latvijas Universitātē, bet kura nu ir kļuvusi par “īstās un vienīgi pareizās” zinātnes ieviesēju.

Folkloras, etnogrāfija, literatūrzinātne, valodniecība

Gatavojoties pirmajiem Padomju Latvijas dziesmu svētkiem 1948. gadā, par folkloras un tautas mākslas interpretācijas problemātiku un “Latvijas buržuāzisko “prātnieku” nezinātniskajiem spriedumiem” bažas pauda padomju folklorists un literatūrzinātnieks Jānis Niedre (1948a), aicinot pētniekus vairāk publicēt etnogrāfiskos pētījumus saskaņā ar marksisma-ļeņinisma uzskatiem. Humanitāro zinātņu jomā publisku nosodījumu turpināja saņemt Filoloģijas fakultāte, pārmetot tai pseidozinātnes mācīšanu folklorā un literatūras vēsturē un reakcionāru buržuāzisku teoriju sludināšanu folklorā. Konkrēti mācībspēki tika vainoti vilcināšanā ieviest “progresīvo zinātņi”, turpinot nodarboties ar “religiozu mistiku”, atturoties apvienot zinātnieka un aktīva politiķa lomas un izvairoties no studentu komunistiskās audzināšanas (Niedre 1948b). Folkloras izpēte brīvvalsts laikā skaidrota caur nacionālšovinisma un rasu teorijas prizmu, kas izplatījusi nezinātniskas, kaitīgas idejas un nav

bijusi saprotama tautai. Citā rakstā tiek apgalvots, ka “tikai padomju zinātnieki [...] radīja īstu patiesu zinātņi par folkloru” (Romane 1949).

Par vāju esot arī padomju Latvijas literatūras kritika, kas pēc “buržuāziskās” tradīcijas pauž drīzāk subjektīvu viedokli un biežāk kalpo kā recenzija, nevis ir “dziļi zinātnisks sacerējums”, kas “audzina rakstnieku”, un tādēļ uzdevums ir “atmaskot un satriekt šādas buržuāziskas pseidozinātnes gudrības”, kuras aizstāvējuši agrākie literatūrzinātnieki (Niedre 1948c).

Praktiski strupceļā nonāca arī valodniecības nozare, kuru presē asi kritizē literatūrzinātnieks J. Niedre, kurš sīki analizē citu zinātnieku kļūdas un atbalsta LPSR Zinātņu akadēmijas uzdevumu LVU Filoloģijas fakultātei “vest asu un nesaudzīgu cīņu pret jebkura veida buržuāziskās pseidozinātnes izpausmi valodas teorijā un praksē, kas reizē nozīmē visu augstskolās lasīto valodniecības priekšmetu un praktisko valodu kursu prakses būtisku maiņu” (Niedre 1948d). Pēc pāris gadiem presē parādās detalizēts skaidrojums par to, kas ir “padomju materiālistiskā valodniecība”. Būdama “pasaulē visprogresīvākā zinātne par valodu” tā pat īsti nekonkurē ar “buržuāzisko lingvistiku”, kas “nevar būt zinātne šī vārda īstā nozīmē” un attiecīgi ir pseidozinātne (Cvetkovs 1950).

Kritizējot LVU studentu zinātniskās biedrības “neapmierinošo darbu” 1950. gada sākumā, tika izcelti daži pozitīvi studentu pētniecisko darbu piemēri. Īpaši slavēts tika studentes L. Kļaviņas referāts, kas “atmaskoja buržuāziskos nacionālistus ar prof. Endzelīnu priekšgalā” un “asi vērsās pret tiem, kas, balstīdamies uz metafizisko pseidozinātņi, mēģina uzcelt Krišas mūri starp latviešu un krievu tautas valodām” (Liebermanis 1950). Par agrākajām valodniecības tradīcijām kā pseidozinātniskām parādās raksts arī 1952. gadā, aicinot ar tām turpināt cīņu.

Caur padomju literatūrzinātnes prizmu pārvērtēts arī Krišjāņa Valdemāra devums jaunlatviešu kustībā, jo “buržuāziskā pseidozinātne to izskaidroja aplam” (Vilsons 1951). Tāpat pārinterpretēts dzejnieks Eduards Veidenbaums, par kuru “buržuāziskā pseidozinātne izplatīja melu ziņas” kā par pesimistu, individuālistu u. c., taču padomju literatūrzinātnieks kādā viņa dzejolī saskata pat “reakcionārās Maltusa pārāpzdīvotības teorijas [...] noliegumu” (Vilsons 1952a). Līdzīgi no jaunās literatūrzinātnes perspektīvas analizēti arī Ādolfā Alunāna darbi (Vilsons 1952b) un Ļeva Tolstoja daiļrade, kura sabiedrisko domu virzījusi “kā progresīvā, tā [...] reakcionārā virzienā” (Austrums 1953).

Padomju pedagoģija pret pedoloģiju

Vēl kāda joma, kas tika klasificēta kā “pseidozinātne”, bija pedoloģija. Tā bija disciplīna, kas pētīja bērnu uzvedību un attīstību, balstoties pedagoģijas, psiholoģijas un medicīnas principos, un bija aktuāla 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā. Arī Padomju Savienībā pedoloģija bija atzīta līdz 1936. gadam, kad to aizliedza bažās par eigēnikas principu izplatīšanos (Kestere & Fernández González 2021). 1941. gadā Latvijas presē parādās ieraksti par pedoloģiju kā buržuāzisku pseidozinātni (Rezņiks 1941), kā “pretzinātnisku” un “reakcionāru” praksi, ko nedrīkst praktizēt ne universitāšu mācībspēki, ne skolu skolotāji (Meikšans 1941).

1948. gadā par problēmu tika atzīta lielā Latvijas skolēnu nesekmība un otrgadība, par ko pretēji viedokļi būtu “buržuāziskajai pseidozinātnei – pedoloģijai un padomju pedagoģijai” (Miķelsons 1948). Jautājumi par pedoloģiju kā pseidozinātni ik pa laikam tika apskatīti arī citās publikācijās, apsverot, kā panākt arī citu pseidozinātnisko “sārņu” izmešanu no padomju skolām, piemēram, atbrīvošanos no “formālisma” jeb tikai sava priekšmeta šauras mācīšanas, izvairoties no ideoloģisku jautājumu apskatīšanas klasē.

Pēc gada, kad joprojām virkne skolu cīnās ar nesekmību, jo tām “trūkst atbildības par jauno komunistu audzināšanu”, presē tiek norādīts uz skolotāju un skolas vadības darba vājo kvalitāti, apelējot pie tā, ka ir daudz izstrādātu programmu un mācību grāmatu, kas balstās uz zinātniskiem pamatiem, un ka padomju pedagoģija ir brīva no “pseidozinātniskas metodikas” (Skolotāju Avīze 1949). Pedoloģija tiek skaidrota kā pseidozinātniska teorija, kas saistīta ar ģenētikas un bioloģijas nozari, uz kuru pamatiem tā esot uzbūvēta, primāri ar “visreakcionārāko no reakcionārajām – Mendēļa-Veismāna-Morgana teoriju, kas ir rasistisku uzskatu un pseidozinātnes pedoloģijas pamats”. No publikācijām nav skaidrs, kas tieši Padomju Savienībā sludina pedoloģijas principus pēc 1936. gada, taču tai jebkurā gadījumā jāliek pretī akadēmiķa I. Pavlova “ģeniālā mācība fizioloģijā” (Baumans u. c. 1951).

Ticams, ka padomju presē arī tiek fabricētas it kā “darbaļaužu” sūtītas vēstules, kas vēlas cīņā pret “visādiem antizinātniskiem aizspriedumiem, aktivizējot dabaszinātņu propagandu, un augstāk paceļot karojošā materiālisma karogu”, un prese aicina pret to cīnīties ne tikai pati sevi, bet arī skolas un augstskolas (īpaši pedagoģisko institūtu), jo esot vēl skolotāji, kas joprojām ir iecietīgi pret “religiskiem aizspriedumiem” (Cīņa 1949).

Parādās arī atzinīgi viedokļi, ka skolās notiks atbrīvošanās no “reakcionārajām buržuāzistiskajām idejām”, koriģējot tādus mācību priekšmetus kā literatūra un vēsture (Skolotāju Avīze 1948). Vienlaikus ar padomju sistēmas ieviešanu sākās arī skolu un

pedagoģisko principu pārveide, lielu uzsvāru liekot uz skolotāju atbildību mācīt bērnus saskaņā ar komunistisko pedagoģiju, lai sagatavotu jauno paaudzi sabiedriskajai dzīvei un ražošanas darbam, pasniedzot mācību saturu dialektiskā materiālisma ietvarā (Andersone 2023) un atturot bērnus no reliģiskiem uzskatiem.

Nacistiskās Vācijas pseidozinātne

Pēc Nacistiskās Vācijas iebrukuma Padomju Savienībā un Latvijas okupācijas 1941. gada vasarā atsevišķi komunistiskie preses izdevumi turpina iznākt ārpus Latvijas, spriežot pēc raksta “Cīņā” 1942. gadā, kurā P. Valeskalns nosoda “hitleriešu barbarus”, kuru plānos ir iznīcināt “visu kultūru un izglītību”. Viņš raksta: “No īstās zinātnes hitlerieši bēg, jo tā runā pret hitleriešiem. Zinātnes vietā viņi liek maldu[s], pseidozinātņi, sauc par zinātņi visādu Hitlera, Gebelsa, Rozenberga un citu neļēgu un cilvēku nīdēju murgus un melsumus” (Valeskalns 1942). Arī 1944. gada “Cīņā”, vērsoties pret “vācu fašistu” režīmu, J. Sudrabkalns norāda uz melīgo mācību, ka visas rases un tautas nav vienlīdzīgas [ar to būtu visdrīzāk jāsaprot – nacisma propagandēto eigēņiku, rasu teoriju, antisemītismu u. c.], un aicina visas padomju tautas saglabāt Staļina sludināto tautu draudzību un nepaļauties no “nezin kādām pseidozinātnes pažobelēm izvilkām teorijām” (Sudrabkalns 1944).

Pēc nacistu sakāves un PSRS atkārtotas okupācijas 1945. gadā komunistiskā režīma laikraksti vēsta, ar ko nodarbojās nacisti Latvijā un kādas sekas šis režīms atstājis arī akadēmiskajā vidē. Pirmais Latvijas PSR inteliģences kongress publicēja slavinošu vēstuli “biedram Staļinam”, paužot, ka nacistiskās Vācijas okupētajā Latvijā “zinātniekus spieda mācīt pseidozinātņi un viltotu vēsturi, kurā latviešu tautas mūžsenos slepkavas – vācu krustnešus un baronus nostādīja par latviešu labdariem un kultūras nesējiem”, un skolās bija jālasa “riebīgās vācu propagandas piesātinātās mācību grāmatas”. Savukārt, nu, pēc padomju režīma atgriešanās, skolotāju un zinātnieku “svēts pienākums” ir “nest īstās zinātnes gaismu” (Cīņa 1945).

Šeit, protams, jāmin, ka abas okupantu varas bija totalitāri ideoloģiski režīmi, kas uzspieda savu pasaules skatījumu arī akadēmiskajā vidē. Bet jāņem vērā, ka šobrīd varam skatīties uz šiem notikumiem anahroniski un salīdzināt, kuras zinātnes ir turpinājušas savu darbību līdz mūsdienām un kuras – pārtraukušas. Piemēram, eigēņika kā mācība par ģenētikas principu izmantošanu populācijas iedzimtības īpašību uzlabošanā bija samērā izplatīta industrializētajās valstīs, tai skaitā ASV, Lielbritānijā, Vācijā, Zviedrijā u. c., 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā. Latvija nebija izņēmums, un eigēņika tika mācīta un praktizēta

galvenokārt Kārļa Ulmaņa režīma laikā no 1934. līdz 1940. gadam (plašāk skat. Zelče 2006). Arī Padomju Savienībā 20. gadsimta 20.–30. gados eigēnika un ģenētika bija atzīta un izmantota sociālajā politikā un eksperimentālajā bioloģijā (Adams 1989), tomēr vēlāk tā iekļuva starp aizliegtajām zinātnēm.

Jebkurā gadījumā pēc Otrā pasaules kara, atklājot nacistu noziegumus, eigēnika kā zinātniska kustība pasaulē pakāpeniski zaudēja reputāciju. Tika atzīts, ka tā bija ne tikai zinātniski nepamatota, bet arī morāli nepieņemama, jo veicināja diskrimināciju, rasismu un cilvēktiesību pārkāpumus.

Lauksaimniecība un mājturība

Savukārt 1947. gadā “zem lupas” pakļuva Latvijas Lauksaimniecības akadēmija, par kuras togad izdoto rakstu krājumu bira ne mazums pārmetumu par “nepareizas” zinātnes praktizēšanu un pseidozinātnisku apcerējumu publicēšanu. “Cīņa” raksta, ka pseidozinātnisks raksturs esot vērojams galvenokārt lauksaimnieciskās tehnoloģijas un mājturības fakultātes rakstos:

”Tie satur kļūdainas un nezinātniskas atziņas, tanīs ievazātas kaitīgas buržuāzisko nacionālistu teorijas, viscaur jūtama klanīšanās Vakareiropas zinātnes priekšā. Šie un šiem līdzīgie zinātniskie “darbi” jau kritizēti sanāksmēs akadēmijā un presē. Un nu šos novecojušos, nokritizētos pseidozinātniskos darbus, kurus pati dzīve, visa padomju lauksaimniecības prakse pierādījusi par nederīgiem, tagad izdod negrozītā veidā” (Sokols 1947).

Saskaņā ar dažādu dzīves jomu “zinātniskošanu”, ne vien akademiķi, bet arī paši darbaļaudis kļuva atbildīgi par zinātnisko uzskatu izplatīšanu saviem biedriem. Tā kādā rakstā vēstīts, ka arī vecās paaudzes lauksaimniecības speciālisti “atbrīvo savu apziņu no buržuāziskās pseidozinātnes aizspriedumiem” un vada lekcijas un mācību pulciņus lauku darbaļaudīm ar “pareizu, revolucionāru pasaules uzskatu” agrotehnikas, meliorācijas un citās jomās (Komunists 1952).

Ģenētika, bioloģija

Šajā periodā skaļa kritika parādās attiecībā uz dabaszinātņu mācīšanu, piemēram, jaunajā mācību sistēmā bioloģijā notiek atteikšanās no “Morgana-Mendela ideālistiskās pseidozinātnes”, to aizstājot ar Mičurina un Lisenko “padomju zinātnes stingrajiem pamatiem” (Skolotāju Avīze 1948). Varam lasīt, ka Lisenko doktrīnas ieviešana esot iepriecinājusi Rīgas

4. vidusskolas bioloģijas pulciņa dalībniekus ar ”jaunu izcilu uzvaru pār buržuāziskās pseidozinātnes teorijām” (Bērniņa 1949). Par jauno bioloģijas paradigmu bioloģiem un citiem dabaszinātņu un lauksaimniecības speciālistiem LVU tiek organizētas zinātniskas sesijas, kuru mērķis ir izskaust “ideālistiskos uzskatus” zinātnē un parādīt to cīņu, kas notiek ar “kapitālistisko valstu metafiziskās pseidozinātnes pārstāvjiem” bioloģijā (Šmidberga 1948). Padomju akademiķu publikācijas presē skaidroja ģenētikas zinātņi un maltusismu kā kapitālistisko un fašistisko režīmu leģitimizējošas teorijas un pseidozinātnes (Bērziņš 1948).

Savukārt 1950. gadā “Skolotāju Avīzes” numurā par bioloģijas mācīšanu 9. klasēm tiek paziņots, ka mācību programma obligāti jāskaidro I. Pavlova “sintētiskās fizioloģijas” jeb zinātnes par nedalītu organismu perspektīvā iepretī pseidozinātnei par “duālistisku ķermeni, sadalītu fizioloģiskajā un psihiskajā – miesā un dvēselē” (Korsunska 1950).

1953. gadā kolhoziekiem mērķēts raksts par vēsturisko pagriezienu materiālistiskās bioloģijas attīstībā vēsta par darvinismu, ko jaunā pakāpē pacēlis Mičurins un Lisenko. Viņu teorētiskos principus kolhozi un padomju saimniecības, kas kalpo par “zinātnes avotiem”, ievieš arī praksē, piemēram, nodarbojas ar “augu jarovizāciju, kartupeļu stādīšanu vasarā”. Šie un citi padomju bioloģijas jaunie dabas pārveidošanas principi tiek kontrastēti ar “Vakareiropas metafiziskām teorijām”, taču tiek arī norādīts, ka joprojām Padomju Savienībā ir bioloģi, kas “mendelismu-morganismu” nav uztvēruši kritiski un kļuvuši par “buržuāziskās pseidozinātnes propagandistiem” (Padomju Latvijas Kolhoziņeks 1953).

Astrofizika

Presē parādās arī padomju zinātnieku jaunāko sasniegumu apskati, un kādā no tiem pseidozinātnes “godā” tiek iecelta Rietumu astronomija (vai drīzāk – astrofizika). Šajā rakstā kontrastēta materiālistiskā zinātne un “imperiālistu kalpībā pārdevusies kapitālistisko valstu pseidozinātne, kas kļuvusi par reakcijas ieroci”, kas par zvaigžņu izcelšanos piedāvā “reakcionāras pseidoteorijas”, apgalvojot, ka debess ķermeņiem esot vienāds vecums, kas liecinot, ka “aiz zinātniskās izkārtnes skaidri saredzama atvērta bībele un stāsts par dievu, kas radījis pasauli sešās dienās” (Sakne 1950).

Zinātne un pseidozinātne mākslinieciskajā jaunradē

Zinātnes/pseidozinātnes un Padomju/Rietumu antagonismu komunisma propaganda aicināja izmantot arī mākslinieciskajā praksē, piemēram, dramaturģijas un daiļliteratūras

jaundarbu radīšanā, jo “literatūra un māksla no plūtokrātijas prostituētām pārvērtās patiesas radītāju spēju paudējas, sociālistiskās kultūras plauksmes lieciniecēs” (Studentu Avīze 1941). Kāds raksts proponē jaunu dramaturģijas darbu radīšanu, kas būtu veidoti par padomju zinātnes sasniegumiem un salīdzinātu padomju zinātnieku morāli ar Rietumu zinātniekiem, nekonkrēti minot “kapitālistisko Rietumu pseidozinātņi” (Žurgins 1948). Mēģinot arī kultūru pakārtot zinātnes principiem, tiek sludināti arvien lielāki tās sasniegumi, jo “arvien grandiozākas uzvaras” šajās jomās gadu no gada apliecina “neizmērojamo pārkumu” pār “kapitālistisko pseidozinātņi un pseidokultūru” (Literatūra un Māksla 1949). Šajā kontekstā anonīmais autors ir paplašinājis priedēkļa “pseido-” lietošanu, no zinātnes to pārnesot arī uz kultūru.

Savukārt 1950. gadā kādā rakstā tiek pausta nožēla, ka ir tik maz jaunas daiļliteratūras par augstskolu dzīvi, studentiem un padomju cilvēka audzināšanu. Tiek recenzēta grāmata, kurā tiek risinātas “komunistiskās morāles problēmas”, un galvenie varoņi – studenti atmasko kādu literatūras profesoru kā “buržuāziskās pseidozinātnes pārstāvi”, tā kā viņš jūt naidu pret jauno padomju literatūru (Trofimovs 1950). 1953. gadā presē parādās apcerējums par latviešu reālistiskās dramaturģijas attīstību un, salīdzinot vēsturiskos posmus, tiek apgalvots, ka imperiālisma periodā (19. gadsimta otrajā pusē) dramaturģijas darbi bija ieturēti naturālisma stilā, kas “ar skaļu pseidozinātnieku teorētisko pamatojumu [...] uzdevās par visīstāko reālismu”. Raksts aicina saprast, ka reālisms skaidro cilvēku kā sociālu būtni, kamēr naturālisms “ir buržuāziskās pseidozinātnes kultivētais bioloģisms, atvasinot visu cilvēku rīcības motivāciju no iedzimtības, no asinīm” (Kundziņš 1953).

Arhitektūra

Kādā rakstā, kur kritizētas komjauniešu ne visai spīdošās sekmes un aktivitāte LVU, autori skubina padomju studentus cīnīties “par radošu progresīvu padomju zinātņi, pret buržuāzisko pseidozinātņi”. Viņi izceļ, ka liels darbs šajā virzienā veikts filoloģijas, arhitektūras un bioloģijas un augsnes fakultāšu komjauniešu organizācijās, kas palīdzējušas cīņā par materiālismu valodniecībā un [pret] konstruktīvismu un formālismu arhitektūrā un citām “buržuāziskās ideoloģijas paliekām” (Mūrnieks u. c. 1950). Gadu vēlāk, Latvijas Padomju arhitektu savienības kongress ir secinājis, ka vietējo arhitektu interese par padomju arhitektūras teoriju stipri atpaliek no praktiskā darba un nepieciešama “cīņa pret buržuāziskās pseidozinātnes ietekmes atliekām” un “padomju arhitektūras lielisko sasniegumu propaganda”. Autori pauž, ka, iztrūkstot teorētiskai izpratnei, “mūsu arhitekti vēl nespēj radīt saturā sociālistisku, bet formā nacionālu arhitektūru” (Literatūra un Māksla 1951). 1952. gadā

publicēts raksts, kurā Inženierceltniecības fakultātes partijas sekretārs norāda, ka visiem mācībspēkiem “dziļi jāstudē marksisms-ļeņinisms” un uz tā pamata jāpārskata visa arhitektūras teorija, izvēršot “nesaudzīgu cīņu pret Rietumu buržuāzisko pseidozinātņi” (Pūķis 1952).

Ģeopolitika

20. gadsimta 50. gadu sākumā presē turpinās padomju zinātnes uzvaras slavinašana pār Rietumu zinātņi. Tiek apgalvots, ka “Amerikas “zinātnieki” piekopj fašistisku pseidozinātņi “ģeopolitiku”, pēc kuras visu cilvēces vēsturi it kā nosaka valstu agresīvā cīņa par “dzīves telpu” un ar to jāsaprot, ka ASV aicina izveidot vispasaules amerikāņu impēriju. Tāpat ASV un citviet “zinātne kalpo izvirtušā kosmopolītisma propagandai, kas vērsta pret tautu nacionālo suverenitāti” un šo valstu “pseidozinātņieki attīsta fašistiskas rasiskās idejas par anglosakšu pārākumu” un attiecīgi paši zinātnieki ir “tumsoņi” (Baskins 1950). Ģeopolitika kā pseidozinātne tiek minēta arī pēc diviem gadiem citā rakstā (Blūzmanis 1952).

Militārā zinātne

Arī attiecībā uz militāro sfēru padomju presē netrūkst pašslavinājumu, turklāt parādās arī kara notikumu “zinātniskošana”. Rakstā, kas vēstīja par nacistiskā karaspēka sakāvi pie Maskavas 1941. gadā, kā speciāls iespraudums kopējā notikuma aprakstā parādās šāda atziņa: “Uzvara pie Maskavas parādīja visai pasaulei Staļina kara zinātnes pārākumu pār buržuāzisko pseidozinātņi” (Roščins 1951). Šajā rakstā netiek piedāvāts sīkaks konteksts par iepriekšminēto militāro zinātņi atšķirīgajiem principiem.

Secinājumi

Ar Staļina nāvi 1953. gadā noslēdzās totalitārā komunistiskā režīma posms, ko var dēvēt par “vadoņa kulta” periodu, kas ietekmējis ne vien miljoniem cilvēku dzīves, bet arī pārdefinējis jautājumus par zinātņi Padomju Savienībā un tās okupētajās valstīs. Prese kā padomju varas galvenais propagandas rīks masu indoktrinācijā strādāja “no augšas uz leju” un bija platforma komunistiskās partijas pozīcijai, tai skaitā zinātniekiem, kas iestājās par “jauno, revolucionāro padomju zinātņi”, stratēģiski apkarojot jebkādas ar to nesaderīgas zinātniskās disciplīnas un teorijas. Turklāt ne vienmēr šī kritika bija zinātniski pamatota, un virkne akadēmisku disciplīnu krita par upuri zinātnes hiperpolitizācijai, ko ilustrē apgalvojumi padomju presē par

“buržuāziskās pseidozinātnes” reakcionārajām, ideālistiskajām, fašistiskajām, aizspriedumainajām, tumsonīgajām u. c. teorijām. Propagandas mašīnērija veidoja negatīvu priekšstatu par Rietumu zinātņi, tādējādi radot sabiedrībā ne tikai neuzticību “visam kapitālistiskajam”, bet arī uzturēja pompozu un pārspīlēti optimistisku priekšstatu par padomju zinātnes sasniegumiem.

Tāpat vērojams, ka daudzu nozaru un jomu “zinātniskošana” preses publikācijās Staļinisma periodā parādījās kā teju obligāta, tā teikt, katram gadījumam, lai publicētais ir saskaņā ar partijas doktrīnu. To ilustrē, piemēram, “pierādījumu” meklēšana materiālisma, darvinisma, marksisma-ļeņinisma teorijām pat 19. gadsimta latviešu literātu dzejoļu un lugu analizē vai zinātnieku publiska nomelnošana un kaunināšana par “pretzinātnisku” vai “pseidozinātnisku” uzskatu publicēšanu un mācīšanu. Raksti periodikā liecina, ka nereti zinātniekiem Latvijā, kuri nebija komunisti, ja arī bija ļauts strādāt akadēmiskajā vidē, nācās noliegt pašiem sevi, ar ekvilibristisku polemiku argumentējot pret saviem agrākajiem uzskatiem jaunajā “īstās zinātnes” paradigmā. Preses publikācijās vērojams, ka padomju zinātne ieplūda teju ikvienā akadēmiskā disciplīnā un arī praksē – lauksaimniecībā, rūpniecībā, mākslā, militārajā sektorā.

Savukārt pseidozinātņu “melnajā sarakstā” Staļina laikā nonāca virkne neatkarīgajā Latvijā un Rietumu zinātniskajā tradīcijā iesakņojušos zinātnisko disciplīnu. No preses var uzzināt, ka starp tām bija gan humanitārās un sociālās zinātnes, gan dabaszinātnes, gan mākslas zinātnes. Bioloģija (ģenētika), astrofizika (astronomija), filozofija, vēsture, teoloģija, folklorā (etnogrāfija), literatūrzinātne (literatūrkritika), valodniecība, mākslas (proza, dramaturģija, dzeja u. c.), arhitektūra, lauksaimniecība, ekonomika, ģeopolitika, militārā zinātne, rasu teorija, eigēnika, pedoloģija – pret šīm nozarēm ir bijušas apsūdzības “pseidozinātnes” praktizēšanā Latvijas preses izdevumos 1940.–1941. un 1945.–1953. gadā, lai gan šo nozaru lielākā daļa kā pilntiesīgas zinātņu jomas turpināja darboties Rietumos. Tomēr dažas, kā eigēnika un rasu teorija, pēc Otrā pasaules kara zaudēja savu reputāciju un arī mūsdienās tiek atzītas par pseidozinātnēm, bet pedoloģija ir transformējusies citās disciplīnās.

Šis pētījums ir ierobežots tikai ar staļinisma laika preses apskatu Latvijā, un būtu nepieciešama plašāka visa padomju okupācijas perioda preses analīze, lai veidotu vispārīgākus secinājumus par “pseidozinātnes” kā jēdziena transformāciju laika gaitā. Tomēr iespējams domāt, ka Staļina laika propagandas histēriskie izteikumi un morālā panika par visu Rietumu zinātņi kā “pseidozinātņi” atstājusi ilgākas sekas. Padomju režīma mērķis transformēt sabiedrības izpratni par zinātņi tika īstenots ar dažādu zinātnisko disciplīnu aizliegšanu, demonizēšanu un zinātnieku daudz balsības ierobežošanu, iedzenot strupceļā virkni nozaru, un

vienlaikus radot manipulatīvu gaisotni, lai izraisītu sabiedrībā apjukumu un kavētu cilvēku spēju atšķirt patiesību no maldiem. Agresīvā vēršanās pret agrāk leģitīmām zinātnēm, iespējams, daļā sabiedrības veidojusi augsni aizdomīgumam pret zinātņi kopumā un juceklīgam un nekonekventam priekšstatam par to, kas ir zinātne un kas – pseidozinātne. Turklāt lielai daļai cilvēku dzīves laikā oficiālās varas skaidrojumi par zinātņi ir vairākkārt mainījušies, atstājot vietu spekulācijām par pseidozinātņi.

Izmantotie darbi:

- Ābols, O.** (1949). Čerņiševska estētiskās koncepcijas mūsdienu skatījumā. *Karogs*, 1949. gada 1. septembrī.
- Adams, M. B.** (1989). The Politics of Human Heredity in the USSR, 1920–1940. *Genome*, 31 (2), 879.–884. lpp. DOI: 10.1139/g89-155
- Ādamsons-Fiskoviča, A.** (2012). *Zinātnes un sabiedrības attiecības Latvijā: Komunikatīvās prakses un diskursi*. Promocijas darbs. Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultāte.
- Andersons, R.** (2023). *pedagoģija Latvijā*. Nacionālā enciklopēdija. Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/5448-pedagoģija-Latvijā> [15.10.2024.]
- Austrums, A.** (1953). Ierosinoša ietekme. *Cīņa*, 1953. gada 9. septembris.
- Baskins, M.** (1950). Visprogresīvākā zinātne pasaulē. *Cīņa*, 1950. gada 17. maijs.
- Baumans, N., Skatkins, M. & Ševkins, V.** (1951). I. Pavlova fizioloģijas mācības nozīme padomju pedagoģijā. *Skolotāju Avīze*, 1951. gada 13. jūlijs.
- Bērziņš, J. A.** (1948). Cīņa par Mičurina virzienu bioloģijā. *Literatūra un Māksla*, 1948. gada 21. novembris.
- Blūzmanis, K.** (1952). Marksistiski filozofiskā materiālisma nozīme proletariāta praktiskajā darbībā. *Cīņa*, 1952. gada 13. maijs.
- “Augstāk karojošā materiālisma karogu!”** (1949). *Cīņa*, 1949. gada 17. septembris.
- “Celt mācību darba kvalitāti”.** (1949). *Skolotāju Avīze*, 1949. gada 18. novembris.
- Cvetkovs, I.** (1950). Akadēmiķa N. Marra jaunās valodniecības pamatjautājumi. *Karogs*, 1950. gada 1. februāris.
- Dālmane, A.** (2010). Drūmie Staļina represiju gadi Latvijas Universitātē. *Acta medico-historica Rigensia*, 9, 298.–311. lpp. DOI: 10.25143/amhr.2010.ix.18
- Foucault, M.** (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. New York: Pantheon Books.
- Gordin, M. D.** (2023). Hyperpoliticized Sciences. In: *Pseudoscience: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 30–41.
- “Jaunie ļeņinieši skolā un darbā”.** (1949). *Bērņība*, 1949. gada 1. janvāris.
- Ķestere, I. & Fernández González, M. J.** (2021). Educating the New Soviet Man: Propagated Image and Hidden Resistance in Soviet Latvia. *Historia scholastica*, 7 (1), 11.–32. lpp. DOI: 10.15240/tul/006/2021-1-001
- Kharkhordin, O.** (2015). From Priests to Pathfinders : The Fate of the Humanities and Social Sciences in Russia after World War II. *The American Historical Review*, 120 (4), 1283–1298.
- Kloviņš, J.** (2024). zinātne un zinātnes politika Latvijā. *Nacionālā enciklopēdija*. Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/5430-zinatne-un-zinatnes-politika-Latvijā> [15.10.2024.]
- Korsunskā, V.** (1950). Par darvinisma pamatu pasniegšanu I. Pavlova mācības gaismā. *Skolotāju Avīze*, 1950. gada 27. oktobris.

- Kortukov, D.** (2024). The Politics of Pseudoscience: Power and Knowledge in Contemporary Russia. *Problems of Post-Communism*, 71 (2), 167–176. DOI: 10.1080/10758216.2022.2158874
- Krementsov, N.** (1997). *Stalinist science*. Princeton: Princeton University Press.
- Kundziņš, K.** (1953). Dažas pakāpes latviešu reālistiskās dramaturģijas attīstībā. *Karogs*, 1953. gada 1. oktobris.
- Latvijas Kultūras akadēmija, SIA „SKDS” & SIA „Analītisko pētījumu un stratēģiju laboratorija”** (2020). *Zinātnes patēriņa un līdzdalības izpēte: Pētījuma rezultātu ziņojums*. Pieejams: <https://www.izm.gov.lv/lv/media/10946/download> [15.10.2024.]
- Leits, A.** (1949). Viņu dzīve pieder tēvzemei. *Literatūra un Māksla*, 1949. gada 8. maijs.
- Leits, A. & Vilks, M.** (1948). Ko stāsta eksāmenu sesija Universitātē. *Cīņa*, 1948. gada 26. janvāris.
- Leontjevs, B.** (1950). Sociālisma un demokrātijas spēki ir neuzvarami. *Cīņa*, 1950. gada 5. novembris.
- Liebermanis, G.** (1950). Radošu drosmi un dzīves analīzi! *Padomju Jaunatne*, 1950. gada 12. aprīlis.
- Ļeņins, V. I. & Staļins, J. V.** (1947). *Par presi*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Meikšans.** (1941). Izmest no Latvijas PSR skolām pedoloģiskos kropļojumus. *Cīņa*, 1941. gada 7. jūnijs.
- Merton, R.** (1973). *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mičurina bioloģijas uzvara.** (1953). Padomju Latvijas Kolhoznieks, 1953. gada 1. jūlijs.
- Miķelsons, R.** (1948). Neatliekami pasākumi nesekmības novēršanai. *Skolotāju Avīze*, 1948. gada 1. janvāris.
- Mūrnieks, Vilcāns, Broks & Pelšs** (1950). Uzlabot jaunu padomju specialistu sagatavošanu. *Padomju Students*, 1950. gada 28. aprīlis.
- “Mūsu kultūras uzvaru neizsmelamais avots”.** (1949). *Literatūra un Māksla*, 1949. gada 11. decembris.
- Niedre, J.** (1948a). Latviešu lielajai tautas mākslas skatei tuvojoties. *Karogs*, 1948. gada 1. maijs.
- Niedre, J.** (1948b). LVU filoloģijas fakultāte uz jauna darba ceļa. *Literatūra un Māksla*, 1948. gada 26. septembris.
- Niedre, J.** (1948c). Mūsu literatūras kritika. *Karogs*, 1948. gada 1. novembris.
- Niedre, J.** (1948d). Pa padomju valodniecības ceļu. *Literatūra un Māksla*, 1948. gada 5. decembris.
- Padomju tautu vadonim.** (1945). *Cīņa*, 1945. gada 21. marts.
- Periodika.** (2024). *Latvijas Nacionālā digitālā bibliotēka*. Pieejams: <https://periodika.lv/> [14.10.2024.]
- Pollock, E.** (2006). Introduction: Stalin, Science, and Politics after the Second World War. In: *Stalin and the Soviet Science Wars*. Princeton University Press, 1–14.
- Popova, D.** (2021). Explanations and attitudes towards supersitition, magical thinking, and occultism in the press of Soviet Latvia. *Reliģiski-filozofiski raksti*, XXXI, 345.–371. lpp. DOI: 10.22364/rfr.29
- Popper, K.** (1962). *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. New York: Basic Books.
- Pūķis, V.** (1952). Augsti kvalificētus kadrus – staļinisko plānu izpildei. *Padomju Students*, 1952. gada 1. septembris.
- Raipulis, J.** (2017). Ģenētikas studijas un pētījumi Latvijas Universitātē. *Latvijas Universitātes raksti*, 815, 200.–221. lpp. DOI: 10.22364/luraksti.zvm.815.18
- “Republikas arhitektu radošie uzdevumi.”** (1951). *Literatūra un Māksla*, 1951. gada 23. decembris.
- Režņiks, J. B.** (1941). Individuālā pieeja skolēniem un cīņa ar nesekmību. *Padomju Latvijas Skola*, 1941. gada 1. aprīlis.
- Romane, A.** (1949). Grāmata par folkloru. *Karogs*, 1949. gada 1. janvāris.
- Roščins, S.** (1951). Vācu fašistiskā karaspēka sagrašanās pie Maskavas. *Cīņa*, 1951. gada 7. decembris.
- Sakne, A.** (1950). Zvaigžņu asociācijas. *Padomju Students*, 1950. gada 25. marts.

- Shinar, C.** (2018). Conspiracy narratives in Russian politics: From Stalin to Putin. *European Review*, 26 (4), 648–660. DOI:10.1017/S1062798718000376.
- Simonton, D. K.** (2018). Hard Science, Soft Science, and Pseudoscience: Implications of Research on the Hierarchy of the Sciences. In: Kaufman, A. B. & Kaufman, J. C. (ed.) *Pseudoscience: The Conspiracy Against Science*. Boston Review, 77–99.
- Sociālistiskās lauksaimniecības specialisti.** (1952). *Komunisti*, 1952. gada 30. marts.
- Šite, E.** (1940). Par vēsturi un tās mācīšanu. *Studentu Avīze*, 1940. gada 22. novembris.
- Jaunais mācību gads.** (1948). *Skolotāju Avīze*, 1948. gada 1. septembris.
- Šmidberga, D.** (1948). Zinātniskā sesija bioloģijas jautājumos. *Padomju Jaunatne*, 1948. gada 14. oktobris.
- Soboleva, M.** (2017). The Concept of the “ New Soviet Man ” and Its Short History. *Canadian-American Slavic Studies*, 51(1), 64–85. DOI:10.1163/22102396-05101012.
- Sokols, K.** (1947). Pret buržuāziskas zinātnes apoloģētiem. *Cīņa*, 1947. gada 9. oktobris.
- Sudrabkalns, J.** (1944). Draudzības likums. *Cīņa*, 1944. gada 5. decembris.
- Szynkiewicz, M.** (2020). May you live in interesting times. Science vs. pseudoscience in the era of the internet. *Ethics in Progress*, 11 (1), 85–98. DOI: 10.14746/eip.2020.1.5.
- Tēzaurus.lv** (2024). *pseidozinātne*. <https://tezaurus.lv/> [02.10.2024.]
- Thornton, S.** (2023). Karl Popper. In: Zalta, E. N. & Nodelman, U. (eds.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Metaphysics Research Lab, Stanford University. Pieejams: <https://plato.stanford.edu/entries/popper/> [02.10.2024.]
- Trofimovs, R.** (1950). Studenti. *Padomju Students*, 1950. gada 22. decembris.
- Vairāk neatlaidīga, plānveidīga darba!** (1941). *Studentu Avīze*, 1941. gada 15. februāris.
- V. S.** (1940). LPSR universitātes studentu sabiedriski-kulturālais darbs. *Jaunais Komunārs*, 1940. gada 10. septembris.
- Valeskalns, P.** (1942). Fašisms – visniknākais kultūras ienaidnieks. *Cīņa*, 1942. gada 16. jūlijs.
- Valeskalns, P.** (1951). Sabiedrisko zinātņu uzplaukums Padomļu Latvijā. *Literatūra un Māksla*, 1951. gada 4. februāris.
- Vidzemes Augstskola** (2021). *Zinātnes komunikācijas mērķa grupu pētījums : Noslēguma ziņojums*. Valmiera. Pieejams: <https://www.izm.gov.lv/lv/media/13361/download> [02.10.2024.]
- Vilsons, A.** (1951). Krišjānis Valdemārs. *Skolotāju Avīze*, 1951. gada 7. decembris.
- Vilsons, A.** (1952a). Jauni dati par Ed. Veidenbaumu un pīpkaloņiem. *Karogs*, 1952. gada 1. maijs.
- Vilsons, A.** (1952b). Cīņā pret tumsu. *Literatūra un Māksla*, 1952. gada 6. jūlijs.
- Zanders, M.** (2023). Zanders runā: Zinātnes problēmas ir ne tikai valsts finansējuma trūkums. *Latvijas Mediji*, 2023. gada 29. jūnijs.
- Zelče, V.** (2006). Vara, zinātne, veselība un cilvēki: Eigēnika Latvijā 20. gs. 30. gados. *Latvijas arhīvi*, 3, 94.–173. lpp.
- Zutis, J.** (1948). Par LVU vēstures fakultātes zinātnisko sesiju. *Cīņa*, 1948. gada 15. februāris.
- Želvis, P.** (1941). Biedri, laiks atmest reliģiskos māņus! *Studentu Avīze*, 1941. gada 15. februāris.
- Žurgins, A.** (1948). Lūzums jāpadziļina, panākumi jānostiprina. *Karogs*, 1948. gada 1. oktobris.

Diāna Popova

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

The View on “Science” and “Pseudoscience” in Stalinist-Era Latvian Press

Abstract

This article examines how the concepts of “science” and “pseudoscience” were portrayed in the Latvian press during the Stalinist era from 1940-1941 and 1944-1953. Under Soviet rule, science was hyperpoliticised, with Marxist-Leninist ideology dictating what was considered “true” science. Any scientific field or theory that did not align with the Marxist interpretations was labelled as “bourgeois pseudoscience” and condemned. This classification allowed the regime to marginalise and discredit ideas that were perceived as threatening to communist ideology or Soviet authority. In Latvia, this ideological cleansing reshaped the scientific landscape after the Soviet double occupation, leading to the repression of certain fields and the silencing or persecution of local scholars.

The Soviet Union’s use of the term “pseudoscience” extended beyond theoretical disputes, encompassing disciplines from genetics and linguistics to history and philosophy. These areas were condemned for allegedly harbouring reactionary, bourgeois and fascist elements. Soviet Latvian press, as a tool of state propaganda, reinforced these narratives by dismissing Western scientific ideas and promoting Soviet science as superior and unquestionable. This led to a distortion of public understanding of what constituted science, creating a dichotomy where Soviet science was portrayed as progressive and infallible while anything Western was dubious or pseudoscientific.

This article argues that the aggressive politicisation of science in the Stalinist era has had lasting effects on the perception of science in Latvia, contributing to a culture of scepticism and distrust in science that remains evident even today. Societal studies indicate that modern Latvians exhibit relatively low trust and interest in science, a phenomenon possibly rooted in the mistrust and confusion sown by decades of Soviet propaganda. The term “pseudoscience” itself became a tool of ideological control, used to suppress intellectual diversity and hinder critical discussion. As a result, the public was left with a fragmented and often manipulated understanding of science as official stances on what constitutes science and pseudoscience have drastically changed throughout people’s lifetimes.

By analysing Latvian press publications from the Stalinist period, this study uncovers the specific fields and ideas targeted as pseudoscientific, illustrating how the regime's efforts to politicise science shaped the construction of 'true' science in the mass media. In this era, different scientific disciplines or associated theories – including biology (genetics), astrophysics, philosophy, history, theology, folklore, literary studies, linguistics, arts, architecture, agriculture, economics, geopolitics, military science, racial theories, eugenics, and paedology – were all labelled as “pseudoscience” in the Latvian press, as they were perceived to conflict with Soviet Marxist-Leninist ideology.

While it is important to acknowledge that some fields, such as eugenics and racial theories, were indeed pseudosciences, the confusion arises from the fact that these were grouped with legitimate scientific disciplines, leading to a broad dismissal of diverse fields under a single ideological label. This confusion and hyperpoliticisation of scientific thought suggests that the Stalinist manipulation of the concept of science has contributed to ongoing challenges in fostering trust in scientific knowledge in Latvia.

Keywords: pseudoscience, hyperpoliticisation of science, Soviet propaganda, Stalinism, Latvian press.

Inese Runce

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Konspiratīvais antisemītisms postkritikas laikmetā: dažas teorētiskas refleksijas

Raksts izstrādāts projektā “Konspiratīvās genealoģijas 20. gadsimta Latvijā” (GENOCON), ko finansē Latvijas Zinātnes padome Fundamentālo un lietišķo pētījumu projektu programmas ietvaros (Nr. lzp-2023/1-0142).

Ievads

Antisemītisms kā sociāla un politiska parādība ir gadu tūkstošiem sens cilvēces fenomens, kas ir pierādījis apbrīnojamu dzīvotspēju un vitalitāti, taču idejiski šajos vēstījumos ir sarežģīti atrast kaut ko jaunu vai oriģinālu, tie lielākoties ir vienu un to pašu naratīvu atveidojumi – katram laikmetam un katrai vietai atbilstošas mutācijas. Ja kādreiz konspirāciju teoriju vēstījumi balstījās uz mistiskiem pierādījumiem, tad mūsdienās šie vēstījumi uzrunā cilvēkus ar savu nemītīgo atkārtosanos (Butter 2024, 4).

Ja senos laikos antisemītiskas idejas un priekšstati mutvārdu tradīcijas formā migrēja līdz ar cilvēkiem piespiedu vai brīvprātīgas pārvietošanās vai ceļošanas gaitā, tad vēlāk – tie pārceļoja ar drukāto līdzekļu palīdzību. Grāmatas, avīzes, brošūras un žurnāli izplatīja ebreju sazvērestības versijas un popularizēja noteikta veida antisemītisku pasaules redzējumu. Nereti šie darbi, pretēji loģikai un veselajam saprātam, bija saistīti pat ar akadēmiskām vai arī reliģiskām aprindām. Mutvārdu tradīcija sāka darboties sazobē ar vai paralēli drukātā vārda formām, nodrošinot lielāku komunikāciju un iegūstot plašāku auditoriju. Iespēja publicēt savus vēstījumus ārēji leģitimizēja šīs literatūras klātbūtni akadēmiskajā un sabiedriskajā diskursā. Taču pirms digitālā laikmeta bija jāvelta lielākas pūles, lai atrastu vai svešvalodās saprastu antisemītisma drukātās formas literatūru. Mūsdienu IT tehnoloģiskie risinājumi paver jaunas un vēl nebijušas iespējas antisemītisma ideju izplatībai un komunikācijai. Jauna antisemītisma izplatīšanas forma radās digitālajā laikmetā, atspoguļojot mūsdienu toksisko digitālo vidi, kurā tas ir veidojies.

Daudzējādā ziņā vēstījums ir tas pats, bet ziņojuma tonis un veids, kādā antisemītiskais vēstījums vai sazvērestības teorija tiek izplatīta, ir mainījies (Mulhall 2021, 28). Šie vēstījumi

tiek konstruēti konspirāciju teoriju ietvaros, kur galvenais vainīgais un visa ļaunuma iemiesošanās tēls ir “mistisks ebrejs”, Soross, vispasaules cionisti, Zelenskis u. c. Postkriticisma laikmeta sabiedrība sociālās nestabilitātes kontekstā vairs nav spējīga tikt galā ar šo vēstījumu analīzi un saturu, pieņemot to kā vienu no iespējamām versijām visu cēloņu skaidrošanai.

Radikalizācijas risks ir īpaši redzams un bīstams, jo dažādas antisemītiskas grupas mēģina rast apzinātus tuvināšanas ceļus ar konspirāciju teoriju piekritējiem un to uzturētajiem virtuālajiem un “fiziskajiem” tīkliem, rekrutējot jaunus konspirologu aktīvistus antisemītisko aprindu uzturētajās sociālo tīklu grupās (Mulhall 2021, 19). Šo grupu aktīvisti par vienu no saviem prioritārajiem mērķiem ir izvirzījuši dažādu pretēju viedokļu ekspertu un politisko grupu, ebreju kopienu un aktīvistu trollēšanu, kuras pamatā ir publiska pazemošana un citādi domājošo marginalizēšana. Kā savā pētījumā par antisemītismu un digitālo laikmetu ir secinājis Džo Mulhols (*Joe Mulhall*): “Tas tiek sasniegts izteikti ekstrēmā, antagonistiskā un tabu tēmu laužošā stilā” (Mulhall 2021, 29).

Mūsdienās, kad no informācijas pārpilnības cilvēkus šķir vien pāris datora taustiņu klikšķi, antisemītiskie vēstījumi ir kļuvuši globālāki pēc formas, viegli pieejami un komunicējami, bet saturiski tie paliek tikpat vienvēidīgi un šabloniski kā senās mutvārdu tradīcijās, turklāt tos var viegli pamanīt un atpazīt to saknes. Ja pēc Otrā pasaules kara pasaulē, īpaši Eiropā, pieredzētās ebreju masveidīgās slepkavošanas un kultūras iznīcināšanas vietā ienāca naivas cerības, ka ar izglītības vai empātijas palīdzību ir iespējams atbrīvoties no antisemītisma sērgas, tad mūsdienās pēdējo gadu laikā akadēmisko vidi, kas nodarbojas ar antisemītisma izpēti un cīņu pret ksenofobiju, ir pārņēmis dziļš pesimisms, ko vēl vairāk pastiprina Ukrainas kara, Covid-19 pandēmijas un t. d. 7. oktobra¹ traģēdijas un ar to saistītā kara Tuvajos Austrumos fons. Gadu tūkstošu garumā naida runas un vardarbības formas nav mainījušās. Ja pirmās liecības par mēģinājumu marginalizēt un pilnībā iznīcināt ebreju tautu ir atrodamas Esteres grāmatā,² tad mūsdienās līdzīga veida uzsaukumi klejo ne tikai islāma teroristisko organizāciju vietnēs un ar to atvasinātajā vai saistītajā informatīvajā telpā. Islāma radikālistu aprindās un tīklojumos tiek izplatītas ne tikai konspiratīvas antisemītisma idejas, bet draudi un aicinājumu fiziski atbrīvoties no ebreju ļaunuma. Savukārt Eiropas un visas pasaules galēji labējie neviltoti, publiski un anonīmi simpatizē šiem radikālajiem strāvojumiem.

¹ 2023. gada 7. oktobrī Izraēlā dienvienu pierobežas teritorijā Nova Music festivāla un ebreju reliģisko svētku Simchat Torah svinību laikā “Hamās” teroristi un palestīniešu aktīvisti veica masveida slepkavības – tika nogalināti, saņemti gūstā vai bija pazuduši bez vēsts vairāk nekā divi tūkstoši Izraēlas un citu valstu civiliedzīvotāju.

² Esteres grāmata ir viena no Vecās Derības grāmatām, kurā tiek aprakstīts mēģinājums Persijas impērijas laikā iznīcināt visus tur dzīvojošos ebrejus.

Kā jau noskaidrots, antisemitisms dažādās tā izpausmēs (ekonomikā, politikā u. c.) ir viena no plašāk pētītām un politiski artikulētām tēmām. Šī raksta ietvaros galvenā uzmanība tiks pievērsta akadēmiskajai diskusijai par antisemitisma un reliģijas saistību konspirāciju teorijas kontekstā, tās mainīgi/nemainīgajiem vēstījumiem un to ietekmi uz mūsdienās plaši izplatīto konspirāciju domāšanas kultūru, kuras viens no atzariem ir antijūdaisms.

Akadēmisku jēdzienu daudzveidību skaidrojot

Akadēmiskajā vidē ir sastopami daudzi un dažādi antisemitisma skaidrojumi un definējumi. Nereti šādi jēdzieni kā “antisemitisms”, “jūdofobija,” “anticionisms,” “antijūdaisms” paralēli vai atšķirīgi tiek lietoti dažādās koncepcijās un kontekstos.

Antisemitisms ir nacionāls vai reliģisks naidis, kas vērsts pret ebrejiem – ikviena mērena vai vardarbīga naidīguma izpausme runā vai rīcībā, kas vērsta pret ebrejiem kā grupu vai konkrētiem šai grupai piederīgiem indivīdiem (Bērziņš & Ļenskis 2015, 4).

Nereti akadēmiskajā vidē ar vienu jēdzienu “antisemitisms” apzīmē visu šīs parādības spektru, piemēram, to latviešu valodā iznākušajā izdevumā “Antisemitisma izpausmes: vēsture un mūsdienas” (2015) definē tās autori Ilja Ļenskis un Didzis Bērziņš. Autoru skatījumā antisemitismam ir vairākas formas: reliģiskais, politiskais, sociālais, ekonomiskais, saimnieciskais, kultūras, etniskais un rasistiskais antisemitisms (Bērziņš & Ļenskis 2015, 4). Šis izdevums ir domāts plašam lasītāju lokam, kam jāsniedz zināšanas, tādējādi jēdzienu analīze nav pats būtiskākais autoru mērķis. Zinātniskajā literatūrā pastāv arī cita – niansētāka pieeja dažādu antisemitisma formu un jēdzienu skaidrošanā un lietošanā. “Antisemitismu” uzskata par vispārīgu terminu, jo tas tiek lietots ikdienas runā visu veidu naidīgumam pret ebrejiem un jūdaismu cauri laikiem (Ariel & co 2010).

Jūdofobija antīkajās sabiedrībās un kultūrās tiek definēta kā izteiktas bailes no ebrejiem un visa ebrejiskā. Šis jēdziens mūsdienās nereti tiek lietots, definējot arī neracionālas bailes (fobiju) no ebrejiem, kā viena no vairākām psiholoģisko fobiju formām, kur skaidrojums nav racionāli saprotams, bet ir redzams.

Anticionisms ir politiska ideoloģija, kas neatzīst Izraēlas valsts pastāvēšanu. Latvijas 20. gadsimta vēsturē šis jēdziens visbiežāk tiek minēts, analizējot PSRS un Izraēlas attiecību vēsturi, kā arī padomju antisemitisko propagandu, kas pēla padomju ebreju izceļošanu uz Izraēlu 20. gadsimta 60.–80. gados.

Antijūdaisms ir termins, ko lieto, lai paskaidrotu nepatiku pret reliģiskajiem ebrejiem, jūdaismu un tradīcijām. Kā uzsver antijūdaisma pētnieks un viduslaiku vēsturnieks Dāvids

Nīrenbergs (*David Nirenberg*): "...antijūdaisms ir strukturāls Rietumu un visas pasaules civilizācijas diskurss jeb epistēmisks līdzeklis teologiem un filozofiem, lai definētu pašiem sevi..." (Haziza 2022). Antijūdaisms ir Baznīcas kā institūcijas vērsts naidīgums pret jūdaismu un jūdu tradīciju, ko īstenībā tā definē pavisam citādāk nekā īstā jūdaisma tradīcija vēsta. Tas ir izdomāts "jūdaisms" jeb "patieso domu" pretstats, pret ko vērsās kristīgie domātāji un Baznīcas tēvi un kas ir pašos pamatos tam, ko Rietumos sauc par "filozofisko domu" (Haziza 2022).

Antijūdaisms nav tikai kristietības un kristīgās domas vēsturisks un teoloģisks diskurss, bet ir arī citu reliģiju raksturīga iezīme, kaut gan vēsturiski Kristīgā Baznīca veidoja antijūdaisma domas pamatus (Haziza 2022). D. Nīrenbergs uzskata, ka ikviens Rietumeiropas civilizācijas gadsimts piedāvā savu vai pārmanto iepriekšējo gadsimtu antijūdaisma filozofisko domu. Senā Ēģipte un Roma, viduslaiki un renesanses laikmeta protestantisms, apgaismība, marksisms, modernā islāma teoloģija izmanto jūdaismu, lai konstruētu savu pasaules redzējumu. Tas nav raksturīgs tikai reliģiskajai, bet arī sekulārajai videi. Tās pašas ideoloģiskās konstrukcijas lieto arī sekulārās ideoloģijas: marksisms, nacisms un komunisms (Haziza 2022).

Pārsteidzošs ir fakts, ka mūsdienu postmodernajā pasaulē gan reliģiskais antijūdaisms, gan rasu antisemitisms ir sastopams arī sabiedrībās, kurās dzīvo maz ebreju. Japāna ir redzams piemērs šim apgalvojumam. "Ciānas gudro protokoli"³ ir iztulkoti un publicēti japāņu valodā 1924. gadā. Šis izdevums ir kļuvis par galveno idejisko avotu daudzām Japānas sabiedrības reliģiskām kopienām, tostarp ne tikai kristiešiem, bet arī sintoistiem, budistiem un citu jauno reliģisko kustību dalībniekiem (Ariel & Co 2010). Džovans Baifords savos pētījumos par konspirācijām un antisemitismu uzsver, ka konspiratīvais antisemitisms, šķiet, nav saistīts ar faktisko ebreju klātbūtni (Byford 2011, 95).

Tāpat Austrumeiropā un Centrāleiropā antisemitisma līmeņi nav saistīti ar vietējās ebreju kopienas lielumu vai attiecību vēsturi starp ebrejiem un vairākumu. Šis secinājums ir licis vairākiem Austrumeiropas antisemitisma pētniekiem pret ebrejiem vērsto vietējo aizspriedumu izpausmes dēvēt par "antisemitismu bez ebrejiem" (Byford 2011, 96).

Konspiratīvais antisemitisms

Britu konspirāciju teoriju pētnieks Džovans Baifords (*Jovan Byford*) norāda, ka ikvienai konspirācijas teorijai ir tieša un ilgstoša saikne ar antisemitismu. Tāpat kā mūsdienu

³ "Ciānas gudro protokoli" ir viltots dokuments, kas it kā atspoguļo kādu pasaules ebreju līderu sanākumi 19. gadsimta beigās, kurā tiek apspriesti plāni par varas pārņemšanu pasaulē. Tas pirmo reizi tika publicēts 1903. gadā krievu melnsimtnieka Pāvela Kruševana avīzē "Znamja" (*Знамья*).

antisemitisma teoriju lielākā daļa ir konspiratīva un saistīta ar šo domāšanas un ideoloģijas veidu, "...lielākā ebreju "vaina" antisemitu acīs ir tā, ka viņiem ir ievērojama bagātība, vara un ietekme, kuru viņi izmanto, lai īstenotu savu kontroli pār demokrātiskām valdībām, starptautiskām organizācijām, finanšu iestādēm, mediju korporācijām un kultūras iestādēm. Tiem, kas ir saistīti ar labējiem Rietumos, Tuvajos Austrumos vai citur, ebreju elite ir visvarens spēks ar gandrīz pārdabiskām spējām, kuras mērķis ir iznīcināt neatkarīgas valstis un izveidot jaunu, ebreju kontrolētu un sekulāru "pasaules kārtību" (Byford 2011, 95).

Reliģijas un antisemitisma saiknes un saknes ir Rietumu pasaulē plaši pētītas tēmas jau vairāku gadu desmitu garumā. Pēc Otrā pasaules kara un pieredzētās holokausta traģēdijas šī jautājuma izpēte kļuva par nozīmīgu studiju objektu antisemitisma vēstures pētniecībā, bet visu šo procesu veicināja aktīvo kristiešu un eklēsiālo institūciju nostāja pieredzētās traģēdijas sakarā, pārvērtējot un izvērtējot kristīgās kultūras un teoloģijas devumu antisemitisma ideju uzturēšanā un veicināšanā. Kristīgās konfesijas, kaut arī ne bez iekšējās pretestības un konfrontācijas, izvērtējot savu lomu antisemitisma ideju veicināšanā Rietumu kultūrā, bija spiestas atzīt, ka jūdu un kristiešu vēsture nav bijusi pozitīva un sapratni veicinoša. Kā piemēru var minēt faktu, ka Vatikāna II koncilā pieņemtā deklarācija "Nostra Aetate", ko apstiprināja pāvests Pāvils VI 1965. gada 26. oktobrī, "iezīmēja neatgriezenisku pagrieziena punktu Katoļu Baznīcas un jūdaisma attiecībās un būtiski mainīja katolicisma pieeju nekristiešu reliģijām, īpaši jūdaismam (Tornelli 2020). Ne tikai Romas Katoļu Baznīca visā pasaulē veica savas teoloģiskās domas, vēsturisko interpretāciju un paveikto darbu revīziju, bet arī citas kristīgās konfesijas rīkojās līdzīgi. Šie procesi ietekmēja arī antijūdaisma un reliģijas un antisemitisma akadēmiskās studijas un pētniecības jomu.

Ilgu laiku pētnieki uzskatīja, ka saite starp ticību un konspirāciju ir visai paranormāla. Tikai nesen ir uzsākti kvalitatīvi pētījumi par ticību un garīgumu, kā arī par konspirāciju savstarpējo mijiedarbību. Pētnieki reti saista individuālo ticību ar konspirāciju mentalitāti, taču daļa pētījumu apgalvo un pierāda pretējo (Jedinger & Siegers 2023, 2), kas norāda tikai uz to, ka šīs problēmas pētniecībai, ar ko nodarbojas mūsdienu reliģijas psiholoģija, akadēmiskajā diskusijā pieder nākotne.

Kaut arī mūsdienu Rietumu sabiedrībā ir novērojami institucionālie sekularizācijas procesi, ar konkrētu reliģiju vai konfesiju nesaistīto ticīgo skaits ir ļoti liels. Turklāt, liela daļa dažādu cilvēku vērsas pie alternatīvām ticības un reliģiskās pārliecības formām. Pētījumi pierāda, ka reliģiskās literatūras un avotu burtiskās interpretācijas pozitīvi ietekmē ticīgo un indivīdu, kas atzīst transcendentālās esamības klātbūtni, konspirāciju mentalitāti (Jedinger & Siegers 2023, 18).

Konspirāciju teorijas mūsdienu sabiedrībā kļūst izplatītas, jo tās neaprobežojas tikai ar slēgtu sazvērestības entuziastu kopienu. Tās drīzāk ietekmē ikdienas izpratni par politiku, izmantojot brīvu attēlu, motīvu un pieņēmumu kopumu par pasauli, kas komunicējot kļūst par daļu no kopīgajām zināšanām un uzskatiem un ir brīvi pieejami cilvēkiem, kas cenšas izprast notikumus ap viņiem (Byford 2011, 96).

Viduslaiku kristiešu konspiratīvās leģendas vēstīja par bērnu asinīm, kas bija vajadzīgas, lai jūdu Pashas svētkos izceptu macas maizi, nereti nosaucot vietas, kur pazuda bērni un upuru vārdus, bet brīžos, kad Eiropas pilsētās plosījās mēris vai citas lipīgas slimības, par vainīgajiem tika uzskatīti jūdi, kuru lielākā vēlme esot atbrīvoties no kristiešiem. Taču ilgi pirms viduslaiku leģendām, Senajā Romā jūdu izcelsmes vēsturnieks Jozefs Flāvījs savos pētījumos stāstīja par kādu antisemitisku konspirācijas teoriju, kuru viņam bija vēstījis kāds grieķu izcelsmes jūdu nīdējs vārdā Apijons, kurš pats dzīvoja Ēģiptē, bet zināja par kādu citu grieķi, ko jūdi bija nozaguši, aizveduši uz Palestīnu un turējuši ieslodzītu Jeruzalemes templī. Šis grieķis esot nogalināts, ziedots, bet pēc tam apēsts (Gerstenfield 2020, 41).

Nesenās COVID-19 vīrusa pandēmijas kontekstā globālās nestabilitātes kontekstā no jauna tika izplatīti nu jau moderni, bet ļoti līdzīgi seni antisemitiski uzskati, kur visas nelaiemes cēlonis ir ebreji, kas radījuši vīrusu un mēģinājuši nopelnīt naudu no vakcīnu pārdošanas. Šāda veida konspirāciju teorijas lielākoties radās islāma valstīs, īpaši Irānā un Turcijā, kas valsts medijos paziņoja, ka vainīgi esot Izraēlas “cionisti” (Gerstenfield 2020, 41). Sociālie tīkli padarīja šo teoriju populāru arī plašākās pandēmijas noliedzēju un antivakseru aprindās visā pasaulē.

Šveices sektantisko kristiešu grupa “Organic Christian Generation” un tās līderis Ovo Saseks ar sociālo tīklu palīdzību sludināja, ka ebreji gatavojas ar vīrusu iznīcināt aptuveni 500 miljonus kristiešu, bet korona vīruss esot bioloģisks ierocis, kas radīts ASV un to finansē Džordžs Soross (Gerstenfield 2020, 41). Šo viedokļu komunikācijā piedalījās daudzu Eiropas valstu galēji labējās aprindas. Taču arī šāda veida konspirāciju teorijas nav nekas jauns – 19. gadsimta sākumā Džordža Sorosa vietā nestabilitātes un sociālo transformāciju laikmeta kontekstā par jūdu/ebreju pasaules sazvērestības galveno figūru uzskatīja ASV vācu izcelsmes divus ebreju finansistus – brāļus Nātanu un Leopoldu de Rotšildus.

Karš Ukrainā Eiropas telpā ieviesa jaunas vēsmas ebreju vispasaules sazvērestību naratīvā, sludinot, ka Ukrainas prezidents Volodimirs Zelenskis stāv priekšgalā visas pasaules ebreju vēlmei iznīcināt pareizticīgo krievu kultūru, kristīgās vērtības un tās tikumīgo sabiedrību. Krievijas avīze “Pravda” 2023. gada augustā publicēja rakstu, kurātika apgalvots, ka V. Zelenskis sūta ukraiņus nāvē, mēģinot atriebties par holokaustu un pogromiem (Lidor 2023).

Eiropas un visas pasaules galēji labējie, atreferējot krievu nacionālistu mītus, karu Ukrainā izskaidro ar “Hazāru mafijas”⁴ centieniem radīt jaunu pasaules kārtību. Konspirāciju teorijas vēsta, ka pašreizējais karš ir 8. gadsimta konflikta turpinājums, kad hazāri mēģināja pakļaut krievu ciltis, kuras noraidīja hazāru tradīciju dzert (krievu) asinis. Hazāri manipulējuši ar dēmonu apsēsto cilvēka DNS un iznīcināja pretējo cilšu DNS ar bioloģiskiem ieročiem. Karš Ukrainā radīja bagātīgu ģeopolitikas, starptautisko tiesību un vēstures pseidoanalīzi, kas ir piesātināta ar savvērestības domāšanu un ideoloģiskiem aizspriedumiem, nevis ar faktiskiem pierādījumiem (Gerster 2022).

Secinājumi

Mūsdienu sociālpolitiskās un tehnoloģiskās transformācijas, kari Eiropā un Tuvajos Austrumos, nesen pieredzētā COVID-19 pandēmija, galēji labējo politisko grupējumu pieaugošā popularitāte, reliģisko un politisko populistu aktīvā darbība, kā arī islāma radikālisma ideoloģija ir veicinājuši konspiratīvā antisemitisma strauju izplatīšanos un veiksmīgu šo komunikāciju virtuālajā vidē. Digitālās ēras radītā propagandas mašīnērija nodrošina plašu publikas iesaisti konspiratīvā antisemitisma izplatīšanā. Postkritikas laikmeta sabiedrība nav spējusi nodrošināties pret populistiskiem politiskiem viedokļiem, kas ir produktīvi un atraktīvi mūsdienu cilvēkiem, bet arī dziļi strīdīgi (Butter 2024, 2). Konspirāciju teorijas mūsdienu sabiedrībā kļūst izplatītas, jo tās neaprobežojas tikai ar šauriem un izolētiem grupējumiem. Tehnoloģiskās iespējas ir pavērušas jaunus apvārsņus konspiratīvā antisemitisma izplatībā, un to galvenā iezīme ir nemitīga šī vēstījuma atkārtošana un citādi domājošo trollēšana. Šis ir bīstams un pamanāms risks, jo dažādas antisemitiskas grupas mēģina rast tuvināšanās ceļus ar konspirāciju teoriju piekritējiem.

Izmantotie darbi:

- Antisemitism in the Digital Age: Online Antisemitic Hate, Holocaust Denial, Conspiracy Ideologies and Terrorism in Europe.** (2021). *A collaborative research report by Amadeu Antonio Foundation, Expo Foundation and HOPE Not Hate, Edited by Joe Mulhall.*
- Ariel, Y., Botha, P., Brummitt, M., Chazan, R., Forward, M., Frederiksen, P., Gow, A., Larsson, G., Schneider-Quindeau, W., Stegemann, E.** (2010). Anti-Judaism and Anti-Semitism. In: Furey, C., Gemeinhardt, P., LeMon, J., Römer, T., Schröter, J., Walfish, B. and Ziolkowski, E.

⁴ Hazāru kaganāts – valsts Ziemeļkaukāza teritorijās (7.–11. gadsimtā), ziemeļos no Melnās jūras, Kaspijas jūras un Volgas baseina. Kaut arī šis valsts iedzīvotāji reliģiski bija ļoti daudzveidīgi, liela daļa no šīs sabiedrības bija jūdi, īpaši elite.

- ed. *Encyclopedia of the Bible and Its Reception Online* [online]. Berlin, Boston: De Gruyter. DOI: 10.1515/EBR.antijudaismantisemitism
- Bērziņš, D., Ļenskis I.** (2015). *Antisemītisma izpausmes: vēsture un mūsdienas*. Rīga: Latvijas cilvēktiesību centrs.
- Butter, M., Hatzikidi, K., Jeitler, C., Loperfido, G., & Turza, L.** (eds.). (2024). *Populism and Conspiracy Theory: Case Studies and Theoretical Perspectives* (1st ed.). Routledge. DOI: 10.4324/9781003474272
- Byford, J.** (2011). Conspiracy Theory and Antisemitism. In: *Conspiracy Theories*. Palgrave Macmillan, London. DOI: 10.1057/9780230349216_5
- Gerstenfeld, M.** (2006). Anti-Semitic Conspiracy Theories in Contemporary Germany. [Review of Antisemitische Verschwörungstheorien nach dem 11. September (Anti-Semitic Conspiracy Theories after September 11), by T. Jaecker]. *Jewish Political Studies Review*, 18 (3/4), 172–174. <http://www.jstor.org/stable/25834709>
- Gerster, L.** (2022). An Antisemitic Conspiracy Theory is Being Shared on Telegram to Justify Russia's Invasion of Ukraine. Available from: https://www.isdglobal.org/digital_dispatches/antisemitic-conspiracy-theory-is-being-shared-on-telegram-to-justify-russias-invasion-of-ukraine/ [12.10.2024.]
- Haziza, D.** (2022). 'David Nirenberg: 'Anti-Judaism Is a Means of Thinking the *World*'K! *Jews, Europe and 21st century*: Available from: <https://k-larevue.com/en/david-nirenberg-anti-judaism-is-a-means-of-thinking-the-world/> [12.10.2024.]
- Jedinger A., Siegers P.** (2024). Religion, spirituality, and susceptibility to conspiracy theories: examining the role of analytic thinking and post-critical beliefs. *Politics and Religion*, 1–21. DOI: 10.1017/S1755048324000130
- Lidor, C.** (2023). Russian newspaper: Jewish Zelensky sending Ukrainians to die to avenge pogroms Accesible from: <https://www.timesofisrael.com/russian-newspaper-jewish-zelensky-sending-ukrainians-to-die-to-avenge-pogroms/> [12.10.2024.]

Inese Runce

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

Conspiratorial Antisemitism in the Post-Critical Era: Some Theoretical Insights

Abstract

The article provides insight into the theoretical analysis of conspiratorial Antisemitism. The use and explanation of the various concepts “Antisemitism,” “Antijudaism,” “Judeophobia” and “Antizionism” are discussed. Traditional forms of conspiratorial Antisemitism are analyzed, as well as the influence of modern technology on the spread of ideas of antisemitism in the post-critical age. The article also explores the risks associated with the attempts of various Antisemitic groups to find ways of rapprochement with conspiracy theorists, which can be seen all over the world, including in Europe. Contemporary socio-political and technological transformations, wars in Europe and the Middle East, the recently experienced COVID-19 pandemic, the growing popularity of far-right political groups, the active activity of religious and political populists, as well as the ideology of Islamic radicalism are also discussed that has contributed to the rapid spread and successful communication of conspiratorial Antisemitism.

Keywords: conspiratorial antisemitism, terminology, radicalization, antijudaism, religion.

**III daļa. Cilvēksituācija konfliktu un krīžu
kontekstā: aktuālie pētījumi socioloģijā un
mutvārdu vēsturē**

Vladislavs Volkovs

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Etnisko un nacionālo grupu kā morālu kopienu izpratne socioloģiskajā domā: Bernards Jaks un Jirgens Hābermāss

Raksts tapis ar Valsts Pētījumu programmas projekta “Sabiedrības saliedētības vektori: no saliedētības ap valstsnāciju (2012–2018) uz saliedētu pilsonisko kopienu valsti sabiedrības un indivīdu drošības labā (2024–2025)” (VPP-KM-SPASA-2023/1-0002) finansiālu atbalstu.

Ievads

Rakstā analizēti priekšstati par nācijām un etniskām grupām kā morālām kopienām, kas atspoguļoti Bernarda Jaka (*Bernard Yack*) un Jirgena Hābermāsa (*Jürgen Habermas*) darbos. Šo sociālo domātāju zinātnisko pieeju salīdzinošās analīzes atbilstība etnisko kopienu un nāciju izpratnei ir saistīta ar faktu, ka zinātnē joprojām turpinās debates par šo sociālo veidojumu būtību. Pētnieku lielākā daļa uzskata, ka nācijas ir pārveidotas tautības par sociāli politiskām kopienām modernizācijas procesu dēļ. Jaks un Hābermāss, nenoliedzot politiskās modernizācijas svarīgāko lomu dažādu tautību nāciju konstruēšanā, etniskos un nacionālos veidojumus uzskata arī par morālām kopienām. Par analīzes objektu izmantoti galvenie autoru darbi, kas iezīmē viņu uzskatus par nācijām un etniskajām grupām kā morālām kopienām. Šī ir B. Jaka monogrāfija “Nacionālisms un kopienas morālā psiholoģija” (*Nationalism and the Moral Psychology of Community*, 2012). Tika veikta J. Hābermāsa uzskatu analīze darbos “Morālā apziņa un komunikatīvā darbība” (*Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*, 1983) un “Citu iekļaušana. Studijas politikas teorijā” (*Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*, 1996).

Šī raksta mērķis ir analizēt šo divu autoru koncepcijas. Turklāt šo zinātnieku versijas ir pamatotas ar citu socioloģisko teoriju resursiem (Ogista Konta (*Auguste Comte*), Emīla Dirkema (*Émile Durkheim*), Maksa Vēbera (*Max Weber*), Ernesta Renāna (*Joseph Ernest Renan*), Freda V. Rigsa (*Fred V. Riggs*), Karla Deiča (*Karl Wolfgang Deutsch*), Džozefa Rotčailda (*Joseph Rothschild*), Elija Kedūrija (*Elie Kedourie*), Fredrika Barta (*Fredrik Barth*), Benedikta Andersona (*Benedict Richard O'Gorman Anderson*), Ernesta Gelnera

(Ernest Gellner), Kurta Hībnera (*Kurt Hübner*), Ērika Hobsbauma (*Eric John Ernest Hobsbawm*), Džona Rolsa (*John Bordley Rawls*), Čārlza Teilora (*Charles Margrave Taylor*), Maikla Valcera (*Michael Walzer*), Antonija Smita (*Anthony Smith*), Rodžera Brubeikera (*Rogers Brubaker*) u. c. teorijas). Izpratni par nācijām un etniskajām grupām kā morālām kopienām noteica reakcija uz socioloģijas literatūrā dominējošo priekšstatu par nācijām kā primāri politiskām vienībām un etniskajām grupām – kā kultūras vienībām.

Jaka un Hābermāsa darbi liecina, ka, lai izprastu šos sociālos veidojumus, nepieciešams saskatīt tajos cilvēku morālās apziņas produktus, kas nodrošina etnisko grupu un nāciju piederības vienlīdzības principu īstenošanu. Rakstā redzams, ka dažas atšķirības B. Jaka un J. Hābermāsa pieejās etnisko grupu un nāciju kā morālu kopienu izpratnē ir saistītas ar šo zinātnieku dažādu ētikas doktrīnu lietojumu. Ja Jaks savu teoriju par nācijām kā morālām kopienām veido, pamatojoties uz Aristoteļa ētiku, tad Hābermāss – uz I. Kanta ētikas pamata. Aristoteļa ētika un Kanta ētika zinātniskajā literatūrā tiek aplūkotas kā divas būtiski atšķirīgas morāles analīzes perspektīvas, kas ieguvušas arī vēsturisku dimensiju (MacIntyre 2000, 16–25). Ja Aristoteļa ētika aplūko morāli kā individuālu tikumu kopumu, kas lielā mērā ir personības individuālās dzīves pieredzes rezultāts, tad Kanta ētikā uzsvars tiek pārcelts uz morāles uzskatīšanu par vispārsaistošu noteikumu kopumu, ko sabiedrība uzliek indivīdam par personīgo pienākumu. Faktiski Jaka versija ētikas teorijas kontekstā uzlūko nācijas un etniskās grupas kā morālas kopienas, kuru identitāte vēsturiski veidojusies iekšējās solidaritātes rezultātā pretstatā citām nacionālajām un etniskajām grupām. Bet Hābermāsa pieeja akcentē izpratni par nācijām un etniskajām grupām kā morālām kopienām, kas savu identitāti konstruē, nevis pašizolējoties no citām nacionālajām un etniskajām grupām, bet gan aktīvajā mijiedarbībā ar tām.

Bernarda Jaka priekšstati par nācijām kā morālām kopienām socioloģiskās domas kontekstā

Zinātniskajā literatūrā amerikāņu filozofa un sociologa Bernarda Jaka idejas aplūkotas galvenokārt liberālā nacionālisma politiskās teorijas kontekstā, konkrētāk, liberālā multikulturālisma pieejās, kas ir pieprasītas Rietumu multietniskajās un daudznacionālajās sabiedrībās (Dar 2022, 2; Lesch 2019; Miller 2014, 3–5; Nishijima 2015, 3; Vipond 2021, 41–61). Tomēr šis autors ir viens no nedaudzajiem mūsdienu zinātniekiem, kas, pētot etniskās un nācijas parādības, uzdrošinājās raksturot tās kā morālas kopienas. Un šajā ziņā viņa idejas pārsniedza politikas zinātnes jomu un kļuva par nozīmīgu metodoloģisku pamatu nācijas,

nacionālisma un etniskās identitātes interpretācijai socioloģijā. Jaka teorija ir zināms intelektuāls izaicinājums socioloģijā vēsturiski ilgi pastāvošajām tradīcijām, kuras skata nācijas galvenokārt kā sociālpolitiskus konstruktus, kas dzimuši apgaismības laikmetā un Rietumu sabiedrību modernizēšanā 19.–20. gadsimtā. Etnosi šajā interpretācijā ir reducēti galvenokārt uz kultūras parādībām, tie vēsturiski veidojušies, balstoties uz kopīgu izcelsmi, valodu, reliģiju, ikdienas uzvedības īpatnībām, priekšstatiem par sava likteņa kopību un kolektīvo identitāti, kas sakņojas kolektīvajā apziņā, atšķirīgā no citām etniskajām kopienām.

B. Jaks veido etniskuma, nācijas un nacionālisma jēdzienus, kam būtu jāpārvar līdz šim ietekmīgā pieeja – primordiālisma (uzskata kopienas etniskās un nacionālās īpatnības par sākotnēji iedzimtām un nemainīgām) un sociālā konstruktīvisma (analizē etniskās un nacionālās īpašības kā sociālās konstruēšanās produktus atkarībā no sociālajiem un vēsturiskajiem apstākļiem) nepilnību izmantošana šo parādību skaidrošanā. Viņaprāt, pašai šai alternatīvai – primordiālismam un konstruktīvismam – nav zinātniskas vērtības, jo etniskā un nacionālā solidaritāte balstās uz cilvēka dabai raksturīgām vajadzībām pēc līdzjūtības, līdzdalības, rūpēm par tuviniekiem, kuri savukārt ir dzīves apstākļu, audzināšanas, daudzpusīgas socializācijas un personības attīstības produkts. Šīs īpašības vispilnīgāk iemiesotas idejā par etniskajām grupām un nācijām kā sociālām vienībām, kuru mijiedarbību nodrošina morālās normas. Etniskās un nacionālās kopienas “veidojas noteiktu morāļu attiecību rezultātā starp indivīdiem, ko sauc par sociālo draudzību”. Šajā izpratnē etniskā un nacionālā kopiena pastāv kā cilvēku dziļāko vajadzību izpausmes un tāpēc to nevar uzskatīt par indivīdam kā kaut ko no ārpus uzspiestu. Tajā pašā laikā “sociālās draudzības” konteksts ietver “īpašas rūpes un lojalitātes izrādīšanu cilvēkiem, ar kuriem mums ir kaut kas kopīgs”. Personības nacionālās kopienas šādas uztveres saknes būtiskākais avots ir cilvēku paaudžu saiknes. Šeit kā svarīgākos faktoros, kas cilvēkus vieno nācijā vai etniskajā grupā, var ietvert kopīgu kultūras mantojumu, kā arī šīs kopienas identitātes apziņu noteiktā teritorijā. Turklāt saikne starp cilvēkiem nacionālajā kopienā ir “tieša” (“kategorāla”), kas neparedz hierarhiju, nevienlīdzību starp etniskās grupas vai nācijas locekļiem (“katrs tautas loceklis nav mazāk vērtīgs par citiem”). Par vienu no svarīgākajiem avotiem viņa paša priekšstatiem Jaks uzskata Benedikta Andersona koncepciju, kurš saprata nācijas kā “iedomātas kopienas”. Citiem vārdiem sakot, pateicoties “iztēlei”, cilvēks veido nācijas pasauli kā ar viņu solidāru cilvēku kopienu (Yack 2017, 17–21, 88–90, 122–125).

Morālais raksturs ir svarīgs etniskajām un nacionālajām kopienām tieši tāpēc, ka, pastāvot morālajām vērtībām un normām, tiek nodrošināta cilvēku vienlīdzīga piederība šajās kopienās, izmantojot vienādas atbildības mehānismus morāles likumu prasībām neatkarīgi no viņu sociālā

statusa un izcelsmes, izglītības līmeņa, vecuma utt. Ētikas teorijā morāli parasti saprot kā konkrētas kopienas dzīvesveidu. Saskaņā ar idejām, kas aizgūtas no I. Kanta ētikas, morālās kopienas locekļi cilvēku racionalitātes dēļ vienlaikus ir morālo prasību objekti un subjekti (Driver 2022; Drobnicky 2002, 22, 243, 286; Gray, Young, Waytz 2012, 102; Kohlberg, Hersh 1977, 53–59; Mikhail 2007, 143–152). Morāles normatīvo interpretāciju raksturo tās izpratne kā uzvedības imperatīvu noteikumu kopums, kam ir universāls raksturs un kas izpaužas visās situācijās. Bet pat morāles aprakstošo versiju ietvaros tiek atzīta uzvedības pamatkodeksu klātbūtne, kas ir obligāta racionālām būtnēm – sociālo kopienu locekļiem (Gert 2020).

Morāles imperativitāte, universālums padara to pieprasītu visās sociālajās kopienās, protams, arī etniskās grupās un nācijās. Morāles normativitāte īpaši raksturīga etnisko un nacionālo kopienu apziņai aktīvas mijiedarbības situācijās, kad etniskās vai nacionālās identitātes vērtības aktualizēšana šīm grupām noved pie “mēs” – “viņi” dihotomijas nostiprināšanās. Tajā pašā laikā nacionālās un etniskās kultūras vērtības tiek īstenotas cilvēka uzvedībā, izmantojot individuālās apzinātas izvēles mehānismus. Un sociālās prasības, izmantojot morālās apziņas mehānismus, iegūst individualizētu raksturu. Turklāt morālais novērtējums kā morālo prasību īstenošanas veids ir visuresošs, to var uzspiest jebkurā situācijā. Ar morāles palīdzību cilvēks spēj kritiski izvērtēt sociālos apstākļus kā “esošos”, salīdzinot tos ar ideālu, normu (Drobnicky 2002, 212, 245, 274). Identificējot savu etnisko grupu vai nāciju ar morālu kopienu, etniskās un nacionālās kultūras pazīmes darbojas arī kā vērtēšanas kritēriji un arī kā indivīda attiecību ar citiem cilvēkiem, sociālajām grupām un sabiedrību regulētāji.

Bernarda Jaka idejas par nācijas un etniskās piederības izpēti socioloģiskās tradīcijas kontekstā

B. Jaka vēlme pārvarēt primordiālisma un konstruktīvisma antinomiju nacionālo un etnisko parādību izpratnē, pievēršoties idejai par tām kā morālām kopienām, daļēji ir tuva arī Rodžera Brubeikera uzskatiem par to, cik svarīgi ir atteikties izprast šīs parādības esenciāli – kā nemainīgas būtības (Brubaker 2012, 7–43). Un tas savukārt veicina izpratni par nācijām un etnisko piederību kā morālās apziņas produktiem, kuros vissvarīgākā loma ir indivīda līdzdalības mehānismiem šo kopienu uzturēšanā, atražošanā un izplatīšanā. Taču etnisko un nacionālo parādību esenciāliskā uztvere lielā mērā izriet no to aplūkošanas politiskās apziņas kontekstā, kam obligāts nosacījums ir to saikne ar nacionālas vai daudznacionālas valsts institūcijām, praksi un ideoloģiju, kas jau pastāv kā teritoriālās, sociāli kultūras, politiskās un

demogrāfiskās realitātes. Šī ideja par nāciju kā kopienu, kas orientēta uz savas valsts izveidi, lielā mērā bija raksturīga jau Maksa Vēbera atziņām (Weber 2017, 292–293).

Mūsdienu sociālajā zinātnē dominē idejas, kas nacionālās un etniskās parādības saista tikai ar politisko sfēru. Benedikts Andersons atzīmēja, ka "būt nācijai ir visuniversālākā leģitīmākā vērtība mūsu laika politiskajā dzīvē". Un pati nācija pastāv kā "iedomāta politiska kopiena" (Anderson 2001, 27, 30). Līdzīgu viedokli paudis Ernests Gelners, kurš nācijas fenomenu saistīja ar modernās sabiedrības politiskajiem uzskatiem, kuri pieprasa politisko un etnisko robežu sakritību (Gellner 1991, 23). Mūsdienu, nevar noliegt politikas regulējošo raksturu nācijas veidošanā un funkcionēšanā. Ar tās palīdzību etniskās un nacionālās grupas un kopienas cenšas nostiprināt un aizsargāt savai attīstībai prioritārās vērtības, tostarp ar valsts palīdzību. Taču morāles spēks etniskās piederības un nacionālo kopienu saglabāšanā slēpjas tajā, ka tā saista ar šiem procesiem cilvēku individuālo apziņu, kas spēj aizsargāt etniskās vērtības neatkarīgi, un tas notiek nevis tikai valsts piespiešanas politikas ietekmē.

Kopumā Jaka zinātniskā pieeja ir ierakstīta ilgstošā socioloģiskā tradīcijā, kas sociālās parādības, arī kolektīvās, uzskata par cilvēku sociālās aktivitātes, uzvedības, komunikācijas un apziņas izpausmi, to cilvēku apziņas izpausmi, kuri īsteno savas intereses, piepildot dažādas vajadzības. Īstenojot dzīves plānus, cilvēki pievēršas savas nacionālās un etniskās kultūras vērtībām, koncentrējoties uz mijiedarbību ar sev ierasto sociālo vidi, tādējādi apzināti atveidojot savu etnisko un nacionālo identitāti. Šajā izpratnē cilvēka ierastā nacionālā vai etniskā vide ir viens no viņa sociālā un kultūras kapitāla veidiem, resurss, kuru viņš izmanto diezgan selektīvi atkarībā no sabiedrībā izveidotās individuālo tiesību sistēmas un individuālās prakses leģitīmācijas. Tādējādi etniskās vērtības nebūt nav vienīgais indivīda socializācijas resurss. Un etniskā piederība pati par sevi netiek uzskatīta par pašpietiekamu etnisku grupu, kas pilnībā nosaka indivīda uzvedību, apziņu un identitāti.

Kā atzīmēja Freds V. Rigss, "ja mēs varam runāt par kādu vienu etniskās piederības īpašību, kas raksturīga tās būtībai, tad tā ir etnisko grupu spēja tiekties pēc noteiktiem mērķiem vai aizstāvēt savas intereses... Etniskā piederība bieži rodas kā reakcija uz apstākļiem grupu sāncensībā... Vēl viena acīmredzama etniskās piederības iezīme ir tās attiecības ar individuālo apziņu un apņemšanos. Spēja apzināties un pienākuma apziņa ir vispersoniskākā no visām indivīda īpašībām" (Riggs 1985, 11–15). Karls Deičs izmantoja aptuveni tādu pašu pieeju etniskās piederības izpratnei. Viņš uzskatīja, ka etnisko vērtību aktualizācija ir, piemēram, kolektīvo dalībnieku noteiktu politisko mērķu īstenošanas sekas vai tā ir iekļauta indivīda individuālajā dzīves stratēģijā viņa identitātes veidošanai (Deutsch 1979, 13–20). Līdzīgas domas bija arī Džozefam Rotčaildam, kurš uzskatīja, ka "dzīves iespēju" būtība un apjoms, ko

sabiedrība sniedz cilvēkiem ar dažādu etnisko izcelsmi, ir pamats etniskās apziņas stiprināšanai vai vājināšanai, cilvēku orientācijai uz savu etnisko grupu (Rothschild 1981, 108–110). Pat E. Gelners, kurš uzskatīja nāciju par modernu vai modernizējošu sabiedrību, kuras galvenais uzdevums ir pārvarēt no pirmsindustriālās pagātnes mantoto “atpalcību” un visiem nācijas pārstāvjiem vienlīdzīgi uzturēt vienotus modernizācijas standartus, atzīst “nācijas normatīvās idejas” vērtību tās nesējiem. Balstoties šajā idejā, piederību nācijai nosaka cilvēku piederība vienai kultūrai un šo cilvēku savstarpējā atzišana par vienas nācijas piederīgajiem (Gellner 1991, 35).

Tieši šāds skatījums uz etnisko piederību kā cilvēka apzinātas dzīves stratēģijas izvēle multietniskā vidē, ko raksturo aktīva konkurences mijiedarbība un pat dažādu etnisko grupu cīņa par resursiem, ietekmi, statusu un varu sabiedrībā, veicina to, kā cilvēks novērtē atsevišķu indivīdu un kolektīvo etnisko aktoru, viņu apziņas produktu, aktivitātes, izmantojot ētiskās kategorijas. Morālā apziņa ir svarīgs resurss, ko izmanto etniskās kopienas, lai kontrolētu robežu saglabāšanu ar citām kopienām. Par to daudz rakstīja Fredriks Barts, kurš uzskatīja par svarīgu identificēt etnisko piederību ar “iekļaušanas/izslēgšanas” regulējošiem mehānismiem, nevis ar “kultūru” kā tādu. Realitātē etniskajai pašidentifikācijai un identitātes piedēvēšanai citām grupām svarīgas ir tikai noteiktas kultūras vērtības, kuras tiek uzskatītas par imperatīvām un ar kuru palīdzību tiek novilkta robežas starp etniskajām grupām (Barth 1969, 10–19). Kurts Hübners atteicās saistīt nācijas fenomenu tikai ar mūsdienu sabiedrību, atrodot to visā Eiropas vēsturē, sākot no senatnes, kā dažādu Eiropas tautu “kultūras kopienas” konstitūciju. Šī pieeja ļauj runāt par “nācijas identitāti” kā “regulācijas sistēmu kopumā, kas vada šai nācijai piederošos subjektus. Šīs sistēmas veido tuvāko un pazīstamo apvārsni”. Nācijas apvārsnis ietver vērtības, morāli, kultūru, politiskās idejas, valodu, attieksmi pret vidi, izturēšanos pret materiālām lietām utt. (Hübner 2001, 26, 52, 293).

Kā atzīst Jaks, nācijas kā morālas kopienas izpratne aktivizē liberālās un individuālistiskās idejas, kas cenšas vājināt priekšstatus par mantotajām un atražotajām radniecības, klanu un kopienu saitēm nācijas un etnisko grupu dabā. Turklāt autors pat pasludina par mītu pilsoniskās nācijas ideju. Un vispār, pēc viņa uzskatiem, jēdzienu “etniskā nācija” un “pilsoniskā nācija” pretnostatījums ir zinātniski neauglīgs. Tas nozīmē arī kritisku skatījumu uz modernizācijas liberālo versiju, kura paredz, ka politiskās solidaritātes pamati mūsdienu demokrātiskajās sabiedrībās balstās nevis uz “kultūras mantojuma”, bet gan uz “brīvi izvēlētiem principiem” (Yack 2017, 41–51).

Sociālajā zinātnē uzskatīt etniskās un nacionālās kopības par morālām kopienām nav īsti jauna ideja. Jau antīkajā filozofijā skaidri iezīmējās uzskats par sociālajām kopienām kā

daudzpusīgiem veidojumiem, kurus ietekmē morāles normas un vērtības. Klasiskā socioloģija kopš sava sākuma, jau 19. gadsimtā, tuvojās izpratnei par cilvēku sociālajām saiknēm kā sabiedrības morāles iemiesojumiem. “Morālās solidaritātes” jēdziens dažādu sociālo grupu izpratnē bija viens no svarīgākajiem Ogista Kanta socioloģijā (Comte 1852, 176). Emīls Dirkems savā socioloģiskajā teorijā iekļauj ideju par nāciju kā "morālu kopieni" (Durkheim 1996, 144). Plašā zinātniskās literatūras klāstā par etnisko un nacionālo kopienu rakstura analīzi šie sociālie veidojumi saistīti ar cilvēku kolektīvās apziņas iezīmēm, kuru vērtību un normatīvo ietvaru lielā mērā nosaka sabiedrībā valdošā morāle. Šāds skatījums uz etniskajām un nacionālajām kopienām ir īpaši raksturīgs tiem zinātniekiem, kuri šo kopienu veidošanā priekšroku dod garīgajiem un kultūras faktoriem (piemēram, J. G. Herders, J. G. Fichte, M. Vēbers, A. Smits, B. Andersons, F. Bārts u. c.).

Daudzi nāciju un nacionālisma fenomenu pētnieki 20. un 21. gadsimtā ķeras arī pie etniskajās un nacionālajās kopienās plaši izplatītās morāles analīzes. Elijs Kedūrijs mūsdienu nacionālisma formu pamatu saskatīja vajadzībā pēc nācijas “vienotības”, kas izpaužas viņu “vienotajās tiesībās”. Šādu vispārīgu likumu jau rada morālā apziņa, izstrādājot normatīvus norādījumus brīviem indivīdiem, kas tika konceptualizēti Imanuela Kanta ētikā (Kants 1988, 21–43). Un Johana Fichtes sociālajā filozofijā vācu nācijas kā unikālas, neatkarīgas lingvistiskās kopienas fenomens ir tieši atvasināts no racionālas morālās apziņas īpašībām, kas precīzi veido indivīda autonomiju, no vienas puses, un cilvēku sociālo saikni ("līdzīgi domājošo saprātu kopieni"), no otras puses. Pateicoties morālajam pienākuma mehānismam kā spējai kritiski izvērtēt sabiedrībā pastāvošos sociālos apstākļus, veidojas tāda nācijas apziņas kvalitāte kā interaktīvs “savas” un “citu” nāciju novērtējums (Fichte 2008, 16–25, 84, 181). Kedūrijs uzskata, ka patriotiskajai apziņai raksturīgā savu tautiešu kā brāļu uztvere ir tieši morālā pasaules uzskata rezultāts. Un nacionālistiskais naidis pret citas tautas pārstāvjiem izpaužas arī kā sašutums par labestības un pilnības morālo ideālu “mīdīšanu”. Nacionālisms izrādās īpaši morāli “neaizsargāts”, saskaroties ar savas identitātes etnokulturālā pamata – etniskās kopienas dzimtās valodas – “pazemošanu” (Kedourie 2010, 21, 25, 44, 52, 63, 68). Bet pat darbos, kur zinātnieki analizē nācijas un nacionālisma fenomenus, galvenā uzmanība tiek pievērsta to ekonomiskiem un politiskiem faktoriem. Ērika Hobsbauma teorijā, daudzi nozīmīgākie morālās apziņas elementi parādās, veidojot nacionālisma psiholoģisko un ideoloģisko pamatu, piemēram, dzimtās valodas traktēšana par augstāko kultūras vērtību un atšķirību novērtēšana starp savu etnisko grupu un citu etnisko un nacionālo grupu pārstāvjiem, balstoties uz labā un ļaunā dihotomiju. Hobsbaums parāda, ka lingvistisko nacionālismu raksturo nevis kultūras

problēmas kā tādas, bet gan jautājumi, kas saistīti ar "varu un statusu" morālas apziņas izpratnē (Hobsbawm 1998, 32, 34, 175).

Entonijs Smits nācijās un nacionālismu uzskata par sistēmiskām parādībām, kas ietver arī ētisko pusi. Ētiskā pieeja ir saistīta ar to, ka sabiedrības apziņā ir ļoti spēcīga nepieciešamība redzēt savu nāciju un tās vēsturisko pagātņi kā tautas augstāko un mūžīgo vērtību iemiesojumu. Kopumā šī izpratne dzima E. Smitam polemikā ar E. Gelnera labi zināmo nācijas koncepciju kā tradicionālās sabiedrības sociāli ekonomiskās un politiskās modernizācijas produktu. Smits nācijas pagātnē saskata daudzu morālo vērtību koncentrāciju, kas ir noturīgas nacionālistiskajai apziņai. Smits, sekojot E. Dirkema idejām, parāda nepieciešamību pēc pastāvīgas etniskās un nacionālās identitātes vērtību aktualizēšanas, kas ir "refleksīvas kolektīvās sevis pielūgsmes veids" (Smith 2004, 30, 90–95, 187).

Bernarda Jaka pieeja etniskajām un nacionālajām kopienām kā morāles parādībām vēlreiz uzsver šīs tradīcijas nozīmi. Tomēr viņa teorijā morāle netiek uzskatīta par pretrunīgu sociālu parādību, kas tikusi saprasta jau ētikas teorijā, sākot no senatnes. Morālās saites sociālajās kopienās, tostarp etniskajās un nacionālajās, ir ne tikai veids, kā nodrošināt pozitīvu emocionālu saikni starp cilvēkiem. Ar to palīdzību sabiedrība īsteno arī normatīvās prasības – indivīdiem ievērot stingrus uzvedības standartus, īpaši konfliktu un kritiskās situācijās. Un šādu normatīvo prasību pārkāpšana ir saistīta ar sankciju piemērošanu. Pirmā pieeja morāles izpratnei visskaidrāk izpaužas tradīcijā, kas antropologizēja ētiskās vērtības un salīdzināja tās ar cilvēka īstenās dabas attīstības līmeni, viņa spējām. Šī morāles izpratne visskaidrāk izpaužas Aristoteļa ētiskajos uzskatos, kur morāles tikumi bija identificēti pa vidu starp galējībām indivīda antropoloģisko īpašību īstenošanā (Aristotelis 1985, 12–40). Un vispār Jaks iziet no Aristoteļa priekšstatiem par morālo tikumu (Yack 2017, 19, 84), kas radies specifisko vēsturisko apstākļu dēļ senās grieķu pilsētvalstīs, kuras pastāvēja kā lokāla kultūras parādība bez mijiedarbības ar negrieķu kultūras sistēmām.

Morāles kā uz individuālo pienākumu stingru normatīvu norādījumu kopuma balstīta izpratne vairāk izpaužas Vecās Derības ētikā un I. Kanta ētikā. Kanta ētika balstījās uz ideju par konkurējošu kultūras tradīciju klātbūtni sabiedrībā, kas tika atzīta sociālā līguma apgaismības koncepcijā, kas paredzēja pušu, kurām bija savas idejas par sociālo ideālu, sociālās piekrišanas attīstību. Ideoloģiskās, politiskās un reliģiskās konkurences apstākļos "sabiedriskajam līgumam", tai skaitā idejām par morālajiem tikumiem, bija nepieciešams normatīvs pastiprinājums ar imperatīvu izteiksmes veidu. Šīs atšķirības ētisko vērtību izpratnē jāņem vērā, uzskatot etniskās un nacionālās kopienas par morālām kopienām.

Tā nav nejaušība, ka Jaks savu morāles izpratni pretstata versijai, kas nāk no Kanta un pausta Džona Rolsa un Jirgena Hābermāsa darbos (Yack 2017, 33). Turklāt, lai gan Jaks etniskās grupas aplūko “vispārīgi”, nevis “atšķirīgos jēdzienos”, Hābermāss ievēro Maksa Vēbera nominālistiskās socioloģijas tradīciju, izprotot grupas kā sociālās aktivitātes un indivīdu mijiedarbības produktu. Hābermāsam etnisko grupu kā morāļu kopienu analīzes sākumpunkts ir indivīda dzīves pasaule, kuras integritāte ietver etnisko un nacionālo identitāti. Indivīda mijiedarbība ar citiem cilvēkiem, gan līdzīgu, gan dažādu kultūru (citu dzīves pasaulu) nesējiem, noved pie nepieciešamības apstiprināt savas tiesības uz savu identitāti, kurai ir etniskās un nacionālās iezīmes. Šī vajadzība atzīt etnisko identitāti kā daļu no savas neatņemamās dzīves pasaules noved pie morālo zināšanu un vērtējumu aktualizēšanas etniskajā apziņā.

Viena no svarīgākajām morāles funkcijām ir cilvēku uzvedības regulēšana, kas vistiešāk ietekmē nacionālās un etniskās grupas kā morālo kopienu veidus. Morāles regulējums izpaužas vērtējumā un arī cilvēku uzvedības ietekmēšanā, balstoties priekšstatos par to, kas ir normatīvi pareizi. Turklāt morāles regulēšana, salīdzināšana ar to, kam vajadzētu būt, var izpausties pastāvīgā vides uzraudzībā, kurā notiek nemitīgi esošo sociālo darbību un attiecību, kā arī to produktu salīdzināšana, ir etnisks vai nacionāls ideāls. Moralizācija starpetniskajās attiecībās ir īpaši izteikta, ja puses tās vērtē no taisnīguma ideālu (etniskā taisnīguma) viedokļa. Īpaša ētiskās pieejas izpausmes sfēra ir sabiedriskā komunikācija medijos. Etniskās un nacionālās kopienas vēstures gaitā mijiedarbībā ar citām etniskām grupām un tautām veido priekšstatus par to, kas ir morāli pareizi. Un šie priekšstati atspoguļo gan universālas morāles vērtības, gan nacionālo un etnisko kopienu idejas par to, kas ir morāli labs un kas ir ļaunums. Šādas etnonacionālo kopienu morāles idejas nostiprinās viņu masu psiholoģijā, mākslinieciskajā kultūrā, zinātnes darbos, politiskajās idejās, ideoloģijās, kuras jau rada profesionāli kultūras, zinātnes, žurnālistikas un politikas darbinieki. Tādējādi etniskās un nacionālās grupas kā morālas kopienas nemitīgi vērtē cilvēku rīcību sociālpolitiskajā realitātē, kā arī individuālās un masu apziņas produktus no iedibinātās morāles viedokļa, kas lielā mērā iemieso šo grupu priekšstatus par to, kas ir morāli pareizs un kas ir morāli nepilnvērtīgs. Starpetniskās un starpnacionālās attiecības izrādās visneaizsargātākā sabiedrības sfēra, kas pastāvīgi ir individuālo un kolektīvo etnisko aktoru kritiskā morālā skatiena laukā. Kanta ētika ievērojami atvieglo etnisko kopienu izpratni par morāli. Tieši kopienā indivīds ir saistīts ar visu sabiedrību (racionālo būtņu kopienu), kuras likums veido individuālās uzvedības imperatīva saturu. Šī ētika īsteno arī visu morālo būtņu radikālas vienlīdzības principu neatkarīgi no to sociālajām un dabiskajām īpašībām morāles likuma priekšā. Tomēr šī ētika noliedz arī kultūras,

intelektuālo atšķirību un personisko īpašību vērtību morāles imperatīva prasības priekšā, kas darbojas pastāvīgi un visās situācijās.

Tā kā morāles iezīme ir nepārtraukts cilvēku uzvedības normatīvs novērtējums, etniskās un nacionālās kopienas, īpaši nacionālās apziņas aktualizēšanās periodos, saskaroties ar etnokulturālās un nacionālo valstu identitātes problēmām, pastāvīgi vērsas pie “savējo” un “svešo” etnonacionālo kopienu pārstāvju individuālās un kolektīvās uzvedības morāles novērtēšanas un kontroles praksēm. Šādas morāles prakses aktualizē arī pastāvīgas prasības pēc lojalitātes pret etniskajām un nacionālajām vērtībām, pēc pastāvīgas identificēšanās ar etniskajām un nacionālajām kopienām. Ernests Renāns atzīmēja šo pārsteidzošo nacionālās apziņas iezīmi kā prasību pēc pastāvīga “nacionālā plebiscīta”, pastāvīgas lojalitātes apliecinājuma nācijai (Renan 2023).

Etniskās vai nacionālās kopienas morālajam raksturam ir visaugstākā efektivitātes pakāpe tās universāluma dēļ. Jebkurai personai, kas sevi identificē ar šīm kopienām neatkarīgi no vecuma, dzimuma, izglītības līmeņa, vietas sociālo šķiru noslāņojumā vai politiskās un birokrātiskās hierarhijas, ir tiesības vērtēt cilvēku uzvedību vai apziņas darbības rezultātus, pamatojoties uz priekšstatiem par morālo ideālu, kas ir pieņemts etniskajā vai nacionālajā kopienā, kurai viņš ir piederīgs. Šāds vērtējums var tikt veikts arī par jebkuru personu neatkarīgi no viņa sociālā statusa un hierarhijas prestiža un varas sistēmā. Turklāt ir vērtējamas jebkuras cilvēku reālās darbības, mākslinieciskās un zinātniskās jaunrades, individuālās un kolektīvās apziņas, reliģiskā pasaules uzskata izpausmes neatkarīgi no to tapšanas laika un vēsturiskā perioda. Tomēr šī etnonacionālo grupu kā morālu kopienu īpatnība rada arī to ierobežojumus. Un šis ierobežojums izpaužas tad, kad morāle sāk noliegt visu starpnacionālo un starpetnisko attiecību sarežģītību, attiecību, kuras regulē arī tiesību normas un politiskā apziņa. Nacionālo kopienu un starpetnisko attiecību atšķirību tiesiskais un politiskais regulējums paredz dažādu sociāli kulturālu prakšu un kolektīvās apziņas formu īstenošanas leģitimizāciju, kuru saturs var nesakrist ar normatīvajiem labestības ideāliem, kuri iesakņojušies apziņā noteiktās etniskajās un nacionālajās kopienās. B. Jaks, uzskatot etnonacionālās kopienas galvenokārt par morālām, atzīmē dažas šo kopienu iezīmes, kurām ir politisks raksturs un kuras ir vērstas uz sabiedrības sociāli politiskās telpas pārveidošanu (piemēram, nacionālisma kā politiskās ideoloģijas parādību, politisko un juridisko lojalitāti nacionālajām valstīm, nacionālās pašnoteikšanās tiesības, etnisko minoritāšu integrāciju nacionālajā kopienā u. c.) (Yack 2017, 122, 229–233). Tajā pašā laikā B. Jaks neparāda dziļās atšķirības izpratnē par etniskajām un nacionālajām kopienām kā morālas dzīves parādībām, no vienas puses, un politiskās realitātes izpausmēm, no otras puses. Šajā ziņā Jirgena Hābermāsa socioloģiskā teorija šķiet daudz jēgpilnāka.

Jirgena Hābermāsa idejas par morāles regulāciju nācijas un etnisko kopienu dzīvē

J. Hābermāsa un B. Jaka izpratnē par etnonacionālajām kopienām var atrast arī daudz līdzību. Viņi abi uzskata par pilnīgi pieņemamu raksturot šīs kopienas ar morālās apziņas kritērijiem. Hābermasa zinātnisko pieeju šai izpratnei, visticamāk, nosaka konsekventa strukturāli funkcionālisma teorijas kritika, galvenokārt Tolkota Pārsonsa versijā, kas ilgu laiku dominēja (un daļēji turpina dominēt) pasaules socioloģijā kopš 20. gadsimta otrās puses. Saskaņā ar šīm idejām etnonacionālās grupas, tāpat kā jebkuras sociālās kopienas, veido identitātes īpatnības, kas balstās uz kultūras atšķirīgām un reproducējošām iezīmēm. Tajā pašā laikā Pārsonss saista kultūras standartus, kas ietekmē sociālo, tostarp etnonacionālo grupu, apziņu un uzvedību un atražo šo grupu identitātes atšķirības daudzās paaudzēs, tikai ar vienu sociālās sistēmas sfēru – kultūru, kas izrādās autonoma attiecībā pret ekonomisko un politisko sfēru, pret sociālās sistēmas sociālās integrācijas sfēru (Parsons 2005, 1–14).

Tomēr galvenā atšķirība starp etnisko un nacionālo grupu kā morālo kopienu izpratni Jaka un Hābermāsa jēdzienos ir tāda, ka, ja pirmais saista šādu kopienu klātbūtni ar cilvēku vajadzību, ar kopīgu kultūru pēc iekšējās solidaritātes, tad otrs uzskata, ka šāds viedoklis ir ierobežots. Pēc Hābermāsa domām, morāle ir arī veids, kā regulēt cilvēku attiecības ar citu kopienu pārstāvjiem. Vācu sociologs uzskata, ka sociālajām grupām, tai skaitā etnonacionālajām kopienām, raksturīgu uzvedības modeļu veidošana un atražošana tiek veikta “dzīvespasaules” visās izpausmēs kā "kultūras liecību krājums" (Habermas 2001 (2), 91, 202). Dzīvespasaules struktūras veido vērtību ietvaru, kas nosaka etnisko grupu un nāciju dzīvi un kas savukārt ir pamats, lai novērtētu un regulētu attieksmi pret sociālo sistēmu un citām nācijām un etniskajām grupām. Etniskās grupas un nācijas ir pastāvīgas mijiedarbības un komunikācijas situācijā, kas rada apstākļus šo grupu un kopienu vērtību regulējošā rakstura izpausmei. Morālā apziņa, tās vērtību universāluma dēļ (I. Kanta ētikas garā), nodrošina sociālo aktoru dzīvespasaules vērtību interaktīvu reproducēšanu, kas ietver etniskās grupas un nacionālās kopienas. Tādējādi vietējo etnokulturālo grupu identitātes saskarsmē ar citu grupu pārstāvjiem, bet ar nosacījumu, ka šādā mijiedarbībā aktori izmanto argumentāciju, kas balstīta universālās morāles normās, notiek šo grupu identitāšu “pretenzijas uz nozīmīgumu” savstarpēja atzīšana. (Habermas 2001 (2), 91). Tajā pašā laikā etnokulturālo grupu vērtības kā daļa no viņu dzīvespasaules ir tikai “kandidāti iemiesošanai normās” (Habermas 2001(2), 91, 164). Hābermāss to uzskatīja par visauglīgāko mehānismu etnisko kopienu integrācijai vienotā nacionālajā kultūrā. Tādējādi etniskā integrācija nav tikai veids, kā apgūt etniskās kultūras vērtības. Šāda integrācija tiek īstenota mijiedarbībā ar “savējo” un “citu” ētisko grupu

pārstāvjiem esošajā institucionālajā un vērtību sistēmā. Savas etniskās identitātes konstruēšanas process norisinās sociālajās akcijās dažādās dzīves sfērās, kurās aktori izvērtē savu dzīves iespēju pakāpi, ņemot vērā viņiem piederīgo kultūras kapitālu, kas ietver arī etnisko identitāti.

Sarežģītās plurālistiskās sabiedrībās, kurām raksturīga daudzu etnokulturālu grupu klātbūtne, kas cenšas ne tikai integrēties nacionāli valstiskās kopienās, bet arī saglabāt savu identitāti, pastāv dažādi regulējošie mehānismi aktoru savstarpējo interešu saskaņošanai. Starp šiem etnisko grupu pārstāvju interešu saskaņošanas mehānismiem Hābermāss izceļ juridisko, kas mūsdienu apstākļos balstās uz tiesiskuma un demokrātijas resursiem, un morālo regulējumu. Lai gan Hābermāss nepiekrīt komunitāriešu, piemēram, Čārlza Teilora vai Maikla Valcera, nostājai, kuri uzskata par svarīgu pilnībā izšķīdināt tiesības morālajā apziņā, tajā pašā laikā viņš runā par mūsdienu tiesiskās demokrātiskās valsts neiespējamību ignorēt morālās regulēšanas iespējas starpetniskajās attiecībās. Tas secināms no tā, ka pati tiesiskā kārtība jau izriet no dažām idejām par morāli labu dzīvi. Un tiesiskā regulējuma process politikas kontekstā prasa “pašizpratnes diskursus – diskusijas par vispārīgo labā jēdzienu un vēlamo dzīvesformu, kas atzīta par autentisku”. Tā ir morāle, kurai ir īsts prasību universālisms, tā ņem vērā un aizsargā visu indivīda integritātes sarežģītību (Habermas 2001 (1), 353, 405).

Tādējādi ideja, ka etniskās kopienas ir morālas kopienas, kurām ir izveidojušies priekšstati par labu dzīvi savu dzīvespasauļu sistēmā, tiešā veidā ietekmē gan tiesības, gan politiku, piemēram, visizplatītāko liberālo vērtību sistēmu. Tajā pašā laikā liberālisms jāsaprot nevis kā abstraktas vienlīdzības likuma priekšā politisks princips, bet gan kā “pret atšķirībām jutīgs universālisms” (Habermas 2001 (1), 110). Tieši ētikā (vispirms I. Kanta versijā) Hābermāss saskata iespējas sabiedrības apziņai nostiprināt tiesību un pienākumu vienotības principu, indivīdu kā likuma ietekmes objektu un autonomu brīvu likumdevēju (Habermas 2001, (1), 339).

Morāle, regulējot cilvēku attiecības sociālajās grupās, kuras aktors uzskata par “savu” morālo kopieni, orientē cilvēku uz savu – kā brīva indivīda – tiesību aizstāvību, kam ir tādas pašas tiesības kā citiem šīs kopienas locekļiem. Etniskā identitāte var kļūt arī par morālās regulēšanas objektu dažādu etnisko grupu pārstāvju vidē. Šajā gadījumā šīs identitātes nesēji uzskata pretējo pusi par īstu vai potenciālu morālās kopienas dalībnieku, kuram var uzlikt morālos pienākumus, tas ir, viņa rīcību var vērtēt no morālo vērtību viedokļa. Tajā pašā laikā šis aktors uzskata sevi par objektu, par kuru iespējams izteikt morālu vērtējumu. Hābermāsa uzskatā morāle ir sociālās darbības atribūts, kas to pavada, kad aktors “pieprasa no cita noteiktu uzvedību”. Turklāt, tieši morāles dēļ, šādas prasības pret citiem ir likumīgas. Morālās vērtības, ar kurām interaktīvā veidā dalās sociālie aktori, un viņu savstarpējā solidaritāte veido viņus par

“morālu kopienu”, kas iemieso aktoru idejas par “labu” dzīvi viņiem (Habermas 2001 (2), 51, 54, 61, 72, 350). Tajā pašā laikā Hābermāss uzskata, ka sociālajām attiecībām “pēc būtības ir morāls raksturs” (Habermas 2001 (1), 247). Tam diez vai var piekrist, ņemot vērā morāles kognitīvo raksturu, kam piekrīt arī pats Hābermāss. Sociālās darbības morālais regulējums faktiski rodas tikai tad, kad aktoru vidē nepieciešams uzsvērt viņu kā brīvu un līdztiesīgu morālās kopienas dalībnieku statusu.

Bet cik etnokulturālās grupas ir gatavas šādai morālai komunikācijai, lai citi kolektīvie aktori atzītu viņu vērtības? Vairumā gadījumu etnokulturālās grupas ir pašpietiekamas un, lai apliecinātu savas identitātes vērtību, tās daudz biežāk pievēršas savai vēsturei, kultūrai un šīs grupas ietvaros esošajam sociālajam kapitālam un nevis citu grupu viedokļiem par sevi. Tāpēc Hābermāss apelē pie plurālistiskas sabiedrības realitātes, kurā sociālie aktori ir izstrādājuši savus uzskatus par morālo labumu, kas prasa atzīšanu (Habermas 2001 (1), 108). Svarīgi ir arī izprast starpgrupu konflikta situāciju, no kuras cienīgākā izeja ir uz morālas vienošanās pamata (Habermas 2001 (2), 69). Etnisko grupu pārstāvji, ja viņi patiešām vēlas atrisināt konfliktus savstarpējās interesēs, vēršas pie universālu morāles normu autoritātes. Taču arī šajā gadījumā aktori šīs morāles prakses visbiežāk leģitimē ar pašu šo grupu interesēm, nevis priekšstatiem par abstraktu universālu morāli. Etnokulturālajām grupām viņu pašu dzīves pieredze visbiežāk ir svarīgākais resurss, risinot mijiedarbības problēmu ar citām etniskām grupām nekā panākt pastāvīgu komunikāciju ar tām, lai apspriestu un leģitimētu savu pozīciju konfliktos (Habermas 2001(2), 91). Zinātniskajā literatūrā var atrast daudz kritikas par Hābermāsa komunikatīvā diskursa slaveno ideju, kas pilnībā vērsta uz pušu vienošanos, nodrošinot to vienlīdzību komunikācijā (Finlayson, Rees 2023; Thomassen 2010, 16, 21, 48; Johnson 2006, 2–11, 63–68; Calhoun 1996, 206–207; McCarthy 1996, 1123). Tomēr hierarhiskās organizācijās, kā arī sociāli politiskajās sistēmās, kurās kolektīvajiem aktoriem ir dažādas statusa pozīcijas, komunikatīvais diskurss ir viens no veidiem, kā konsolidēt dažādas sociālās lomas, statusu nevienlīdzību un šiem aktoriem piederošo varas daļu (Foucault 1989, 18). Tajā pašā laikā J. Hābermāsa priekšstati par etniskajām kopienām kā morālām kopienām atbilst daudziem filozofiskās un sociālās domas vektoriem, kas atgriežas senatnē.

Hābermāss skaidrāk nekā B. Jaks saskata atšķirības starp etnisko un starptautisko attiecību morālo regulējumu politikā un tiesībās. Etnisko grupu un nāciju attiecību tiesiskais un politiskais regulējums aizsargā nacionālas vai daudznacionālas valsts noteikto normatīvo un vērtību kārtību, kas paredz etnisko vērtību hierarhiju nacionālās kultūras struktūrā, dažādas etnisko kultūru sabiedriskās sociālās funkcijas, kuru nesēji ir šīs valsts pilsoņi. Šajā gadījumā etnisko attiecību regulēšana darbojas kā dažādu kopienu pārstāvju interešu saskaņošana, kā

dažādu dalībnieku kolektīvo identitāšu konsolidācijas formas, atšķirībā no morāles regulējuma. Tajā pašā laikā Hābermāss uzsver pretrunīgās attiecības starp morālo un politisko regulējumu kā mehānismiem privātās (morālē) un publiskās (politikā) dzīves aktoru interešu saskaņošanai, pieņemot starp tām esošo robežu vēsturisko elastību. Politiskā un tiesiskā regulējuma analīzē Hābermāss īpaši pievēršas multikulturālu sabiedrību kontekstam, kurā mijiedarbojas dalībnieki ar atšķirīgu kolektīvo identitāti. Lai gan Hābermāss ir apņēmies ievērot liberālo un republikānisko kopējo nacionālās identitātes modeli visiem nacionālās valsts pilsoņiem neatkarīgi no viņu etnokulturālās izcelsmes, viņš joprojām uzstāj, ka ir jāņem vērā etnokulturālā daudzveidība (Habermas 2001 (2), 153, 162, 216, 333).

Secinājumi

Bernarda Jaka un Jirgena Hābermāsa izklāstītās versijas par etniskajām un nacionālajām grupām kā morālajām kopienām ir nozīmīgs solis etnicitātes un nācijas socioloģijā. Tās ienes jaunus akcentus primordiālisma un sociālā konstruktīvisma pārstāvju diskusijās, jo etniskās grupas un nācijas ir saistītas ar svarīgāko sabiedrības sociālo aktoru pašnoteikšanās veidu – ar morālās apziņas vērtībām un normām. Tas mazina kārdinājumu interpretēt nācijas un etniskās grupas esenciāli, kas mūsdienu etnoloģiskajā literatūrā arvien vairāk tiek pakļauts pamatotai kritikai. Nācijas un etniskās grupas ir nozīmīgākie sociālie veidojumi, kur notiek personības attīstība. Un etniskās un nacionālās vērtības ir vissvarīgākie elementi, kas strukturē cilvēka individuālo identitāti. Tie sociālie veidojumi, piemēram, nācijas un etniskās grupas, kuras indivīds uzskata par vissvarīgāko pašrealizācijas telpu, sniedz viņam morālo kopienu vērtību. Nav nejaušība, ka daudzi nāciju un etnisko grupu pētnieki uzsver šo sociālo parādību morālo saturu, kas ļauj indivīdam izjust solidaritāti ar cilvēkiem, kuriem ir līdzīga etniskā un nacionālā identitāte, kas pārvar sociāli šķiriskās, reliģiskās, mantiskās, izglītības un citas atšķirības starp viņiem. Būtisks Jaka un Hābermāsa teorijas saturs ir atkāpšanās no sociālajā zinātnē dominējošās pieejas raksturot nācijas fenomenu kā tikai sabiedrības politiskās modernizācijas sociālo rezultātu. Ideja par nācijām, kā arī etniskajām grupām kā morālām kopienām ļauj sīkāk izpētīt individuālās apziņas, gan racionālās, gan emocionālās, mehānismus nacionālo un etnisko vērtību veidošanā, uzturēšanā un atražošanā.

Protams, B. Jaks, salīdzinot ar J. Hābermāsu, skaidrāk identificēja nācijas un etniskās grupas kā morālas kopienas, kurās tiek apliecināti un īstenoti sociālās solidaritātes principi, kas balstīti cilvēku līdztiesības idejās. Tāpēc tieši Jaka koncepcija pauž lielu intelektuālo atbildību par šādu identifikāciju. Tas attiecas arī uz iespējamiem apgalvojumiem par politisko,

ekonomisko, ideoloģisko un kultūrsimbolisko faktoru nozīmes mazināšanu nāciju un etnisko grupu veidošanā un funkcionēšanā. Tajā pašā laikā Jaka vēlme izvēlēties Aristoteļa koncepciju morāles izpratnē kā nāciju un etnisko grupu pamatu, kā arī uzsvērtā distancēšanās no politiskajiem faktoriem to veidošanā, mūsaprāt, noved pie šo sociālo veidojumu hipostatizācijas.

Šajā ziņā labāka šķiet Hābermāsa pieeja, kas balstās uz morālo kopienu interpretāciju I. Kanta garā. Tieši Hābermāsa teorijai, salīdzinot ar Jaka uzskatiem, izdodas konsekventāk īstenot metodoloģiskā individuālisma principu nāciju un etnisko grupu izpratnē. Tajā pašā laikā Hābermāsa teorijā, salīdzinot ar Jaka teoriju, ir ievērojami lielākas iespējas interpretēt nācijas un etniskās grupas kā morālas kopienas, kas mijiedarbojas ar citām kopienām sabiedrības sistēmā, ieskaitot politiskās, ekonomiskās un kultūras dzīves telpas.

Izmantotie darbi:

- Anderson, B. O'G.** (2001). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Moscow: Kanon-Press-C, Kuchkovo pole.
- Aristotelis** (1985). *Nikomaha ētika*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Barth, F.** (1969). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Boston: Little, Brown and Company.
- Brubaker, R.** (2012). *Ethnicity without groups*. Moscow: Izdatelskiy dom Visshei shkoly ekonomiki.
- Calhoun, C.** (1996). *Critical Social Theory: Culture, History, and the Challenge of Difference*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers.
- Comte, A.** (1852). *Catéchisme positiviste: ou, Sommaire exposition de la religion universelle, en onze entretiens systématiques entre une femme et un Prêtre de l'humanité*. Paris.
- Dar, A. M.** (2022). Revisiting Key Debates in the Study of Nationalism. *Humanities and Social Sciences Communications*, 9. DOI: 10.1057/s41599-022-01432-w
- Deutsch, K. W.** (1979). *Tides among Nations*. New York: Free Press.
- Driver, J.** (2022). Moral Theory. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Pieejams: <https://plato.stanford.edu/entries/moral-theory/> [25.10.2024.]
- Drobnicki, O.** (2002). *Moralnaya filosofiya. Izbranniye trudy*. Moscow: Gardariki.
- Durkheim, E.** (1996). *The Division of Labour in Society*. Moscow: Kanon, 1996.
- Fichte, J. G.** (2008). *Reden an die deutsche Nation*. Moscow: Kanon.
- Finlayson, J. G., Rees, D. H.** (2023). Jürgen Habermas. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Pieejams: <https://plato.stanford.edu/entries/habermas/> [25.10.2024.]
- Foucault, M.** (1989). The ethic of the care of the self as a practice of freedom. In: Bernauer J., Rasmussen D. (eds.). *The Final Foucault*. Cambridge: The MIT Press.
- Gellner, E.** (1991). *Nations and Nationalism*. Moscow: Progress.
- Gert, B.** (2020). The Definition of Morality. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Pieejams: <https://plato.stanford.edu/entries/morality-definition/> [25.10.2024.]
- Gray, K., Young, L., Waytz, A.** (2012). Mind Perception Is the Essence of Morality. *Psychological Inquiry*, 23 (2), 101–124.

- Habermas, J.** (2001). *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*. Saint Petersburg: Nauka.
- Habermas, J.** (2001 (2)). *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*. Saint Petersburg: Nauka.
- Hobsbawm, E.** (1998). *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*. Saint Petersburg: Aleteya.
- Hübner, K.** (2001). *Das Nationale: Verdrängtes, Unvermeidliches, Erstrebenswertes*. Moscow: Kanon.
- Johnson P.** (2006). *Habermas: Rescuing the public sphere*. London, New York: Routledge.
- Kants, I.** (1988). *Praktiskā prāta kritika*. Rīga: Zvaigzne.
- Kedourie, E.** (2010). *Nationalism*. Saint Petersburg: Aleteya.
- Kohlberg, L.; Hersh, R. H.** (1977). Moral development: A review of the theory. *Theory Into Practice*, 16 (2).
- Lesch, C. H. T.** (2019). Democratic Solidarity in a Secular Age? Habermas and the “Linguistification of the Sacred”. *The Journal of Politics*, No. 81 (3).
- MacIntyre, A.** (2000). *After Virtue: A Study in Moral Theory*. Moscow: Akademicheskyy proekt.
- McCarthy, T.** (1996). Legitimacy and Diversity: Dialectical Reflections on Analytical Distinctions. *Cardozo Law Review*. No. 17 (4–5).
- Mikhail, J.** (2007). Universal Moral Grammar: Theory, Evidence and the Future. *Trends in Cognitive Sciences*, 11 (4).
- Miller, D.** (2014). *Comments on Bernard Yack, Nationalism and the Moral Psychology of Community*. Pieejams: <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:1cfd7eea-e6c2-4412-b00a-18e8ed7054a7/files/m48980586234d60a49dab8d7967238a3f> [25.10.2024.]
- Nishijima, Y.** (2015). Book Review. Nationalism and the Moral Psychology of Community. *AGLOS: Journal of Area-Based Global Studies*. Pieejams: <https://dept.sophia.ac.jp/g/gs/wp-content/uploads/2020/08/rvsdDEC15-Book-Review-Benard-Yack.pdf> [25.10.2024.]
- Parsons, T.** (2005). *The Social System*. Routledge.
- Renan, E.** (2023). *What is a Nation?* Pieejams: <https://web.archive.org/web/20110827065548/> [25.10.2024.]
- Riggs, F. W.** (ed.) (1985). Ethnicity: INTERCOCTA Glossary – Concepts and Terms Used in Ethnicity Research. *International Conceptual Encyclopedia for the Social Sciences*, Vol. I. University of Hawaii.
- Rothschild, J.** (1981). *Ethnopolitics. A Conceptual Framework*. New York: Columbia University Press.
- Smith, A.** (2004). *Nationalism and Modernism*. Moscow: Praxis.
- Thomassen L.** (2010). *Habermas: A Guide for the Perplexed*. Continuum.
- Vipond, R. C.** (2021). Heritage Moments: Customs, Traditions, and Multicultural Citizenship in Canada. *American Review of Canadian Studies*, 51 (1), 41–61. DOI: 10.1080/02722011.2021.1874733
- Weber, M.** (2017). *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der Verstehenden Soziologie*. Moscow: Izdatelski Dom Visshei shkoly ekonomiki.
- Yack, B.** (2017). *Nationalism and the Moral Psychology of Community*. Moscow: Izdatelstwo Instituta Gaidara.

Vladislavs Volkovs

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

Understanding Ethnic and National Groups as Moral Communities in Sociological Thought: Bernard Yack and Jürgen Habermas

Abstract

The article analyzes the notions of nations and ethnic groups as moral communities reflected in the works of Bernard Yack and Jürgen Habermas. The understanding of nations and ethnic groups as moral communities was determined by a reaction to the dominant view of nations as primarily political entities and ethnic groups as cultural entities in the sociological literature. The works of Yack and Habermas show that to understand these social formations, it is necessary to see in them the products of people's moral consciousness, which ensure the implementation of the principles of equality of belonging to ethnic groups and nations. Yack creates the concepts of ethnicity, nation and nationalism, which should overcome the shortcomings of the hitherto influential approach – primordialism and social constructivism – in explaining these phenomena. According to him, this very alternative – primordialism and constructivism – has no scientific value because ethnic and national solidarity is based on the inherent needs of human nature for sympathy, participation, and concern for close people, which, in turn, are the result of living conditions, upbringing, multifaceted socialization and personality development product. These qualities are most fully embodied in the idea of ethnic groups and nations as social units with inherent moral qualities. Ethnic and national communities “are formed due to certain moral relations between individuals called social friendship”. Here, the most important factors that unite people in a nation or ethnic group include a shared cultural heritage and the sense of identity of this community in a particular territory. In addition, the connection between people in the national community is “direct” (“categorical”), which does not imply hierarchy or inequality between members of the ethnic group or nation (“each member of the nation is not less valuable than others”). Moral character is essential for ethnic and national communities precisely because, thanks to moral values and norms, equal belonging of people in these communities is ensured, using mechanisms of equal responsibility for the requirements of moral laws, regardless of their social status and origin, level of education, age, etc.

Some differences in the approaches of B. Yack and J. Habermas in understanding ethnic groups and nations as moral communities are related to the application of different ethical doctrines by these scientists. If Yack builds his theory of nations as moral communities based on Aristotle's ethics, then Habermas – based on I. Kant's ethics. However, the main difference between the understanding of ethnic and national groups as moral communities in the concepts of Yack and Habermas is that if the former associates the presence of such communities with the need of people with a common culture for internal solidarity, the latter considers such a point of view to be limited. According to Habermas, morality is also a way to regulate people's relations with members of other communities. The German sociologist believes that the formation and reproduction of behaviour patterns characteristic of social groups, including ethnonational communities, is carried out in all manifestations of the “lifeworld” as a “stock of cultural evidence”. Lifeworld structures form the framework of values that define the life of ethnic groups and nations and which, in turn, are the basis for evaluating and regulating attitudes toward the social system and other nations and ethnic groups. Ethnic groups and nations are in a situation of constant interaction and communication, which creates conditions for the expression of the regulatory nature of the values of these groups and communities. Moral consciousness, because its values are universal (in the spirit of I. Kant's ethics), ensures the interactive reproduction of the values of the life world of social actors, which includes ethnic groups and national communities. Thus, in the interaction of the identities of local ethnocultural groups with representatives of other groups, but on the condition that in such interaction, the actors resort to reasoning based on universal moral norms, mutual recognition of the “claim to importance” of the identities of these groups takes place.

Keywords: moral communities, nation, ethnic group, primordialism, social constructivism.

Kaspars Zellis

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Skats uz Baltijas valstu pagātņi caur Kremļa šaujamlūkas perspektīvu: ko Krievijas vēstures mācību grāmatas vēsta par Baltijas valstīm

Raksts izstrādāts LU Humanitāro zinātņu fakultātes Filozofijas un socioloģijas institūta bāzes finansējuma projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija”. LU reģistrācijas nr. ZD2015/AZ82.

Vēstures mācību grāmatas ir valsts vēstures politikas instruments. Demokrātiskās sabiedrībās vēstures apguves uzdevums ir ne tikai sniegt zināšanas, bet attīstīt kritisko domāšanu, spēt saredzēt pagātnē vairākas perspektīvas, prast izskaidrot, kā un kāpēc ir veidojušies dažādi vēstures skaidrojumi. Vēstures apgūšana ir cilvēka apziņas process, kurā noteikta laika pieredze tiek piesavināta interpretatīvā veidā, tajā pašā laikā radot un tālāk attīstot kompetences, kā skaidrot un attīstīt šīs interpretācijas. Autoritārās valstīs vēstures apguvei un mācību grāmatām ir pavisam citi uzdevumi – tas ir ideoloģiskās indoktrinācijas līdzeklis, kas parāda tikai varai tīkamo pagātnes interpretāciju, izskaužot citus skaidrojumus.

Vienotas vēstures mācību grāmatas radīšana Krievijā ir cieši saistīta ar V. Putina autoritārās politikas izpausmēm. Iniciatīva tās radīšanai nāca no paša prezidenta jau 2013. gadā, pēc kā tika uzsākts darbs pie “vienotā vēsturiski kulturālā standarta” izstrādes, kas pakāpeniski tika pilnveidots atbilstoši Krievijas gan iekšpolitiskajām, gan ārpolitiskajām aktualitātēm. 2023. gada augustā tika prezentētas Vladimira Medinska un Anatolija Torkunova jaunās “vienotās vēstures mācību grāmatas” 10. un 11. klasei, lai veicinātu “vienotas izglītības telpas veidošanu, paaugstinātu izglītības kvalitāti un nostiprinātu krievu garīgi tikumiskās vērtības” (Ministerstvo prosveshhenija RF 2023, 7.08.).

Kāpēc būtu jāpievērš uzmanība tam, ko apgūst autoritārās kaimiņvalsts skolnieks? Vienkārši, tas ilustrē, pirmkārt, paša režīma pagātnes politiku un, otrkārt, tas ļaus izprast to, kādu vēstures izpratni cenšas radīt kaimiņvalstī tās jaunatnei. Agresīvā un klaji naidīgā retorika pret kaimiņvalstīm, kas tiek iemācīta jau skolas solā, nepaliks bez sekām – ar tādu attieksmi un tādu pasaules pagātnes redzējumu tiek indoktrinēta šodienas Krievijas jaunā paaudze. Par Krievijas jauno vēstures mācību grāmatu, kas domāta vidusskolas pēdējo klašu audzēkņiem un

kas atspoguļo vēstures notikumus no 1914. gada līdz mūsdienām, ir sarakstīts daudz, bet analizēts galvenokārt vispārējais Krievijas pagātnes naratīvs, kas attaisno arī pašreizējo agresiju pret Ukrainu. Tomēr grāmatā, lai arī vispārīgi un nereti nepastarpināti, parādās arī stāsts par Baltijas valstīm. Kāds tas ir, par to arī būs mans stāsts.

Nosacīti varētu izdalīt vairāku problēmu lokus, kuros parādās Baltijas valstu vēsture. Pirmkārt, tas ir stāstā par pēckara situāciju un represijām; otrkārt, stāstā par “laimīgo dzīvi” PSRS un, treškārt, grāmatas autoru uzmanību piesaista Baltijas valstis, runājot par PSRS sabrukumu un stāvokli pēc 1991. gada. Sniegtā informācija ir skopa un būtībā reducējas uz apgalvojumiem, kuri netiek pastiprināti nedz ar kontekstiem, nedz alternatīviem viedokļiem. Faktiski tas ir pašreizējās Krievijas varas elites skatījums uz pagātni, tēlaini izsakoties, caur Kremļa šaujamlūkas perspektīvu.

Pirmais pasaules karš un Krievijas impērijas sabrukums

Stāsts par Krievijas vēsturi 20. gadsimtā sākas ar Pirmo pasaules karu, kurā, saprotams, Krievijas impērija tika ievilkta, nesa vislielākos upurus, kamēr sabiedrotie vienkārši sēdējuši tranšējās, kas arī novedis pie tā, ka karā Krievija bijusi spiesta atkāpties. Grāmata uzsver krievu uzvaras karā, taču noklusē vai ļoti miglaini runā par neveiksmēm. Vesela sadaļa veltīta arī vīrišķības un varonības aprakstiem, pieminot, ka to izrādījuši arī cariskās armijas nacionālie formējumi, minot gan osetīnu, gruzīnu, armēņu u. c. impērijas tautu daļas. Par latviešu strēlniekiem gan grāmata klusē, tie uznirst tekstā tikai kā boļševiku valdības apsardze (Medinskij, Torkunov 2023, 119), lai vēlāk nozustu no grāmatas lappusēm.

Baltijas problemātika vairāk ir skatīta, stāstot par 1918.–1920. gada notikumiem. Kara beigās Krievijas impērijā esot pastiprinājušies nacionālie un separātiskie noskaņojumi, aktivizējušās nacionālās partijas un kustības, kas prasības pēc kultūras autonomijas esot ātri nomainījuši uz atklātu separātismu. Graujoša bijusi Austroungārijas un Vācijas politika, kura esot sākusi atbalstīt Polijas, Somijas, Baltijas un Ukrainas prasības pēc neatkarības (Medinskij, Torkunov 2023, 116). Latvijas neokupētajā daļā, kur ātri esot nostiprinājušies padomju vara, lietu kārtību izmainījusi vācu armijas okupācija, kas Latvijā palikusi arī pēc Pirmā pasaules kara beigām. Tādos apstākļos šeit tikusi izveidota Pagaidu valdība, kas proklamējusi Latviju par neatkarīgu republiku (sic!). Līdzīgi, Vācijas okupācijas varu aizsegā tapušas arī Igaunijas un Lietuvas valstis (Medinskij, Torkunov 2023, 119).

1918. gada novembrī, izmantojot revolucionāro situāciju Vācijā, padomju valdība esot denonsējusi Brestļitovskas miera līgumu un esot radies jautājums par okupēto teritoriju

atbrīvošanu. Tas esot izdarīts ātri, jo 1) “vairākums iedzīvotāju atbalstīja vienotās valsts atjaunošanas ideju”; 2) ticis nodrošināts Sarkanās armijas bruņots atbalsts; 3) aktīva komunistisko organizāciju darbība, kas iekļāvās “vienotajā Krievijas komunistiskajā (boļševiku) partijā” (Мединский, Торкунов 2023, 120–121). 1918. gada novembrī (!) vācu spēki tikuši izdzīti no Baltijas un radušās Lietuvas, Latvijas un Igaunijas padomju republikas, kas diemžēl neesot ilgi pastāvējušas, jo ar Antantes valstu atbalstu 1919.–1920. gadā tur esot nostiprinājušās nacionālās valdības (Medinskij, Torkunov 2023, 121).

Tas ir vienkāršots, pilns ar kļūdām, padomju historiogrāfijas atziņu atvasinājums. Salīdzināsim ar padomju “akadēmiķa” Friča Deglava rakstīto 1955. gadā! Atverot LPSR Zinātņu akadēmijas izdevumu, lasām: “Jau 1917. gada oktobrī Latvijas pilsētu un lauku darbaudis, kopā ar Krievijas proletariātu izcīnīja Padomju varas uzvaru Latvijas neokupētajā ziemeļu daļā. Tomēr šī uzvara nebija ilga, to apspieda vācu iebrucēji jau 1918. gada februārī, okupējot visu Latvijas teritoriju. Cīņa par Padomju varu no jauna iedegās 1918. gada beigās, pēc buržuāziski demokrātiskās revolūcijas uzvaras Vācijā, un jau 1919. gada janvārī sacēlušies strādnieki un latviešu strēlnieku pulki padzina vācu okupantus no Latvijas un nodibināja Padomju varu visā Latvijas teritorijā, izņemot Liepājas pilsētu, Aizputes un Grobiņas apriņķus. [...] “Imperiālistu organizētajā intervencijas karā pret jauno, vēl nestipro proletāriskās revolūcijas uzvaras zemi, spēku samērs Baltijā uz laiku nosvērās par labu interventiem un Padomju vara Latvijā tika nožņaugta. Pie varas Latvijā nāca imperiālistu ielikteņi – Latvijas nacionālistiskās buržuāzijas valdība” (Deglavs 1955, 3–4).

Būtībā, atšķirības ir divas – Deglava pasniegtā koncepcija, pirmkārt, ir hronoloģiski precīzāka; otrkārt, tā uzrakstīta, lietojot sava laika marksistiski-ļeņinisko ideoloģijas valodu. Pēc būtības stāsti, manuprāt, ir identiski.

1920. gadā Padomju Krievija atzina Baltijas valstu neatkarību un noslēdza ar tām miera līgumus, atzīstot, ka jaunās valstis ir dzimušas, balstoties uz tautu pašnoteikšanās tiesībām un ka Krievija atsakās no savām agrākajām tiesībām pār šīm teritorijām “uz visiem laikiem”. Tā nebija padomju dāvana, bet gan šo valstu tautu prasība, raksta igauņu pētnieks Lauri Mēlks, uzsverot, ka stāsts par tautu pašnoteikšanos straptautiskajās tiesībās, ko stāsta 60. gadu dekolonizācijas kontekstā, ir raksturīgs jau tālaika Padomju Krievijas miera līgumos ar tās robežvalstīm. (Mēlks 2023).

Turpretī mācību grāmatā Latvija, Igaunija un arī Somija tiek pasniegtas kā valstis, kas, izmantojot Padomju Krievijas grūtības, esot ieņēmušas tās pierobežu apgabalus (Medinskij, Torkunov 2023, 168). Runājot par 1920. gadā noslēgtajiem miera līgumiem, galvenais uzsvars tiek likts tieši uz šo apgabalu zaudēšanu. Tā Igaunija esot piespiedusi atdot tai teritorijas ar

Ivangorodu, leģendārajiem Izborskas¹ un Pečoru klosteriem, kas vēsturiski esot piederējuši Krievijai. Pēc Latvijas pieprasījuma, tai esot nodots krievu Pitalovas rajons. Protams, pie pāridarītājiem tiek pieskaitīta arī Somija un Polija. Bet krievu skolnieks tiek uzreiz arī nomierināts, ka visas šīs teritorijas “tika atgrieztas” Krievijai 1939.–1940. gadā (Medinskij, Torkunov 2023, 185–186). Var jau ironizēt par kārtējo hronoloģisko kļūdu grāmatā, zinot, ka Igaunijai un Latvijai piederošo zemju iekļaušana Krievijas sastāvā notika tikai 1944. gadā, bet šāds izteiksmes veids arī liecina par to, ka autoru uztverē jau 1940. gadā Baltija kļuva par Krievijas īpašumu, ko apstiprina arī tekstā izmantotā retorika.

Padomju vēsture kā krievu civilizācijas telpas vēsture

Lai izprastu mācību grāmatu vēstījumus par Baltijas valstīm, ir nepieciešama neliela atkāpe, kas izskaidro daudzas nostājas vēlāk. Tas, ka 1918.–1920. gada notikumi tiek parādīti padomju garā, nav nekas ekstraordinārs vai alogisks, jo tieši “boļševikiem-internacionālistiem esot izdevies saglabāt valstiskumu, suverenitāti un kaut arī apcirtā veidā Krievijas veselumu”. Sarkano uzvara pilsoņu karā tiek pasniegta kā “krievu civilizācijas telpas atjaunošana” (Medinskij, Torkunov 2023, 138–139).

Faktiski ar to tiek novilkta līnija, kas turpinās arī turpmākajos tekstos, – padomju vēsture ir krievu civilizācijas vēsture. To labi parāda arī grāmatas visnotaļ kritiskā attieksme pret korenizācijas politiku PSRS 20. gados, kuras mērķis bija mazināt lielkrievu šovinismu. Tiek atzīmēts, ka vadošajos posteņos tikuši nozīmēti vietējo (iedzimto) tautu pārstāvji, vietējās valodas nereti tikušas mākslīgi izveidotas (?), tikusi radīta pat rakstība, ko autonomajos apgabalos padarīja par lietvedības valodu. Tas esot novedis pie tā, ka pat krievvalodīgie partijas un padomju darbinieki esot bijuši spiesti mācīties vietējās valodas, bet uz vietām esot stiprinājušās separātiskas tendences, kas radījušas krievvalodīgo iedzīvotāju tiesību pārkāpumus (Medinskij, Torkunov 2023, 174–175, 237).

Savukārt 30. gadu beigās īstenotā rakstības reforma, daudzām nacionālajām rakstībām pārejot uz kirilicu, tiek vērtēta visnotaļ pozitīvi, jo tas esot ievērojami kāpinājis izglītības līmeni, bet krievu iedzīvotāji, kuru skaits citās padomju republikās un autonomijās esot pieaudzis, sākuši justies komfortablāk. Nacionālo republiku jaunatne tikusi pieradināta pie krievu valodas kā valsts valodas un tajā iegūtās zināšanas ļāva tiem veidot karjeru

¹ Jāmin, ka Izborskā klostera nav, ir tikai sens cietoksnis. Piedevām aizmirsts, ka Pečoru mūki, dzīvojot Igaunijā, ne tikai varēja brīvi turpināt savu reliģisko darbību, bet arī izvairīties no represijām, kas pret tiem tiktu vērstas PSRS.

(Medinskij, Torkunov 2023, 237). Tāda savdabīga pozitīvā koloniālisma idille, no kuras pilnībā izslēgta pakļauto tautu perspektīva. Tā izpaužas arī lietotajā retorikā, vēstot par “nacionālo nomaļu” attīstību, kur, pateicoties Krievijai un daudznacionālajai padomju tautai, esot palielinājies ražošanas apjoms, Krievijā esot gatavoti “kvalificēti kadri” republikām, uz nomalēm devušies krievu speciālisti un strādnieki. Krievija tāpat esot tur veidojusi radošu un zinātnes inteliģenci (Medinskij, Torkunov 2023, 237).

Lai arī tiek uzsvērta nomaļo tautu kultūras un zinātnes attīstība, – tomēr tekstā tam faktiski nav apstiprinājuma. Pieminēti tikai trīs nekrievu literāti – ukraiņu Pavlo Tičins² un baltkrievu Jakubs Kolass³ un Janka Kupala⁴ (Medinskij, Torkunov 2023, 254). Visa pārējā kultūra un zinātne šajā laikā grozās tikai ap krievvalodīgajiem autoriem, režisoriem, māksliniekiem un zinātniekiem. Interesanti, ka grāmatā ievietoti divi Gustava Kluča plakāti, tomēr par pašu mākslinieku nav pateikts nekas, piedevām parakstos viņš minēts kā K. (!?) Klucis (Medinskij, Torkunov 2023, 150, 207).

Arī “sarkanie latvieši” – Jukums Vācietis, Jānis Rudzutaks, Ivars Smilga, nerunājot par politiski mazāk nozīmīgām personībām PSRS politiskajā un militārajā vēsturē, grāmatā nav pieminēti. Grāmatā tāpat neko neatradīsim arī par Lielā terora gados notikušajām nacionālajām, tajā skaitā “latviešu”, operācijām.⁵ Tomēr atradīsim apgalvojumu, ka tautas masas esot uzskatījušas represijas galvenokārt par pamatotām, jo nezinājušas to apjomus, savukārt Staļina popularitāte esot tikai augusi (Medinskij, Torkunov 2023, 234). Šķiet, vienīgā nepamatotām represijām skartā ir bijusi Krievijas Pareizticīgo baznīca, kuras vajāšanām ir veltītas sadaļas. Tam, kā tiek attēlota dzīve PSRS un izkropļota pati Krievijas vēsture, nepieciešams atsevišķs stāsts.

“Dīvainais” Krievijas Otrais pasaules karš

“Dīvainais karš” (*Seltsamer Krieg*) – tā vācu propaganda aprakstīja angļu un francūžu spēku (bez) darbību Rietumos pēc 1939. gada septembra. Varam teikt, ka Krievijas mācību grāmatā attēlotais Otrais pasaules karš būtu pelnījis tādu pašu nosaukumu savu izklāsta dēļ.

² Pavlo Tičins (1891–1967) – ukraiņu dzejnieks, publicists, tulkotājs, padomju darbinieks.

³ Jakubs Kolass (1882–1956) – baltkrievu rakstnieks un sabiedriskais darbinieks.

⁴ Janka Kupala (1882–1942) – baltkrievu dzejnieks, dramaturgs, baltkrievu literārās valodas pamatlicējs.

⁵ Nacionālās operācijas – padomju drošības dienestu represīvās kampaņas 1937.–1938. gados, kas vērstas pret PSRS dzīvojošām “nepadomju” tautām – poļiem, lietuviešiem, latviešiem, igauņiem, vāciešiem, grieķiem, rumāņiem, ķīniešiem u. c., apsūdzot tās spiegošanā un kontrrevolucionārā darbībā. (Stkāk skat.: Krivenko, Prudovskij 2021, Riekstiņš 2012).

Otrā pasaules kara izcelšanās attēlota Krievijai jau ierastā veidā. Pie vainas esot bijušas Rietumu valstis, kas atraisījušas rokas Hitleram ar Mīnhenes vienošanos un atteikušās slēgt sadarbības līgumus ar Maskavu, kas bijusi noraizējusies par savu drošību. Molotova – Ribentropa pakts 1939. gada 23. augustā parakstīts, jo padomju puse esot uzzinājusi par Vācijas mērķiem okupēt Poliju un Baltijas valstis. Ar tajā laikā diplomātijas praksē pieņemto formulu par interešu sfērām PSRS esot brīdinājusi Vāciju, ka nepieļaus šo teritoriju okupāciju. Noslēgtais līgums ļāvis Vācijas uzbrukumu PSRS atlikt uz diviem gadiem, kuru laikā Sarkanā armija esot pastiprināti gatavojusies aizsardzībai. Noslēgtais līgums esot izjaucis Parīzes un Londonas plānus sanaidot Vāciju un PSRS (Medinskij, Torkunov 2023, 282).

Vācijas uzbrukums Polijai un Rietumvalstu bezdarbība spiedusi PSRS 17. septembrī pāriet Polijas robežu un ieņemt tos apgabalus, ko Krievijai bija atņēmusi Polija 1919.–1921. gadā. Iedzīvotāji sagaidījuši padomju karaspēku kā atbrīvotājus. Bet jau oktobrī šo apgabalu iedzīvotāju ievēlētās tautas sapulces pieņēmušas lēmumus par apvienošanos ar Baltkrievijas un Ukrainas Padomju Sociālistiskajām republikām (Medinskij, Torkunov 2023, 286).

Septembra beigās un oktobra sākumā līgumus par savstarpējo palīdzību ar PSRS esot parakstījušas Baltijas valstis, piedevām Lietuvai padomju puse esot nodevusi atbrīvoto Viļņas apgabalu. Ziemas karš esot izcēlies, lai izjauktu Vācijas plānus Somiju padarīt par savu placdarmu karam pret PSRS. Padomju puses piedāvājums apmainīt zemes Karēlijas zemes šaurumā pret divreiz plašākām teritorijām esot noraidītas, jo somi aktīvi esot sadarbojušies ar Vāciju. Karš esot pasliktinājis PSRS starptautisko stāvokli, jo Rietumi, tā vietā lai karotu pret Vāciju, esot plānojuši bombardēt Kaukāza naftasbāzes un sūtīt uz Somiju ekspedīcijas korpusu. Savukārt PSRS izslēgšana no Nāciju Līgas galīgi esot pārvērtusi šo organizāciju par fikciju. Tomēr kara beigas esot nostiprinājušas padomju zemes militāri stratēģisko stāvokli (Medinskij, Torkunov 2023, 287–288). Par padomju – vācu ekonomisko sadarbību, par stratēģisko materiālu piegādi vērmahta vajadzībām,⁶ kas padarīja iespējamu tās “zibenskaru” Rietumos, grāmatas autori klusē.

Vācijas uzvaras Dānijā un Norvēģijā, Francijas sakāve radījušas aizdomas, ka par nākamo Hitlera uzbrukuma mērķi varētu kļūt Baltijas valstis, tādejādi vācu spēki varētu tikt izvērsti tiešā Ļeņingradas un Maskavas tuvumā. Tā kā tāds notikumu scenārijs esot bijis reāls, Padomju valdība esot izvirzījusi Baltijas valstīm prasības par valdību nomaiņu, demokrātiskām vēlēšanām un papildus Sarkanās armijas kontingenta izvietošanu. Šie noteikumi tikuši pieņemti un jūlijā notikušajās vēlēšanās esot uzvarējuši propadomju noskaņotie spēki. Baltijas valstīs

⁶ Skat.: Schwendemann 1995, Kantor 2014.

esot proklamējušas sevi par padomju republikām un lūgušas uzņemt tās PSRS sastāvā, ko PSRS Augstākā padome arī esot izdarījusi (Medinskij, Torkunov 2023, 289).

Analizēt šajā izklāstā noklusēto vai klajus melus, domāju, nav nepieciešams, katrs, kas vēsturi apguvis kaut vidusskolas kursa apmērā, novērtēs šī stāstījuma melīgo absurdu. Kā nosacītas novitātes šajā aprakstā var minēt Molotova – Ribentropa pakta atzīšanu, par kuru līdz nesenam laikam Kremlim bija visnotaļ neskaidra nostāja – to mēģināja noklusēt, apšaubīt tā patiesumu utt. Tikai 2019. gadā šī pakta otro oriģinālu publicēja Krievijas Aizsardzības ministrija, lai to papildinātu ar skaidrojumiem, ko lasām arī šajā grāmatā – tādu līgumu slēgšana bija vispārēja tālaika prakse, PSRS to noslēgt spiedusi kļūdainā Rietumu politika, lai attālinātu karu ar hitlerisko Vāciju (Ministerstvo oborony RF, 2019). Par virkni starptautisko vienošanos pārkāpumiem, kas bija saistošas arī Maskavai, par brīvprātīgo pievienošanās fikciju, par teroru “pievienotajās” teritorijās nav minēts pilnīgi nekas. Toties tekstā skolniekiem vairākkārt tiek uzsvērts, ka visas “atgūtās” teritorijas ir bijušas Krievijas impērijas sastāvdaļa, tādējādi pastiprinot uzskatu – ka bijušo impērijas teritoriju sagrābšana ir leģitīma, to nonāksana citas valsts sastāvā vai neatkarība ir ne vairāk kā grūtībās nonākušās Krievijas negatīva blakne vai vēsturisks pārpratums. Grāmatas hronoloģiskajā pielikumā 1940. gads viennozīmīgi tiek pasniegts kā “Baltijas un Besarābijas atgriešanās Krievijas sastāvā” (Medinskij, Torkunov 2023, 492).

Vācijas – PSRS kara norises atainotas padomju garā, izmantojot pat tos kara varoņus, kuru mītus atmaskoja paši krievu vēsturnieki. Padomju Savienības uzvara Lielajā Tēvijas karā pār “fašistisko” Vāciju ir šodienas Krievijas galvenais identitātes mīts un tā stiprināšanai, izmantojot noklusējumus, falsifikācijas, Krievijas izglītības sistēma pievērsusi pastiprinātu uzmanību Putina varas pirmajos gados. Vienlaicīgi, izmantojot “cīņu pret falsifikācijām” vēsturē, tiek radīts konspiroloģisks priekšstats par “spēkiem”, kas politisku vai merkantilistisku iemeslu dēļ vēlas “sagrozīt” patieso Krievijas vēsturi (Fedor 2021).

Varētu daudz rakstīt par to, cik (ne)adekvāti tiek aprakstīti dažādi kara aspekti – Katiņas traģēdija, Ļeņingradas blokāde, holokausts, padomju karagūstekņu liktenis, lendlīze u. c., tomēr tas attālina no tēmas un ir atsevišķa raksta uzdevums.

Vesela sadaļa veltīta, lai izskaidrotu, kas ir okupantu līdzskrējēji vai kolaboracionisti. Hitlerieši esot likuši uzsvaru uz padomju tautu nacionālo sašķelšanu un sarīdīšanu. Nacionālo minoritāšu pārstāvji esot psiholoģiski apstrādāti, lai palielinātu nacionālās jūtas un pretnostatītu tās krieviem. Padomju tautas vairākums esot ar nicinājumu izturējušies pret kolaborantiem un uzskatījuši tos par nodevējiem. Kolaboracionisma galvenais cēlonis bijis okupantu nežēlība, kuri, pārkāpjot visus kara vešanas likumus un paradumus, esot spieduši karagūstekņus un

civiliedzīvotājus iestāties dažādos militarizētos veidojumos vai strādāt vācu armijas labā. Izņēmums esot baltiešu un ukraiņu nacionālistisko organizāciju locekļi, kuri labprāt esot stājušies policijas komandās un apsardzes daļās. Viņu sadarbībai ar nacistiem pamatā bija kopīgi uzskati, kā arī to slepenā sadarbība ar vācu specdienestiem, kas aizsākusies vēl pirms kara. Nacisti tos esot izmantojuši galvenokārt soda ekspedīcijās pret partizāniem un vietējiem iedzīvotājiem, kā arī ebreju masveida slepkavošanā un sardzes dienestā. No nacionālistiem tikušas izveidotas vairākas ieroču SS divīzijas – “Galīcija”, latviešu un igauņu brīvprātīgie leģioni, kā arī citas daļas (Medinskij, Torkunov 2023, 349–350).

Ar šādu izklāstu faktiski tiek likta vienādības zīme starp nacionālistiem un nacistiem, starp kara noziegumus un noziegumus pret cilvēci pastrādājušām vienībām ar mobilizētajām baltiešu daļām. Runājot par ukraiņu nacionālistiem, tiek uzsvērts, ka daudziem pēc kara ar britu un amerikāņu specdienestu palīdzību izdevies izbēgt no soda, kā rezultātā virknē valstu radusies “banderoviešu” diaspora, kas tikusi izmantota vēlāk spiegošanas un diversijām operācijām PSRS teritorijā (Medinskij, Torkunov 2023, 351). Pēc šāda izklāsta arī baltiešu diasporas var tikt vērtētas līdzīgi un tā arī tika vērtētas padomju laikā, kad Valsts Drošības komiteja veica savas informatīvās akcijas, cenšoties parādīt baltiešu trimdas aprindas kā nacistu līdzskrējējus un no soda izvairījušos kara noziedzniekus (Ezergailis 2005).

Baltijas reokupācija tiek parādīta kā “atbrīvošana”, vācu armiju grupas *Nord Kurzemē* atrašanās raksturota kā “bruņotu karagūstekņu nometne” (Medinskij, Torkunov 2023, 414), tas, ka šo “nometni” neizdevās likvidēt sešu ofensīvu rezultātā, par to, ka karaspēka atstāšana Kurzemē bija Hitlera plāns, nevis Sarkanās armijas neveiksmes,⁷ protams, ne vārda. Tāpat grāmatā uzsvērts, ka kara laikā Sarkanās armijas misija esot bijusi atbrīvot visas paverdzinātās Eiropas tautas, kuras bijušas pateicīgas atbrīvotājiem. Par to liecinot vairāk nekā 4000 memoriālu un pieminekļu, ko atklājuši atbrīvotajās zemēs, bet šodienas nacionālisti tos nojaucot vai aplejot ar krāsu, tādējādi “nododot savus senčus, kas ar asarām acīs sagaidījuši padomju karavīrus kā atbrīvotājus no fašistiskā barbarisma” (Medinskij, Torkunov 2023, 450–451; Medinskij, Torkunov 2023a, 40). Sarkanās armijas pieminekļu demontāžas vai vandālisma naratīvs nav nekas jauns Krievijas propagandā, par to Latvija ir pārliecinājusies neskaitāmas reizes gan pirms, gan pēc Krievijas iebrukuma Ukrainā. Tas ir cieši saistīts ar kampaņām, kurās Krievijas kaimiņvalstis tiek apsūdzētas “nacisma rehabilitācijā” vai arī tā “atdzimšanā”.

⁷ Par Kurzemi Hitlera plānos skat. Grier 2007.

Čečenijas kāzuss, represiju un deportāciju atainojums

Nelielu atkāpi pelnījis “skandāls”, ko jaunā mācību grāmata radīja Čečenijā. Tam, protams, ir ļoti pastarpināts sakars ar Baltijas valstu vēsturi, par kuru tautu deportācijām nedz 1941. gadā, nedz 1949. gadā nav minēts nekas, bet tas parāda attieksmi, kāda pret deportācijām tiek veidota Krievijā un kā tā tiek īstenota. Piedevām deportācijas tiek aprakstītas kā tādas, kuras īstenoja “daudzas ārzemju valstis”, par piemēru minot ASV notikušās japāņu izcelsmes pilsoņu internēšanu (Medinskij, Torkunov 2023, 351). Ironizējot varētu pajautāt, kāpēc par salīdzinājumu autori te neizmantoja piemēru par ebreju deportāciju no Vācijas? Bet, kā zināms, PSRS un nacistiskās Vācijas publiska salīdzināšana Krievijā ir administratīvs pārkāpums, ko soda ar naudas sodiem vai īslaicīgu arestu (Federal'nyj zakon ot 16.04.2022, № 103-FZ).

Grāmatā pieminēta Krimas tatāru un Ziemeļkaukāzu tautu deportācijas Otrā pasaules kara gados, kas pasniegtas kā pamatotas, uz faktiem balstītas pārvietošanas operācijas, kuru rezultātā cietuši ne tikai bandīti un ienaidnieka līdzskrējēji, bet arī nevainīgi cilvēki (Medinskij, Torkunov 2023, 351). Vēlākā stāstā, atzīstot deportēto grūto stāvokli nometinājuma vietās, tiek uzteikta vietējās varas rīcība, kas esot maksimāli centusies nodrošināt deportēto sadzīvi un apgādi ar pārtiku (Medinskij, Torkunov 2023a, 9). Tā vietā, lai runātu par varas noziegumiem, par upuru perspektīvu, izklāsta smaguma punkts tiek novelts uz varas, lai arī vietējās, “humāno” rīcību.

2023. gada septembrī Čečenijas vadītājs Ramzans Kadirovs izteica neapmierinātību ar šādu izklāstu, kas ir klajā pretrunā Čečenijas atmiņas politikai. Vienošanos par satura izmaiņu panāca ātri, jau novembrī šo sadaļu aizstājot ar formulējumu, kas neietver konkrētu nāciju pieminēšanu (norādīts tikai skaits), bet atzīmējot, ka “kopā ar atsevišķiem atkritējiem un nodevējiem cietuši pilnīgi nevainīgi un padomju varai lojāli cilvēki”, ka taisnīgums pret šīm tautām tika pakāpeniski atjaunots 1957.–2014. gadā. Čečenijas diktators, kad Krievijas apgaismības (izglītības) ministrs Sergejs Kravcovs nolasīja viņam priekšā labojumus, izteicās, ka “tagad esot izlabotas visas kļūdas [...] vienvārdsakot: taisnība uzvarēja” (Radio Free Europe, 2023, Hudjakova, Ivanov 2023).

Daudzviet tas tika vērtēts kā Krievijas varas reveranss Kadirovam, tomēr, ja paraugāmies uz labojumiem, tad tā nebūt nešķiet. Pirmkārt, ir pazuduši ne tikai čečeni, bet arī iepriekš redakcijā nosauktās deportētās tautas – tādejādi cietušās tautas tiek anonimizētas, izsvītrotas no grāmatas, bet vara nodemonstrēja savu šķietamo ieinteresētību Krievijas maztautu vēsturiskuma izpratnē, spēju “atzīt kļūdas”. Otrkārt, ar “taisnīguma atjaunošanas” hronoloģisko rāmi tiek ieviests Krievijas Krimas naratīvs – ar 2014. gadu saprotot Putina tādā 21. aprīļa

manifestējošo rīkojumu par anektētās pussalas deportēto tautu rehabilitāciju (Ukaz Prezidenta RF, 21.04.2014), kaut faktiski Krievijas varas politika bijusi vērsta pret Krimas tatāru nostiprināšanos (Wilson 2017).

Vai šajā gadījumā uzvarējusi kādas deportētās tautas pašcieņa vai arī Krievijas imperiālistiskais skatījums? Manuprāt, atbilde ir skaidra.

Baltijas valstu pēckara vēstures stāsts nav iedomājams bez padomju terora un deportāciju pieminēšanas. Šajā mācību grāmatā neko tādu neatrast, par to ir klusums. Arī izklāstā par staļinisma represijām pēc kara pašā PSRS ir atrodami pieminējumi tikai par Ebreju antifašistiskās komitejas lietu, cīņa pret kosmopolītismu un t. s. Ļeņingradas lietu. Izlasot grāmatas tekstu, lasītājam tā arī nekļūst skaidrs par šo kampaņu pretlikumību, apsūdzību absurdumu vai to upuru skaitu. Šķiet, ka ebreji tiešām saistījās ar cionistiem, kosmopolīti “klanījās Rietumu priekšā”, bet Ļeņingradas partijas funkcionāri tiešām taisījās šķelt kompartiju. Savukārt t. s. ebreju ārstu lietu grāmatas autori atstājuši vērtēt pašam skolniekam, balstoties uz antisemītisku karikatūru par atmaskotajiem ebreju “ārstiem-indētājiem” (Medinskij, Torkunov 2023a, 27).

Par politiskajām prāvām, par disidentu vajāšanām grāmatā praktiski informācijas nav. Disidentisms grāmatā raksturots kā nelielas inteliģences daļas, kas nav bijusi apmierināta ar oficiālo ideoloģiju, izpausme. Tā kā disidentus atbalstījuši Rietumi, tad tie atradušies padomju drošības dienestu uzraudzībā. “Samizdata” izdevumi, ko izdeva disidenti, tekstā raksturoti kā tādi, kuros iespiesti jauno literātu, vēsturnieku un filozofu darbi (sic!). Tiem pretnostatīti “tamizdata” izdevumi, kuri tikuši publicēti ārzemēs par ārzemju sponsoru naudu, ko aktīvi atbalstījuši Rietumi, lai pastiprinātu kritisko attieksmi pret padomju varu inteliģences aprindās (Medinskij, Torkunov 2023a, 100–101, 138, 166). Šāds skaidrojums gan pastiprina stāstu par “skaisto dzīvi” Padomju Savienībā, gan arī attaisno šodienas Krievijas cīņu pret “ārzemju aģentiem”. Par to, ka 50.–80. gados PSRS turpināja vajāt savus politiskos disidentus, ierosinot pret tiem krimināllietas, nosūtot uz psihiatriskajām slimnīcām piespiedu “ārstēšanai”, atņemot pilsoņu tiesības, izraidot no valsts – grāmatā neizlasīsim.

Runājot par “atkušņa” laika rehabilitācijām – grāmatas autori atzīmē, ka rehabilitēti tikuši 700 000 cilvēku, Gulaga nometnes 60. gadu sākumā esot tikušas likvidētas. Tas, ka padomju represīvā sistēma upuru skaitu lēš (uz kuriem vajadzētu attiekties rehabilitācijai) no 11 līdz 11,5 miljoniem, tas, ka Hruščova laikā iesāktā rehabilitācija tika izbeigta līdz ar varas maiņu un atsākās tikai 1988. gadā Gorbačova “perestroikas” gaisotnē (Zhemkova, Roginskij 2016), par to, kā jau ierasts, – klusums. Zīmīgi, ka grāmatas autoru izpratnē daudz svarīgāk bija izcelt 1955. gada 17. septembra Augstākās Padomes dekrētu “Par to padomju pilsoņu amnestiju, kuri

Lielā tēvijas kara laikā 1941.–1945. gadā sadarbojušies ar okupantiem”, kas ievietots grāmatā arī kā avots. Ar šo aktu amnestijai tika pakļauti tie cilvēki, kas tika apvainoti par sadarbību ar nacistu okupācijas varu un to piespriedā soda termiņš nebija lielāks par 10 gadiem. Grāmatā tas raksturots kā “nepārdomāts lēmums”, kas novedis pie tā, ka “daudzi nacistu līdzskrējēji” ne tikai tika atbrīvoti, bet arī varēja sākt sabiedrisko darbību, bet dažiem pat izdevies izveidot karjeru, kas tālāk esot veicinājis nacionālisma rašanos un pieaugumu Baltijā un Ukrainas rietumos (Medinskij, Torkunov 2023a, 65–66).

Mērķis: šādam izklāstam jāveido skolēnam asociatīvā saite starp – nacismu un nacionālismu, diskreditējot ne tikai padomju represiju upurus, bet arī jebkādas nacionālās pašapziņas izpausmes padomju zemē. Jānorāda, ka šāda konstrukcija ir arī vēsturiski manipulatīva. “Pretvalstisku noskaņojumu” pieaugums bija tas, kas uztrauca vietējos komunistus Baltijas republikās, tomēr tas tika attiecināts ne tikai uz šo cilvēku kategoriju, bet arī izsūtītajiem un sodītajiem par citiem pārkāpumiem. Lietuvas kompartijas vadītājs A. Šņeckus to sauca par neuzmanīgu Hruščova eksperimentu (Davoliute 2016, 92). Kā atzīst latviešu vēsturnieks Jānis Ķeruss, tad izsūtītie “veidoja samērā lielu pret esošo varu noskaņotu iedzīvotāju kategoriju, kas, bieži nespējot kontrolēt emocijas, publiski pauda asu viedokli, ko attiecīgajā laikā interpretēja kā pretvalstisku”. Tomēr ierosināto krimināllietu materiāli parāda, ka cilvēki, kas bija atgriezušies no soda vai izsūtījuma vietām, veidoja ļoti niecīgu skaitu no tiem, ko apsūdzēja par pretpadomju propagandu un aģitāciju (Ķeruss 2016, 298, 306).

Baltija pēc Otrā pasaules kara

Atverot 11. klases mācību grāmatu, lasītāju sagaida Krievijā jau par ierastu uzskatītais stāsts par varonīgo uzvaru Otrajā pasaules karā, kurā agresoru sagrāvē PSRS esot spēlējusi vadošo lomu, kas veicinājis patriotisma, lepnuma jūtu rašanos sabiedrībā un nostiprinājis kolektīvisma garu. Postošais pēckara bads pat neesot bijis baigs, jo ļaudis nākotnē raudzījušies ar patiesu optimismu. Autoru izpratnē, vienīgā nelāgā blakne pēckara situācijā ir bijuši Baltijas mežabrāļi un ukraiņu partizāni, kas vienlaikus bijuši gan nacionālisti, gan nacistu līdzskrējēji. “Nacionālisti PSRS rietumdaļā, izmantojot teroristiskas metodes, uzbruka karavīriem, miličiem, nogalināja padomju aktīvistu ģimenes locekļus, skolotājus, mediķus un iebaidīja lauku iedzīvotājus”, par viņu upuriem krituši desmitiem tūkstošu cilvēku (Medinskij, Torkunov 2023a, 7–8). Nedaudz vēlāk, stāstot par kriminalizācijas pieaugumu, par kriminālistu bandām piederīgiem tiek uzskatīti arī “mežabrāļi” un “banderovieši”, faktiski izmantojot jau apbēto padomju drošības dienestu un arī padomju historiogrāfijas skatījumu uz nacionālajiem

partizāniem kā kriminālām bandām, kuras sastāvējušas no kolaborantiem ar nacistisko okupācijas režīmu.⁸ Kāpēc PSRS rietumdaļā šādi “nacionālisti” radušies, par to, kāpēc cīņas pret padomju varu notika – par to grāmatā klusums. Nacionālo partizānu naratīvs Baltijas valstīs ir viens no Krievijas dezinformācijas mērķiem, kuru efektu palielina arī tas, ka mēs neesam kritiski izvērtējuši visus aspektus, kas saistīti ar partizānu kustību pēc Otrā pasaules kara (Ellis 2022).

Grāmatā lasām, ka “nacionālisma izpausmes kara priekšvakarā PSRS pievienotajās Rietumukrainas, Rietumbaltkrievijas, Baltijas, Moldāvijas teritorijās tika apkarotas, bet **vietējā kultūra un tradīcijas visādi tika atbalstītas**.”⁹ Cietumos un nometnēs ieslodzīti tikai bijušie okupantu līdzskrējēji”. Bet līdz 50. gadu vidum Vidusāzijā valsts austrumos esot turpinājušas dzīvot kara laikā pārvietotās tautas (Medinskij, Torkunov 2023a, 24).

Nacionālie reģioni, to skaitā Baltijas republikas, “**no vissavienības budžeta saņēmuši milzīgu finansiālo palīdzību**”, tālāk praktiski atkārtojot to retoriku, kas izmantota, aprakstot PSRS nacionālo politiku 30. gados – ka galvenokārt no Krievijas uz šiem reģioniem esot sūtīti kvalificēti speciālisti, celtas jaunas rūpnīcas, atvērti zinātniskās izpētes institūti utt. Jau 1950. gadā, salīdzinot ar 1940. gadu, Lietuvas PSR ražošanas apjomi pieauguši 1,9 reizes, bet Latvijas PSR un Igaunijas PSR – 3 un 3,4 reizes (Medinskij, Torkunov 2023a 14, 24).

Pētījumi liecina, ka aprakstītajā posmā tikai Latvijas PSR novirzīja vissavienības budžetā lielākus līdzekļus nekā no tā saņēma, savukārt rūpnieciskā attīstība tika uzskatīta par “neapstrīdamu sociālisma sasniegumu indikatoru”, kā arī tas ļāva Latviju un pārējās Baltijas valstis attēlot kā industriāli atpalikušas valstis, kuru modernizācija notikusi, tikai pateicoties PSRS (Krievijas) atbalstam. Tas, ka pēckara gados rūpnieciskās produkcijas apjoms tika palielināts uz pirmskara rūpnieciskās bāzes rēķina, neuzceļot te nekādas jaunas fabrikas, par šīs industrializācijas blaknēm – migrāciju, ietekmi uz sabiedrību, ekoloģiju u. c. (Bleiere 2022, 282, 313–328) mācību grāmatā nav pateikts nekas. Tāpat virknē republiku, to skaitā arī Baltijā, esot Padomju izklāsts, kas nedaudz “uzlabots” ar krievu pasaules koloniālās ekspansijas devu, kas turpinās arī tālāk grāmatā.

Tā aprakstā par PSRS attīstību 60.–80. gados lasām: “Ātri un dinamiski attīstījās Padomju Baltijas republikas [...]. Tās tika totāli izlaupītas hitleriešu okupācijas laikā kara gados. Tomēr pēckara periodā rūpnieciskā ražošana šeit izauga vairāk nekā **30 reizes**. Iespaidīgā kādreiz atpalikušo Krievijas impērijas nomaļu saimnieciskā un kulturālā attīstība kļuva iespējama,

⁸ Par nacionālo partizānu jautājumu ne tikai Baltijas valstīs, bet arī Ukrainā sk.: *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāla*, 2023, Nr. 2 rakstus. Pieejams: https://www.lvi.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/lvi.lv/LVIZ_Numuri/2023_2_tematiskais/LVIZ_2023_2.pdf

⁹ Izcēlumi (te un turpmāk) ir mācību grāmatas tekstā.

pateicoties valsts plānveida politikai, kas kooperācijā un sadarbībā iesaistīja visas PSRS republikas.” Tomēr tas, ka padomju vara paātrinātos tempos republikās esot veidojusi nacionālo inteliģenci, zinātnes, kultūras un galvenais pārvaldes kadru aprindas, esot radījis potenciālu augšņi, lai rastos separātiski noskaņojumi (Medinskij, Torkunov 2023a, 185–186).

Baltijā, īpaši pēckara gados, bija jūtams, kā tai laikā teica, “nacionālo kadru” trūkums, tikai nav minēts, kas bija šī trūkuma iemesls. Proti, tas, ka starp kara bēgļiem, kas bija spiesti atstāt Baltijas valstis 1944.–1945. gadā, bija ļoti liels skaits izglītoto cilvēku un inteliģences. Daļa, kas palika padomju okupētajā Latvijā, tika uzskatīti par neuzticamiem vai arī pakļauti represijām. Tā ziņojumā partijas Centrālkomitejai tālaika Radiokomitejas priekšsēdētājs Jānis Bumbieris¹⁰ ziņoja, ka inteliģence savā pamatmasā esot buržuāziska, kuru galvās esot ne mazums dažādu “orientāciju” un buržuāziski nacionālistisku atavismu, daļa gaidot angļus un amerikāņus, lai tie nodibinātu te buržuāzisku kārtību (RGASPI 600,1, 2, 35–36). Tādejādi jauno, “politiski uzticamo kadru” sagatavošanai padomju režīms pievērsa pastiprinātu uzmanību. Tādejādi netiek akcentēti ne iemesli, nedz arī sekas – sovjetizētas inteliģences radīšana. Izteiksmes veids tāpat, skolniekiem liek saprast, jebkuri reveransi nacionālajām grupām beidzas ar klaju nepateicību – separātismu. Te prātā nāk Ivara Ijaba grāmata “Nepateicīgie”, kur, apskatot latviešu politiskās domas veidošanās sākumus, tieši šī iezīme tiek izcelta krievu un vācu nostājā pret notiekošo. Viņš raksta, ka “antikoloniālajām pašnoteikšanās kustībām visur pasaulē piemīt zināms “nepateicības” elements” (Ijabs 2023, 18), tikai, ja to pārņem pakļautajiem vēl 19. gadsimta beigās bija ierasti, tad 21. gadsimtā tas ir senils koloniālisma atavisms.

Padomju laika pēckara vēsture kopumā tiek raksturota tik pozitīvos toņos, ka rodas iespaids, ka lasi reklāmas prospektu nevis mācību grāmatu, ko papildina arī ilustratīvais materiāls. PSRS ārpolitika raksturota kā miermīlīga un vai visās krīzēs vainojama tikai Rietumu politika. Berlīnes mūra uzcelšana esot bijusi nepieciešama, lai aizsargātos no ASV ekonomiskās un politiskās graužošās darbības, 1956. gada sacelšanos Ungārijā esot izraisījuši radikāļi, starp kuriem bijuši daudzi fašistiskās Ungārijas bruņoto formējumu dalībnieki (Medinskij, Torkunov 2023a, 128, 130), “Prāgas pavasara” laikā Čehoslovākijas sāko liberalizācijas politiku esot izmantojuši Rietumi, lai radītu iekšpolitisko krīzi, tādēļ Varšavas līguma valstis bijušas spiestas ievest karaspēku, nemierus Polijā un brīvo arodbiedrību savienību Solidaritāte arī aktīvi balstījuši Rietumi. Padomju invāzija Afganistānā tāpat atainota kā “internacionālā palīdzība” cīņā pret islāma radikāļiem (Medinskij, Torkunov 2023a, 197, 198–199).

¹⁰ Jānis Bumbieris (1890–1968) – padomju funkcionārs. 1944.–1946. gadā – Vissavienības radiokomitejas Latvijas redakcijas priekšsēdētājs. Vēlāk LZA Ekonomikas institūta vadītājs.

Padomju iekšpolitika arī attēlota pozitīvi, akcentējot režīma lomu ekonomisko un sabiedrisko procesu attīstībā. Savienības republikas uzplaukušas galvenokārt Krievijas “palīdzības” rezultātā, par ko jau stāstīju iepriekš. Baltijas valstu pagātnes izpratnes kontekstā svarīgi ir pieskarties tam, kā grāmata ataino pēckara nacionālo politiku.

Ierasti historiogrāfijā par krievu nacionālisma, kas līdz tam tika vāji slēpts ar padomju “rusificēto patriotismu”, kļūšanu par padomju ideoloģijas un politikas neatņemamu sastāvdaļu min J. Staļina tostū Sarkanās armijas virsniekiem 1945. gada 24. maijā, kurā tika izcelta “krievu tautas vadošā loma” PSRS uzvarā pār nacistisko Vāciju. Staļins ar šo tostū leģitimēja līdz kara beigām radīto pārliecību, ka “krievi bija ne tikai pirmie starp vienlīdzīgajiem, viņi bija tikai pirmie”, raksta britu vēsturnieks Stīvens Lovells (Lovell 2010, 207). Mācību grāmatas autori savukārt defektu mēģinājuši padarīt par ‘efektu’, norādot, ka šajā runā esot uzsvērts, ka uzvaru karā nodrošinājušas visas PSRS tautas, lai arī krievu izcelšana esot bijis “īpašs akcents” padomju nacionālajā politikā (Medinskij, Torkunov 2023a, 24–25). Krievijas PSFR vadošā loma tiek uzsvēta, gan runājot par ekonomisko, gan zinātnes un kultūras dzīvi PSRS izteiktā “pozitīvā koloniālisma” gaisotnē. Autori norāda, ka kara laikā izveidojusies “frontes brālības” izjūta starp padomju tautām, ko pavadījusi kulturālā savstarpējā sapratne, esot ļāvusi veidoties PSRS jaunai – padomju tautai. Lai gan partijas dokumentos esot minēts, ka šo procesu vienoja kopējs mērķis – komunisma uzcelšana, tomēr faktiski pamatos to veidojusi kopēja ekonomiskā un kultūras telpas veidošanās un nostiprināšanās. Kā pozitīvs piemērs tiek minētas jauktās laulības, kas vēl vairāk vienojušas tautas, mazinot starptniskos konfliktus, un jāatzīst par **unikālām pasaules civilizācijā**. Vissvarīgākais faktors, kas nodrošinājis padomju tautu vienotību esot **krievu valoda**, kuru 80. gadu sākumā brīvi pārvaldījuši 90% iedzīvotāju (Medinskij, Torkunov 2023a, 185–187).

Visu šo idilli izjauc PSRS sabrukums. Izlasot grāmatu, man nekļuva skaidrs, kas īsti ir bijis šī sabrukuma pamatā? Tiek vainota gan tālaika PSRS vadība, gan nacionālisti, gan arī Rietumu valstis, kas tieši esot atbalstījušas nacionālistus. ASV un citu valstu lēmums atzīt Baltijas valstu neatkarību 1991. gada 2. septembrī, vēl pirms PSRS sabrukuma, esot jāvērtē kā “tieša iejaukšanās valsts iekšējās lietās” (Medinskij, Torkunov 2023a, 253–256). Kāpēc iepriekš “laimīgo un vienoto” tautu pārņēma etniskie konflikti un separātisms, par to nav dotas skaidras atbildes. Iespējams, notiek paļaušanās uz jau propagandā ielikto matricu, ka vainīgi pie visa ir nacionālisti un Rietumi.

Pēc PSRS sabrukuma esot pasliktinājies Krievijas ģeopolitiskais stāvoklis, ko radījuši teritoriālie zaudējumi, kas rietumu robežas esot nobīdījušas uz stāvokli 18. gadsimta vidū. Esot zaudētas daudzas lieliski aprīkotas karabāzes Baltijā. Tāpat tajā tiek vainoti arī Baltijas valstīs

pie varas nākušie politiķi – nacionālisti, kas bijuši naidīgi noskaņoti kā pret Krieviju, tā pret krievvalodīgajiem iedzīvotājiem, kuru stāvoklis esot pastāvīgi pasliktinājies, īpaši tad, kad vietējie politiķi, sākot orientēties uz Eiropas Savienību un NATO, esot bijuši gatavi atbalstīt jebkuras pretkrieviskas iniciatīvas. Baltijas valstu skolu programmās sāka cildināt nacistu līdzskrējējus un vietējo soda ekspedīciju dalībniekus, kas kara laikā esot iznīcinājuši mierīgos iedzīvotājus. Pastāvīgi esot kļuvuši bijušo SS leģionāru un to atbalstītāju marši (Medinskij, Torkunov 2023a, 314, 320).

Kopumā Baltijas valstis pēc 1991. gada tiek vērtētas kā NATO “pretkrieviskās politikas” izpausme, kurā notiek gan vēstures falsifikācijas, gan atdzimst nacisms, gan smagi cieš krievvalodīgie iedzīvotāji. Naratīvi, ko iepriekš Krievija izmantoja dezinformācijas kampaņām pret Baltijas valstīm, šodien ir nostiprinājušies arī mācību grāmatās.

Noslēgumam

Esmu centies apzināti deskriptīvi attēlot to, kā jaunajās Krievijas vēstures grāmatās tiek atainota Baltijas valstu vēsture un atsevišķi elementi, kas šos stāstījumus kontekstualizē. Raksts nepretendē uz padziļinātu analītiku, es to uztveru kā savas piezīmes par abām mācību grāmatām, ko var izmantot, lai analizētu kā Krievijas vēstures politiku, tā arī tās pagātnes izpratni. Grāmatas piedāvā alternatīvu, kļūdainu un manipulatīvu skatījumu kā uz pašas Krievijas, tā arī tās kaimiņvalstu vēsturi, kurā padomju laika vēstures matricas tiek pārklātas ar Krievijas impērisko un atklāti naidīgo retoriku. Tas, vai šie stāsti veidos Krievijas jaunās paaudzes pagātnes izpratni, ir jautājums ar ļoti daudziem nezināmajiem. Mēs varam pašlaik tikai fiksēt, ko un kā māca par mūsu vēsturi Krievijā, un stiprināt savu pagātnes izpratnes telpu. Stiprināt, nevis veidojot pretējus naratīvus, bet padziļināti un brīvi pētot un runājot par savu vēsturi.

Izmantotie darbi:

- [Ministerstvo oborony RF, 2019]. Hrupkij mir na poroge vojny. Online: <https://pakt1939.mil.ru/>
- Wilson, A. (2017). The Crimean Tatar Question: A Prism for Changing Nationalisms and Rival Versions of Eurasianism. *Journal Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, 3 (2), 1–45. DOI: 10.24216/97723645330050302_01
- Bleiere, D. (atbild. red.) (2022). *20. gadsimta Latvijas vēsture. IV sējums. 1944/45–1964*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Davoliute, V. (2016). *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*. London, NY: Routledge.
- Degļavs, F. (1955). Priekšvārds. Grām.: *Cīņa par padomju varu Latvijā*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.

- Ellis, J. M.** (2022). Russian Disinformation: The Forest Brothers, Baltic Resistance, and NATO. In: Chakars, J., Ekmanis, I. (eds.). *Information Wars in the Baltic States*. Palgrave Macmillan, Cham, 35–52 DOI: 10.1007/978-3-030-99987-2_3
- Ezergailis, A.** (2005). *Nazi/Soviet disinformation about the Holocaust in Nazi-occupied Latvia. Daugavas Vanagi: Who Are They? – Revisited*. Rīga: OMF.
- Federal'nyj zakon** ot 16.04.2022. № 103-FZ “O vnesenii izmenenij v Kodeks Rossijskoj Federacii ob administrativnyh pravonarushenijah” . Online: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202204160015?rangeSize=1&index=1> [25.10.2024.]
- Fedor, J.** (2021). “Historical Falsification” as a Master Trope in the Official Discourse on History Education in Putin’s Russia. *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, 13 (1), 107–135. DOI: 10.3167/jemms.2021.130106
- Grier, H. D.** (2007). *Hitler, Donitz, and the Baltic Sea: The Third Reich's Last Hope, 1944–1945*. Annapolis: Naval Institute Press.
- Hudjakova, P., Ivanov, F.** (2023). Ministr prosveshhenija Rossii lichno pokazal glave Chechni novyj uchebnik istorii. *Vedomosti*, 11. Nojabrj’. Online: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2023/11/11/1005341-ministr-prosvescheniya> [25.10.2024.]
- Ijabs, I.** (2023). *Nepateicīgie: Latviešu politiskās domas pirmsākumi Eiropas kontekstos*. Rīga: Jumava.
- Ķeruss, J.** (2016). LPSR Valsts drošības komitejas vēršanās pret pretpadomju propagandu un aģitāciju: 1957. gada krimināllietu analīze. Grām: Jarinovska K.(zin.red.). *Lielais brālis tevi vēro: VDK un tās piesegstruktūras. Ziņojumi starptautiskajā zinātniskajā konferencē 2016. gada 11., 12. un 13. augustā Rīgā. / VDK zinātniskās izpētes komisijas raksti, 3. sēj.* Rīga: LU.
- Kantor, J.** (2014). *Zakljataja družba (Sekretnoe sotrudnichestvo SSSR i Germanii v 1920–1930-e gody)*. Moskva: ROSSPEN.
- Krivenko, S., Prudovskij, S.** (2021). *Statistika nacional'nyh operacij NKVD 1937–1938 godov*. [Starptautiskā Memoriāla publikācija] Online: <https://lib.memo.ru/media/book/27344.pdf> [25.10.2024.]
- Lovell, S.** (2010). *The Shadow of War: Russia and the USSR, 1941 to the Present*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Mälksoo, L.** (2023). Baltic States. In: Anne van Aaken (ed.) et al. *The Oxford Handbook of International Law in Europe*. (online edn.). DOI: 10.1093/oxfordhb/9780198865315.013.42
- Medinskij, V., Torkunov, A.** (2023). *Istorija Rossii. 1914–1945 gody. 10 klass. Bazovyj uroven'*. Moskva: Uchebnik.
- Medinskij, V., Torkunov, A.** (2023a). *Istorija Rossii. 1914–1945 gody. 11 klass. Bazovyj uroven'*. Moskva: Uchebnik.
- Pis'mo Ministerstva prosveshhenija RF** ot 7 avgusta 2023 g. N AB-3318/03 “Ob ispol'zovanii edinyh uchebnikov istorii dlja 10–11 klassov”. Online: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/407421349/> [25.10.2024.]
- Radio Free Europe/ Radio Liberty** (2023). Controversial New Russian History Textbook Opens Old Wounds In: North Caucasus. September 29. Online: <https://www.rferl.org/a/russia-history-textbook-opens-old-wounds-north-caucasus/32615848.html> [25.10.2024.]
- Riekstiņš, J.** (2005). Par kādu svarīgu amnestiju. *Latvijas Avīze*, Nr. 261, 26. septembris.
- Riekstiņš, J.** (2012). *PSRS Iekšlietu tautas komisariāta „Latviešu operācija” (1937–1938)*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-politicheskoj istorii** (RGASPI), 600/1/ 2.

- Schwendemann, H.** (1995). German-Soviet economic relations at the time of the Hitler-Stalin pact, 1939–1941. *Cahiers du monde russe : Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*, 36 (1-2), 161–178. DOI: 10.3406/cmr.1995.2425
- Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii** ot 21.04.2014. g., № 268 “O merah po rehabilitacii armjanskogo, bolgarskogo, grecheskogo, krymsko-tatarskogo i nemeckogo narodov i gosudarstvennoj podderzhke ih vozrozhdenija i razvitija”. Online: <http://kremlin.ru/acts/bank/38356> [25.10.2024.]
- Zhemkova, E., Roginskij, A.** (2016). Mezhdu sochuvstviem i ravnodushiem-reabilitacija zhertv sovetskih repressij. [Starptautiskā Memoriāla publikācija] Pieejams: https://www.memo.ru/media/uploads/2017/08/22/mezhdu-sochuvstviem-i-ravnodushuem_reabilitacia-zhertv-sovetskikh-repressiy.pdf [25.10.2024.]

Kaspars Zellis

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

A View of the Past of the Baltic States Through the Perspective of the Kremlins Embrasure: What Russian History Textbooks Tell About the Baltic States

Abstract

The article *A view of the past of the Baltic States through the perspective of the Kremlin's embrasure: what Russian history textbooks tell about the Baltic States* analyses history textbooks published in Russia in 2023. A lot was written about these books at the time of their release, concentrating more on the context of Ukrainian history and Russian aggression. I have shown descriptively the narrative of 20th-century history in today's Russian schools. The history of the Baltic States in these books is fragmentary; however, several topics allow the understanding of them to be contextualized, showing why several vital issues in the Baltic States do not appear in these works.

The books offer an alternative, erroneous and manipulative view of the history of both Russia itself and its neighbouring countries, in which the matrices of Soviet-era history are covered with Russia's imperial and openly hostile rhetoric. Textbooks contradict the past narratives of most Baltic and European countries and the insights of many Russian historians.

Keywords: Baltic history, Russia, textbooks, misinformation, propaganda.

Inese Šūpule

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Atšķirīgais un kopīgais Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju attieksmēs pret karu Ukrainā: sekundāro datu analīze

Raksts izstrādāts LU Humanitāro zinātņu fakultātes Filozofijas un socioloģijas institūta bāzes finansējuma projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija”. LU reģistrācijas nr. ZD2015/AZ82.

Ievads

Analīze par atšķirīgo un kopīgo Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju attieksmēs pret karu Ukrainā tika sagatavota ziņojumam Latvijas Universitātes 82. starptautiskajā zinātniskā konferencē, sekcijā “Cilvēksituācija konfliktu un krīžu kontekstā: aktuālie pētījumi socioloģijā un mutvārdu vēsturē” (organizēta 2024. gada 11. aprīlī). Atsaucoties uz formulēto sekcijas nosaukumu, autorei svarīgi šķita saprast šādus pētnieciskos jautājumus: 1) kā atšķiras Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju attieksmes pret karu Ukrainā; 2) vai atšķiras Latvijas un Igaunijas krieviski runājošo viedokļi šajā jautājumā.

Salīdzinājums īpaši interesants ir tāpēc, ka Latvija un Igaunija pēdējo 150 gadu laikā ir izgājušas cauri līdzīgiem vēsturiskajiem procesiem, tajā skaitā – neatkarīgu valstu izveidei, okupācijai un iekļaušanai PSRS sastāvā un neatkarības atgūšanai 1991. gadā. Īpaši būtiski, ka gan Latvija, gan Igaunija (atšķirībā no Lietuvas) 1991. gadā saskārās ar nepieciešamību izveidot integrācijas politiku lielas krieviski runājošas sabiedrības daļas iekļaušanai latviešu/ igauņu sabiedrībā. 2023. gada sākumā statistikas dati par Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju īpatsvaru pēc tautības atklāj, ka Latvijā 62% iedzīvotāju ir latvieši, 24% ir krievi, bet 14% ir citas tautības. Igaunijā šie rādītāji mazliet atšķiras, bet kopumā ir līdzīgas proporcijas: 68% Igaunijas iedzīvotāju ir igauņi, 22% ir krievi un 10% – citas tautības. Šīs līdzības etniskajā sadalījumā padara salīdzinājumu starp abām kaimiņvalstīm – Latviju un Igauniju jo īpaši interesantu.

Raksts ir izstrādāts, balstoties uz salīdzinošās socioloģijas perspektīvu, meklējot gan līdzīgo, gan atšķirīgo Igaunijas un Latvijas sabiedrības grupu attieksmēs. Salīdzinātas ir gan atšķirības starp valstīm un konkrētām grupām šajās valstīs, gan arī starp dažādām grupām

vienas valsts iekšienē. Autore uzskata, ka šāda pieeja ļauj labāk atklāt un izprast dažādu grupu attieksmes sabiedrībā un šo attieksmju iespējamo ģenēzi.

Salīdzinošas pieejas starp Latviju un Igauniju iespējamību šajā gadījumā nodrošina 2023. gada rudenī Frīdriha Eberta fonda organizētās aptaujas, kurās tika noskaidrotas atsevišķi Latvijas un atsevišķi Igaunijas iedzīvotāju attieksmes pret Krievijas īstenoto karu Ukrainā. Gan Latvijā, gan Igaunijā aptaujas tika īstenotas pēc vienotas metodoloģijas, izmantojot tos pašus jautājumu formulējumus un salīdzināmus izlases principus. Abos pētījumos izmantotā pieeja ļauj veikt salīdzinājumu starp abām valstīm, kas līdz šim netika darīts. Salīdzinājuma galvenais uzdevums ir analizēt, cik lielā mērā atšķiras etnisko latviešu un etnisko igauņu viedoklis (dalījums balstīts valodas lietošanas paradumos ģimenē), kā arī bilingvālo latviešu un bilingvālo igauņu uzskati un to Igaunijas un Latvijas iedzīvotāju uzskati, kas ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu. Kopumā salīdzinājums veikts sešās iedzīvotāju grupās abās valstīs – Latvijā un Igaunijā un sniegts galveno tendenču raksturojums attieksmēs pret Krievijas uzsākto karu Ukrainā. Izpratni par atšķirībām dažādās grupās padziļina arī aptauju dati, kas raksturo iedzīvotāju ģeopolitisko orientāciju, attieksmes pret sankcijām pret Krieviju, kā arī viedoklis par diskrimināciju Latvijā/Igaunijā pret cilvēkiem, kuri neprot vai slikti zina latviešu/igauņu valodu.

Jāatzīmē, ka daudzi un dažādi pētījumi par etniskajām grupām Latvijā līdz šim ir parādījuši gan tos aspektus, kuros latviešu un Latvijas krievu attieksmes vai viedokļi būtiski neatšķiras, gan arī izcēluši jautājumus, kuros attieksmes būtiski atšķiras. Šos aspektus parāda gan, piemēram, pētījums “Etnopolitiskā spriedze Latvijā: konflikta risinājuma meklējumi” (Zepa et al. 2005), gan arī nesenāka Eiropas vērtību pētījuma (*European Values Survey*) datu analīze (Šūpule 2022). Šajā rakstā arī ir meklēts līdzīgais un atšķirīgais dažādu etno-lingvistisko grupu viedokļos, taču aplūkojot tos jaunā kontekstā, proti, situācijā, kad Krievija ir uzsākusi pilna mēroga karu pret Ukrainu.

Rakstā veiktā analīze ir strukturēta šādās nodaļās: (1) metodoloģijas apraksts, kas ietver izmantoto aptauju datu raksturojumu un sešu analīzes mērķa grupu nodalīšanu; (2) rezultātu analīze par dažādiem jautājumiem, galveno uzmanību pievēršot tam, kā atšķiras Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju attieksmes pret karu Ukrainā, jautājumā par valsts ģeopolitisko orientāciju un viedokļi par diskrimināciju pret cilvēkiem, kuri neprot vai slikti zina latviešu/ igauņu valodu; (3) secinājumi, kas izdarīti, analizējot aptaujas rezultātus.

Metodoloģijas apraksts

Lai noskaidrotu, kā atšķiras Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju attieksmes pret karu Ukrainā un ar to saistītiem jautājumiem, izmantota kvantitatīvās socioloģijas pieeja un aptauju dati.

Būtiski, ka aptaujās izmantotas līdzīgas izlases metodes un intervēšanas metodes, kā arī izmantoti salīdzināmi jautājumu formulējumi. Latvijā aptaujas veicējs bija Tirgus un sabiedriskās domas pētījumu centrs SKDS. Latvijā tika aptaujāts 2021 respondents vecumā no 18 līdz 75 gadiem. Tika izmantota jaukta izlases un aptaujāšanas pieeja, jo 1016 bija tiešās intervijas respondentu dzīvesvietās, bet 1005 respondenti tika aptaujāti internetaptaujā. Aptaujas veikšanas laiks Latvijā bija 2023. gada 15.–24. aprīlis. Savukārt Igaunijā aptaujas veicējs bija uzņēmums “Turu-uuringute”. Kopumā tika aptaujāti 1000 respondenti vecumā 18+, no visām intervijām 527 bija tiešās intervijas respondentu dzīvesvietā, bet 473 – intervijas ar internetaptaujas metodi. Aptaujas veikšanas laiks Igaunijā bija 2023. gada 16.–29. maijs.

Pieejamie dati šajās aptaujās ļauj veikt salīdzinājumu kopumā sešās grupās pēc valodas lietošanas paradumiem ģimenē:

- 1) etniskie latvieši (ģimenē pārsvarā lieto latviešu valodu);
- 2) etniskie igauņi (ģimenē pārsvarā lieto igauņu valodu);
- 3) bilingvālie Latvijas iedzīvotāji (ģimenē lieto gan latviešu, gan krievu valodu);
- 4) bilingvālie Igaunijas iedzīvotāji (ģimenē lieto gan igauņu, gan krievu valodu);
- 5) Latvijas iedzīvotāji, kas ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu;
- 6) Igaunijas iedzīvotāji, kas ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu.

Līdz šim veiktie pētījumi (Baltic Institute of Social Sciences 2008; Druviete et al. 2021) par to, cik lielā mērā latviešu etniskā identifikācija sakrīt ar dzimto valodu un ģimenē lietoto valodu, liecina, ka 97% gadījumu etniskā piederība, dzimtā valoda un ģimenē lietotā valoda sakrīt. Šī iemesla dēļ, kā arī lai atvieglotu teksta uztveri, respondenti, kas ģimenē pārsvarā lieto latviešu valodu, turpmāk tekstā tiek kategorizēti kā “etniskie latvieši” vai “latvieši”. Tāda pati pieeja ir attiecināta arī uz Igaunijas respondentiem, kas ģimenē pārsvarā lieto igauņu valodu, apzīmējot viņus kā “etniskie igauņi” vai “igauņi”.

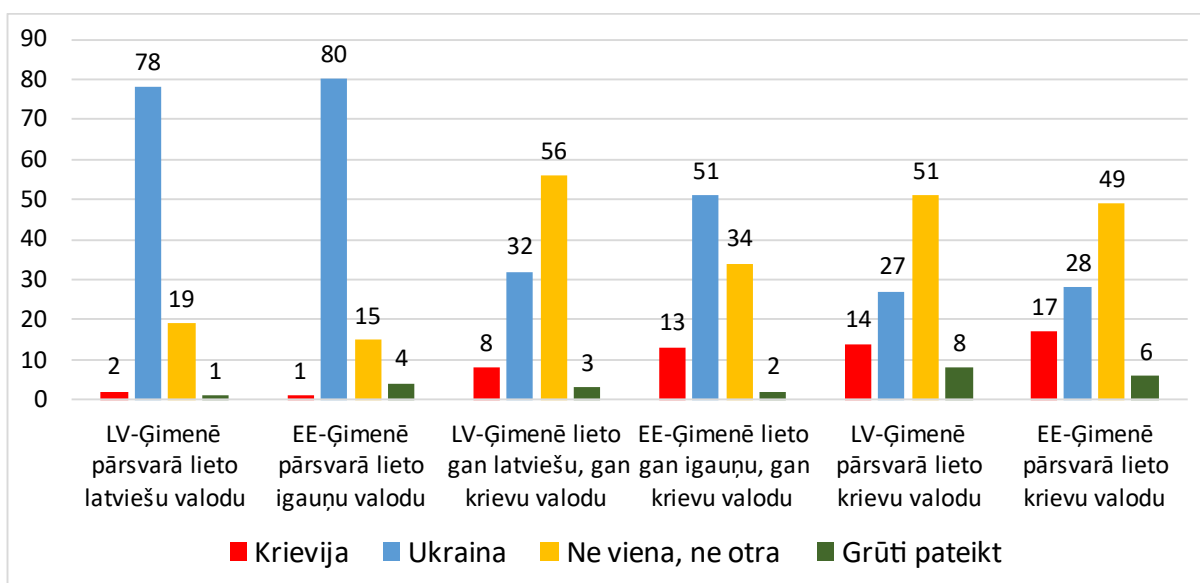
Rezultāti

Padziļināti analizējamo aptaujas jautājumu atlase, kā arī izvēlētā to analīzes secība ir balstīta pētnieciskajā jautājumā: izprast, kā atšķiras Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju attieksmes pret karu Ukrainā. Svarīgi bija atklāt, pirmkārt, Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju atbalstu vienai vai otrai karojošajai pusei. Otrkārt, ir analizēts Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju viedoklis par galveno atbildīgo kara sākšanā Ukrainā. Treškārt, ir analizēts Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju viedoklis par galvenajām valstīm – sabiedrotajiem un vēlamajiem sadarbības partneriem. Ceturtkārt, ir aplūkota Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju nostāja pret apgalvojumu, ka ekonomiskajām sankcijām pret Krieviju jābūt stingrākām nekā pašreizējās, pat ja tas nozīmētu pazemināt pašas valsts iedzīvotāju dzīves līmeni. Rezultātu izklāsta noslēgumā ir analizēti dažādi viedokļi jautājumā par diskrimināciju Latvijā/Igaunijā pret cilvēkiem, kuri neprot vai slikti zina latviešu/igauņu valodu.

Principiālā nostāja, atbalstot vienu vai otru karojošo pusi pilna mēroga karā, kas notiek starp Ukrainu un Krieviju, etniskajiem latviešiem un etniskajiem igauņiem ir salīdzinoši ļoti līdzīga: 78% latviešu un 80% igauņu simpatizē Ukrainai (1. attēls). Atšķirības 2% robežās, kas iegūtas aptauju izlasēs, nav uzskatāmas par statistiski nozīmīgām. Tikai 2% latviešu un 1% igauņu simpatizē Krievijai, bet 19% latviešu un 15% igauņu nevēlas nostāties ne vienā, ne otrā pusē.

1. attēls. Atbalsts vienai vai otrai karojošajai pusei

Jautājuma formulējums: Attiecībā uz Krievijas tā saukto militāro operāciju pret Ukrainu, kurai karojošajai pusei Jūs simpatizējat?

Avots: Krumm et al. 2023a; Krumm et al. 2023b.

Būtiski atšķirīgas attieksmes pauž Igaunijas un Latvijas bilingvālie respondenti un tie respondenti, kas ģimenēs pārsvarā lieto krievu valodu. Salīdzinot ar ģimenēm, kur pārsvarā lieto latviešu/igauņu valodu, šajās četrās grupās ir būtiski mazāks atbalsts Ukrainai, un lielākoties visbiežāk izvēlēta atbilde ir “ne vienai, ne otrai”. Šajā salīdzinājumā mazliet atšķiras Igaunijas bilingvālo respondentu atbildes: Ukrainai simpatizē 51% Igaunijas bilingvālo respondentu un 32% Latvijas bilingvālo respondentu. Savukārt respondenti, kas ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu, Latvijā 27% un Igaunijā 28% simpatizē Ukrainai.

Atbildes par atbalstu vienai vai otrai karojošajai pusei ir cieši saistītas ar viedokli par atbildīgo šī kara uzsākšanā (1. tabula). Vispārliciecinātākie par to, ka Krievija ir galvenais atbildīgais par kara uzsākšanu, ir igauņi: 89%. Šādu viedokli pauž arī 79% latviešu, 52% bilingvālo igauņu, citās grupās – ap 30%.

Savukārt viedokli, ka par kara sākšanos atbildīga ir Ukraina, pauž 23% bilingvālo Igaunijas iedzīvotāju. Virs 20% aptaujāto bilingvālo Latvijas iedzīvotāju, kā arī ģimenēs, kur pārsvarā lieto krievu valodu, gan Latvijā, gan Igaunijā uzskata, ka par kara sākšanos atbildīgas ir ASV. Šajās trijās grupās ir arī ļoti liels skaits to, kas nav snieguši konkrētu atbildi (mazliet virs 20%). Iespējams, viņi ir arī tie, kas uzskata, ka atbildīga ir Ukraina, bet nevēlas to atklāti paust, jo dominējošais diskurss Latvijā un Igaunijā ir saistīts ar atbalstu Ukrainai un nosodījumu Krievijai.

1. tabula. Viedoklis par atbildīgo par kara sākšanos

Jautājuma formulējums: Kurš, Jūsuprāt, ir galvenokārt atbildīgs par kara sākšanos Ukrainā?

	Krievija	ASV	Ukraina	Seperātisti	NATO	ES	Cits	Grūti pateikt, NA
LV-Ģimenē pārsvarā lieto latviešu valodu	79	5	2	1	1	1	2	9
EE-Ģimenē pārsvarā lieto igauņu valodu	89	2	1			1	1	6
LV-Ģimenē lieto gan latviešu, gan krievu valodu	35	26	5	3	5	1	4	22
EE-Ģimenē lieto gan igauņu, gan krievu valodu	52	14	23	2	2	0	3	4
LV-Ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu	32	28	6	3	6	1	4	21
EE-Ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu	30	20	9	7	6	2	5	21

Avots: Krumm et al. 2023a; Krumm et al. 2023b.

Mazliet atšķirīgas nostājas etnisko latviešu un etnisko igauņu viedokļos iezīmējas jautājumā par galvenajiem sabiedrotajiem (2. tabula). Ja latvieši viennozīmīgi par galvenajiem sabiedrotajiem uzskata Igauniju un Lietuvu (atbilstoši 70% un 71%), tad etnisko igauņu visbiežāk minētā atbilde ir Somija (77%), pēc tam Latvija (70%), bet Lietuvu minējuši tikai 58%. Savā ziņā ir pat pārsteidzoši, ka etniskie igauņi biežāk nekā Lietuvu min ASV un Lielbritāniju (atbilstoši 69% un 60%). Etniskie latvieši šīs valstis par galvenajiem sabiedrotajiem uzskata būtiski retāk: 49% par sabiedrotajiem uzskata ASV, 30% – Lielbritāniju. Latvieši salīdzinoši biežāk par svarīgu sabiedroto uzskata Kanādu (32%), Somiju ir atzīmējuši 36% aptaujāto. Tas parāda, ka ģeogrāfiskais novietojums tiešām arī ir būtisks, un, redzams, ka latviešiem Somija ir tālāka par Igauniju un Lietuvu, un tas atšķir latviešus no igauņiem.

Aplūkojot citu grupu atbildes, īpaši ir jāizceļ Latvijas respondenti, kas ir bilingvāli, un tie, kas ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu. Kopumā šo abu grupu atbildes ir ļoti līdzīgas (tāpat kā citos jautājumos), un viņiem raksturīgs ļoti liels “neviens no šīm” (ap 20%), kā arī “grūti pateikt” (arī ap 20%) atbilžu īpatsvars. Iespējams, aiz šīm atbildēm slēpjas viedoklis, ka Latvijas sabiedrotā ir Krievija, jo šāds atbilžu variants netika piedāvāts.

Jāatzīmē, ka Igaunijas bilingvālajās ģimenēs viedoklis šajā jautājumā ir daudz tuvāks etnisko igauņu viedoklim, savukārt Igaunijas krieviski runājošajās ģimenēs ir būtiski mazāks skaits to, kas nesniedz konkrētu atbildi. Vienlaikus jānorāda, ka 69% etnisko igauņu uzskata ASV par nozīmīgu sabiedroto, bet Igaunijas krieviski runājošajās ģimenēs šādu viedokli pauž tikai 26%, un tā ir ļoti būtiska atšķirība. Šādas ļoti būtiskas atšķirības saglabājas arī attieksmē pret Lielbritāniju – 60% etnisko igauņu uzskata Lielbritāniju par svarīgu sabiedroto, bet Igaunijas krieviski runājošo ģimenēs šādu viedokli pauž tikai 16 procenti.

2. tabula. Viedoklis par galvenajiem sabiedrotajiem

Jautājuma formulējums: Kuras no šīm valstīm, Jūsuprāt, ir Latvijas/Igaunijas svarīgākās sabiedrotās?

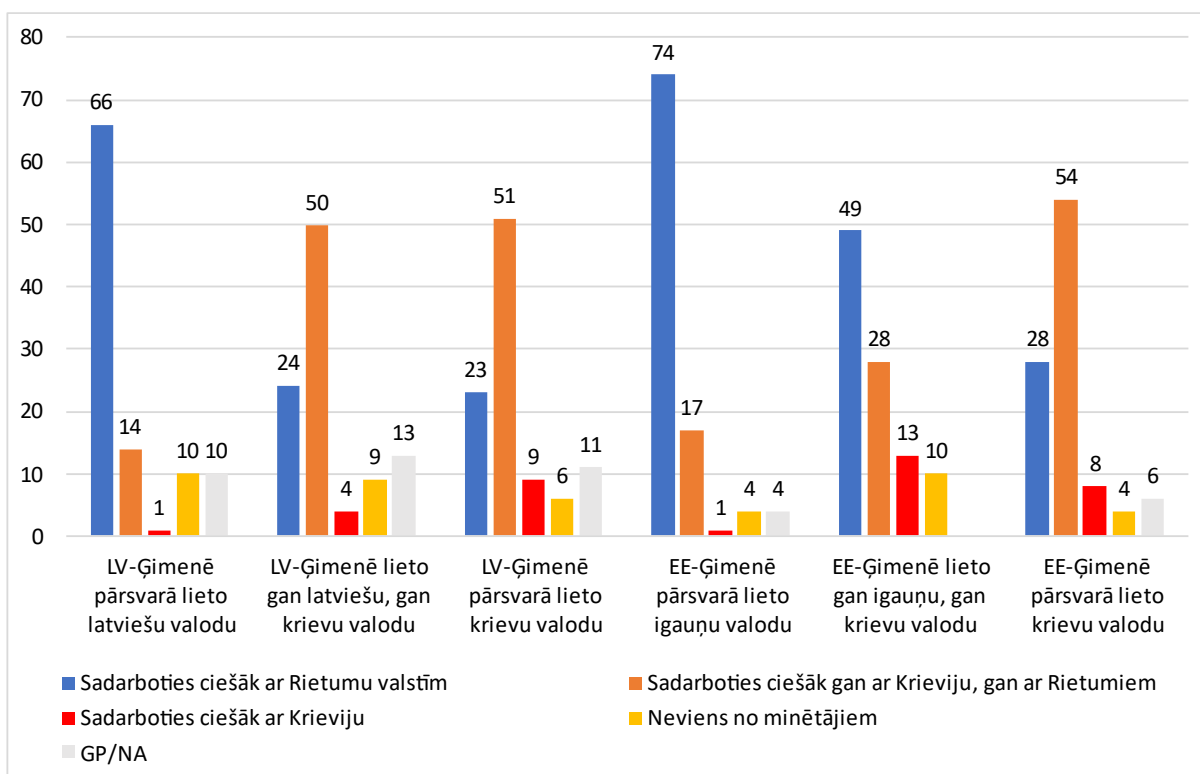
	LV/EE	LT	FI	US	SE	GB	PL	DE	FR	CA	Neviens no šīm	Grūti pateikt
LV-Ģimenē pārsvarā lieto latviešu valodu	70	71	36	49	38	30	47	30	15	32	5	10
LV-Ģimenē lieto gan latviešu, gan krievu valodu	45	45	17	20	18	14	25	21	9	7	19	23
LV-Ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu	45	47	18	20	21	12	26	25	10	10	23	17
EE-Ģimenē pārsvarā lieto igauņu valodu	70	58	77	69	52	60	46	37	24	24	2	5
EE-Ģimenē lieto gan igauņu, gan krievu valodu	68	69	77	50	57	32	57	52	45	19	4	6
EE-Ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu	52	51	56	26	36	16	32	38	22	6	13	7

Avots: Krumm et al. 2023a; Krumm et al. 2023b.

Iepriekš aplūkotās tendences jautājumā par galvenajiem sabiedrotajiem kopumā atkārtoti apstiprinās arī atbildēs uz jautājumu par vēlamajiem sadarbības partneriem (2. attēls). 74% igauņu un 66% latviešu uzskata, ka Latvijas/Igaunijas interesēs labāk būtu ciešāk sadarboties ar Rietumu valstīm. Šādu viedokli pauž arī 49% bilingvālo Igaunijas iedzīvotāju. Savukārt trīs citas analīzes grupas (Latvijas bilingvālie respondenti un Latvijas krieviski runājošie, kā arī Igaunijas krieviski runājošie) visbiežāk izvēlas atbilžu variantu – sadarboties ciešāk gan ar Krieviju, gan ar Rietumiem (atbilstoši 50%, 51% un 54%). Ņemot vērā to, ka aptaujas laiks ir 2023. gada pavasaris, šīs atbildes lielais īpatsvars arī liek aizdomāties – uz ko patiesībā norāda šīs atbildes, jo līdzvērtīga sadarbība kara apstākļos, kad Krievija ir pakļauta Rietumvalstu, tajā skaitā – arī Latvijas un Igaunijas, sankcijām, vispār nav iespējama un, visticamāk, vēl ilgi nebūs iespējama. To var uztvert gan kā abstraktu vēlamību, gan kā tomēr neviennozīmīgu viedokli par atbalstu Ukrainai, kā arī neviennozīmīgu piederības sajūtu Rietumu valstu blokam.

2. attēls. Viedoklis par vēlamajiem sadarbības partneriem

Jautājuma formulējums: *Vai, Jūsaprāt, Latvijas/Igaunijas interesēm labāk būtu...*

Avots: Krumm et al. 2023a; Krumm et al. 2023b.

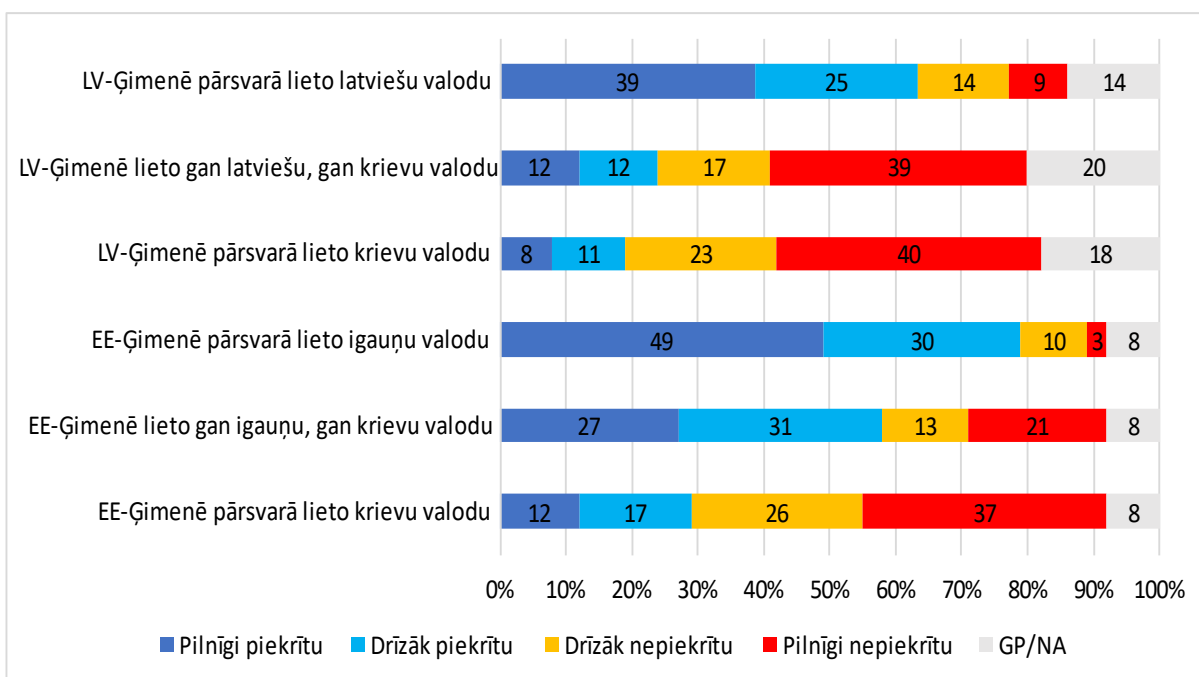
Latvijas iedzīvotāju viedokļu atšķirības vēl vairāk izceļas attieksmēs pret izteikumu “Ekonomiskajām sankcijām pret Krieviju jābūt stingrākām nekā pašreizējās, pat ja tas nozīmētu zemāku dzīves līmeni Latvijā/ Igaunijā” (3. attēls). 64% latviešu piekrīt, ka ekonomiskajām sankcijām pret Krieviju jābūt stingrākām, pat ja tas nozīmētu vēl zemāku dzīves līmeni. Tam

piekrīt arī 24% Latvijas bilingvālo respondentu un 19% Latvijas krieviski runājošo respondentu. Tieši pretēji uzskati, proti, nepiekrīšana ekonomisko sankciju pastiprināšanai, ir 23% latviešu, 56% bilingvālo un 63% krieviski runājošo Latvijas respondentu, un tās ir statistiski būtiskas atšķirības.

Igaunijas iedzīvotāju atbildes parāda, ka igauņu attieksmes ir līdzīgas latviešu attieksmēm, Igaunijas krieviski runājošo attieksmes ir līdzīgas Latvijas krieviski runājošo attieksmēm, bet bilingvālo igauņu atbildes ir apmēram vidū – salīdzinot ar etniskajiem igauņiem, mazāks īpatsvars ir to, kas atbalsta stingrākas sankcijas, bet vairāk ir to, kas nepiekrīt sankciju pastiprināšanai.

3. attēls. Viedoklis par ekonomiskajām sankcijām pret Krieviju

Jautājuma formulējums: Ekonomiskajām sankcijām pret Krieviju jābūt stingrākām nekā pašreizējās, pat ja tas nozīmētu zemāku dzīves līmeni Latvijā/ Igaunijā.

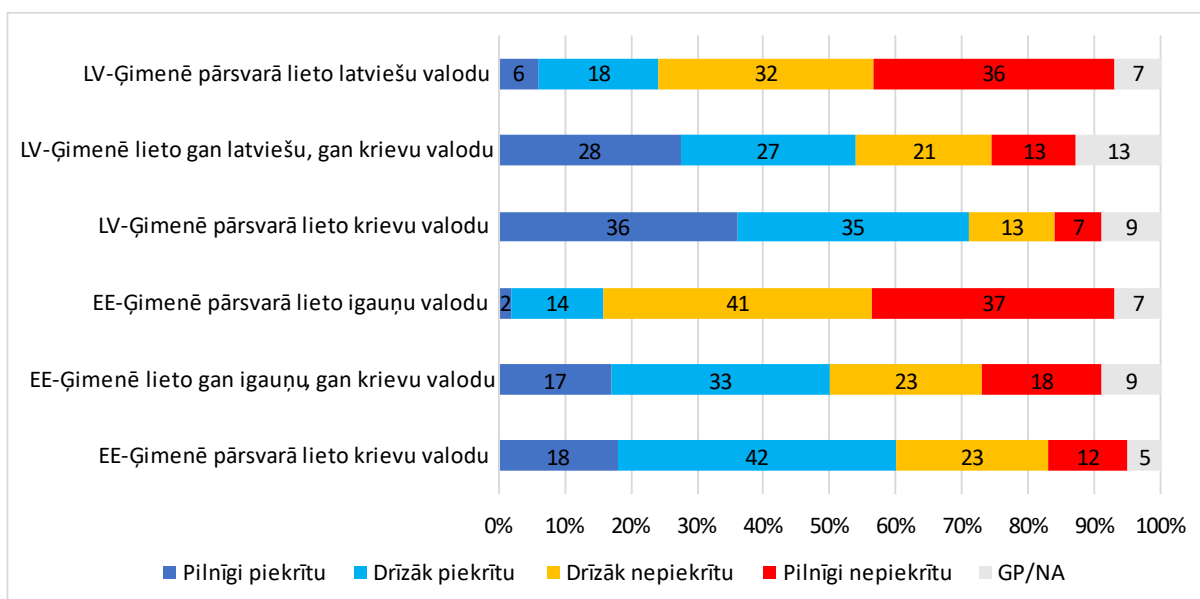

Avots: Krumm et al. 2023a; Krumm et al. 2023b.

Būtiskas “attieksmju šķēres” gan Latvijā, gan Igaunijā ir arī jautājumā, vai Latvijā/Igaunijā ir diskriminācija pret cilvēkiem, kuri neprot vai slikti zina latviešu/igauņu valodu (4. attēls). Līdzīgi kā jautājumu lielākajā daļā latviešu un igauņu atbildes būtiski atšķiras no pārējām aplūkotajām Igaunijas un Latvijas iedzīvotāju grupām. Latviešu un igauņu aptaujāto lielākā daļa nepiekrīt, ka Latvijā/Igaunijā ir diskriminācija pret cilvēkiem, kuri neprot vai slikti zina latviešu/igauņu valodu (68% latviešu un 78% igauņu).

4. attēls. Viedoklis par diskrimināciju Latvijā/Igaunijā pret cilvēkiem, kuri neprot vai slikti zina latviešu/igauņu valodu

Jautājuma formulējums: *Latvijā/Igaunijā ir diskriminācija pret cilvēkiem, kuri neprot vai slikti zina latviešu/igauņu valodu*

Avots: Krumm et al. 2023a; Krumm et al. 2023b.

Savukārt Latvijas un Igaunijas bilingvālie un krieviski runājošie uzskata tieši pretēji. 71% Latvijas krieviski runājošo respondentu piekrīt, ka Latvijā ir diskriminācija pret cilvēkiem, kuri neprot vai slikti zina latviešu valodu. Šim apgalvojuma piekrīt arī 55% Latvijas bilingvālo respondentu. Savukārt Igaunijā 60% Igaunijas krieviski runājošo respondentu un 50% bilingvālo respondentu piekrīt, ka Igaunijā ir diskriminācija pret cilvēkiem, kuri neprot vai slikti zina igauņu valodu.

Jāatzīmē, ka šādas viedokļu atšķirības par diskrimināciju uz valodas pamata nav jauna parādība ne Latvijā, ne Igaunijā. Gan Latvijas, gan Igaunijas pētnieki ir analizējuši dominējošos diskursus 2000. gadu sākumā (Kalmus 2003; Zepa et al. 2006; Šūpule 2012) un secinājuši, ka viens no izplatītiem krieviski runājošo iedzīvotāju diskursiem ir saistīts ar krievu valodas un interešu aizstāvību un krievu kā diskriminētas grupas tēla veidošanu (Hanovs & Vinnika 2006).

Jāatceras, ka gan Igaunijā, gan Latvijā, atgūstot neatkarību 1991. gadā un sabrūkot Padomju Savienībai, iedzīvotājiem, kas savā starpā sazinājās krieviski, tika atņemts līdz šim privileģētais daudznacionālā impērijā dominējošās valodas grupas statuss (Brass 1991). Ar šo valodu hierarhijas maiņu daļa krieviski runājošo bijušajās PSRS republikās (piemēram, Kazahstānā, Ukrainā) nespēj samierināties joprojām, savukārt Krievija to izmanto savas propagandas nolūkos, arī “pamatojumā” par iebrukumu Ukrainā. Savukārt Latvija un Igaunija par savu mērķi izvirzīja izveidot nacionālas valstis, kur vienīgā valsts valoda ir titulnācijas

valoda, un igauņiem un latviešiem savā valstī nav pienākums zināt krievu valodu. Kopumā redzams, ka gan daļā bilingvālo Latvijas iedzīvotāju, gan bilingvālo Igaunijas iedzīvotāju, gan Latvijas iedzīvotāju, kas ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu, gan Igaunijas iedzīvotāju, kas ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu, joprojām ir izplatīts viedoklis, ka Latvijā/Igaunijā ir diskriminācija pret cilvēkiem, kuri neprot vai slikti zina latviešu/igauņu valodu, un trūkst izpratnes par to, kā igauņi un latvieši interpretē šo situāciju.

Secinājumi

1. Salīdzinot sešas pētījuma grupas (etniskie latvieši, etniskie igauņi, bilingvālie Latvijas iedzīvotāji, bilingvālie Igaunijas iedzīvotāji, Latvijas iedzīvotāji, kas ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu, Igaunijas iedzīvotāji, kas ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu) redzams, ka jautājumos par karu Ukrainā vislīdzīgākās atbildes sniedz etniskie latvieši un etniskie igauņi. Gan latvieši, gan igauņi karā simpatizē Ukrainai un par galveno atbildīgo par kara sākšanos Ukrainā uzskata Krieviju.
2. Atšķirīgs viedoklis igauņu un latviešu atbildēs ir vērojams tikai jautājumā par nozīmīgākajiem sabiedrotajiem, kur etniskie latvieši par Latvijas galvenajiem sabiedrotajiem vienlīdz lielā apmērā redz Lietuvu un Igauniju, bet igauņi par saviem galvenajiem sabiedrotajiem uzskata Somiju, otrajā un trešajā vietā ir Latvija un ASV.
3. Visu sešu grupu salīdzinājumā redzams, ka līdzīgas atbildes sniedz tie Latvijas un Igaunijas iedzīvotāji, kas ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu, un aptaujas dati parāda, ka šajās grupās viedokļi par karu Ukrainā būtiski atšķiras no etnisko latviešu un etnisko igauņu izteiktajiem. Jautājumā par to, kurai karojošajai pusei pieder viņu simpātijas, šajās grupās visbiežāk minēta atbilde, ka ne vienai, ne otrai, un salīdzinoši bieži tiek sniegta arī atbilde, ka simpātijas ir Krievijas pusē (starp Latvijas iedzīvotājiem, kas ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu, tādi ir 14%, starp Igaunijas iedzīvotājiem, kas ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu, tādi ir 17%).

Latvijas un Igaunijas iedzīvotāji, kas ir bilingvāli, dažādos jautājumos sniedz atšķirīgas atbildes. Vienlaikus ir vērojama tendence, ka Igaunijas bilingvālie iedzīvotāji savās attieksmēs ir pa vidu etniskajiem igauņiem un Igaunijas iedzīvotājiem, kas ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu. Savukārt Latvijas bilingvālie iedzīvotāji daudzos jautājumos savās attieksmēs ir tuvāki Latvijas un Igaunijas iedzīvotājiem, kas ģimenē pārsvarā lieto krievu valodu.

Izmantotie darbi:

- Baltic Institute of Social Sciences** (2008). *Valoda. Pētījuma atskaite*. Rīga: Baltic Institute of Social Sciences.
- Brass, P.** (1991). *Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison*. Sage Publications.
- Druviete, I.; Kļava, G.; Kopoloveca, N.; Koroļeva, I.; Mieriņa, I.; Rozenvalde, K.; Saulītis, A.** (2021). *Valodas situācija Latvijā: 2016–2020. Sociolingvistisks pētījums*. Zin. red. Gunta Kļava, Inita Vītola. Rīga: LVA. Pieejams: https://valoda.lv/wp-content/uploads/2021/10/ValodasSituacijaLatvija_2016%E2%80%932020_A4_WEB_JAUNS.PDF [25.10.2024.]
- Hanovs, D., Vinnika, I.** (2006). Krievvalodīgie Latvijā: diasporas kultūras atmiņas saturs un veidošanas tehnoloģijas. Rakstu krāj.: *Robežu paplašināšana: identitātes un kopienas. Starptautiskās konferences ziņojumi. Rīga, 2005. gada 9.–12. novembris*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 185.–208. lpp.
- Kalmus, V.** (2003). Is Interethnic Integration Possible in Estonia? Ethno-Political Discourse of Two Ethnic Groups. *Discourse & Society*, 14 (6), 667–697. DOI: 10.1177/09579265030146001
- Krumm, R.; Stamberg, T.; Strapatsuk, I.** (2023a). *Feeling Cornered. An Analysis of the Russian-Speaking Minority in Estonia*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Krumm, R.; Šukevičs, K.; Zariņš, T.** (2023b). *Under Pressure. An Analysis of the Russian-Speaking Minority in Latvia*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Šūpule, I.** (2012). Constructions of National and Ethnic Identity in Online Discussions on Referenda Initiatives in Latvia. *Baltic Journal of European Studies (BJES)*, 2 (1 (11)), 119–137.
- Šūpule, I.** (2022). Value Consensus and Discrepancy Among the Major Ethnolinguistic Communities in Latvia: Survey Data Analysis. *Reliģiski-filozofiski raksti XXXIII (Religious-Philosophical Articles XXXIII)*, 127–148.
- Zepa, B., Šūpule, I., Krastiņa, L., Ķešāne, I., Grīviņš, M., Bebriša, I., Ieviņa, I.** (2006). *Integrācijas prakse un perspektīvas*. Rīga: Baltic Institute of Social Sciences. Pieejams: <https://providus.lv/petijumi/integracijas-prakse-un-perspektivas/> [25.10.2024.]
- Zepa, B., Šūpule, I., Kļave, E., Krastiņa, L., Krišāne, J., Tomsons, I.** (2005). *Etnopolitiskā spriedze Latvijā: konflikta risinājuma meklējumi*. Rīga: Baltic Institute of Social Sciences. Pieejams: https://cilvektiesibas.org.lv/site/record/docs/2012/07/12/etnospriedz_LV.pdf [25.10.2024.]

Inese Šūpule

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

Differences and Commonalities in the Attitudes of the Population of Latvia and Estonia Towards the War in Ukraine: Analysis of Secondary Data

Abstract

The analysis of the attitudes of the population of Latvia and Estonia towards the war in Ukraine was prepared for the 82nd international scientific conference of the University of Latvia, particularly for the section “Human situation in the context of conflicts and crises: current research in sociology and oral history” (organized on April 11, 2024). Referring to the formulated title of the section, the following research questions were put forward: 1) to find out how the attitudes of Latvian and Estonian inhabitants towards the war in Ukraine differ; 2) to find out whether the opinions of the Russian speakers in Latvia and Estonia differ on this issue.

Estonia and Latvia were chosen for comparison because, first, Estonia and Latvia have had similar historical experiences over the past 150 years (establishment of independent states after the collapse of the Russian Empire, the experience of World War II and incorporation into the USSR, regaining independence in 1991). Second, both countries still have relatively similar proportions of ethnic composition: at the beginning of 2023, statistical data on the proportion of the population of Latvia and Estonia by ethnicity reveal that 62% of the population in Latvia are ethnic Latvians, 24% are ethnic Russians, and 14% are of other ethnicities. In Estonia, 68% of the population are ethnic Estonians, 22% are ethnic Russians and 10% are other ethnicities. These similarities in the ethnic distribution make the comparison between the two neighbouring countries, Latvia and Estonia, particularly interesting.

In this case, the possibility of a comparative approach between Latvia and Estonia is ensured by surveys organized by the Friedrich Ebert Foundation in the fall of 2023, in which the attitudes of Latvian and Estonian residents towards Russia’s war in Ukraine were surveyed. Both surveys were carried out according to a uniform methodology, using the exact wording of questions and comparable sampling principles. The approach used in both studies allows for a comparison between the two countries, which has not been done before. The main task of the comparison is to analyze to what extent the opinions of ethnic Latvians and ethnic Estonians differ (the division is based on language usage habits in the family), as well as to compare the

opinions of bilingual Latvians and bilingual Estonians and the opinions of Estonian and Latvian residents who predominantly use Russian in their families. In general, a comparison has been made between six population groups, providing insight into attitudes towards the war between Russia and Ukraine in both Latvia and Estonia. The understanding of the differences in analyzed groups is deepened by survey data that characterizes the geopolitical orientation, attitudes towards sanctions against Russia, as well as the opinion about discrimination in Latvia/ Estonia against people who do not know or have poor knowledge of the Latvian/ Estonian language.

The analysis is structured in the following chapters: (1) a description of the methodology, which includes the description of the survey data used and the six target groups of the analysis; (2) an analysis of the results on various issues, focusing mainly on how the attitudes of Latvian and Estonian inhabitants differ regarding the war in Ukraine, the country's geopolitical orientation and opinions on language-based discrimination; (3) conclusions made on the basis of survey results.

The survey data, analyzed in the results section, reveal that ethnic Latvians and ethnic Estonians have a very similar position on supporting one or the other belligerent side in the full-scale war taking place between Ukraine and Russia: 78% of Latvians and 80% of Estonians sympathize with Ukraine. Only 2% of Latvians and 1% of Estonians sympathize with Russia, while 19% of Latvians and 15% of Estonians do not want to take sides.

There are different attitudes among Estonian and Latvian bilingual respondents and among respondents whose families mostly use Russian. All four of these groups have significantly less support for Ukraine, while the most frequently chosen answer is “neither”. In this comparison, the answers of bilingual Estonian respondents are slightly different because there are slightly more people who sympathize with Ukraine (51%). Among Latvian bilingual respondents, 32% sympathize with Ukraine, while among respondents with Russian language primarily used in families, 27% in Latvia and 28% in Estonia sympathize with Ukraine.

Notably, answers about support for one or the other warring party are closely related to the opinion about who is responsible for starting this war. Ethnic Estonians are the most convinced group that Russia is primarily responsible for starting the war (89%). Among ethnic Latvians, this indicator is quite similar (79%), while among bilingual Estonians, this indicator is 52%, and in other groups – around 30%.

In sum, there is a general trend that the attitudes of ethnic Latvians and ethnic Estonians are similar, but the attitudes of the other four groups examined differ. For example, 74% of Estonians and 66% of Latvians believe that it would be better for the interests of Latvia/ Estonia to cooperate more closely with Western countries. It is also the most frequently mentioned

opinion among bilingual Estonians, expressed by 49% of respondents. On the other hand, three other groups analyzed (bilingual Latvian respondents and Latvian Russian speakers, as well as Estonian Russian speakers) most often chose the answer “to cooperate more closely with both Russia and the West” (50%, 51% and 54%, respectively).

Finally, it can be concluded that ethnic Latvians and ethnic Estonians are the closest in their positions on the discussed issues. Other similarities in the answers can be observed in the following three groups: residents of Latvia and Estonia, who mostly use Russian in the family, and Latvian bilingual respondents. On the contrary, the bilingual population of Estonia, in their attitudes, is in the middle of ethnic Estonians, and the population of Estonia primarily uses the Russian language in the family.

Keywords: Latvia, Estonia, attieksmes pret karu Ukrainā, ģeopolitiskā orientācija, diskriminācija pēc valodas pazīmes.

Rita Kaša, Santa Barone-Upeniece

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Migrācijas temata atspoguļojums Latvijas pašvaldību attīstības plānošanas dokumentos depopulācijas kontekstā

Raksts izstrādāts projekta “Migrantu uzņemšana nenoteiktības apstākļos: pārvaldība un vidējā līmeņa iekļaušana” (ReCoM) (Latvijas Zinātnes padome, grants Nr. LZP-2023/1-0227) ietvaros.

Iedzīvotāji ir galvenais novada resurss, no kuru zināšanām, prasmēm, atbildības, iniciatīvas un darbības atkarīga tālāka novada attīstība.

(Gulbenes novada dome 2018, 22)

Ievads

Lai sekmētu ilgtspējīgu un uz nākotni vērstu attīstību vietējā līmenī, Latvijas pašvaldības izstrādā attīstības plānošanas dokumentus, kas aptver šo pašvaldību teritoriju. Jautājums par cilvēku migrācijas atspoguļojumu vietējā līmeņa attīstības plānošanas dokumentos ir aktuāls, ņemot vērā pašreizējo depopulācijas tendenci Latvijā. Laika posmā no 2014. līdz 2023. gadam 80% Latvijas pašvaldību piedzīvoja iedzīvotāju skaita samazinājumu (Autoru aprēķini pēc CSP datiem 2024). Pašreizējā cilvēku skaita samazināšanās pašvaldībās jeb depopulācija rada riskus pašvaldību attīstībai un atsevišķos gadījumos pat pastāvēšanai.

2024. gada sākumā Latvijas iedzīvotāju skaits sasniedza 1 miljonu 872 tūkstošus, kas ir par 11,1 tūkstoti mazāk nekā gadu iepriekš. Tomēr atšķirībā no iedzīvotāju skaita samazināšanās tendencēm iepriekšējos gados, 2023. gadu raksturoja pozitīvs migrācijas saldo, kas palielināja iedzīvotāju skaitu par 0,1% (CSP 2024). Šī bija pirmā reize kopš 1990. gada, kad Latvijā ieradās vairāk cilvēku nekā aizbrauca. Šo pozitīvo migrācijas bilanci veidoja galvenokārt 8,2 tūkstoši reemigrantu un 2023. gadā ieradušies 4,4 tūkstoši Ukrainas kara bēgļu. 2024. gada sākumā Latvijā uzturējās 25,7 tūkstoši Ukrainas kara bēgļu, kas tiek ieskaitīti valsts kopējā iedzīvotāju skaitā (CSP 2024). Šie dati norāda uz iespējamām izmaiņām Latvijas migrācijas dinamikā, kas var ietekmēt pašvaldību attīstību. Pozitīvais migrācijas saldo, reemigrantu atgriešanās un

Ukrainas kara bēgļu ierašanās rada jaunus izaicinājumus un arī iespējas integrācijas politikas jomā. Šajā kontekstā ir būtiski izpētīt, kā pašvaldības veido savu vīziju par iedzīvotāju piesaisti, īpašu uzmanību pievēršot migrācijas aspektiem.

Kopš 2021. gada Latvijā pastāv 43 pašvaldības (Viedās administrācijas un reģionālās attīstības ministrija 2021), kuras pēc administratīvajām teritorijām iedala – valstspilsētu pašvaldību teritorijās un novadu pašvaldībās (Saeima 2020). Šis raksts analizē, kā migrācijas jautājumi tiek integrēti vietējā līmeņa attīstības plānošanas dokumentos, tādējādi sniedzot ieskatu pašvaldību stratēģiskajā pieejā iedzīvotāju skaita saglabāšanai un palielināšanai depopulācijas apstākļos.

Latvijas attīstības plānošanas sistēma ietver strukturētu pieeju, kas balstās dažāda termiņa dokumentos. Ilgtermiņa attīstības plānošanas dokumenti aptver periodu līdz 25 gadiem, vidējā termiņa plānošanas dokumenti paredzēti laika posmam līdz septiņiem gadiem, bet īstermiņa attīstības vīzijas fokusējas uz periodu līdz trīs gadiem (Saeima 2008).

Teritorijas attīstības plānošanas likums noteic, ka “Vietējās pašvaldības ilgtspējīgas attīstības stratēģija ir ilgtermiņa teritorijas attīstības plānošanas dokuments, kurā nosaka vietējās pašvaldības ilgtermiņa attīstības redzējumu, stratēģiskos mērķus, attīstības prioritātes un telpiskās attīstības perspektīvu rakstveidā un grafiskā veidā un šo stratēģiju izstrādā atbilstoši plānošanas reģiona ilgtspējīgas attīstības stratēģijai, izvērtējot blakus esošo vietējo pašvaldību teritorijas attīstības plānošanas dokumentus” (Saeima, 2011). Definīcija uzsver stratēģijas visaptverošo raksturu un tās sasaisti ar plašāku reģionālo kontekstu. Šī raksta ietvaros ir būtiski analizēt, kā šīs ilgtermiņa vīzijas tiek operacionalizētas vidēja termiņa plānošanas dokumentos – attīstības programmās. Attīstības programmas konkretizē vidēja termiņa prioritātes un pasākumu kopumu, lai īstenotu izvirzīto ilgtermiņa stratēģisko redzējumu vietējā pašvaldībā.

Latvijas administratīvās teritoriālās struktūras kontekstā jāatzīmē, ka katram novadam jābūt gan savai ilgtermiņa stratēģijai, gan attīstības programmai. Īpaša situācija veidojas gadījumos, kad novada pašvaldības teritorijā atrodas arī valstspilsēta – šādos gadījumos tiek prasīta kopīgas stratēģijas un attīstības programmas izstrāde.

Latvijas teritorijas plānošanas sistēmā uzmanība jāpievērš valstspilsētu statusam un to lomai reģionālajā attīstībā. Latvijā ir desmit valstspilsētas: Daugavpils, Jelgava, Jēkabpils, Jūrmala, Liepāja, Ogre, Rēzekne, Rīga, Valmiera un Ventspils (Saeima 2020). Piecas no šīm valstspilsētām kopā ar tām pieguļošajiem novadiem izstrādā integrētus vidējā un ilgtermiņa attīstības dokumentus (Ministru kabinets 2014). Šīs integrētās plānošanas vienības ietver Daugavpils valstspilsētas pašvaldība un Augšdaugavas novada pašvaldība, Liepājas

valstspilsētas pašvaldība un Dienvidkurzemes novada pašvaldība, Rēzeknes valstspilsētas pašvaldība un Rēzeknes novada pašvaldība, Jelgavas valstspilsētas pašvaldība un Jelgavas novada pašvaldība, Ventspils valstspilsētas pašvaldība un Ventspils novada pašvaldība. Šīs pieejas mērķis ir veicināt ciešāku sadarbību starp pilsētām un to apkārtējām teritorijām, potenciāli ietekmējot arī migrācijas plūsmu un demogrāfisko procesu plānošanu un pārvaldību. Jāatzīmē, ka Rīgas valstspilsētas pašvaldība, kā lielākā un ekonomiski nozīmīgākā pilsēta Latvijā, izstrādā savus attīstības dokumentus (Rīgas Dome 2023).

Pašvaldību vidējā un ilgtermiņa attīstības dokumenti kalpo kā ietvars pašvaldību pieejai nākotnes dzīves vides veidošanā. Šo dokumentu nozīmīgums aktualizē nepieciešamību izpētīt, kā tajos tiek risināti migrācijas jautājumi, īpaši iedzīvotāju skaita samazināšanās kontekstā. Šajā rakstā tiecamies atbildēt uz jautājumiem, kā pašvaldības atzīst un interpretē migrācijas fenomenu, kā arī noskaidrot, vai migrācija tiek uzskatīta par stratēģisku risinājumu pašvaldību attīstības veicināšanai?

Lai atbildētu uz šiem jautājumiem, rakstā tiek izmantotas kvantitatīva un kvalitatīva satura analīzes metodes, pētot šobrīd spēkā esošās Latvijas pašvaldību stratēģijas un attīstības programmas. Šāda pieeja ļauj identificēt migrācijas jautājumu klātbūtni dokumentos un dziļāk izprast, kā šie jautājumi tiek konceptualizēti un integrēti pašvaldību ilgtermiņa plānos.

Literatūras apskats

Iedzīvotāju skaita sarukšanas cēloņi un sekas

Demogrāfisko pārmaiņu dinamika un tās ietekme uz sabiedrības attīstību ir kļuvusi par vienu no centrālajiem jautājumiem mūsdienās. Cilvēces vēsturē bijuši vairāki viļņi, kad cilvēku skaits samazinājies. Taču 19. gadsimta beigās kā trešais svarīgākais faktors, kas ietekmē cilvēku skaita sarukšanu papildus nāvei un migrācijai, parādījās dzimstības samazināšanās (Lutz & Gailey 2020). Lai gan cilvēku skaita izmaiņas mūsdienās turpina ietekmēt arī globāli notikumi, ko atsevišķi indivīdi nevar kontrolēt, galvenie depopulācijas iemesli ir maza dzimstība un emigrācija – procesi, kas saistīti ar indivīdu izvēli (Kultcsar 2016; Lutz & Gailey 2020).

Iedzīvotāju skaita dinamika dažādos pasaules reģionos ir atšķirīga. Demogrāfu aplēses liecina, ka tā dēvētajās attīstības valstīs iedzīvotāju skaits turpinās pieaugt līdz 2050. gadam, kamēr pasaules attīstītākās ekonomikas piedzīvo vai nu iedzīvotāju skaita stagnāciju, vai arī samazināšanos (Kultcsar 2016), lai gan prognozes Ziemeļamerikai, atšķirībā no Eiropas, liecina par iedzīvotāju skaita pieaugumu (French Institute for Demographic Studies (INED) 2024).

Eiropas kontekstā īpaši izteiktas depopulācijas tendences vērojamas Centrālās un Austrumeiropas valstu, tostarp arī Latvijas, reģionos. Analizējot iedzīvotāju skaita dinamiku pēc Padomju Savienības sabrukuma, identificējami divi primārie faktori, kas veicinājuši cilvēku skaita samazinājumu: pārejas ekonomikas izraisītais dzimstības kritums un emigrācija (World Bank 2007). Longitudinālie dati liecina, ka šī iedzīvotāju skaita lejupslīdes trajektorija nav īslaicīga parādība, bet gan ilgtermiņa tendence ar daudzpusīgu ietekmi uz reģiona sociālekonomisko struktūru, radot papildu spiedienu uz sociālās labklājības sistēmu un ekonomiku. Eurostat (Eurostat 2023) prognozē, ka Latvijā būs visstraujākais iedzīvotāju skaita kritums starp visām Eiropas Savienības (ES) dalībvalstīm.

Ekonomisti uz iedzīvotāju skaita samazināšanos raugās kā uz pārejas posmu, kas novedīs pie jauna sociālekonomiskā līdzsvara jeb ekvilibriuma. Šis pārejas posms, iedzīvotāju skaitam sarūkot, rada dažādus izaicinājumus. Pirmkārt, iedzīvotāju skaita samazināšanās saistās ar izmaksām, kas rodas, sabiedrībai pielāgojoties jaunajai situācijai, kad ir mazāk cilvēku. Otrkārt, depopulācijas process saistās ar jaunām iespējamām sabiedrības noslāņošanās tendencēm, kad indivīdi, kas iepriekš bija piederīgi augstākai ienākumu kategorijai, var piedzīvot ienākumu samazināšanos, tādējādi nonākot sociāli un ekonomiski nelabvēlīgā situācijā. Treškārt, būtisks risks ir saistīts ar iespējamu kavēšanos politikas līmenī atrast veidus, kā depopulācijas apstākļos sekmēt produktivitātes noturību un palielināšanos. Šāda kavēšanās var novest pie nevēlamām ilgtermiņa ekonomiskām sekām, potenciāli padziļinot depopulācijas negatīvo ietekmi.

Iedzīvotāju skaita samazināšanās pati par sevi nav jāuztver kā negatīva tendence, ja sabiedriskais sektors nevēlamās nelīdzsvarotības periodā spēj pieņemt un īstenot lēmumus, kas veicina produktivitāti un ļauj atjaunot sociālekonomisko ekvilibriumu (Lutz & Gailey 2020). Tāpat iedzīvotāju skaita sarūkums valstī nenozīmē, ka tas ir vienmērīgs visā valsts teritorijā. Gluži pretēji, daudzos gadījumos depopulācija ir cieši saistīta ar urbanizācijas vai suburbanizācijas tendencēm, kad notiek iedzīvotāju pārvietošanās no lauku teritorijām uz pilsētām vai no pilsētu centriem uz priekšpilsētām (Kultcsar 2016; Lutz & Gailey 2020). Šīs iekšējās migrācijas plūsmas rada nepieciešamību pēc jaunas sektorpolitikas un mērķtiecīgām investīcijām, piemēram, mājokļu jomā. Migrācijas procesi var būt saistīti arī ar sabiedrības noslāņošanos, balstoties uz tādiem demogrāfiskiem rādītājiem kā ienākumi un izglītības līmenis. Piemēram, viens no šādiem fenomeniem ir gentrifikācija, kad ekonomiski spēcīgākas iedzīvotāju grupas izspiež no apkaimēm mazāk turīgos iedzīvotājus, bieži vien gados vecākus cilvēkus. Šāda selektīva migrācija starp reģioniem depopulācijas apstākļos var izraisīt vai apstiprināt būtiskas reģionālās atšķirības.

Analizējot Latvijas situāciju, A. Dahs, A. Bērziņš un J. Krūmiņš (2021) secina, ka relatīvi labvēlīgāka demogrāfiskā situācija novērojama reģionu attīstības centros. Viņu pētījums atklāj, ka Latvijas attīstībā pastāvošā centrā ar lielāko sociālo un ekonomisko daudzveidību Rīgas un vēl dažu pilsētu reģionos saglabājas arī pēc 2021. gada administratīvi teritoriālās reformas. Proti, viņu vērtējumā šī reforma nav mainījusi centra-perifērijas demogrāfiskās attīstības dinamiku, jo daudzos gadījumos apvienotajās pašvaldībās ir līdzīgas demogrāfiskās problēmas. Tas arī nozīmē, ka gandrīz visas pašvaldības Latvijā saskarsies ar šeit minētajiem ilgtermiņa sarežģījumiem, ko rada iedzīvotāju skaita samazināšanās

Ārvalstīs īstenotie vietējā līmeņa risinājumi depopulācijas mazināšanai

Depopulācijas sekas vistiešāk izpaužas vietējā līmenī, kur iedzīvotāji saskaras ar tādām redzamām izmaiņām kā slēgti veikali, pamesti nami un dažādu pakalpojumu pārtraukšana viņu dzīvesvietas tuvumā. Lejupejošas situācijas izjūta var palielināt iedzīvotāju aizplūšanas risku no pašvaldības, veidojot negatīvu atgriezenisko saiti. Tāpēc aktualizējas jautājums par pašvaldību stratēģijām un rīcībspēju depopulācijas procesu bremsēšanai.

Pašvaldību stratēģiju izpēte Zviedrijā liecina, ka nepastāv universāla pieeja, ko pašvaldības varētu izmantot depopulācijas novēršanai (Larsson 2014). Pērs Larsons norāda, ka pašvaldības rīkojas dažādi, saskaroties ar iedzīvotāju skaita izmaiņām, un izdarīt secinājumus par šo pašvaldību dažādo pieeju efektivitāti ir ļoti grūti. Tajā pašā laikā ir redzams, ka vietējie apstākļi būtiski ietekmē izmantoto risinājumu sekmīgumu. Tas, kas labi darbojas vienā pašvaldībā, citā var nedarboties. Tāpēc labāka pieeja par risinājumu pārņemšanu no vienas pašvaldības otrā ir koncentrēšanās uz pašvaldību pamatfunkciju kvalitatīvu izpildi, īpaši uz tām, kas saistītas ar vietējo dzīves apstākļu uzlabošanu un iedzīvotāju labklājību (Larsson 2014).

Ja runā par lielākām pilsētām, Prāgas piemērs ilustrē daudzšķautņaino pieeju, kas nepieciešama, lai risinātu pilsētas centra depopulācijas problēmu. Iedzīvotāju aizplūšana no Prāgas vecpilsētas saistās ar vai nu dārgo īres maksu vai tūristu radīto troksni. Pilsētas administrācija ir spērusi vairākus soļus, lai bremsētu Prāgas centra iedzīvotāju izbraukšanu. Tā pilsētā ir izveidojusi speciālu kontaktpunktu, kur Prāgas centra iedzīvotāji var vērsties pēc palīdzības par savas dzīvesvietas saglabāšanu pilsētas centrā (Radio Prague International 2024). Tāpat, lai nodrošinātu mājokļu pieejamību dažādām sociālajām grupām, ir īstenotas vairākas iniciatīvas: izveidoti mazākas īres maksas nami gados vecākiem iedzīvotājiem, kuri nelielo ienākumu dēļ vairs nevar atļauties segt lielo īres maksu pilsētas centrā. Tiek būvēti jauni, cenas

ziņā pieejami dzīvokļi jauniešiem, kuri vēlas dzīvot atsevišķi no vecākiem. Pilsētas speciālajā kontaktpunktā pēc palīdzības var vērsties tie iedzīvotāji, kam radušās domstarpības ar kaimiņiem, kas savus īpašumus izīrē tūristiem. Prāgas piemērs ilustrē, ka risinājumi bieži ietver pasākumu kopumu, kas skar dažādas sociālās jomas.

Mājokļu un darba vietu pieejamība ir bieži īstenots risinājums iedzīvotāju noturēšanai dažādu valstu pašvaldībās (Government of the Netherlands 2024; Scottish Government 2024). Serbijā tiek īstenota ANO Attīstības programmas (Pickup 2020) atbalstīta integrēta pieeja depopulācijas mazināšanai, kas rosina uz depopulācijas iemesliem skatīties plašāk, neaprobežojoties tikai ar fokusu uz dzimstību un emigrāciju. Šis projekts veido ilgtspējīgus risinājumus, kas maina kultūras ieradumus, integrē jaunas tehnoloģijas, attīsta sadarbību ar diasporu un atbalsta jaunu ekonomikas sektoru attīstību. Viens no šādiem piemēriem ir aprūpes nozare, kas, sabiedrībai novecojoties, kļūst īpaši vajadzīga. Tiek uzskatīts, ka šim sektoram ir augsts potenciāls nodrošināt nodarbinātību gan vietējiem iedzīvotājiem, gan iebraucējiem no ārvalstīm (Pickup 2020).

Imigrācija no ārvalstīm kā risinājums pašvaldības depopulācijas problēmai ir sastopama, piemēram, Norvēģijā (Kvalvaag 2024), Kanādā (Government of Canada 2024) un Spānijā (Sampedro & Camarero 2018). “Iedzīvotāju rekrutācijas projekts” Norvēģijā attiecas uz depopulāciju, migrāciju, bēgļu izmitināšanu un lauku apvidu attīstību (Kvalvaag 2024). Norvēģijas valdība iedrošina pašvaldības izmitināt bēgļus savā teritorijā, norādot, ka tā ir iespēja piesaistīt arī gados jaunus iedzīvotājus. Šīs valsts ziemeļu reģioni ir ļoti atkarīgi no migrantu darbaspēka. Pētnieki, kas pievērsušies tam, kā vietējās lauku elites uztver darba migrantus Norvēģijā, Dānijā un Zviedrijā, secina, ka šeit imigrācija tiek uztverta kā vietējai attīstībai svarīgs faktors (Kvalvaag 2024).

Tāpat Kanādā “Lauku un ziemeļu teritoriju imigrācijas projekts” tiecas apmierināt vietējo kopienu vajadzības. Šī projekta mērķis ir ar imigrācijas palīdzību sekmēt ekonomisko aktivitāti mazākās kopienās, dodot iespēju kvalificētiem iebraucējiem, kas vēlas dzīvot un strādāt šajās kopienās, saņemt pastāvīgas uzturēšanās atļauju Kanādā (Government of Canada 2024).

Imigrācija kā depopulācijas risinājums tiek izmantota arī Spānijā. Pētījums par to, kā iebraucēji no ārvalstīm ietekmē iedzīvotāju skaitu mazajās Katalonijas pašvaldībās, liecina, ka vietējie apstākļi nosaka, vai ārvalstnieku imigrācija spēs apturēt depopulāciju. Depopulāciju samazināt ar ieceļotāju palīdzību labāk veicas pašvaldībās, kas atrodas tuvāk pilsētām ar priekšpilsētām (Sampedro & Camarero 2018).

Padomju laika vēsturiskās pieredzes dēļ imigrācija Latvijā ir politiski jutīgs temats. Tajā pašā laikā šo fenomenu nav iespējams ignorēt globālo apstākļu dēļ. Aizvien pieaugot starptautiskajai cilvēku plūsmai, jāvaicā, vai to varētu izmantot vietējās demogrāfiskās situācijas uzlabošanai? Kā Latvijas pašvaldības, kas saskaras ar depopulāciju, raugās uz imigrāciju kā šīs problēmas risinājumu? Šī jautājuma atbildei pievērsīsimies turpmākajā raksta tekstā.

Metodoloģija

Satura analīzei šajā rakstā mēs apkopojām pēc 2021. gada apstiprinātās vai grozītās pašvaldību ilgtermiņa attīstības stratēģijas un attīstības programmas. Pavisam tika aplūkoti 76 dokumenti – 38 ilgtermiņa attīstības stratēģijas un 38 attīstības programmas, jo piecām valstspilsētām un tām piegulošajiem novadiem bija vienoti attīstības dokumenti. Vispirms tika veikta minēto dokumentu kvantitatīva kontentanalīze, lai noskaidrotu, cik reizes katrā dokumentā ir pieminēts jēdziens “migrācija” vai no tā atvasināti termini, kas ietver vārda sakni “migr”. Saskaitīti tika tikai tie jēdzieni, kas pēc būtības tika lietoti attiecībā uz cilvēku pārvietošanos no vienas vietas uz citu, t. sk. iekšzemē. Pēc tam sekoja kvalitatīva dokumentu satura analīze, lai noskaidrotu, kā attiecīgie jēdzieni lietoti. Tā kā tika konstatēts, ka dažkārt pašvaldības dokumentos vairās lietot jēdzienu “imigranti”, kvalitatīvajā satura analīzē tika iekļauti arī tie teksta fragmenti, kas runā par piesaistītiem iedzīvotājiem, jauniebraucējiem, starptautisku ilgtermiņa migrāciju. Kvalitatīvajai teksta analīzei tika izmantota programma Taguette (taguette.org), kas ir brīvpieejas kvalitatīvo datu analīzes rīks. Atbilstošie teksta fragmenti tika kodēti, lietojot jēdzienus, kas atspoguļo teksta idejas būtību. Šie kodi tika tematiski sagrupēti. Kvalitatīvo datu analīzes rezultāti atspoguļoti nākamajā raksta sadaļā.

Rezultāti

Jēdziena “migrācija” lietojuma kvantitatīvais raksturojums

Vairums pašvaldību savos attīstības plānošanas dokumentos ir lietojušas jēdzienu “migrācija” vai tā atvasinājumu vismaz vienu reizi. Tomēr septiņās jeb 16% ilgtermiņa attīstības stratēģiju un 13 jeb trešdaļā attīstības programmu šis jēdziens netiek pieminēts vispār (skat. 1. tabulu). Tas norāda uz būtisku atšķirību starp pašvaldībām migrācijas jautājumu iekļaušanā

stratēģiskajos plānošanas dokumentos, kas var ietekmēt pašvaldību spēju efektīvi risināt ar depopulāciju un arī iebraucēju integrāciju saistītos izaicinājumus.

1. tabula. Termins “migrācija” vai tā atvasinājums pašvaldību attīstības dokumentos

Dokumenta veids/ dokumentu skaits	Reižu skaits “migrācija” vai šī termina atvasinājuma norādīšana dokumentā						
	Nevienu	Vienu reizi	Divas reizes	Trīs reizes	Četras reizes	Piecas vai vairāk reīžu	Kopā
Ilgtermiņa attīstības stratēģija	7	7	7	4	4	9	38
Attīstības programma. Stratēģiskā daļa	13	7	5	1	4	8	38

Pašvaldību attīstības dokumentos visbiežāk tiek pieminēts migrācijas saldo indikators, parādoties 18 reizes ilgtermiņa stratēģijās un 23 reizes attīstības programmās. Reemigrācija un reemigrantu jēdzieni tiek minēti attiecīgi septiņas reizes ilgtermiņa stratēģijās un 20 reizes attīstības programmās. Svārstmigrācijas jēdziens attīstības programmās ir atrodams 14 reizes un 13 reizes ilgtermiņa stratēģijās. Jēdziens “iedzīvotāju piesaiste” parādās 11 reizes attīstības programmās, savukārt speciālistu imigrācija, neprecizējot izcelsmi, minēta četras reizes, un imigrācija no citām pašvaldībām – arī četras reizes. Jēdziens “imigranti” tiek minēts divas reizes ilgtermiņa stratēģijās un septiņas reizes attīstības programmās. Emigrācija tiek minēta deviņas reizes attīstības programmās, bet stratēģijās – piecas reizes. Jēdziens “migrācija” lietots 21 reizi ilgtermiņa stratēģijās un astoņas reizes attīstības programmās.

Šīs atšķirības norāda uz to, ka pašvaldības savās attīstības programmās migrācijas jautājumus aplūko sīkāk, kā iznākumā tiek lietoti daudzveidīgāki jēdzieni. Pašvaldības, izstrādājot attīstības programmas, koncentrējas uz konkrētām un aktuālākām problēmām un to risinājumiem. Tās ir vairāk vērstas uz konkrētu darbību plānošanu, tādējādi radot nepieciešamību pēc detalizētāka un daudzveidīgāka jēdzienu lietojuma. Savukārt ilgtermiņa stratēģijās tiek sniegts plašāks un vispārīgāks skatījums, bez sīkākas iedziļināšanās noteikta veida risinājumu īstenošanā.

Kvalitatīvā dokumentu analīze

Iedzīvotāju piesaiste kā pašvaldību attīstības stratēģiskais mērķis

Lielākā daļa pašvaldību savos attīstības dokumentos vienā vai otrā veidā akcentē nepieciešamību piesaistīt un noturēt iedzīvotājus, piedāvājot dažādus risinājumus un mērķus, kas var tikt grupēti vairākās kategorijās.

Dokumentos pausts, ka nepieciešami inovatīvi risinājumi iedzīvotāju piesaistei, kā arī jāuzlabo dzīves kvalitāte pašvaldības iedzīvotājiem. Atbalsts pastāvīgajiem iedzīvotājiem – tostarp sociālie pabalsti un pakalpojumi, pieejams mājoklis un darbavietas – tiek identificēts kā instruments, lai ilgtermiņā veicinātu dzimstību un atturētu iedzīvotāju aizplūšanu. Virkne pašvaldību atzīst nepieciešamību atjaunot un attīstīt pašvaldības dzīvojamo fondu nolūkā noturēt novadā jaunās ģimenes un piesaistīt jaunus speciālistus, tostarp reemigrantus. Turklāt liela daļa pašvaldību, kas akcentē iedzīvotāju piesaistīšanu caur migrāciju, izvirza arī mērķi pārvilināt iedzīvotājus no citām Latvijas pašvaldībām, piedāvājot sakoptu dzīvesvidi, pilnvērtīgu izglītību un nodarbinātības iespējas.

Dzīves apstākļu uzlabošana pašvaldībā tiek uzskatīta par svarīgu faktoru, lai noturētu esošos iedzīvotājus, tādā veidā samazinot negatīvo migrācijas saldo un virzoties uz neitrālu vai pozitīvu migrācijas saldo. Pašvaldībās pastāv bažas par straujo iedzīvotāju skaita sarukšanu, un vairākām pašvaldībām vidēja termiņa attīstības mērķis ir palēnināt iedzīvotāju skaita samazināšanos. Dobeles novada Attīstības programmā uzsvērta nepieciešamība lielāku uzmanību pievērst “viedai sarukšanai”, atzīstot, ka iedzīvotāju skaita samazināšanās ir neizbēgama neatkarīgi no pašvaldības centieniem (Dobeles novada dome 2021, 7).

Migrācijas fenomens pašvaldību SVID analīzē

Vairāku pašvaldību attīstības programmās migrācija tiek pieminēta, analizējot pašvaldības attīstības stiprās un vājās puses, iespējas un draudus (SVID). Pierīgas pašvaldībās, kurās novērojama iedzīvotāju skaita pieauguma tendence, pozitīvs migrācijas saldo tiek uzskatīts par būtisku pašvaldības attīstības stipro pusi. Līdzīgi arī reemigrācija, kuras rezultātā cilvēki, atgriežoties Latvijā, izvēlas šīs pašvaldības par dzīvesvietu, tiek atkārtoti minēta kā stiprā puse. Tomēr ar migrāciju saistīto vājo pušu saraksts ir krietni plašāks. Tajā ietilpst emigrācija, nepietiekama valsts reemigrācijas politikas efektivitāte, mazs atalgojums kā reemigrāciju kavējošs faktors, atbalsta trūkums jaunām ģimenēm un potenciālajiem

iedzīvotājiem, kā arī svārstmigrācijas noplicinošā ietekme uz infrastruktūru. Šie faktori tiek uzskatīti par nozīmīgiem izaicinājumiem pašvaldību attīstībai.

Kā attīstības iespēju pašvaldības identificē iedzīvotāju pārvilināšanu no citām pašvaldībām, reemigrācijas veicināšanu, kā arī sadarbību ar diasporas organizācijām. Savukārt draudi attīstībai tiek saistīti ar iedzīvotāju zaudēšanu emigrācijas dēļ, tai skaitā arī ar pārceļšanos uz dzīvi citās pašvaldībās. Viena no pašvaldībām kā draudu norādīja imigrantu skaita palielināšanos un ar to saistīto kultūru sajaukumu. Kopumā to pašvaldību dokumentos, kuros minēta migrācija, vērojama atziņa, ka migrācija var ievērojami ietekmēt teritorijas attīstību, radot gan jaunus riskus, gan iespējas.

Imigranti kā mērķa grupa pašvaldības attīstības kontekstā

Tikai dažas pašvaldības lieto jēdzienu “imigranti” attīstības plānošanas dokumentos, lai gan, runājot par iedzīvotāju piesaisti, ne vienmēr tiek norādīta potenciālo iedzīvotāju izcelsmes vieta. Tas nozīmē, ka nevar pilnībā izslēgt atvērtību imigrantiem no citām valstīm. Tajā pašā laikā katras pašvaldības nostāja būtu jāanalizē individuāli, lai noteiktu tās faktisko atvērtību imigrantiem.

Liepāja un Dienvidkurzemes novads (Liepājas valstspilsētas pašvaldības dome un Dienvidkurzemes novada pašvaldības dome 2022, 31) ir viena no retajām pašvaldībām, kas savā ilgtermiņa attīstības stratēģijā skaidri runā par imigrāciju no “radniecīgām kaimiņvalstīm un trešajām valstīm” kā veidu nepieciešamo cilvēkresursu nodrošināšanai. Novada stratēģijā uzsvērts, ka “šī virziena īstenošanas gadījumā īpaša uzmanība, ... jāpievērš integrācijas politikas izstrādei un ieviešanai, kā arī mājokļu veidošanai/atbalstam ģimenēm” (Turpat, 31). Liepājas un Dienvidkurzemes novada Attīstības programmas stratēģiskajā daļā teikts: “Uz ko ticamies 2027. gadā? ... Ir piesaistīti reemigranti un kvalificēti imigranti, kuri izmanto pieejamos izglītības pakalpojumus, aizpilda vakantās darba vietas. Pašvaldība nodrošina integrācijas politikas ieviešanu” (Liepājas valstspilsētas pašvaldības dome un Dienvidkurzemes novada pašvaldības dome 2022a).

Rēzeknes valstspilsēta un Rēzeknes novads savā ilgtermiņa stratēģijā paredz no citām valstīm veicināt darbības vecuma personu reemigrāciju un imigrāciju (Rēzeknes novada dome 2023, 13). Ropažu novads nepiemin imigrantu piesaistīšanu tiešā veidā, bet attiecībā uz imigrantiem uzsver: “Vidējā termiņa prioritāte ... pasākumi, lai vairotu pilsonisko atbildību, novadnieku saliedētību un starpkultūru dialogu, kā arī lai veicinātu imigrantu veiksmīgu iekļaušanos sabiedrībā” (Ropažu novada pašvaldība 2022, 23).

Citas pašvaldības, kas attīstības plānošanas dokumentos piemin iedzīvotāju skaita palielināšanos imigrācijas ceļā, vairās no vārda “imigranti”, lietojot vārdu “iebraucēji” (piemēram, Līvānu novada dome 2013, 13). Rīga neizmanto jēdzienu “imigranti”, bet lieto terminu “jauniebraucēji”, piemēram, saistībā ar atbalstu valsts valodas apguvei. Kā mērķis Rīgas attīstības programmā arī noteikts: “Mērķēti uzrunāt cilvēkus, kas apsver iespēju Rīgā dzīvot, strādāt, studēt, attīstīt biznesu vai apmeklēt tūrisma nolūkā, kā arī nodrošināt pārceļšanās konsultācijas, kas atbalsta remigrantu un talantu piesaisti no ārvalstīm” (Rīgas dome 2022, 80).

Diskusija un secinājumi

Analizējot pašvaldību attīstības plānošanas dokumentus, secināms, ka Latvijas pašvaldības atzīst pastāvošo depopulācijas risku un uzsver, ka pašvaldības attīstībai nepieciešams atbilstošs cilvēkkapitāls. Taču šī izpratne ne vienmēr tiek pārvērsta visaptverošās un empīriski pamatotās stratēģijās. Attīstības dokumentos dzīves apstākļu uzlabošana pašvaldībā parasti tiek minēta kā risinājums, lai vismaz bremsētu iedzīvotāju skaita samazināšanos. Tas liecina par centieniem risināt problēmu. Tajā pašā laikā nerodas iespaids, ka piedāvātie risinājumi tiktu tieši saistīti ar darbaspējas vecuma iedzīvotāju piesaisti ilgtermiņā.

Pašvaldību attīstības dokumentos atspoguļojas duāla izpratne par migrācijas ietekmi uz pašvaldības attīstību. Pašvaldības atzīst, ka iedzīvotāju migrācija rada gan riskus, gan iespējas. No vienas puses, emigrācija tiek uztverta kā risks, kas samazina iedzīvotāju skaitu. No otras puses, pašvaldības saskata iespējas piesaistīt iedzīvotājus no citām Latvijas vietām, uzsverot savas teritorijas un vides pievilcību. Analizējot pašvaldību attīstības dokumentus, iezīmējas tendence konkurēt par esošajiem Latvijas iedzīvotājiem, nevis piesaistīt jaunus iedzīvotājus imigrācijas ceļā. No vienas puses, tas ir saprotams, jo par imigrāciju atbild nacionālā līmeņa struktūras. No otras puses, pašvaldības var piedalīties ar imigrāciju saistītā nacionālā diskursa un politikas veidošanā, paplašinot potenciālo iedzīvotāju loku. Pašlaik pašvaldību dokumentos par imigrāciju tiek runāts reti un lielākoties, pēc iespējas, netieši.

Imigranti kā mērķa grupa depopulācijas mazināšanai pašvaldību attīstības dokumentos gandrīz nav pieminēti. Lai gan dokumentos tiek runāts par iedzīvotāju piesaisti, ne vienmēr tiek norādīta potenciālo iedzīvotāju izcelsmes vieta jeb no kurienes šie iedzīvotāji būtu jāpiesaista. Tas nozīmē, ka atvērtību pret imigrantiem no citām valstīm nevar pilnībā izslēgt, tomēr nevar arī droši apgalvot, ka pašvaldības vēlas redzēt jaunus iedzīvotājus no citām valstīm. Katras pašvaldības gadījumā tas būtu jāvērtē individuāli. Skaidri par imigrantu piesaistīšanu pašvaldības attīstībai no ārvalstīm savos attīstības plānošanas dokumentos norāda tikai Liepāja

un Dienvidkurzemes novads. Pārējās pašvaldības savos plānošanas dokumentos izvairās no jēdziena “imigranti” lietošanas, dodot priekšroku tādiem apzīmējumiem kā “iebraucēji” vai “jauniebraucēji”, un nesniedz konkrētus priekšlikumus par ārvalstu pilsoņu piesaistīšanu.

Jāatzīmē, ka termina “imigranti” lietojums Latvijā pēdējos gados piedzīvo būtiskas pārmaiņas. Gan pašvaldību, gan valsts līmenī vērojama tendence aizstāt šo terminu ar iekļaujošākiem un neitrālākiem apzīmējumiem, piemēram, “jaunpienācēji” vai “jauniebraucēji”. Šī terminoloģijas evolūcija atspoguļo centienus veidot pozitīvāku un mazāk stigmatizējošu diskursu par personām, kas ieceļo Latvijā. Kā piemērs šai tendencei ir Sabiedrības integrācijas fonda īstenotais projekts “Vienas pieturas aģentūra”. Šī ES un Latvijas valsts finansētā iniciatīva konsekventi izmanto terminu “jaunpienācēji”, attiecinot to uz plašu personu loku. Aģentūras mērķauditorija ietver trešo valstu pilsoņus un starptautiskās aizsardzības saņēmējus, kuri likumīgi uzturas Latvijā.

Tomēr jāatzīmē, ka terminoloģijas maiņa vēl nav pilnībā vienota un konsekventa visos valsts un pašvaldību līmeņos, kas norāda uz nepieciešamību turpināt diskusiju par vienota, precīza un iekļaujoša termina lietojumu. Iespējams, pieeja terminoloģijas izvēlē varētu veicināt pozitīvāku attieksmi pret migrācijas procesiem un sekmēt efektīvāku integrācijas politikas īstenošanu. Vienlaikus tā rada izaicinājumus pētniekiem un politikas veidotājiem, kuriem jānodrošina precīza datu analīze un salīdzināmība, ņemot vērā mainīgo terminoloģiju.

Terminoloģijas evolūcija ir cieši saistīta ar sabiedrības attieksmi pret migrācijas procesiem un kultūru daudzveidību. 2021. gadā veiktais pētījums sniedz vērtīgu ieskatu Latvijas iedzīvotāju attieksmē pret šiem jautājumiem (Kaprāns, Saulītis & Mieriņa 2021). Konstatēts, ka 53% aptaujāto sevi neuzskata par pasaules pilsoņiem, kas netieši norāda uz spēcīgu valstiskās piederības izjūtu. Turklāt pētījums atklāj, ka respondenti, kuri neidentificējas kā pasaules pilsoņi, mazāk labprāt dzīvo starp dažādu tautību cilvēkiem un valodām. Šī tendence ir īpaši izteikta mazpilsētās un lauku teritorijās, kā arī etniski viendabīgākos sabiedrības segmentos, kur iedzīvotāji lielākā mērā uzsver savas kultūras identitātes robežas. Tāpat novērots, ka vecāka gadagājuma cilvēkiem šādu robežu uzturēšana ir svarīgāka. Savukārt pozitīvāka attieksme pret kultūru daudzveidību un atvērtība pret citām kultūrām ir vērojama vietās ar vēsturiski lielāku etnisko daudzveidību, piemēram, Rīgā, Daugavpilī un citās lielākajās pilsētās.

Minētie dati sniedz kontekstu gan terminoloģijas izmaiņām pašvaldību un valsts līmeņa dokumentos, gan pašvaldību pieejai migrācijas jautājumu aktualizēšanai to attīstības plānos. Izvairīšanās no vārda “imigranti” un tā aizstāšana ar neitrālākiem terminiem var tikt interpretēta

kā mēģinājums mazināt potenciālo sabiedrības pretestību un veicināt iekļaujošāku attieksmi, īpaši reģionos ar izteiktāku piesardzību pret kultūru daudzveidību.

Latvijas pašvaldību stratēģiskajos attīstības dokumentos atzīta iedzīvotāju migrācijas ietekme uz pašvaldību attīstības perspektīvām. Tomēr migrācija netiek uztverta kā stratēģisks risinājums pašvaldības attīstības veicināšanai. Lai gan pašvaldības principā atzinīgi vērtē jaunu iedzīvotāju ierašanos pašvaldības teritorijā, šis fenomens analītiski lielākoties netiek aplūkots. Proti, pašvaldību attīstības dokumentos iztrūkst empīriskā iztīrējuma par to, kā ir mainījies vai mainītos iedzīvotāju demogrāfiskais raksturojums viena vai otra migrācijas scenārija gadījumā un par to saistību ar pašvaldības attīstības mērķiem.

Novērojama arī nekonsekvence starp pašvaldību stratēģiskajos dokumentos iezīmētajām saimnieciskās attīstības vīzijām un depopulācijas realitāti. No vienas puses, lielākā daļa Latvijas pašvaldību atzīst iedzīvotāju skaita samazināšanos un novecošanos, apzinoties šo procesu ietekmi uz visām dzīves jomām. No otras puses, pašvaldības cer uz labklājības pieaugumu, uzņēmējdarbības attīstību, ieguldījumu cilvēkresursos un tehnoloģisko progresu. Tomēr netiek pietiekami skaidri demonstrēta saikne starp plānotajiem pasākumiem cilvēkresursu noturēšanai un piesaistei un citu attīstības mērķu sasniegšanu.

Kopumā pašvaldību stratēģiskajos dokumentos trūkst sistemātiskas pieejas migrācijas jautājumiem, kas ļautu efektīvi integrēt demogrāfiskās pārmaiņas ar vispārējiem attīstības mērķiem un nodrošināt ilgtspējīgu pašvaldību izaugsmi mainīgajos apstākļos. 2023. gada dati atklāj nozīmīgas pārmaiņas migrācijas dinamikā Latvijā. Pirmo reizi kopš 1990. gada novērots pozitīvs migrācijas saldo. Šī tendence, ko veido galvenokārt remigrācija un Ukrainas bēgļu ierašanās, rada jaunus izaicinājumus un iespējas pašvaldībām. Imigrācijas potenciāla nenovērtēšana var liegt pašvaldībām izmantot potenciāli vērtīgu resursu depopulācijas problēmu risināšanai. Remigrantu un starptautisko migrantu, tostarp Ukrainas bēgļu, pieaugošā klātbūtne akcentē nepieciešamību pēc detalizētākām integrācijas stratēģijām pašvaldību līmenī. Pašvaldībām būtu jāapsver aktīvāka loma migrācijas politikas un nacionālā diskursa veidošanā, lai labāk sagatavotos nākotnes demogrāfiskajām tendencēm un efektīvāk risinātu depopulācijas radītās problēmas.

Izmantotie darbi:

- Ādažu novada dome.** (2021). *Ādažu novada attīstības programma 2021.–2027. gadam*. Pieejams: <https://www.adazunovads.lv/lv/attistibas-programma-2021-2027> [25.10.2024.]
- Dahs, A., Berzins, A., Krumins, J.** (2021). Challenges of Depopulation in Latvia's Rural Areas. *Proceedings of the 2021 International Conference "Economic Science for Rural Development (535–545)*. LLU ESAF. DOI: 10.22616/ESRD.2021.55.055

- Dobeles novada dome.** (2021). *Dobeles novada attīstības programma 2021.–2027. gadam.* Pieejams: <https://www.dobeles.lv/en/media/8472/download?attachment> [25.10.2024.]
- Eurostat.** (2023). *Population projections in the EU.* Pieejams: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?oldid=497115#Population_projections_by_country [25.10.2024.]
- French Institute for Demographic Studies (INED).** (2024). *Population projections (in billions) by continent from 2025 to 2100. Medium scenario.* Pieejams: https://www.ined.fr/en/everything_about_population/data/world-projections/projections-by-continent/ [25.10.2024.]
- Government of Canada.** (2024). *Rural and Northern Immigration Pilot: About the pilot.* Pieejams: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/rural-northern-immigration-pilot.html> [25.10.2024.]
- Government of the Netherlands.** (2024). *Tackling Population Decline.* Pieejams: <https://www.government.nl/topics/population-decline/tackling-population-decline> [25.10.2024.]
- Gulbenes novada dome.** (2018). *Gulbenes novada attīstības programma 2018.–2024. gadam.* <https://www.gulbene.lv/lv/media/513/download?attachment> [25.10.2024.]
- Kaprāns, M., Saulītis, A., Mieriņa, I.** (2021). *Ziņojums par aptaujas eksperimenta rezultātiem “Latvijas iedzīvotāju attieksme pret imigrāciju un imigrantiem”.* Pieejams: https://fsilu.vip.lv/media/filer_public/54/26/54267a36-735d-4b5a-9ac6-bbbc11ef413/2021_imigracija_zinojums.pdf [25.10.2024.]
- Kvalvaag, A. M.** (2024). *Integration as a Solution to Depopulation? Producing the Moral and Loyal Resident in Policies Aiming to Attract and Retain International Migrants.* *Nordic Journal of Migration Research*, 14 (1), 1–17. DOI: 10.33134/njmr.640
- Kulcsar, L.** (2016). *Depopulation and its challenges for development: An international comparison.* *Journal of Population Problems*, 72 (4), 323–349.
- Larsson, P.** (2014). *Rural Depopulation Policies in Sweden: What Can Rural Municipalities Do To Reverse a Population Decline?* Master's Thesis. Lund University. Pieejams: <https://www.lunduniversity.lu.se/lup/publication/4586871> [25.10.2024.]
- Liepājas valstspilsētas pašvaldības dome un Dienvidkurzemes novada pašvaldības dome.** (2022). *Liepājas valstspilsētas un Dienvidkurzemes novada ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2035. gadam.* Pieejams: https://geolattvija.lv/geo/tapis?documents=open#document_24707 [25.10.2024.]
- Liepājas valstspilsētas pašvaldības dome un Dienvidkurzemes novada pašvaldības dome.** (2022a). *Liepājas valstspilsētas un Dienvidkurzemes novada attīstības programma 2022.–2027. gadam. Stratēģiskā daļa.* Pieejams: https://geolattvija.lv/geo/tapis#document_24711 [25.10.2024.]
- Līvānu novada dome.** (2013). *Līvānu novada ilgtspējīgas attīstības stratēģija 2013–2030.* Pieejams: <https://www.livani.lv/lv/media/11830/download?attachment> [25.10.2024.]
- Lutz, W., Gailey, N.** (2020). *Depopulation as a Policy Challenge in the Context of Global Demographic Trends.* UNDP Serbia. Pieejams: <https://www.undp.org/serbia/publications/depopulation-policy-challenge-context-global-demographic-trends> [25.10.2024.]
- Ministru kabinets, noteikumi Nr. 628.** (2014). *Noteikumi par pašvaldību teritorijas attīstības plānošanas dokumentiem.* *Latvijas Vēstnesis*, 215. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/269842> [25.10.2024.]
- Pickup, F.** (2020). *How to Reverse a Shrinking Population.* Pieejams: <https://sdgintegration.undp.org/how-reverse-shrinking-population> [25.10.2024.]
- Rēzeknes novada dome.** (2023). *Rēzeknes valstspilsēta un Rēzeknes novada ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2035. gadam.* Pieejams: <https://rezeknesnovads.lv/iedzivotajiem/attistiba-un-planosana/attistibas-planosanas-dokumenti/ilgtspējīgas-attistibas-strategija-2033/> [25.10.2024.]

- Rīgas dome, noteikumi Nr. RD-23-235-sn.** (2023). Rīgas valstspilsētas pašvaldības nolikums. *Latvijas Vēstnesis*, 168A. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/345024> [25.10.2024.]
- Rīgas dome.** (2022). *Rīgas attīstības programma 2022.–2027. gadam*. Pieejams: https://www.rdpad.lv/wp-content/uploads/2022/07/AP2027_Programma_Apstiprinata_1284.pdf [25.10.2024.]
- Ropažu novada pašvaldība.** (2022). *Ropažu novada attīstības programma 2022–2028. Stratēģiskā daļa*. Pieejams: <https://www.ropazi.lv/lv/media/30432/download?attachment> [25.10.2024.]
- Saeima.** (2011). Teritorijas attīstības plānošanas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 173. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/238807-teritorijas-attistibas-planosanas-likums> [25.10.2024.]
- Saeima.** (2020). Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likums. *Latvijas Vēstnesis*, 119C. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/315654#piel0> [25.10.2024.]
- Saeima.** (2008). Attīstības plānošanas sistēmas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 80. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/175748> [25.10.2024.]
- Sampedro, R. Camarero, L.** (2018). Foreign Immigrants in Depopulated Rural Areas: Local Social Services and the Construction of Welcoming Communities. *Social Inclusion*, 6 (3), 337–346. DOI: 10.17645/si.v6i3.1530
- Scottish Government.** (2024). *Supporting and Enabling Sustainable Communities: Action Plan to Address Depopulation*. Pieejams: <https://www.gov.scot/publications/supporting-enabling-sustainable-communities-action-plan-address-depopulation/pages/4/> [25.10.2024.]
- Radio Prague International.** (2024, March 28). *Initiative Launched by Prague 1 Municipality Aims To Curb Depopulation of District*. Pieejams: <https://english.radio.cz/initiative-launched-prague-1-municipality-aims-curb-depopulation-district-8812657> [25.10.2024.]
- World Bank.** (2007). *From Red to Gray: The “Third Transition” of Aging Populations in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. World Bank. Pieejams: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/6790> [25.10.2024.]

Rita Kaša, Santa Barone-Upeniece
University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

Addressing Migration in Latvia's Municipal Development Planning in the Context of Depopulation

Abstract

This study examines how migration issues are reflected in the development planning documents of Latvian municipalities, particularly in the context of depopulation. Using both quantitative and qualitative content analysis methods, 76 municipal development documents, approved or amended after 2021, were analysed. The research explored how municipalities recognize and interpret migration trends and whether migration is considered a strategic solution for fostering municipal development. The findings reveal that while most municipalities acknowledge the risks of depopulation and emphasize the importance of human capital in development, this recognition often fails to translate into comprehensive strategies. Municipalities view migration as both a risk (due to emigration) and an opportunity (through attracting residents). However, the focus tends to be competing for existing Latvian residents rather than attracting new ones through immigration. Immigrants, as a potential solution to depopulation, are rarely mentioned in municipal development plans. The study highlights the lack of a systematic approach to migration in these strategic documents. This gap hinders the effective integration of demographic shifts with broader development goals. Additionally, there is a disconnect between the economic development visions outlined by municipalities and the realities of depopulation. Given the latest trends in Latvia's migration dynamics, the authors conclude that the current approach, which largely avoids directly addressing immigration, may be inadequate. The study calls for more detailed integration strategies at the municipal level, alongside a comprehensive evaluation of migration's potential to address depopulation challenges.

Keywords: migration, municipal development, depopulation, immigration, Latvia.

Oksana Žabko, Zane Melķe

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Biogrāfiskās intervijas mobilitāšu pētniecībā: pētījumu tēmas un metodiskie risinājumi

Oksanas Žabko darbu atbalstīja LU Humanitāro zinātņu fakultātes Filozofijas un socioloģijas institūta bāzes finansējums “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija” (Nr. ZD2015/AZ82). Zanes Melķes darbu atbalstīja Valsts pētījumu programmas “Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projekts “Jauni risinājumi demogrāfijas un migrācijas procesu izpētei latviskas un eiropiskas zināšanu sabiedrības attīstībai” (DemoMigPro) (VPP-LETONIKA-2021/4-0002).

Ievads

Sekojošā sabiedrības procesu izpētes aktualitātēm, laika gaitā novērojams, ka zinātņu nozarēs nostabilizējas noteiktas tradīcijas, piemēram, lietotās metodes, instrumentāriji u. tml., kā apskatīt pētāmo jautājumu. Vienlaikus pastāv arī diskusija par piedāvāto metožu priekšrocībām un trūkumiem. Lai gan tā ir likumsakarīga zinātnes attīstības sastāvdaļa, redzams, ka Latvijas sociālajās zinātnēs šādas diskusijas sastopamas retāk (Žabko 2024). Ņemot vērā šo Latvijā samērā zemo sociālo zinātņu pašrefleksijas līmeni, Latvijā pēdējo desmit gadu laikā aktuālākās pētījumu tēmas un raksta autoru pētnieciskās intereses un specializāciju, šī raksta mērķis ir padziļināti analizēt biogrāfisko interviju kā kvalitatīvu pētījumu metodes lietojumu dažādu mobilitāšu pētniecībā, raksturojot aktuālākās pētījumu tēmas un lietoto metožu kopsakarības.

Kopumā ar jēdzienu “mobilitāte” apzīmē personas kustību gan fiziskajā, gan sociālajā telpā (Sheller & Urry 2006; Sheller 2014). Aprakstot personu fizisku kustību pāri valstu robežām, starptautiskajā literatūrā bieži lieto arī jēdzienu “migrācija” (Sheller 2014). Kustības sociālās telpas ietvaros apzīmēšanai jēdzienu “mobilitāte” ierasts lietot savienojumā ar pārvietošanās raksturu specifiskāk raksturojošiem apzīmētājiem, piemēram, “sociālā” vai “profesionālā” mobilitāte, kā arī, ja nepieciešams, definējot salīdzinājuma bāzi – mobilitāti, kura novērojama paaudžu starpā (salīdzinot vecāku un bērnu sociālo stāvokli) vai vienas personas dzīves ietvaros (Breen & Jonsson 2005; Kalleberg & Mouw 2018). Šis pārskats liecina par daudzveidīgo raksturu, kādā iespējama personas mobilitāte tās dzīves laikā (Sheller & Urry 2006). Redzams,

ka mūsdienās šī sociālā parādība ir arī aktuāls pētījumu temats. Izmantojot meklētājvārda “mobilitāte” kombinācijas ar jēdzieniem “migrācija”, “sociāla” (*social*) vai “profesionāla” (*occupational*), autores ar akadēmisko avotu meklētāju Web of Science atradušas, ka kombinācija “sociāla” un “mobilitāte” atrodama 38 653 dokumentos (rakstos, grāmatu nodaļās, konferenču referātos), “profesionāla” un “mobilitāte” – 4 482 dokumentos un “mobilitāte” un “migrācija” – 28 015 dokumentos,¹ kas parāda zinātnieku lielo interesi par šiem tematiem pasaulē. Kopš intereses par mobilitāšu pētniecību pieaugumu jeb “mobilitātes pagrieziena” (*mobility turn*) sociālajās zinātnēs pirms vairāk nekā 20 gadiem (Sheller & Urry 2006; Sheller 2014), tēmas tvērums paplašinās, iekļaujot gan jaunus reģionus, gan atklājot daudzveidīgas indivīdu pieredzes trajektorijas. Kopš Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā un 2009. gadā piedzīvotās ekonomiskās lejupslīdes, kas veicināja Latvijas iedzīvotāju emigrāciju, indivīdu mobilitātes pieredzes pētniecības intensitāte ir nozīmīgi pieaugusi arī Latvijā, tomēr biežāk analizējot kustību, kas notikusi telpiskajā (sk., piemēram, Apsīte-Beriņa 2013; Apsite-Berina et al. 2020; Kaprāns 2023; Lulle 2014; Meļķe 2022; Mieriņa & Kaša 2019; Šūpule 2020; Žabko et al. 2019), bet retāk sociālajā vai profesionālajā dimensijā (sk. Žabko 2022, 2023) vai šo dimensiju kombinācijā (Lulle 2023). Lai arī pētījumu klāsts ir plašs, iztrūkst sistemātiska pārskata un diskusijas par lietoto instrumentu daudzveidību un to spēju atklāt noteiktas indivīdu piedzīvoto vai nepiedzīvoto izmaiņu dimensijas un tādējādi sniegt ieguldījumu sociālās teorijas attīstībā.

Mobilitāšu pētnieciskās tradīcijas ilgstamība ļauj analizēt arī pētījumu metožu lietošanas tradīcijas. Agrīnākos pētījumos nozīmīga loma ir atvēlēta etnogrāfiskiem pētījumiem, piemēram, rakstiskām vai vizuālām dienasgrāmatām, kas ļauj atsaukt atmiņā piedzīvoto (Sheller & Urry 2006), kuras vēlāko gadu pētniecības tradīcijas ir aizstātas ar intervijām, kurās retrospektīvi apskatīta gūtā pieredze, respektīvi, kas veiktas pēc “mobilitātes fakta” (Sheller 2014). Interviju retrospektīvais raksturs nozīmē, ka tā atsedz kādu personas dzīves gājuma daļu, respektīvi, pēc būtības atbilst biogrāfiskās intervijas žanram. Iespējams, tas saistīts arī ar “biogrāfisko pagriezienu” sociālajās zinātnēs, kad būtiski pieauga metodes, kuru raksturo interese par notikuma vēsturisko perspektīvu un procesa norises izprašanu, lietošanas biežums (Miller 2003). Šobrīd biogrāfiskās intervijas stabilo pozīciju mobilitāšu pētniecībā apstiprina arī empīriski dati. Akadēmisko avotu meklētājs *Web of Science* norāda, ka datu bāzē ir 754 dokumenti, kuri vienlaikus raksturoti ar jēdzieniem “mobilitāte” un “biogrāf*” (*biograph**). Arī Latvijā veiktie mobilitāšu pētījumi bieži ir balstījušies biogrāfiskajās intervijās, taču to

¹ Meklēšanas rezultāti pierakstīti 2024. gada 31. augustā.

lietojums bijis atšķirīgs (skat.: Kaprāns 2023; Meļķe 2022; Šūpule 2020; Žabko 2023). Apvienojot iepriekš minētos argumentus un divu pagriezīnu (tematiskā un pētījumu metodes) krustošanos sociālajās zinātnēs aptuveni vienā laikā, autore secina, ka biogrāfisko interviju kā specifiska kvalitatīvo pētījumu metožu veida lietojums mobilitāšu pētniecībā ir padziļinātas izpētes vērts temats.

Vispārīgs biogrāfisko interviju principu raksturojums

Biogrāfiskās intervijas kā pētniecības metode tiek izmantota, lai izzinātu indivīda dzīvesstāstu, pieredzi un dzīves gaitu plašākā sociālā un kultūras kontekstā. Intervijā pētnieks pievērš uzmanību indivīda svarīgākajiem dzīves notikumiem, pārdzīvojumiem un personīgajai attīstībai. Fenomenoloģiskās socioloģijas ietekmē biogrāfisko pieeju interesē “dzīvespasaules” (vācu *Lebenswelt*, angļu *life-world*) struktūras, pētnieki analizē, kā indivīdi ikdienas dzīvē saskata jēgu un kā viņu “piedzīvotās pieredzes” (*lived experience*), pretstatā sistemātiskam, neatkarīgam un “dabaszinātniskam” novērtējumam, veido dzīvesstāstus (Schutz & Luckmann 1973). Individuālā “dzīvespasaules” arēna, vai tā ir pašsaprotamā, dabiskā vai sociālā pasaule, nosaka gan robežas, gan mērķus; tā ietekmē un pārveido cilvēka darbības un attieksmes. Biogrāfiskās intervijas mērķis ir iespējami pietuvoties intervējamā redzējumam, atklāt “dzīvespasaules” un sociālās realitātes struktūras, viņa personīgo iesaistīšanos kādos notikumos un atbilstošu pieredzi konkrētajā tematiskajā jomā, konkrēti, mobilitāšu pētniecībā – par piedzīvoto kustības pieredzi, tās priekšnosacījumiem un sekām. Ir būtiski saprast, ka biogrāfiskajā intervijā iegūtie dati nav tikai subjektīvs produkts (Apitzsch & Inowlocki 2023). Izvēloties šo metodi, pētnieks paralēli galvenajai līnijai izzina, kā sabiedriskās un kultūras normas, vērtības un notikumi ir ietekmējuši pētījuma dalībnieka gaitas un izvēles.

Biogrāfiskās intervijas metodes teorētiskajā apskatā dominē viedoklis, ka tas ir elastīgs instruments (Bertaux & Kohli 2008), kam nav definēts vienots konceptuāls ietvars un nav noteikts, ka visiem zinātniekiem ir jāseko precīziem metodoloģiskiem principiem (Caetano & Nico 2019). Atšķirīgās metodes lietošanas prakses dažādās valstīs nosaka gan variācijas intervētāja un dalībnieka lomas definējumā (Barabasch & Merrill 2014), gan pieļauj atšķirīgas pieejas jautājumu formulēšanā, intervēšanas tehnikā un datu analīzes metožu izmantošanā (Bertaux & Kohli 2008).

Lai iegūtu informāciju, kam specifiski ir domāta biogrāfiskā intervija, nepieciešams daudz laika, proti, katra intervija ir gara. Tāpēc tā var tikt veikta vairākās sesijās, lai nodrošinātu, ka iegūtais stāstījums ir visaptverošs un detaļām bagāts, un gan pētniekam, gan

intervijas dalībniekam ir pietiekami daudz laika pārdomāt un papildināt stāstīto. Intervijas parasti aptver notikumus hronoloģiskā secībā, tādējādi izsekojot indivīda dzīves gaitas attīstības trajektoriju. Tas palīdz saprast, kā pagātnes pieredzes ietekmē indivīda pašreizējo situāciju (*path-dependence*) un nākotnes perspektīvas. Vienlaikus sastopamas situācijas, kad intervija atklāj arī virkni jautājumu un dilemmu, kas skar un raksturo migrantu dzīvi, bet tieši neattiecas uz pētījuma tematu un pētniekus interesējošiem jautājumiem (Christou 2008). Šī iemesla dēļ praksē ir sastopami dažādi mēģinājumi sašaurināt pētījuma dalībnieka stāstījumu un pakārtot to tiešajam pētījuma mērķim. Šī pieeja izpaužas kā atšķirīgas detalizētas uzmanības veltīšana dažādiem pētījuma dalībnieka dzīves posmiem (Barabasch & Merrill, 2014), respektīvi, par vienu posmu vācot detalizētu informāciju, bet par citiem – vispārīgu pārskatu. Šo pieeju sauc par “stratēģisko biogrāfiju” (Barabasch & Merrill 2014, 290).

Jebkuras pieejas gadījumā, lai biogrāfiskā intervija būtu saprātīgā garumā, pētniekiem ir jādomā par laika vadību un jāvirza intervija atbilstoši pētījuma mērķim. Pētnieki izvēlas veikt zemākā vai augstākā pakāpē strukturētas intervijas, un, ja tiek lietoti strukturēti iepriekš definēti jautājumi un tiek ievērota to secība, stāstījuma vadību uzņemas pētnieks. Citā gadījumā intervijas vadība tiek nodota intervijas dalībniekam, kurš piedāvā savu brīvu stāstījumu par pētāmo tēmu. Šinī gadījumā intervijas galvenā ideja ir ģenerēt spontānu stāstījumu, kuru strukturē nevis intervētāja uzdotie jautājumi, bet stāstītāja izpratne par dzīvesstāsta atbilstības struktūru. Šādā gadījumā intervētājs praktizē aktīvo klausīšanos, uzdodot papildjautājumus un mudinot intervijas dalībnieku uz tematiski fokusētu, bet detalizētu izklāstu. Abos gadījumos intervijas dalībnieka perspektīvai, interpretācijai un notikumiem piešķirtajām nozīmēm notikumiem ir centrālā vieta, un intervētājs mēģina iespējami maz ietekmēt intervijas virzību, ļaujot indivīdam paust savas jūtas, domas un skaidrojumus. Jebkurā gadījumā pētniekam jāizvairās no viedokļu paušanas vai aktīvas iejaukšanās stāstā.

Līdzīgi kā biogrāfiskās intervijas metodes lietojuma gadījumā, daudzveidīgi risinājumi ir iespējami arī iegūto datu analīzē. Vērtējot iegūto materiālu kopumā, vācu zinātnieks F. Šutce (*Fritz Schütze*) norāda, ka biogrāfiskajās intervijās ir identificējamās četru veidu attiecības jeb sadaļas, kas veido individuālo dzīves gājumu “mugurkaulu” (Schütze 2014, 254). Pirmkārt, tā ir biogrāfiskā rīcība – apzināta, ilgtermiņa, “biogrāfiski” plānota sociāla darbība, pašiniciatīva; to īstenojot, indivīds ar nolūku vada savu dzīvi konkrētā virzienā vai veido savu identitāti. Otrkārt, novērojams institucionalizēts ietvars individuālās biogrāfijas organizēšanai. Institucionālas gaidas un ievirzes kā normatīvu principu kopums, kas saistīts ar institucionālajām cerībām attiecībā pret iedzīvotājiem atsevišķos dzīves posmos vai aspektos (piemēram, rīcību kopums, kas saistīts ar karjeras veidošanu). Treškārt, novērojama ir

biogrāfiska trajektorija; to raksturo kontroles zaudēšana, iepriekšējā dzīves gājuma izmaiņas kādas ārējas, spēcīgas ietekmes vai notikumu rezultātā (piemēram, nopietna slimība, karš, darba zaudēšana), uz ko indivīds ir spiests nosacīti atbilstīgi reaģēt. Biogrāfiskās trajektorijas visbiežāk ir saistītas ar ciešanām. Ceturtkārt, biogrāfiskas metamorfozes, kas atklājas indivīda pārsteigumā, negaidīti sastopoties ar jaunām bagātinošām identitātes iezīmēm (piemēram, radošām spējām) vai dzīves gaitas potenciālu. Metamorfozes nevar sasniegt ar iepriekš plānotiem biogrāfiskas rīcības soļiem.

Līdzīgi kā intervēšanas tehniku gadījumā, arī datu analīzes posmā pētniekiem raksturīgi izmantot dažādas metodes, tostarp datos pamatoto teoriju (*grounded theory*) (sk. Kelle 2019) un naratīva analīzi (sk. Lieblich et al. 1998) vai abu šo metožu sintēzi – biogrāfiski interpretatīvo metodi (*biographical interpretative method*), kas ietver divu līmeņu analīzi un paredz gan skaidri izteikto, gan slēpto nozīmju identificēšanu dzīvesstāstos (Wengraf 2001).

Vienlaikus, analizējot dzīvesstāstus un indivīdu iekļaušanos sociālajās struktūrās, iegūto datu raksturs var ierobežot vai apgrūtināt pētījuma mērķa sasniegšanu. Ierobežojumiem saskaņā ar Gudsonu (Goodson 2006) var būt vairākas izpausmes: (1) personīgie dzīvesstāsti var izrādīties ļoti fokusēti uz indivīdu un aizēnot kolektīvos apstākļus; (2) intervijas dalībnieks var dekontekstualizēt savus biogrāfiskos faktus, kamēr pētnieka interesēs ir atklāt iespējami plašāku vēsturisko vai sociālo kontekstu; (3) pastāv risks, ka dzīvesstāsti ir sociāli iestudēti, atbilst konkrētiem arhetipiem vai seko iedibinātiem scenārijiem. Autors piedāvā arī šo problēmu iespējamus risinājumus, kas paredz, ka rezultātu analīze ietver datu vākšanas konteksta analīzi, mijiedarbības procesa analīzi un refleksiju par kultūras modeļiem un sociālajiem noteikumiem, kas var ietekmēt stāstījumu (Goodson 2006).

Tāpat laba prakse paredz, ka pētnieks, apzinoties savu lomu un ietekmi intervijas procesā, analizē, kā viņa pieredze un priekšstati var ietekmēt datu interpretāciju. Attiecīgi pētnieki, izmantojot biogrāfiskās intervijas metodi, bieži datu analīzē iekļauj refleksiju par savu iespējamo ietekmi uz rezultātiem.

Dati un metodes

Raksta datu masīvu veido divas kvalitatīvo datu kopas. Pirmkārt, izmantojot akadēmisko avotu meklētāju *Web of Science*, iesākumā autore mērķtiecīgi atlasīja augsta ietekmes līmeņa starptautiskajos žurnālos pēdējo piecu gadu laikā publicētus rakstus, kas ļauj raksturot aktuālākās mobilitātes pētījumu tēmas un biogrāfisko interviju metodisko risinājumu daudzveidību, kā arī pētījuma vietu (valstu) dažādību. Rakstu atlase tika balstīta uz to

kopsavilkumos ietverto informāciju, autorēm izvērtējot raksta tematisko ievirzi, datu analīzes metodi un pētījuma mērķa grupas specifiku pēc dažādiem sociāli demogrāfiskiem parametriem. Vērtējot rakstu tematisko ievirzi, autore atlasīja tādus darbus, kuros saskaras pēc iespējas vairāk mobilitātes dimensijas, respektīvi, darbi visplašāk atklāj sociālo procesu komplicēto raksturu, dažādu faktoru mijiedarbību un piedzīvotā cēloņsakarības. Atbilstoši šī raksta mērķim autore tiecās izvēlēties analīzei rakstus, kas sniedz plašāku pārskatu par intervijas metodi un veikto datu analīzi. Sociāli demogrāfisko parametru gadījumā tika atlasīti raksti, kas pārstāv dažādas valstis un kultūras, pēc dzimuma, vecuma un profesionālās kvalifikācijas atšķirīgas iedzīvotāju grupas. Tā kā atlasīto rakstu skaits bija pietiekami liels, tad turpinājumā ir analizēta dažu, autoru vērtējumā, informatīvāko rakstu sniegtā pieredze. Šī pieeja ļauj ar atsevišķu piemēru palīdzību sasniegt šī raksta uzdevumu.

Otrkārt, autore veica mērķtiecīgu mobilitātes pētījumu divu gadījumu atlasī un padziļinātu analīzi, lai raksturotu temata un metožu lietojuma ziņā atšķirīgu pētījumu pieredzi. Atlasītie gadījumi ir autoru studiju Latvijas Universitātē ietvaros izstrādātie pētījumi un aizstāvētie zinātniskie darbi – Zanes Meļķes maģistra darbs “Neveiksmīgas remigrācijas pieredze” (2022) un Oksanas Žabko promocijas darbs “Profesionālās mobilitātes analīze: darba tirgus aģentu mijiedarbība un indivīdu kapitāla pārvaldības stratēģijas” (2023). Gadījumu analīzes ietvaros katra autore reflektē par savu pieredzi, izvēloties biogrāfiskās intervijas un datu analīzes metodi, kā arī izvērtējot iegūtos rezultātus un secinājumus. Var uzskatīt, ka autore seko autoetnogrāfijas žanram, lai gan nodoma veikt šādu analīzi sākotnēji (izstrādājot pētījumu) nav bijis. Balstoties uz abu datu kopu analīzē iegūtajiem secinājumiem, tiek parādītas kopsakarības, gan akcentēti ieguvumi un trūkumi, izvēloties kādu specifisku datu vākšanas vai analīzes pieeju.

Biogrāfisko metožu lietojums dažādos mobilitātes kontekstos

Viena no autoru atlasīto pētījumu dalībnieku grupām ir akadēmiskais personāls un ārvalstu studenti (Courtois & O’Keefe 2024; Nada et al. 2023; Wang 2020), kuru pieredzes izpēti veicina pēdējos gados popularizētais izglītības internacionalizācijas vērtības lozungs (Nada et al. 2023). Pirmajā aplūkotajā piemērā Alīna Kurtuā un Terēza O’Kīfa (Courtois & O’Keefe 2024) analizē divu mobilitātes veidu – telpiskās un darbavietas veida (profesionālās) – pieredzi, Īrijas akadēmiskajam personālam, sastopoties ar grūtībām iegūt pastāvīgu darbavietu universitātē. Autore veica 40 biogrāfiskās intervijas, nesniedzot izvērstu metodes lietojuma raksturojumu, un datu tematisko analīzi. Telpiskās un profesionālās mobilitātes pieredzes

analīzē autore izmanto franču sociologa Pjēra Burdjē kapitāla veidu teoriju (Bourdieu 1986), skatot dažādu kapitāla veidu uzkrāšanas iespējas un izaicinājumus prekariāta (darba attiecību nedrošības un neparedzamības) apstākļos, kuri, autoru interpretācijā, spiež zinātniekus izvēlēties mazāk pievilcīgas profesionālā dzīves gājuma veidošanas iespējas. Lai gan autore iedala interviju dalībniekus četrās grupās atkarībā no viņu sākotnējās valstspiederības un mobilitātes pieredzes (telpiskā, profesionālā vai abas), rakstā nav veikta padziļināta analīze, kura kombinācija padziļina indivīda ievainojamības un nedrošības izjūtu, ko veido iegūtajam zinātniskajam grādam netipiska turpmākā darba dzīve. Analizētā raksta autore piekrīt tēzei, ka starptautiskā akadēmiskā personāla mobilitāte, it īpaši, ja tā apvienojas ar nedrošiem nodarbinātības apstākļiem, ne vienmēr rezultējas indivīdam noderīgā kapitāla uzkrāšanā. Piemēram, lai gan starptautiskā vidē iespējams iegūt atšķirīgu akadēmiskā darba kultūras un profesionālās darbības pieredzi, tā nerezultējas karjeras izaugsmē ne izcelsmes, ne uzņemošajā valstī. Savukārt iegūtais sociālais kapitāls var tikt zaudēts, personai atstājot attiecīgo darbavietu. Autore norāda, ka netipiskas akadēmiskā personāla darba dzīves gaitas vienlaikus rosina zinātnieku pārskatīt un pielāgot savu profesionālo identitāti reālajai nodarbinātības formai, kas samazina personas iespējas aizstāvēt savas darba tiesības un pastiprina diskriminācijas risku.

Par ārvalstīs gūtās profesionālās pieredzes vērtību vietējā kontekstā, zinātniekiem atgriežoties izcelsmes valstī, pauž šaubas arī citu pētījumu autori, atzīmējot arī nepieciešamību remigrantiem pārvarēt disonansi, kas rodas, strādājot atšķirīgās akadēmiskās kultūrās (Wang 2020).

Otrs plašāk aplūkojams piemērs ir Portugāles zinātnieku komandas (Nada et al. 2023) 41 ārvalstu studenta mobilitātes pieredzes analīze, mērķtiecīgi atlasot sociāli demogrāfiskā profila ziņā atšķirīgus interviju dalībniekus. Šajā pētījumā biogrāfiskā intervija bija mazā mērā strukturēta, ļaujot dzīvesstāstiem parādīties pašiem; stāstījuma uzsākšanai pētnieks uzdod rosinošu (*generative*) jautājumu, bet turpinājumā ierobežo savu iejaukšanos. Pētījuma autori uzsver, ka viņu mērķis bija veicināt pētījuma dalībnieku refleksivitāti, esot mijiedarbībā ar pētnieku. Intervijas procesu pētnieki nosauca par “biogrāfisko satikšanos” (*biographical encounters*), katra dalībnieka dzīvesstāstam organizējot vairākas intervijas sesijas. Tomēr, lai palīdzētu intervētājam izsekot iegūtā materiāla pilnību, pētnieki izstrādāja stāstījuma atskaites punktu karti, respektīvi, dzīves posmus un tēmas, kurām jābūt aplūkotām intervijā. Autoru lietotās atsauces rāda, ka, veicot intervijas, pētnieki ietekmējušies no sociālpsiholoģiskās pieejas, kura plašāk zināma no dāņu zinātnieces Mariannas Horsdālas (*Marianne Horsdal*) darbiem (sk., piemēram, Horsdal 2012). Šī pieeja izpaužas arī intervijas materiāla sagatavošanā analīzei – pēc intervijas atšifrējuma rakstveidā (transkripta sagatavošanas) portugāļu zinātnieki

tikās ar katru dalībnieku, lai ļautu viņam izlasīt un, ja nepieciešams, precizēt sākotnēji iegūto dzīvesstāstu. Arī datu analizē autori sekojuši līdzīgai pieejai un veikuši interpretatīvo naratīva analīzi (Nada et al. 2023). Tās rezultātā autori ir definējuši 12 migrācijas profilus, kas ir daudzslāņaini un ilustrē, ka migrācija ir lēmums, kas pieņemts vairāku strukturālu, individuālu un biogrāfisku faktoru satikšanās vai sadursmes krustpunktā.

Portugāles zinātnieku komanda analizētajā rakstā nosauc tikai sešus no 12 profiliem, kurus savstarpēji atšķir dalībnieku vides predispozīcijas (iedibināta emigrācijas kultūra mītnes valstī), brīvprātīguma vai piespiedu aspekta svarīgums indivīda izvēlē, migrācijas nodoma īstenošanas pakāpeniskums un plānošana (vai nejaušība un pēkšņums), vēlme izbēgt no vai cīnīties ar neapmierinošiem dzīves vai darba apstākļiem izcelsmes valstī (Nada et al. 2023). Pētījuma autori uzsver, ka jēdziens “ierobežotā aģentūra” (*bounded agency*) (Evans, 2007 citēts pēc Nada et al. 2023) ir noderīgs instruments, lai saprastu, ka migrantu rīcība ir ārējo apstākļu veidota vai ietekmēta, kas liedz viņiem iespēju sekot noteiktai trajektorijai jeb “takai” (*path*) un prasa nepārtraukti pārskatīt un mainīt savas ieceres (Nada et al. 2023).

Iepriekš minētais pētījums vienlaikus ir interesants ar tajā iegūto rezultātu spēju visaptveroši raksturot mobilitātes tendences. Tas izpaužas tādējādi, ka migrācijas profili, kuri iegūti, analizējot ārvalstu studentu dzīvesstāstus Portugālē, ir atpazīstami un pat vispārināmi, respektīvi, ieraugāmi arī citās migrācijas iemeslu (darba, dzīvesveida, dzīves kvalitātes, humanitāro iemeslu) grupās, kā arī tos iespējams attiecināt uz noteiktiem profesionālās mobilitātes motīviem un modeļiem (sk. salīdzinājumam Žabko 2022). Caur piedāvātajiem migrācijas profiliem rakstā ir sniegts arī apjomīgs pārskats par daudzveidīgajiem indivīdu telpisko kustību veidojošajiem un tās rezultātā ietekmētajiem indivīda personības un dzīves aspektiem (uzskati, vērtības, identitāte, vieta sociālajā hierarhijā, apstākļu mainīgums u. tml.), kas, iedalīti dažādās ietekmējošo faktoru grupās, ir analizēti katrs atsevišķi citos mobilitātes (vai šaurāk – starpvalstu migrācijas) pētījumos.

Pēdējā pētījumu grupa, t. sk., darba dzīves mainīgo trajektoriju pētniecība, ņemot vērā indivīda aģentūras un darba tirgus struktūru spēku vai vājumu, veido apjomīgu un daudzveidīgu datu kopu. Šiem pētījumiem bieži raksturīgi izmantot franču zinātnieka Pjēra Burdjē *habitus* jēdzienu un kapitāla veidu teoriju (sk., piemēram, Erel & Ryan 2019; Kaprāns 2023; Šūpule 2020; Varriale 2019; kā arī kopsavilkumu Žabko 2023). Šie pētījumi, atšķirībā no Kurtuā un O’Kīfas (Courtois & O’Keefe 2024), akcentē, ka, lai gan migrācijas gadījumā bieži notiek indivīda pārvietošanās uz hierarhiski zemāku pozīciju (visbiežāk – zemākas kvalifikācijas darbu), šīs izmaiņas nav statiskas – tās var būt atšķirīgi noturīgas un laika gaitā mainīgas (sk., piemēram, Nowicka 2013). Iespējams, atšķirības iemesls meklējam migranta izcelsmes valsts

ģeogrāfiskajā novietojumā. Kamēr Centrālās un Austrumeiropas valstu pilsoņi, nokļūstot Rietumeiropā, cenšas uzlabot savu pozīciju, tikmēr Kurtuā un O'Kīfas pētījumā ir apskatīta migrācija prom no Īrijas uz citām valstīm. Blakus šim aspektam virkne pētījumu izgaismo vēl citas secinājumu pretrunīgumu skaidrojošu iemeslu dimensijas.

Vienu no skaidrojumiem piedāvā britu sociologu Umutes Erelas (*Umut Erel*) un Luīzes Raienas (*Louise Ryan*) raksts, kas mobilitāšu pētniecībā ienes telpas–laika dimensiju, akcentējot “pareizā momenta laikā” faktora nozīmi, kas ietekmē mobilā indivīda dzīves trajektoriju, pieejamo atbalstu īstenot savus nodomus u. tml. (Erel & Ryan 2019). Balstoties uz vairākos pētījumos iegūto empīrisko materiālu – biogrāfiskajām intervijām ar migrantu sievietēm, autore norāda, ka dažādi strukturālie apstākļi noteiktā laika brīdī rada vairāk un mazāk labvēlīgu vidi esošā kultūras vai sociālā kapitāla (izmantojot Burdjē jēdzienus) pārņemšanai vai jaunu to formu iegūšanai, respektīvi, indivīda iespējas gan citā valstī, gan citā profesijā atšķiras, un šīs atšķirības nosaka ne tikai paša indivīda pūles, bet arī tas, cik lielā mērā indivīda dzīves cikla pozīcija sinhronizējas ar makrolīmeņa struktūru (migrācijas politikas, darba tirgus vai sociāli politiskās sistēmas) vajadzībām, prasībām un piedāvātajām iespējām (Erel & Ryan 2019).

Trešā plašāk aplūkojamā pētījumu tēma mobilitāšu kontekstā ir migrantu identitātes un piederības sajūtas gan attiecībā pret izcelsmes valsti, gan pret pašreizējo mītnes zemi, kā arī plašāk – Eiropu vai Eiropas Savienību kā noteiktu politisku struktūru. Šeit minams raksts, kas sagatavots poļu zinātnieka Mariuša Bogatska (*Mariusz Bogacki*) vadībā, par Skotijā dzīvojošu poļu migrantu Eiropas identitāti un Eiropas telpiskajiem priekšstatiem pēc Breksita (Bogacki et al. 2024). Pētnieku grupa veica 21 dzīvesstāsta (biogrāfisko) interviju, kurā noskaidroja saistību starp pētījuma dalībnieku dzīves notikumiem, migrācijas vēsturi un piederības sajūtu noteiktām vietām (izcelsmes valstī, Skotijā un citviet Eiropā), kur pēdējās atklāšanai tika izmantotas vizuālās metodes (kartēšana). Intervijas tika organizētas divās daļās, pirmajā rādot dalībniekam nozīmīgu vietu kartes un tām piederošās emocijas, bet otrajā daļā pētnieks kopā ar intervijas dalībnieku kopīgi analizēja un apsprieda iegūto attēlu. Attiecīgi datu analīzes pamatā bija interpretatīvo repertuāru (*interpretative repertoires*) jēdziena izmantošana, tika iegūts vizuālais un diskursīvais Eiropas attēlojums. Tā rezultātā rakstā ir atspoguļoti trīs stāsti, kas spēj apkopot visu pētījuma dalībnieku identitātes un pozicionējuma tipus. Pirmais tips ir migranti, kas aktīvi piedalās un gūst labumu no pārvietošanās brīvības Eiropas Savienības ietvaros, tomēr tas neatspoguļojas piederības sajūtā, tai saglabājoties cieši saistītai ar izcelsmes valsti (Poliju). Otrais tips ir migranti, kas emocionāli jūtas piederīgi izcelsmes valstij (Polijai), taču ir piesaistīti Skotijai, uzskatot, ka tas nodrošinās labākas iespējas viņu bērniem, un kā šīs pretrunas risinājumu viņi formulējuši piederības sajūtas gan izcelsmes valstij, gan Eiropai.

Trešais tips ir migranti, kuru piederības jūtas Eiropai nosaka citi argumenti – viņi vairs nejūtas piederīgi savas izcelsmes valstij, bet nejūtas piederīgi arī mītnes zemei; tā rezultātā viņu izvēle ir piederība Eiropai, kas dod daudz priekšrocību starptautiski (Bogacki et al. 2024).

Turpinot diskusiju par migrantu piederības sajūtām un iekļaušanos uzņemošās valsts sabiedrībā, Eiropas darbaspēka brīvās kustības (mobilitātes) negatīvās sekas atklāj Norvēģijā veikts etnogrāfisks pētījums, ietverot biogrāfiskās intervijas, novērojumus un neformālas sarunas, tajā analizēta poļu darba migrantu sociālā un telpiskā izolēšanās Norvēģijas attālinātos lauku apvidos (Stachowski 2020). Pētījums rāda, ka darba devēju aktivitātes, lai veicinātu migrantiem valsts valodas apguvi un viņu iekļaušanos kopienā, var būt pretrunā un ciest neveiksmi darba organizācijas un darba pienākumu segmentācijas dēļ vietējo un migrantu starpā. Attiecīgi hierarhijas, kas veidojas, migrantiem ieņemot zemākas kvalifikācijas profesijas, pastiprina viņu sociālo izolētību arī ārpus darba vides. Vienlaikus, satiekoties dažādu valstu migrantiem vienā telpā (gan ģeogrāfiskajā, gan darba vidē), saziņas starpniekvalodas statusu iegūst citas – migrantiem, bet ne vietējā vidē pazīstamās valodas. Šajā pētījumā, sastopoties dažādiem darba migrantiem no Centrālās- un Austrumeiropas valstīm, par tādām kļuvušas angļu un krievu valoda. Līdzīgi kā M. Kaprāna (2023) pētījums Lielbritānijā, Norvēģijā veiktā izpēte parāda, kā indivīdi, kas izmantojuši Eiropas brīvās darbaspēka kustības iespējas, veido attiecības ar uzņemošās valsts darba devējiem, vietējiem un citām migrantu kopienām (Stachowski 2020), atklājot, kā migrācijas procesu ietekmē mainās uzņemošās valsts sociālā telpa.

Pirmā gadījuma analīze: neveiksmīgas remigrācijas pieredze

Pirmais piemērs ir Zanes Melķes maģistra darba “Neveiksmīgas remigrācijas pieredze” (2022) pētījums, kas parāda biogrāfiskās intervijas lietojumu neveiksmīgas reemigrācijas pieredzes izpētē. Tajā intervēšana organizēta pēc Šutces divu daļu modeļa (citēts pēc Rosenthal 2004), vispirms ievirzot izstāstīt migranta atgriešanās pieredzes stāstījumu, iespējami maz iejaucoties stāstījumā, pēc tam uzdodot precizējošus jautājumus. Analizējot datus, uzmanība pievērsta intervijas dalībnieka vēstījumam un interpretācijām, vērtību izmaiņām, izmantotajai stāstījuma formai un diskursīvajām konstrukcijām. Remigrantu grūtības integrēties un atkārtotās aizbraukšanas stāsts demonstrē sociālo struktūru rigiditāti, kas izpaužas kā sabiedrības intereses trūkums par ārzemēs uzkrāto zināšanu izmantošanu Latvijas attīstības veicināšanā.

Domājot par pētījuma dizainu un metodi, autorei bija būtiski gan dzirdēt holistisku migrācijas stāstu un kontekstu, gan iedziļināties stāstījuma niansēs, pētījuma dalībnieka (stāstītāja) interpretācijās un atziņās. Sākotnēji tika plānota daļēji strukturēta intervija un tika izstrādāts intervijas instrumentārijs – vadlīnijas ar tēmām un jautājumiem. Tomēr, veicot pirmās intervijas, autore saprata, ka naratīva analīzei daļēji strukturēta intervija nebūs vispiemērotākā metode: intervijas veidojās pārāk vienādas – jo precīzāk tika uzdoti jautājumi, jo vairāk stāstījums zaudēja stāstītāja balsi, stāstījuma iekšējo loģiku un unikālo struktūru. Šī iemesla dēļ autore nolēma mainīt intervēšanas taktiku, dodot iespēju pētījuma dalībniekam (naratoram) pašam veidot stāstījumu par savu migrācijas pieredzi, izvēlēties stāstījuma stilu, struktūru, secību, akcentus, formu un iespēju sevi pozicionēt. Jautājumus, ko narators stāstījumā neskāra, bet kas autorei šķita būtiski, viņa uzdeva pēc naratora stāstījuma. Šāda stratēģija atbilst Šutces divu daļu modelim (sk. Rosenthal 1993, 2004): intervētājs uztic stāstījuma vadību pētījuma dalībniekam (naratoram), uzmanīgi klausās un cenšas nepārtraukt stāstījumu, vien uzdod precizējošus jautājumus, ja nepieciešams. Intervijas beigās pētnieks uzdod kādus specifiskus jautājumus, kurus narators pats nav izvērsis.

Svarīgs aspekts, kuru autore ņēma vērā, ir sadarbība un saskaņa starp pētnieku un intervējamo un viņu attiecību analīze (sk., piemēram, Riessman, 2002, 2021). Attiecības, kas veidojas intervijas gaitā, iesaistīto intereses un perspektīvas, kā arī vide, kurā satiekas pētnieks un pētījuma dalībnieks, ir jāatspoguļo analīzē kā daļa no biogrāfisko interviju procesa. Autore padziļināti iepazinās ar medijos un sociālajos tīklos pieejamo informāciju par katra intervējamā gadījumu, īpaši pievēršot uzmanību gan intervējamā paša paustajam viedoklim, gan kritikai. Tā kā vairāku intervējamo remigrācijas gadījumi bija publiski izskanējuši medijos, kā arī gandrīz visi intervējamie ir aktīvi sociālajos tīklos (ievietojot tur savas pārdomas un radušos situāciju aprakstus), pieejamās informācijas bija salīdzinoši daudz un varēja iegūt diezgan pilnīgu priekšstatu par konkrētu personu, tās mērķiem un remigrācijas gadījuma apstākļiem. Iepriekšējā informētība palīdzēja veidot dziļāku komunikāciju un labāku sapratni. Tas kopā ar intervētāja pozitīvu attieksmi palielina pētījuma dalībnieka ieinteresētību piedalīties intervijā, paskaidrot savu viedokli un redzējumu no sava (naratora) skatpunkta. Otrs būtisks princips, ko autore ievēroja, ir intervijai piemērota vide un laiks. Autore secina, ka, pastāvot šādiem pozitīviem uzstādījumiem, sarunas mēdz ievilkties – intervijas, kurās intervējamais sākumā ir strikti noteicis, ka viņam intervijai ir viena stunda laika, mēdz ievilkties līdz divām un vairāk stundām, narators ļoti labprāt turpina sarunu. Attiecīgi var secināt, ka bieži vien aizņemtību un laika ierobežojumu intervējamie izmanto kā argumentu, lai tiktu prom no garlaicīgas intervijas, bet, ja viņiem pašiem tā ir interesanta, viņi ir gatavi sarunai velīt krietni vairāk laika.

Viens no biogrāfiskajās intervijās iegūto datu analīzes uzdevumiem ir individuālā jeb unikālā nošķiršana no kopīgām iezīmēm, ko pētnieki veic, kodējot un šķirojot teksta fragmentus, aprakstot un apkopojot intervijās atklāto biogrāfisko procesu svarīgākās fāzes (Schütze 1983). Neveiksmīgas remigrācijas gadījumu analīzē autore īpaši piešķir uzmanību diviem aspektiem: pirmkārt, nozīmēm un vērtību izmaiņām un, otrkārt, izmantotajai stāstījuma formai un diskursīvajām konstrukcijām. Analizējot datus, autore nošķir vēstījuma nozīmē tuvus stāstījuma segmentus, kas veidoja iespējami pilnīgu izpratni par kontekstu, remigrantu perspektīvu un piešķirtajām nozīmēm. Tika analizētas tēmas un temati, kas atklāja atgriešanās motivāciju un gaidas, vajadzības, grūtības un strukturālas iekļaušanās problēmas. Segmentu tekstuālajā analīzē lielāka uzmanība tika pievērsta vēstījumam, diskursīvajā analīzē – formai un diskursīvajām konstrukcijām.

Izmantotā pieeja ļāva atklāt remigrantu perspektīvu un neveiksmīgās remigrācijas pieredzes atziņas un norādīja gan uz iekšējiem (piemēram, identitātes un piederības sajūtas izmaiņas migrācijas gaitā), gan uz ārējiem (piemēram, grūtībām atrast darbu) apstākļiem, kuru ietekmē mainījies remigrantu nodoms palikt dzīvot Latvijā. Būtisks bija pētījuma secinājums, ka remigranti (naratori), dzīvojot un strādājot citā valstī, bija pārņēmuši jaunas vērtības, kas viņus padarīja par ārpusniekiem Latvijā. Viņu nespēja integrēties un atkārtotā aizbraukšana liecina arī par sociālo struktūru un sabiedrības neieinteresētību pārņemt ārzemēs uzkrātās zināšanas un pieredzi.

Atbilstoši Šutces biogrāfiju sadaļām remigrācijas gadījumos atziņas brīdis, kas lauza sākotnējo remigrācijas motivāciju un apņēmību iejusties Latvijā un noveda remigrantus pie lēmuma meklēt iespējas atgriezties Anglijā, ASV, Vācijā un citur, daudzos gadījumos klasificējams kā biogrāfiska metamorfoze. Tas ir lēmums, kas, no vienas puses, nāk kā negaidīts pārsteigums, no otras puses, arī atvieglo, interviju dalībniekiem atskāršot, ka viņi ir iedzīvojušies mītnes zemēs un arī tur jūtas kā mājās. Remigrācija iezīmē arī iepriekš neplānotu, jaunu biogrāfisku trajektoriju – migrācijas ceļojums tā vietā, lai, atgriežoties dzimtenē, noslēgtos, turpinās.

Otrā gadījuma analīze: profesionālās mobilitātes kā procesa izpēte

Otrs piemērs ir Oksanas Žabko promocijas darba “Profesionālās mobilitātes analīze: darba tirgus aģentu mijiedarbība un indivīdu kapitāla pārvaldības stratēģijas” (2023) pētījums, kas parāda biogrāfiskās intervijas lietojumu profesionālās mobilitātes pieredzes detalizētā izpētē. Autore definē profesionālo mobilitāti kā procesu (Žabko 2023), attiecīgi biogrāfisko

interviju kā datu vākšanas metodes izvēle ir likumsakarīga, jo saskan ar tās lietošanas nosacījumiem un tradīciju (sk. Miller 2003). Promocijas darba pētījuma ietvaros autore vadīja biogrāfiskās intervijas gaitu, kombinējot divu savstarpēji papildinošu pieeju lietojumu. Pirmkārt, autore izmantoja iepriekš formulētus jautājumus, lai ievirzītu pētījuma dalībnieka dzīvesstāstu darba dzīves izklāsta gultnē. Otrkārt, noteiktus personas darba dzīves posmus (profesionālo pāreju) autore pētīja augstākā detalizētības pakāpē, tādējādi demonstrējot stratēģisku pieeju intervijas organizēšanā.

Savu metodes izvēli autore balstīja atbilstošos apsvērumos. Pirmo izvēli autore balstīja Latvijas dzīvesstāstu pētnieces Baibas Belas pieredzē (2004), ka komunikatīvo spēju ziņā atšķirīgu personu biogrāfiskajās intervijās sarunu var rosināt iepriekš formulēti jautājumi. Autore sagaidīja, ka profesionāli mobilo indivīdu prasmes var būt dažādas. Otrās izvēles pamatā bija promocijas darba mērķa diktēta vajadzība noteiktus darba dzīves posmus un notikumus izziņāt īpaši detalizēti, lai varētu izpētīt dažādu darba tirgus aģentu mijiedarbību. Šim nolūkam bija nepieciešams iegūt pēc iespējas izvērstu stāstījumu par indivīda lēmuma veikt profesionālo pāreju pieņemšanu un īstenošanu (Žabko 2023). Attiecīgi katru interviju autore sāka ar jautājumiem par profesionālajām interesēm pamatskolas laikā, sīkāk pakavējoties pie sākotnējās profesijas izvēles.

Nākamais detalizētāku jautājumu kopums attiecās uz apstākļu noskaidrošanu pirms profesionālās pārejas nodoma rašanās, mobilitātes kā potenciālās rīcības apzināšanās, nepieciešamās izglītības iegūšanas un pirmās darbavietas jaunajā (mērķa) profesijā atrašanās (Žabko 2023). Jautājumi tika formulēti atbilstoši autores izpratnei par secību, kādā būtu jānotiek profesionālajai mobilitātei. Vienlaikus autore saglabāja arī brīvu telpu, lai intervijas dalībniekam būtu iespēja izstāstīt tādu savu pieredzes daļu, kas neiekļaujas autores iedomātajā ietvarā. Tas ļāva, piemēram, iegūt informāciju, kā rezultātā autore varēja formulēt dažādas vispārīgās indivīda kapitāla pārvaldības stratēģijas, kuras parāda, ka profesionālās mobilitātes gaitai dažādos tās nogriežņos var būt gan atšķirīgs temps, gan mainīga trajektorija, kad indivīds pārskata un maina savas iepriekšējās izvēles.

Noslēdzošais iepriekš formulētu jautājumu kopums tika uzdots intervijas noslēgumā, kurā autore centās rosināt pētījuma dalībnieku pašrefleksiju par viņu profesionālās mobilitātes pieredzes nozīmi un rosinātajām personas dzīvesgājuma izmaiņām (Žabko 2023). Tas vienlaikus bija intervijas noslēgums, kas ļāva intervijas dalībniekam rezumēt savu pieredzi un pabeigt stāstījumu. Balstoties šajā refleksijā, autore ieguva piecus mobilitātes rezultāta tipus, kurā indivīdu pieredze bija aplūkota Burdjē dažādu kapitāla veidu ieguvumu un zaudējumu perspektīvā. Šeit nozīmīgu profesionālās mobilitātes rezultāta grupu veidoja vairāk vai mazāk

izteikti pretrunīgas pieredzes, kurām bija raksturīgi kāda kapitāla veida zaudējumi un cita veida – ieguvumi (Žabko 2023).

Iegūto biogrāfisko interviju datu analīzē autore izmantoja divas savstarpēji pakārtotas pieejas. Galvenā datu analīzes metode bija datos pamatotā teorija, bet papildinošā – naratīva pieeja (Žabko 2023). Pirmā metode ļāva nošķirt daudzveidīgās rīcību stratēģijas, virzienus un prakses, ar kuru palīdzību indivīdi vadīja savu profesionālās mobilitātes procesu. Naratīva pieeja ļāva šo saskaldīto stāstu savienot un parādīt kā vienotu personas dzīves gājumu, atklājot notikumu secību, dažādu aģentu iejaukšanos, personai pieejamo resursu izmaiņas un šo procesu ietekmi uz profesionālās mobilitātes nodoma izdošanos, ilgumu un pārejas trajektorijas izmaiņām. Tādējādi naratīva analīze palīdzēja uzskatāmi parādīt profesionālās mobilitātes atkarību no indivīda iepriekšējā statusa, agrāk pieņemtajiem lēmumiem un rīcības, respektīvi, analīze atklāja profesionālās pārejas procesa “takas atkarību” (*path-dependence*), kuras klātbūtni, lietojot datos pamatotu teoriju, varētu tikai nojaust.

Secinājumi

Kopumā mobilitāšu pētniecībā var izdalīt vismaz trīs trajektoriju izmaiņu dimensijas, kurās mainās indivīda dzīvesgājums. Tās ir telpa, laiks un sociālā hierarhija (Sheller & Urry 2006; Sheller 2014). Virkne Latvijā un ārvalstīs veiktu pētījumu ir pierādījuši, ka biogrāfiskās intervijas palīdz atklāt izmaiņu raksturu, kuras notikušas šajās dimensijās. Attiecīgi mobilitāšu pētījumi (vai tie būtu migrācija, remigrācija, profesionālās vai sociālās mobilitātes pētījumi) analīzē gan pārvietošanos telpā (pāri valstu robežām), gan pārvietošanos pa sociālās hierarhijas kāpnēm, kas var būt gan uz augstāku pozīciju (labāks, prestižāks, labāk atalgots darbs, amats), gan arī uz zemāku pozīciju (vienkāršāks, zemākas kvalifikācijas darbs). Pārvietošanās laikā laika dimensija parāda mainīgumu, kā arī to sekmju atkarību no plašākiem sabiedriskiem procesiem jeb sociālām struktūrām.

Analizējot literatūru, redzams, ka biogrāfiskā intervija ir bieži lietota metode dažādu mobilitāšu pētījumos, kas nav zaudējusi aktualitāti. Redzams, ka kaut arī ģeogrāfiskā (pārrobežu mobilitāte jeb migrācija) un profesionālā mobilitāte notiek atšķirīgā telpiskā dimensijā, tajās lietotās pieejas sasaucas. Plašo biogrāfisko interviju metodes lietojumu nosaka tās spēja atklāt indivīda biogrāfijas (mikroprocesa) sasaisti ar plašākiem sabiedrības (makro) procesiem, metodoloģiskā elastība gan datu vākšanas, gan analīzes posmā. Tomēr biogrāfiskās intervijas veikšana ir laikietilpīgs process, tāpēc sociālie zinātnieki laika gaitā ir attīstījuši atšķirīgas pieejas, kā samazināt laika patēriņu un iegūt stāstījumu tieši par to personas

dzīvesgājuma daļu, kas tiek izzināta attiecīgajā pētījumā. Tas ietver arī atšķirīgu pieeju lietojumu, cik lielu kontroli atvēlēt pētījuma dalībniekam (stāstītājam) par sava dzīvesgājuma izklāsta gaitu un struktūru. Pētījumos, kuros lielāka loma atvēlēta pētījuma dalībniekam, raksturīgas atkārtotas tikšanās ar interviju dalībniekiem, ļaujot viņiem iepazīties un precizēt iepriekš sniegtā dzīvesgājuma izklāstu. Parasti biogrāfisko interviju gaita ietver arī pētnieka centienus stimulēt intervijas dalībnieka pašrefleksiju par mobilitātes procesā piedzīvotajām izmaiņām.

Rakstā analizētie pētījumu piemēri parāda, ka biogrāfiskās intervijas un tajās iegūto datu analīzes metodes ļauj atklāt personas dzīves pieredzes komplekso raksturu un skaidri parāda indivīda dzīvesgājumu kā savstarpēji saistītu cēloņu – resursu, vērtību, attieksmju – un seku kopumu (*path-dependence*), ko ietekmē mijiedarbība ar citiem ārējiem aģentiem vai to pārstāvētajām struktūrām. “Takas atkarība” mobilo indivīdu dzīvesstāstos uzskatāmāk atklājas pētījumos, kuros datu analīzei ir izmantota naratīva analīzes metode.

Izmantotie darbi:

- Apitzsch, U., & Inowlocki, L.** (2023). Reconstructing Biographical Knowledge: Biographical Policy Evaluation Toward a Structural Understanding of Transnational Migration. *Current Sociology*, 71 (4), 683–701. DOI: 10.1177/00113921221132515
- Apitzsch, U., & Siouti, I.** (2007). *Biographical Analysis as an Interdisciplinary Research Perspective in the Field of Migration Studies*. Retrieved from: https://is.muni.cz/el/1423/podzim2014/SOC932/um/Apitzsch_Biographical_Analysis_April_20_07.pdf [16.09.2024.]
- Apsīte-Beriņa, E.** (2013). *Starpvalstu migrācija Eiropas Savienībā: Latvijas iedzīvotāju migrācija uz Lielbritāniju*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Apsīte-Berina, E., Manea, M.-E., & Berzins, M.** (2020). The Ambiguity of Return Migration: Prolonged Crisis and Uncertainty in the Life Strategies of Young Romanian and Latvian Returnees. *International Migration*, 58, 61–75. DOI: 10.1111/imig.12580
- Bela-Krūmiņa, B.** (2004). *Dzīvesstāsti kā sociāli vēstījumi*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Barabasch, A., & Merrill, B.** (2014). Cross-Cultural Approaches to Biographical Interviews: Looking at Career Transitions and Lifelong Learning. *Research in Comparative and International Education*, 9 (3), 287–300. DOI: 10.2304/rcie.2014.9.3.287
- Bertaux, D., & Kohli, M.** (2008). The Life Story Approach: A Continental View. In B. Harrison (ed.). *Life Story Research*, I (42–65). London: Sage Publications.
- Bogacki, M., Botterill, K., Burrell, K., & Hörschelmann, K.** (2024). What About Europe? European Identity and Spatial Imaginaries of Europe Among Polish Migrants During Post-Brexit Negotiations in Scotland. *European Urban and Regional Studies*, 31 (1), 65–80. DOI: 10.1177/09697764231176546
- Breen R., & Jonsson J.O.** (2005). Inequality of Opportunity in Comparative Perspective: Recent Research on Educational Attainment and Social Mobility. *Annual Review of Sociology*, 31, 223–243. DOI: 10.1146/annurev.soc.31.041304.122232

- Bourdieu, P.** (1986). The Forms of Capital. In: J. G. Richardson (ed.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, 241–259. New York: Greenwood Press.
- Caetano, A., Nico, M.** (2019). Forever Young: Creative Responses to Challenging Issues in Biographical Research. *Contemporary Social Sciences*, 14 (3–4), 361–378. DOI: 10.1080/21582041.2018.1510134
- Christou, A.** (2008). Spaces of Europe, Places of Homeland: Greek-Danish Diaspora Life in Narratives of Home and Return. *International Journal on Multicultural Societies*, 10 (2), 194–207.
- Courtois, A., O’Keefe, T.** (2024). ‘Go Away and Make a Big Thing of Yourself Somewhere Else’: Precarious Mobilities and the Uses of International Capital in Irish Academia. *Higher Education*. DOI: 10.1007/s10734-024-01190-5
- Erel, U., Ryan, L.** (2019). Migrant Capitals: Proposing a Multi-Level Spatio-Temporal Analytical Framework. *Sociology*, 53 (2), 246–263. DOI: 10.1177/0038038518785298
- Evans, K.** (2007). Concepts of Bounded Agency in Education, Work, and the Personal Lives of Young Adults. *International Journal of Psychology*, 42 (2), 85–93. DOI: 10.1080/00207590600991237
- Goodson, I.** (2006). The Rise of the Life Narrative. *Teacher Education Quarterly*, 33 (4), 7–22.
- Horsdal, M.** (2012). *Telling Lives: Exploring dimensions of narratives* (1st ed.), London: Routledge.
- Kalleberg, A. L., Mouw, T.** (2018). Occupations, Organizations, and Intragenerational Career Mobility. *Annual Review of Sociology*, 44 (1), 283–303. DOI: 10.1146/annurev-soc-073117-041249
- Kaprāns, M.** (2023). *Latvieši tur. Latvijas emigrantu mobilitāte un iesakņošanās Lielbritānijā 21. gadsimteņa sākumā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Kelle, U.** (2019). The Status of Theories and Models in Grounded Theory. In: A. Bryant, K. Charmaz (eds.). *The SAGE Handbook of Current Developments in Grounded Theory* (68–88). London: SAGE Publications Ltd. DOI: 10.4135/9781526485656
- Lieblich, A., Tuval-Mashiach, R. & Zilber, T.** (1998). *Narrative Research: Reading, Analysis, and Interpretation*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Lulle, A.** (2014). *Translokālā ģeogrāfiskā mobilitāte no Latvijas Gērsijā*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Lulle, A.** (2023). The Affective Fields of Working Class Among ‘Eastern European’ Migrants in the UK. *The Sociological Review*, 71 (2), 315–331. DOI: 10.1177/00380261221150083.
- Meļķe, Z.** (2022). *Neveiksmīgas remigrācijas pieredze*. Maģistra darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Mieriņa, I., Kaša, R.** (eds.) (2019). *The Emigrant Communities of Latvia: National Identity, Transnational Belonging, and Diaspora Politics*. Cham: Springer Nature.
- Miller, R.** (2003). Review: The Turn to a Narrative Knowing of Persons: One Method Explored. *NT Research*, 8 (1), 72–72 DOI: 10.1177/136140960300800110
- Nada, C., Ploner, J., Van Mol, C. & Araújo, H. C.** (2023). Going Beyond the ‘Typical’ Student? Voicing Diversity of Experience Through Biographical Encounters With Migrant Students in Portugal. *Comparative Migration Studies*, 11 (26). DOI: 10.1186/s40878-023-00349-w
- Nowicka, M.** (2013). Positioning Strategies of Polish Entrepreneurs in Germany: Transnationalizing Bourdieu’s Notion of Capital. *International Sociology*, 28 (1), 29–47. DOI: 10.1177/0268580912468919
- Riessman, C. K.** (2002). Narrative analysis. In A. M. Huberman, M. B. Miles (Eds.). *The qualitative researcher’s companion*, 216–270. SAGE Publications. DOI: 10.4135/9781412986274
- Riessman, C. K.** (2021). Looking Back, Looking Forward. *Narrative Works*, 10, 117–124. Pieejams: <https://journals.lib.unb.ca/index.php/NW/article/view/31909> [25.10.2024.]
- Rosenthal, G.** (1993). Reconstruction of Life Stories. Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews. In: Ruthhellen J., & Lieblich, A. (eds). *The Narrative Study of Lives*. Volume I. London: Sage.

- Rosenthal, G.** (2004). Biographical research. In: Seale, C., Gobo, G., Gubrium, J. F., & Silverman, D. (eds.). *Qualitative research practice*, 49–65. SAGE Publications. DOI: 10.4135/9781848608191
- Sheller, M.** (2014). The New Mobilities Paradigm for a Live Sociology. *Current Sociology*, 62 (6), 789–811. DOI: 10.1177/0011392114533211
- Sheller, M., Urry, J.** (2006). The New Mobilities Paradigm. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 38 (2), 207–226. DOI: 10.1068/a37268
- Schutz, A., Luckman, T.** (1973). *The Structures of the Life-World*. 2nd Edition. Chicago: Northwestern University Press.
- Schütze, F.** (1983). Biographieforschung und narratives Interview. *Neue Praxis*, 13 (3), 283–293. Pieejams: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssaoar-53147> [25.10.2024.]
- Schütze, F.** (2014). Autobiographical Accounts of War Experiences. An outline for the analysis of topically focused autobiographical texts – Using the example of the “Robert Rasmus” account in studs terkel’s book, “The Good War”. *Qualitative Sociology Review*, 10 (1), 224–283. DOI: 10.18778/1733-8077.10.1.10
- Stachowski, J.** (2020). Processes of Socio-Spatial Exposures and Isolations Among Polish Labour Migrants in Rural Norway: Exploring Social Integration as a Lived Experience. *European Urban and Regional Studies*, 27 (4), 379–397. DOI: 10.1177/0969776420930758
- Šupule, I.** (2020). *Latvijas augsti izglītotie emigranti: izglītības un darba pieredze Latvijā un ārvalstīs*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Varriale, S.** (2019). Unequal Youth Migrations: Exploring the Synchrony between Social Ageing and Social Mobility among Post-Crisis European Migrants. *Sociology*, 53 (6), 1160–1176. DOI: 10.1177/0038038519858044
- Wang, B.** (2020). A Temporal Gaze Towards Academic Migration: Everyday Times, Lifetimes and Temporal Strategies Amongst Early Career Chinese Academic Returnees. *Time & Society*, 29 (1), 166–186. DOI: 10.1177/0961463X19873806
- Wengraf, T.** (2001). *Qualitative research interviewing: Biographic narrative and semi-structured methods*. London: Sage Publications.
- Žabko, O.** (2022). Giving (Positive) Meaning to Downward and Horizontal Occupational Mobility To Maintain Individual Well-Being. *Intersections. EEJSP*, 8 (2), 120–137. DOI: 10.17356/ieejsp.v8i2.834
- Žabko, O.** (2023). *Profesionālās mobilitātes analīze: darba tirgus aģentu mijiedarbība un indivīdu kapitāla pārvaldības stratēģijas*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Žabko, O.** (2024). Revising the Researcher’s ‘Borders’: The Narrator Demands Expansion of the Researcher’s ‘Presence’ in Storytelling. In: L. Nurse, M. O’Neill & L. Moran (eds.) *Biographical Research and New Social Architectures: Challenges and Opportunities for Creative Applications across Europe* (1st ed., 162–179). Bristol, UK: Policy Press. DOI: 10.2307/jj.9692561.16
- Žabko, O., Fangen, K., & Endresen, S.** (2019). Latvian Migrants’ Circular or Permanent Migration to Norway: Economic and Social Factors. *Nordic Journal of Migration Research*, 9 (1), 61–79. DOI: 10.2478/njmr-2019-0007.

Oksana Žabko, Zane Melke

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

Biographical Interviews in Mobility Research: Research Themes and Methodological Approaches

Abstract

The article explores the diversity of the use of biographical interviews in the study of different types of mobility – geographical, professional and social – in terms of both the topics analysed and the methodological approaches used. This research was based on the literature search-driven observation that biographical methods appear frequently in mobility studies, thus highlighting the need for systematic examination of this phenomenon and the specificities of application of the method. The long history of mobility research, starting from the mobility turn in social sciences more than 20 years ago, allows us to analyse the tradition of both research methods and respective data analysis applied. To illustrate the differences in methodological approaches, the article presents a literature analysis and two case studies, one describing cross-border mobility (re-migration) and the other – occupational mobility. Thematically, previous research selected for further in-depth review intersected as many dimensions of mobility as possible, revealing greater variety in social processes, the interaction of different factors and the causal links between experiences. In terms of methodology, the studies selected were those that most clearly describe the methods of data collection and analysis, as well as those that represent different countries and cultures, and that study populations that differ in terms of gender, age and occupation. Although labelled as “biographical interviews”, the interviewing techniques used to collect a life story and to reconstruct its important events differ. The biographical interview is generally a time-consuming process, which is a reason why social scientists have also developed various approaches to reduce time consumption and to obtain a narrative of the part of a person’s life that is being explored in the research. The latter is known as a demonstration of the strategic approach. Different approaches have also been used which change the control of the narrator over the presentation of their life story. This is reflected in the degree to which the interview is structured. Although geographical and occupational mobility have different spatial dimensions, their approaches are consistent. Thus, it can be argued that biographical interviews equally successfully reveal multiple dimensions of change in the life trajectories of geographically, socially and professionally mobile individuals. The

examples analysed in the article show that biographical interviews and the methods used to analyse their data reveal the complex nature of a person's life experience and show an individual's life course as a set of interrelated causes – resources, values, attitudes – and consequences (path-dependence), influenced by interactions with other external agents or the structures they represent. Path dependence in the life stories of geographically or socially mobile individuals is more evident in studies that use the narrative analysis method as the data analysis approach.

Keywords: qualitative research methods, biographical interviews, narrative, migration, re-emigration, mobility, meta-synthesis.

Ginta Elksne, Maruta Pranka, Maija Krūmiņa
Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes
Filozofijas un socioloģijas institūts

Iliana Veinberga, Diāna Lauriņa
Rīgas valstspilsētas pašvaldības kultūras iestāžu apvienības
Rīgas Porcelāna muzejs

Biogrāfiskā pieeja industriālā mantojuma izpētē: pastaigas intervijas ar Rīgas porcelāna rūpnīcas bijušajiem darbiniekiem

Projekts “Staigāt un atcerēties: Rīgas porcelāna rūpnīca mutvārdu vēsturē” tika realizēts ar Valsts Kultūrkapitāla fonda finansiālu atbalstu.

Ievads

Rakstā aplūkotas pastaigas metodes iespējas industriālā mantojuma izpētē, izmantojot projekta “Staigāt un atcerēties: Rīgas Porcelāna rūpnīca mutvārdu vēsturē” īstenošanas laikā iegūtās intervijas ar bijušajiem Rīgas Porcelāna rūpnīcas darbiniekiem. Projekts norisinājās 2024. gada pirmajā pusē, sadarbojoties LU HZF Filozofijas un socioloģijas institūtam, Latvijas Mutvārdu vēstures pētnieku asociācijai “Dzīvesstāsts” un Rīgas valstspilsētas pašvaldības kultūras iestāžu apvienības Rīgas Porcelāna muzejam (turpmāk – Muzejs). Tā laikā dalībnieki, bijušie rūpnīcas darbinieki, devās pastaigas intervijā pa tās teritorijām, viņu bijušajām darbavietām, un dalījās atmiņās ar pētniekiem par rūpnīcas ikdienu un savu profesionālo pieredzi. Projekta rezultāti plašākai auditorijai tika prezentēti videofilmā, kas pieejama Muzeja un biedrības “Dzīvesstāsts” YouTube kanālos. Pētījuma pamatā ir autoru pieredze, uzklusot bijušo rūpnīcas darbinieku pieredzes stāstus un to, kā viņu stāstītais atspoguļo plašāku politisko un ekonomisko pārmaiņu noteiktās izmaiņas cilvēku biogrāfijās.

Rīgas Porcelāna rūpnīcas bijušo darbinieku atmiņu stāsti ļauj pētīt to, kā darba zudums ietekmē indivīda pašapziņu un identitāti un kā šīs pārmaiņas atspoguļo plašākas deindustrializācijas tendences. Šie stāsti ir nozīmīgi ne tikai vēstures izpētē, bet arī kā instruments, lai labāk izprastu darba un industriālā mantojuma lomu indivīdu un kopienu dzīvē.

Biogrāfiskā pieeja sociālajās zinātnēs sniedz iespēju analizēt indivīda dzīves pieredzi, vēsturi un personisko kontekstu. Šāda pieeja ir īpaši vērtīga, pētot darba un nodarbinātības

jomas, kur plašākas ekonomiskās, sociālās un politiskās pārmaiņas tiek atspoguļotas gan darba praksēs, gan strādnieku dzīvesstāstos. Analizējot šos stāstus, pētnieki var atklāt arī slēptus sociālos mehānismus, kas veido darba attiecības un ikdienas pieredzi (Bertaux & Bertaux-Wiame 1981). Darbs biogrāfijās bieži vien atklājas ne tikai kā ekonomiskas aktivitātes forma, bet arī kā subjektivitātes aspekts, kam ir dziļa ietekme uz indivīdu identitāti (Tsiolis & Siouti 2023).

Stāstījumi par karjeras pavērsieniem, par darba zaudēšanu u. tml. var sniegt plašāku izpratni gan par konkrētā indivīda darbībām un motivāciju noteiktā vēsturiskā un profesionālā situācijā, gan pieskarties plašākiem, visu sabiedrību strukturējošu izmaiņu izraisītiem procesiem. Pastaigas interviju izmantošana, rūpnīcu darbiniekiem apmeklējot savas bijušās darbavietas teritorijas, var dot papildus ieguldījumu problēmas izpētei.

Mutvārdu vēsture un (de)industrializācijas vēsture

Porcelāna ražošana tagadējās Latvijas teritorijā aizsākās 19. gadsimta vidū. Lai arī sākotnēji saistīta ar krievu un vācu uzņēmējiem, 20. gadsimtā nozare kļuva būtiska arī latviešu sabiedrībai. Porcelānu kā Latvijas iedzīvotāju identitātes daļu populārajā apziņā nostiprināja arī padomju okupācijas periods un tam raksturīgie paņēmieni padomju nacionālās identitātes konstruēšanā republikās. Pēc valsts neatkarības atgūšanas, mainoties politiskajai situācijai un ekonomiskās saimniekošanas veidam, izejvielu ieguves un realizācijas tirgiem, kā arī deindustrializācijas procesiem visā pasaulē, Rīgas Porcelāna rūpnīca pamazām savu darbu pārtrauca. Viena iecirkņa (bijušās t. s. Jesena porcelāna fabrikas) ēkas ir fiziski saglabājušās, bet otra iecirkņa (bijušās t. s. Kuzņecova porcelāna fabrikas) ēkas ir nojauktas un to vietā uzbūvēts tirdzniecības centrs.

Ja citās valstīs un reģionos likvidējamo nozaru strādniekiem tika dots pārejas posms (Moitra & Nogueira 2018, 4), lai sagatavotos pārmaiņām, būtu iespēja pārkvalificēties un tika maksātas kompensācijas (kas gan ne visiem ļāva veiksmīgi tikt galā ar industrijas un viņu iepriekšējā dzīves modeļa sabrukuma traumu), tad Latvijā rūpniecības iepriekšējās formas sabrukums notika reizē ar visas politiskās un ekonomiskās sistēmas pārmaiņām.

Ar deindustrializācijas izpēti nodarbojas pētnieki, kas pārstāv ļoti dažādas zinātnes disciplīnas – vēsturnieki, sociologi, antropologi, mūsdienu arheologi, ģeogrāfi. Ir vērojamas vismaz divas pieejas, kas tiek lietotas, lai izprastu deindustrializāciju: viena, kas apraksta industrializācijas procesu vispirms kā ekonomisku fenomenu, un otra, kas tuvojas “dzīvotajai realitātei” (*lived reality*), kurā deindustrializācija “kļūst par cilvēka rīcības fenomenu” (Johnson

2002, 33). Tā kā reģioniem un kopienām ir jāpiedzīvo dažādi zaudējuma brīži, arvien vairāk uzmanības tiek pievērsts veidiem, kā samierināties ar deindustrializācijas sekām. Individuālās atmiņas un pieredze par darba zaudēšanu, kas cilvēkus iedzina bezdarba vai priekšlaicīgas pensionēšanās virpulī, var atbalsoties plašākā sabiedrībā un saglabāties kolektīvu naratīvu formā vai, gluži pretēji, tie var tikt atstāti novārtā, tādējādi pastiprinot zaudējuma traumatiskos aspektus (Buss Notter 2006; McIvor 2018).

Mutvārdu vēsturei un dzīvesstāstiem ir bijusi liela nozīme, tuvojoties deindustrializācijas pieredzei un tās mantojumam “no apakšas” (sk.: Frisch et.al. 1993; High 2003), jo, kā norādījis skotu pētnieks Artūrs Makaivors (*Arthur McIvor*), tā “*var būtiski uzlabot mūsu izpratni par deindustrializācijas ietekmi uz cilvēkiem, un saikni starp darba zaudēšanu un cilvēku identitāti, veselību un labklājību. Bagātīgās detaļas, apraksts un bieži vien spilgti formulētas emocijas palīdz labāk izprast, kā cilvēku dzīvi ietekmēja rūpnīcu slēgšana, to aplūkojot ne tikai statistiskās kategorijās vai caur sentimentalizētiem un nostalgiskiem rūpnieciskā darba attēlojumiem, bet nonākot pie niansētākas izpratnes par to, ko darba zaudēšana [šādā situācijā] nozīmē cilvēkam un kā tā ietekmē viņa turpmāko dzīvi*” (McIvor 2018, 18). Vērts pieminēt, ka pētīt mutvārdu liecības par darba zaudēšanu Skotijas kalnrūpniecības nozarēs Makaivoru iedvesmoja arī personīgā pieredze, proti, viņa tēva liktenis pēc darba zaudēšanas rūpniecībā, pēc kā viņš cieta ne tikai no fiziska spēku izsīkuma, bet arī emocionālām sekām, kas saistītas ar identitātes zudumu, pārvēršoties no rūpnieciskā darba strādnieka par apkopēju. Tādējādi autora tēva dzīve kļuva par piemēru tam, ka ekonomiskās pārmaiņas, kas noveda pie darbavietu samazinājuma rūpniecībā, ietekmē ne tikai viena indivīda dzīvi, bet arī plašākas sabiedrības struktūras. Tas Makaivoram lika uzdot jautājumus: “*Ko nozīmēja darbs rūpniecībā un tā sekojošais zaudējums tādiem vīriešiem kā mans tēvs? Kā viņi paši to mēģināja izprast, izstāstot savus dzīvesstāstus un biogrāfiskā lūzuma pieredzi?*” (McIvor 2018, 8).

Savukārt Stefans Moitra un Katažina Nogueira, pētot Rietumvācijas ogļu industrijas darbinieku biogrāfijas, parāda, kā šie cilvēki piedzīvoja gan industrijas uzplaukumu, gan norietu, un analizē, kā strukturālās pārmaiņas rūpniecībā ietekmēja gan strādnieku karjeras, gan personīgās dzīves. Pētniekiem tas liek uzdot jautājumu, kā aizpildīt plaisu, ko izzudušās nozares rada gan nodarbinātības ziņā, gan arī sabiedrības struktūru un vērtību sistēmu uzturēšanā. Kā saglabāt kopienas vērtības un kultūras prakses bez ekonomikas centra, kas tās iepriekš uzturēja, un cik lielā mērā muzeji vai citas vēsturiskās reprezentācijas formas spēj sniegt nepieciešamo kontekstu šiem pārmaiņu procesiem (Moitra & Nogueira 2018, 3).

Lai gan mutvārdu vēstures pētījumi bieži vien koncentrējas uz vietējo un reģionālo līmeni, mūsdienās deindustrializācijas pētnieki arvien vairāk tiecas savienot vietējo, reģionālo

un valsts pieredzi starptautiskā mērogā un iesaistīt to plašākās diskusijās (Kirke et.al. 2012; Orange 2015; High et.al. 2017). Tas ir būtiski ne tikai tāpēc, ka ekonomiskie procesi pārsniedz viena reģiona un/vai valsts robežas, bet arī tāpēc, ka salīdzinājumi izceļ atšķirības un līdzības krīzes pārvarēšanā sociālās un kultūras politikas jomā vai identitātes pārmaiņās, kas saistītas ar rūpniecības sabrukumu – vai tā būtu darba, šķiras, dzimuma vai reģionālā un nacionālā identitāte (Moitra & Nogueira 2018).

Valstīs, kuras ilgus gadus atradās Padomju Savienības ietekmes zonā vai okupācijā, īpaši jāuzsver tēmas jutīgums, kas joprojām pastāv pētījumos par padomju laika pieredzi. Pētnieki norāda uz pirmajos pēc neatkarības gados novēroto tendenci – censties neliecināt par padomju laikā piedzīvoto. Igaņu pētnieces, veicot pētījumu par privātās un publiskās sfēras saskari kāda igauņu padomju laika uzņēmuma vadītāja dzīvesstāstā, šo tendenci dēvē par ilgu laiku pastāvošo uzskatu par dzīvi padomju laikā kā nevērtīgāku, kā neizdzīvotu laiku (*'a time unlived'*) (Jõesalu & Kõresaar 2012, 70).

Savukārt poļu socioloģe Joanna Vavžiņaka, izvērtējot vairāk nekā 130 biogrāfiskas intervijas ar 12 bijušo Polijas rūpnīcu strādniekiem, kas piedzīvoja 20. gadsimta 90. gadu pārmaiņas, saskārās ar Latvijai līdzīgu situāciju, jautājot – vai cilvēkiem, kuru darba dzīve risinājusies padomju laika industriālā vidē, iespējams atmiņās saglabāt ne tikai režīma ierobežojumus, bet arī atcerēties pozitīvo pieredzi un kādā veidā par to runāt. Vavžiņaka norāda, ka arī Polijā, kas savulaik bija slavena ar strādnieku “Solidaritātes” kustību, kam bija liela nozīme padomju iekārtas sagraušanā, arī pastāv nenozīmīga attieksme pret rūpniecību tieši tādēļ, ka tā saistās ar padomju pieredzi: *“Polijā, kur režīma maiņa un deindustrializācija notika vienlaikus, kolektīvās atmiņas procesi tika vēl vairāk sarežģīti un radīja pretrunu starp tautas industriālās atmiņas saturu un politisko atmiņu, kas lielā mērā nosaka, kā industriālo sociālismu var vai nevar pārvērst par mantojumu”* (Wawrzyniak 2021, 87).

Vavžiņaka piedāvā izmantot litaratūrzinātnieces Svetlanas Boimas (*Svetlana Boym*) piedāvāto nostalgijas jēdzienu: sižetiski restaurējošā (*restorative*) nostalgija tiek saistīta ar atgriešanos pie īstajām tradīcijām, mantojuma un kādām noteiktām dzīves patiesībām, kamēr reflektējošā (*reflective*) nostalgija vairāk saistīta ar pagātnes notikumu ētisku un kritisku pārvērtēšanu (Boym 2001). Šādi aplūkojot bijušo rūpniecības nozaru strādnieku atmiņas par darbu ražotnēs, reflektējošā nostalgija saistāma ar atmiņām par bīstamiem darba apstākļiem, saskari ar kaitīgām vielām, savukārt restaurējošā nostalgija attiecas uz atmiņām par sociālajām attiecībām un kopienas vērtībām darbavietā, ko nosaka ne tikai ekonomiskais aprēķins, bet arī savstarpējās rūpes, uzticēšanās un cieņa, personīgās drošības sajūta (poļu respondenti bieži izmantojuši metaforu par rūpnīcu kā otrajām mājām un par rūpnīcas kolēģiem atsaukušies kā

par ģimeni) (Wawrzyniak 2021). Šādā veidā tiek akceptēta iespēja runāt par padomju laiku arī pozitīvos sižetos.

Arī Latvijas pieredze var dot būtisku ieguldījumu, diskutējot par deindustrializācijas procesa izraisītajām pārmaiņām sabiedrībā un cilvēku biogrāfijās, pievienojot vēl papildus skatpunktu kā par valsti, kas piedzīvojusi deokupāciju un šī procesa izraisītās sociālās un ekonomiskās pārmaiņas.

Pastaigas intervijas un industriālais mantojums Latvijā

Pastaigas intervija kā biogrāfiska metode pēta indivīdu ikdienas dzīves pieredzi un viņu pagātnes un nākotnes perspektīvas, izmantojot dažādus jēdzienus, materiālus un interpretācijas pieejas, – un to dara staigājot, lai nodrošinātu stāstu par dzīvi vai kādu tās aspektu “kustībā” (*on the move*) (O’Neill & Brian 2019, 265). Biogrāfiskā pieeja socioloģijā koncentrējas uz personīgās vēstures izpratni saistībā ar plašāku sociālo, kultūras un vēsturisko kontekstu. Pastaigas intervijas līdzīgi iezemē indivīdu stāstus konkrētās fiziskās vietās, kas palīdz kontekstualizēt viņu stāstījumus. Kad dalībnieki staigā pa vietām, kas saistītas ar nozīmīgiem dzīves notikumiem, atmiņas var būt spilgtākas, papildinot biogrāfiskos datus.

Literatūrā aprakstītajos pētījumos (Pink 2007; Cresswell 2006; Evans & Jones 2011), kur izmantotas pastaigas intervijas, ir uzsvērtā to efektivitāte bagātīgu, kontekstuālu stāstījumu iegūšanā un metodoloģiskās priekšrocības, kas padara šo pieeju īpaši efektīvu kvalitatīvos pētījumos. Pastaigas var stimulēt atmiņas atsaukšanu un emocionālas reakcijas, kas saistītas ar noteiktām vietām. Biogrāfiskai izpētei šis iestatījums palīdz dalībniekiem izgūt un izstāstīt detalizētu personīgo vēsturi, bieži vien autentiskākā, spontānākā veidā, salīdzinot ar statiskām intervijām. Šī dinamika var bagātināt biogrāfisko pētījumu centrālo hronoloģisko stāstījumu. Pastaigas intervijas ienes pētniecībā arī t. s. iemiesotas zināšanas par vietu (*embodied knowledge of place*), kas arvien vairāk tiek novērtētas biogrāfiskajā pieejā. Fiziskā kustība telpā atspoguļo to, kā dalībnieki savas dzīves laikā ir pārvietojušies sociālajās telpās. Tas arī atklāj, kā respondenti uztver šo vidi, sniedzot datus par to, kā viņi redz un interpretē apkārtējo situāciju, kas ir neatņemama viņu stāstu sastāvdaļa (Bartlett et.al. 2023).

Tiek uzskatīts, ka pastaigu intervijās, salīdzinājumā ar tradicionālajām intervijām, respondenti tiek vairāk iesaistīti sarunā un jūtas komfortablāk, ņemot vērā, ka pētījums notiek viņiem pazīstamā vidē. (Trell & Van Hoven 2010) Tā arī piedāvā iespēju iegūt dinamiskāku skatījumu uz dzīvi nekā formālāka intervija – tā sniedz “metodi kustībā” – kā mobilu, attiecībās

balstītu, iemiesotu procesu un praksi, kas ietver mijiedarbību gan ar citiem cilvēkiem, gan ar dabisko un sociālo vidi (O'Neill & Roberts 2020).

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta mutvārdu vēstures pētnieki jau 2007. gadā veica pastaigu interviju pilotprojektu, aicinot uz interviju bijušos Tūjas ķieģeļu fabrikas darbiniekus. Mērķis bija dzīves pieredzes vēstījumu uzklauššana industriālā mantojuma izpētei Tūjā, kur līdz 1991. gadam darbojās ķieģeļu ražotne. Pilotprojekts tika organizēts kā izbraukuma ekspedīcija, kurā piedalījās trīs pētnieki un filmēšanas grupa. Pētījumā tika izmantoti ierakstu līdzekļi (filmēšanas kameras un magnetofoni), lai pilnībā fiksētu interviju gaitu un informāciju. Pilotprojektā Tūjas ķieģeļu fabrikas industriālā mantojuma izpētē stāstītāji tika uzrunāti, pateicoties vietējās iedzīvotājas profesores Viedas Skultānes starpniecībai un atbalstam.

Pilotprojekts apliecināja metodes noderīgumu, jo tika iegūts daudzveidīgs informatīvs materiāls par cilvēku attiecībām ar konkrēto vietu, politisko un sociālo pārmaiņu ietekmi uz šo vietu un attiecībām starp vietējiem iedzīvotājiem. Tāpat pierādījās, ka šī metode gan stimulē atmiņu procesu, gan atļauj fiksēt vēl pastāvošās objekta detaļas. Ideja šādi intervēt Latvijas bijušo rūpniecības uzņēmumu darbiniekus šķita ļoti rosinoša, meklējot veidus, kā to turpināt, un, rodot atsaucību Rīgas Porcelāna muzejā, turpinot pastaigu intervijas ar bijušajiem Rīgas Porcelāna rūpnīcas darbiniekiem. Arī šajā gadījumā tika nolemts pieaicināt filmēšanas grupu. Iegūtais materiāls pilnā apjomā tiek izmantots pētniecības vajadzībām, savukārt samontētā videofilma kalpo par veidu, gan lai ieinteresētu cilvēkus vairāk uzzināt par Latvijas rūpniecības vēsturi un cilvēku likteņiem, gan lai popularizētu pastaigas metodi plašākai publikai.

Porcelāna ražošanas nozares piemiņa Latvijā un aktivitātes tās uzturēšanā lielā mērā saistās ar Rīgas Porcelāna muzeju, kura pamatkolekciju veido 6263 priekšmeti, ko Rīgas pilsēta 2000. gadā ieguva no likvidētās a/s „Rīgas Porcelāns”, un tādēļ Muzeju zināmā mērā uzskata par rūpnīcas piemiņas simbolisku glabātāju. Ražotne vairs nepastāv, bet cilvēkiem joprojām ir vieta, kur satikties. Jāatzīmē, ka tādu lomu uzņemas daudzi industriālā mantojuma muzeji visā pasaulē.

Viena no pētniecības metodēm Muzeja ikdienas darbā ir mutvārdu vēstures intervijas, kas, ņemot vērā tēmu specifiku un iegūto informācijas apjomu, var ieinteresēt arī socioloģijas nozares pārstāvjus. Pirmkārt, tādēļ, ka, indivīdam stāstot par savu profesionālo darbību, atklājas arī viņa biogrāfija. Reizēm intervijas ir mutvārdu vēstures avoti, sniedzot detaļas un atklājot specifisku pieredzi par kādu norisi vai tehnoloģisku darbību. Vienlaikus daudzi darbinieki, lai arī sāk runāt par rūpnīcas pieredzi, vēlāk izstāsta izvērstus dzīvesstāstus, kas dod ieskatu ne tikai viņu kā padomju laika rūpnīcas darbinieku biogrāfijā, bet paver plašākus pieredzes līmeņus. Īpaši aktuāli tas ir saistībā ar porcelāna rūpniecības vēsturi, jo porcelāna izstrādājumi ir neitrāls, skaists

produkts, kas sniedz iespēju runāt par rūpniecības vēsturi padomju laikā, neuzsverot ideoloģisko, Latvijai nedraudzīgo, kā tas varētu būt, piemēram, kādā ar militāro sfēru saistītā ražotnē.

Vēl viens nozīmīgs aspekts, kas saistīts ar porcelāna rūpniecību, ir valodas dinamika. Daudzās rūpnīcās, tostarp Rīgas Porcelāna rūpnīcā, darbojās dažādu tautību strādnieki, un ievērojama viņu daļa bija krieviski runājoši darbinieki, kuri Latvijā bija ieceļojuši padomju laikā. Šī valodu daudzveidība nozīmēja, ka ikdienas saziņa un tehniskā dokumentācija lielā mērā notika krievu valodā. Daļai šo strādnieku bija grūtāk iesaistīties plašākā sociālajā diskursā latviešu valodā, kas radīja papildus dimensiju viņu personiskās un profesionālās pieredzes izpratnē. Rīgas Porcelāna muzejs nodrošina platformu, kur šie cilvēki var dalīties savos stāstos, jo daži no viņiem, iespējams, citādi neiesaistītos publiskajā vēsturiskajā naratīvā valodas vai kultūras barjeru dēļ. Turklāt porcelāna ražošanā lietotie specifiskie termini bieži tika aizgūti no dažādām valodām. Kamēr krievu valoda rūpnīcā bija dominējošā, daļa tehnisko terminu porcelāna amatniecībā bija cēlušies no vācu valodas, atspoguļojot vācu tehniskās ekspertīzes vēsturisko ietekmi reģionā. Šī daudzvalodīgā vide izgaismo valodu mijiedarbību rūpniecībā un sniedz ieskatu ne tikai strādnieku profesionālajā dzīvē, bet arī rūpnieciskās dzīves kultūras un vēsturiskajās niansēs Latvijā padomju laikā.

Pilotprojekta Tūjā rezultāti liecināja, ka, piemērojot pastaigas interviju Latvijas industriālā mantojuma pieredzes izpētē, pastāv vairāki riska aspekti, ko pētnieks nevar ietekmēt, bet kas var ietekmēt pētījuma gaitu un kvalitāti. Pirmkārt, konfidencialitātes aspekts, jo intervijas notiek publiskā telpā, kur tās var novērot citi, un nav iespējams nodrošināt pētījuma dalībnieku anonimitāti tādā līmenī kā tradicionālajās intervijās. Otrs svarīgs faktors ir slikti laikapstākļi, kas var traucēt vai apturēt datu vākšanas procesu. Treškārt, dažreiz vietas vai vides objekti nav sasniedzami sliktu ceļa apstākļu, fizisko barjeru vai citu faktoru dēļ. Ceturtkārt, gan respondenti, gan pētnieki var būt fiziski nespējīgi piedalīties garākās pastaigās vai sasniegt attālus galamērķus laika trūkuma vai fiziskā stāvokļa dēļ (Pranka 2020).

Konfidencialitātes aspekts porcelāna pastaigas pētījumā izpaudās mazāk – daudzi uzaicinātie respondenti savā starpā bija pazīstami. Arī sarunu tēma – rūpnīcas ikdiena – nav potenciāli jutīga, un daļa respondentu ar savām atmiņām jau bija dalījušies citos Muzeja projektos. Slikti laikapstākļi bija daļēji traucējošs faktors – vienā intervijas dienā lija stiprs lietus, kādēļ sākotnēji bija bažas par sekmīgu intervijas norisi. Objektu sasniedzamību noteica nepieciešamība saskaņot iekļūšanu objektos, īpaši – veicot pastaigu filmēšanas grupas pavadībā. Pastaigas intervijas noteiktā nepieciešamība, mērot zināmus fiziskus attālumus, bija ierobežojošs dažiem respondentiem, kuri atteica dalību pastaigas intervijā tieši fiziskā stāvokļa dēļ (viens respondents piekrita sniegt interviju Muzejā, kas viņam bija fiziski vieglāk

sasniedzams objekts). Kā papildus faktoru, kas atklājās konkrētā pētījuma gaitā, var minēt respondentu emocionālo attieksmi pret rūpnīcas slēgšanas apstākļiem un tās izraisīto traumu – lai arī daļa respondentu iepriekš bija dalījušies atmiņās par darbu porcelāna ražotnē, nepieciešamība to darīt reālajā vidē, bijušās rūpnīcas teritorijā, daļai izraisīja spēcīgas emocijas un pārdomas.

Kā potenciālās nozīmīgākas tēmas, pēc kā vadīt sarunu industriālā mantojuma izziņā pastaigas interviju laikā, sākotnēji tika izvirzītas:

- Refleksija par konkrēto porcelāna ražotni un stāstītāja dzīves gājuma notikumu saistība ar darba dzīvi tajā.
- Dzīves stils – darbs un sadzīve, attiecības starp cilvēkiem darbā, privātajā telpā padomju laikā un pēc neatkarības atjaunošanas.
- Ražotnes un tās apkārtējās vides raksturojums.
- Stāsti par atsevišķiem notikumiem, bijušajiem kolēģiem, uzņēmuma vadītājiem.
- Ražotnes slēgšanas vēsture.

Interviju norise

Interviju filmēšanas dienas tika organizētas divās atsevišķās sesijās, katru reizi savā iecirknī. Pirmajā reizē aicinājām bijušos darbiniekus uz toreizējās rūpnīcas 1. iecirkni Maskavas ielā, kas tikko bija zaudējusi savu nosaukumu un kas tagad nes Latgales ielas vārdu. Intervija norisinājās laikā, kad 1. iecirkņa vietā jau ir uzcelts liels tirdzniecības centrs un ir palicis maz tiešu liecību par rūpnīcu – tikai divi skursteņi, tirdzniecības centra iekšpusē izveidotās dekorācijas ar Rīgas porcelāna produkciju, kā arī stends-izstāde Kuzņecovu ģimenes piemiņai.

Uz interviju ieradās septiņi cilvēki, no tiem piecas sievietes un divi vīrieši, taču līdz beigām palika tikai pieci. Pamatā intervijas dalībnieki bija bijušie rūpnīcas mākslinieki, tehniskie darbinieki, kā arī rūpnīcas bibliotēkas vadītāja. Atsevišķi intervējām vēl vienu darbinieci, kura dzīvo blakusmājā un ir redzējusi gan rūpnīcas nojaukšanu, gan tirdzniecības centra uzcelšanu.

Dalībnieku skaits intervijai bija nedaudz par lielu un, iespējams, traucēja visiem izteikties. Tas saistīts ar to, ka rekrutēšanas procesā daudzi šaubījās par savu dalību intervijā. Tomēr beigās ieradās lielākā daļa no uzrunātajiem, izņemot tos, kam mainījās plāni vai bija bažas par savu veselības stāvokli. Tā viena no uzrunātajām respondentēm norādīja, ka, tā kā viņa visu šo 25 gadu laikā nav bijusi rūpnīcas vietā (arī tirdzniecības centrā), viņa baidās par to, ka, redzot izmaiņas, varētu saasināties viņas veselības stāvoklis (nesen pārciests insults). Jāpiebilst, ka

viņa tomēr ieradās uz interviju, ar interesi izstaigāja bijušo rūpnīcas teritoriju, satikās ar kolēģiem un labprāt dalījās atmiņās.

Cita respondente telefona sarunas laikā pauda bažas par savu dalību, jo šaubījās, vai vēlas uzjundīt negatīvas atmiņas. Tomēr arī viņa atnāca un labprāt piedalījās sarunā, norādot, ka nepatīkamās sajūtas pamazām sākušas noplakt un viņa ir samierinājusies ar notikušo. Viņa arī pastāstīja, ka laikā, kad rūpnīca bija nojaukšanas procesā, viņa tai braukusi garām ar auto un, ieraugot sabrukumu, gandrīz izraisījusi avāriju.

Savukārt kāds augsta līmeņa tehniskais darbinieks, ko visi kolēģi raksturoja kā ļoti kompetentu, norādīja, ka viņš būtu bijis tas cilvēks, kurš būtu varējis vadīt un izglābt rūpnīcu no sabrukuma. Šis vīrietis jau telefonsarunā norādīja, ka neies iekšā veikalā. Veikals viņam saistoties ar nāvi, jo sagrāvis daudzu cilvēku dzīves. Respondentu satikšanās tika norunāta bijušās sabiedriskā transporta pieturas vietā, lai varētu secīgi doties no transporta pieturas uz rūpnīcu. Šis respondents atnāca uz interviju sākumu, sasveicinājās ar kolēģiem – bet, tiklīdz sākām ceļu uz bijušās rūpnīcas teritoriju, neatvadījies aizgāja prom.

No industriālā mantojuma saglabāšanās viedokļa bija pārsteidzoši, ka bijušajiem darbiniekiem bija grūtības atcerēties daudzu ražotņu izvietojumu. Mēģinot atcerēties, kur būtu varējusi atrasties kāda ēka, laboratorija vai kas cits, bijušie darbinieki atzina, ka lielveikala plānojums ir izmainījis vidi tā, ka ir grūti atminēties, kur varētu būt objektu robežas. Lai arī palikuši daži fiziski marķieri, tomēr jaunais lielveikals pilnībā ir pārmainījis uztveri par ēkām, kas tur atradās agrāk.

Pēc intervijas daži no bijušajiem darbiniekiem atzina, ka nav piepildījušās bažas par iespējamu psiholoģisku traumu pēc rūpnīcas bijušās atrašanās vietas apmeklējuma. Ir pagājuši gandrīz 30 gadi, kopš ražotne beidza pastāvēt, un, nonākot vietā, kur pagājis ilgs laiks no darba mūža, var secināt – nav rūgtuma, nav asaru, jo arī pašas rūpnīcas nav. Tā tiešām beigusi pastāvēt. Kā pastaigas intervijas beigu daļā atzina viena respondente – *“priekš manis tā ir kā Atlantīda, kas uz visiem laikiem nogrimusi ar visiem saviem dārgumiem”*. Uz jautājumu, kas bija šie dārgumi, sekoja atbilde – kolēģi, spēja radoši strādāt, jaunība un spēks darboties.

Otrajā iecirknī – bijušajā Jakoba Karla Jesena Porcelāna fabrikā – ņemot vērā iepriekšējo pieredzi, kura liecināja, ka pārāk daudz cilvēku var būt grūti organizēt un nav iespējams visiem līdzvērtīgi dot vārdu, uz interviju aicinājām trīs cilvēkus. Taču viens dalībnieks atteicās veselības iemeslu dēļ, citai respondentei mainījās plāni, tāpēc intervijā beigu beigās piedalījās tikai viena respondente – māksliniece Ilga Dreiblate, kura rūpnīcā nostrādājusi visu darba mūžu – 40 gadus. Viņai šī bija pirmā reize būt ražotnes vietā pēc 1999. gada, kad viņa atstāja darbu rūpnīcā. Lai arī šajā vietā ražošana vairs nenotiek, tomēr ēkas ir saglabājušās.

Māksliniece ražotnes teritoriju izstaigāja ar lielu interesi, daloties atmiņās par rūpnīcas nodaļu izvietojumu, darba ikdienu un atpūtas brīžiem, kolēģiem. Negatīvas emocijas raisīja tikai nesakoptā, neremontētā vide, bet atmiņas par darbu rūpnīcā pastaigas vide labi papildināja. Jāpiebilst, ka viņa bija to darbinieku skaitā, kas bija gribējuši paši privatizēt rūpnīcu, taču tas nenotika. Tādēļ, iespējams, viņa atsevišķās epizodēs bija īpaši kritiska pret redzēto.

Salīdzinot sākotnēji izvirzītās tēmas ar to, kas tika reāli pārrunāts pastaigu intervijās, jāsecina, ka sarunas vairāk raisījās par fizisko vidi un ar to saistītajām atmiņām. No vienas puses, uz to vairāk mudināja intervētāji, no otras puses, – atrašanās konkrētajā fiziskajā vidē vairāk rosina dalīties atmiņās par saistību ar šo vietu, reflektēt par izmaiņām un savu reakciju uz šīm pārmaiņām, mazāk par privātās dzīves notikumiem vai epizodēm saistībā ar bijušajiem kolēģiem. Tāpat daudz uzmanības tika pievērsta ražotnes slēgšanas vēsturei, bijušajiem darbiniekiem labprāt stāstot par šo posmu rūpnīcas attīstībā. Lai arī bijušie darbinieki pamatā atzina, ka rūpnīca esošajā formā nebija varējusi pastāvēt (ievestās izejvielas; liels energoresursu patēriņš un dārga produkcija; jāapgūst jauni tirgi, lētākas produkcijas ienākšana; smagi darba apstākļi, kādos mūsdienu cilvēki vairs nestrādā utt.), tomēr daudziem rūpnīcas slēgšana tādā veidā, kāda tā notika, bija ļoti traumatiska pieredze, īpaši 1. iecirkņa darbiniekiem, kas pieredzēja ne tikai rūpnīcas slēgšanu, bet arī fizisku sagraušanu. Jānorāda, ka bijušā Rīgas Porcelāna rūpnīcas 1. iecirkņa nojaukšana izraisīja lielas emocijas ne tikai saistībā ar pārdzīvojumiem, ka zudusi bijusī darbavieta, ar kuru saistās bagātīgas – gan pozitīvas, gan negatīvas – atmiņas. Šīs emocijas papildināja fakts, ka rūpnīcas šajā teritorijā atradās jau kopš 1841. gada – celta kā uzņēmēju Kuzņecovu fabrika, tā piedzīvojusi vairāku varu maiņu, pasaules karus, līdz beidza darbību 20. un 21. gadsimta mijā. Vairāki respondenti iepriekšējās intervijās, reflektējot par rūpnīcas slēgšanu, norādīja tieši uz vēsturisko aspektu, uz pēctecību, uz tradīciju zaudēšanu, ko nes gan ražotnes slēgšana, gan (simboliski) ēku kā fizisku liecību nojaukšana. Tas nozīmē arī diskusiju, ko mēs kā sabiedrība vēlamies saglabāt no iepriekšējā perioda kultūras (un industriālā) mantojuma un ko ne. Sociologs Edmunds Šūpulis, runājot par industriālā mantojuma sfēru, aicina palūkoties arī no t. s. konstrukcionisma diskursa – nevis lūkojoties uz dažādām ēkām tikai kā reālu, konkrētu objektu, bet domājot par to, kā mēs kā sabiedrība konstruējam to nozīmi un kādēļ vienam objektam piešķiram lielāku nozīmi nekā citam: *“Ik pa laikam var dzirdēt, ka kādas rūpnīcas tiek nojauktas, savukārt citas tiek izmantotas, piemēram, universitāšu vajadzībām, bet vēl citas kalpo mājokļu vajadzībām”* (Supulis 2012, 225). Bijušās Rīgas Porcelāna rūpnīcas 1. iecirkņa jaunie īpašnieki tagadējā iepirkšanās centra telpās ierīkojuši interaktīvu piemiņas vietu Kuzņecovu ģimenes mantojumam, ēku ārējā noformējumā un interjerā izmantoti arī Kuzņecovu laika trauku zīmogi, taču padomju un pēdējo gadu porcelāna ražošanas mantojums nav plaši atspoguļots. Savukārt

2. iecirkņa ēkas – bijusī J.K. Jesena fabrika – fiziski vēl ir saglabājušās, taču, iespējams, savas nomaļākās atrašanās vietas dēļ pagaidām netiek plaši iekļautas industriālā mantojuma objektu lokā. Stāsti, saglabāti bijušo darbinieku atmiņās, un pastaigas intervijas ir labs veids, kā šo mantojumu uzturēt dzīvu.

Secinājumi

Mutvārdu vēstures pieeja ļauj atklāt, kā radikālas sabiedriskās pārmaiņas ietekmē un pārveido cilvēku individuālo dzīvi. Svarīga ir ne tikai varas elites pieredze vai politisko un ekonomisko pārmaiņu dokumentācija, bet arī tas, kā šie lielie vēstures notikumi ietekmējuši cilvēku ikdienas dzīvi mikrolīmenī. Arī bijušo Latvijas rūpnīcu strādnieki atklāj gan faktoloģiskas detaļas, gan pauž vērtējumu par padomju laika pieredzi, vēsta par savu personīgo un visas nozares vēsturi. Atmiņu un interviju par industrializācijas un deindustrializācijas pieredzi apkopošana ļauj plašai auditorijai daudzpusīgāk un plašāk izziņāt nozīmīgu Latvijas vēstures posmu. Tāpat šīs atmiņas parāda, ka darbs nav tikai formāla darbavieta, lai iegūtu iztikas līdzekļus. Tas personas biogrāfijā ir ar plašāku nozīmi, un tā zaudēšana var novest pie tālākām sekām gan personas pašas biogrāfijā, gan arī plašākā kopienā.

Stāstījumu bagātīgās detaļas un dziļais apraksts, kā arī bieži vien spēcīgi formulētās emocijas, kas atklājas, izmantojot mutvārdu vēstures pieeju un it īpaši – pastaigas intervijas, palīdz labāk izprast, kā rūpnīcu strādnieku dzīvi ietekmēja, piemēram, rūpnīcu slēgšana. Par to liecina dažu respondentu nevēlēšanās nākt uz vietām, kur tagad ir viņu bijušo darbavietu drupas, jo šīs noslēptās emocijas draud izraisīt ne tikai emocionālu nepatiku, bet arī saasināt fiziskās kaites. Tas būtu jāņem vērā arī citiem pētniekiem, kas vēlas konfrontēt respondentus ar fizisko vidi, kas jau ir izzudusi vai vismaz ļoti izmainījusies. Vienlaikus – tieši pastaigas intervija kopā ar kolēģiem, iespējams, padara šo procesu vieglāku un atbalstošāku.

Pastaigas interviju metodes lietošana porcelāna ražotnes vēstures izpētē pierādīja savu atbilstību un piemērotību industriālā mantojuma izziņā, sniedzot kontekstuālo ieskatu – atrašanās uz vietas palīdzēja dalībniekiem savienot savu pieredzi ar fizisko vidi. Tika veicināta intervijas dalībnieku iesaistīšanās, savukārt neformālā vide veicināja bagātīgākas, atklātākas sarunas. Tādējādi pastaigas intervijas metodes izmantošana veicināja dinamisku stāstījumu par industriālo mantojumu, integrējot personīgos stāstus ar vēsturisko kontekstu.

Cilvēki, kas savulaik strādājuši pašlaik izzudušajās nozarēs, pamazām aiziet, taču viņu liecības par ražotnēm, kas savulaik veidojušas nozīmīgu kopienas ekonomisko dzīvi, cilvēku identitāti, paliek. Būtiska ir arī vizuālā fiksācija – ja nav fizisku liecību, tad cilvēku atmiņas

fiksē vietas, kas savulaik bijušas nozīmīgas un veido kopienas un nācijas vēsturi. Šeit var piebilst, ka 2007. gadā pilotprojektā fiksētā Tūjas ķieģeļu fabrika 2024. gadā tiek nojaukta – tur plānots attīstīt elitāru dzīvojamo ēku kompleksu. Zīmīgi, ka arī šeit, līdzīgi kā bijušās Kuzņecova porcelāna fabrikas vietā, jaunie objekta īpašnieki kā liecību par bijušo ražotni nolēmuši saglabāt skursteņus (Tauriņa 2023).

Šis pētījums ir viens no retajiem piemēriem Latvijā, kur pastaigu interviju metodi lieto industriālā mantojuma izpētē, un tas palīdz attīstīt šo pieeju arī Latvijas pētniecības un kultūras kontekstā.

Paldies visiem bijušās Rīgas Porcelāna rūpnīcas darbiniekiem par dalīšanos ar atmiņām interviju laikā.

Izmantotie darbi:

- Bartlett, R., Koncul, A., Lid, I. M., George, E. O., Haugen, I.** (2023). Using Walking / Go Along Interviews With People in Vulnerable Situations: A Synthesized Review of the Research Literature. *International Journal of Qualitative Methods*, 22. DOI: 10.1177/16094069231164606
- Bertaux, D., Bertaux-Wiame, I.** (1981). Artisanal Bakery in France: How It Lives and Why It Survives. In: Bechhofer F., Elliott B. (eds) *The Petite Bourgeoisie. Edinburgh Studies in Sociology*. London: Palgrave Macmillan, 155–181.
- Boym, S.** (2001). *The Future of Nostalgia*. New York: By Basic Books.
- Buss Notter, A.** (2006). *Soziale Folgen ökonomischer Umstrukturierungen*, Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft
- Cresswell, T.** (2006). *On the Move: Mobility in the Modern Western World*. Routledge Taylor & Francis Group
- Evans, J., Jones, P.** (2011). The Walking Interview: Methodology, Mobility and Place, *Applied Geography*, 31 (2), April 2011, 849–858. DOI: 10.1016/j.apgeog.2010.09.005
- Frisch, M.H., Rogovin, M.** (1993). *Portraits in Steel*, New York: Cornell University Press.
- High, S.** (2013). “The Wounds of Class”: A Historiographical Reflection on the Study of Deindustrialisation, 1973–2013, in: *History Compass*, 11, 1–14. DOI: 10.1111/hic3.12099
- High, S., MacKinnon L., Perchard A.** (2017). *The Deindustrialized World: Confronting Ruination in Postindustrial Places*, Vancouver: University of British Columbia Press.
- Jõesalu, K., Kõresaar, E.** (2012). Working through mature socialism: Private and public in the life story of an Estonian industry manager. *Baltic Biographies at Historical Crossroads*. Routledge, 68–85.
- Johnson, C. H.** (2002). Introduction: De-industrialization and Globalization, in: Bert Altena and Marcel van der Linden (eds.): *De-industrialization: Social, Cultural, and Political Aspects, International Review of Social History Supplements*, 10, 3–33. DOI: 10.1017/S0020859002000767
- Kirk, J., Contrepois S., Jefferys S.** (2012). *Changing Work and Community Identities in European Regions, Perspectives on the Past and Present*, Palgrave Macmillan London. DOI: 10.1057/9780230353916
- McIvor, A.** (2018). “Scrap-Heap Stories”: Oral Narratives of Labour and Loss in Scottish Mining and Manufacturing. *BIOS – Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen*, 31 (2), 8–21. DOI: 10.3224/bios.v31i2.02

- Moitra, S., Nogueira, K.** (2018). (Post-)Industrial Memories: Oral History and Structural Change - Introduction. *BIOS – Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen*, 31 (2), 3–7. DOI: 10.3224/bios.v31i2.01
- O’Neill, M. & Brian R. B.** (2019). *Walking Methods. Research on the Move*. London: Routledge.
- Orange, H.** (2015). *Reanimating Industrial Spaces: Conducting Memory Work in Post-Industrial Societies*, New York: Routledge. DOI: 10.4324/9781315421179
- Pink, S.** (2007). *Doing Visual Ethnography*. SAGE Publications, Ltd.
- Pranka, M.** (2020). The walk-and-talk methodology – researching place and people. SHS Web of Conferences 85, 03007. *Int. Conf. Society. Health. Welfare 2018*. DOI: 10.1051/shsconf/20208503007
- Supulis, E.** (2012). Industrial Heritage from the Perspective of Social Theories. In: *Industrial Heritage Around the Baltic Sea*. Uppsala: Uppsala Universitet, 223–232.
- Tauriņa, L.** (2023). Vecās Tūjas ķieģeļu fabrikas vietā taps jauns ciemats. *Limbažu novada laikraksts Auseklis*. 16.06.2023. Pieejams: <https://www.auseklis.lv/galerijas/vecas-tujas-kiegelu-fabrikas-vieta-taps-jauns-ciemats> [25.10.2024.]
- Trell, E.M., van Hoven, B.** (2010). Making Sense of Place: Exploring Creative and (Inter)active Research Methods With Young People. *Fennia*, 188 (1), (2010): 3rd Nordic Geographers Meeting Special Issue, Helsinki, 91–104.
- Tsiolis, G., Siouti, I.** (2023). Exploring Biographies in a Rapidly Changing Labor World. *Current Sociology*, 71(4), 587–606.
- Wawrzyniak, J.** (2021). ‘Hard Times but our Own’: Post-Socialist Nostalgia and the Transformation of Industrial Life in Poland. *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Online-Ausgabe, 18 (2021), H.1, 73–92. DOI: 10.14765/zzf.dok-2300

Ilustrācijas

1. attēls. Pastaigas intervijas dalībnieki iepirkšanās un izklaides centrā Akropole (bijusī Kuzņecova porcelāna fabrika), 24.03.2024.

No kreisās: M. Pranka, D. Lauriņa, M. Krūmiņa, J. Birnis, V. Dimante, D. Blūma, I. Aigare, I. Sproģe. Priekšplānā – G. Elksne. Foto: J. Ābele.

2. attēls. Pastaigas intervija iepirkšanās un izklaides centrā Akropole (bijusī Kuzņecova porcelāna fabrika), 24.03.2024.

Foto: M. Pranka.

3. attēls. Pastaigas intervija Mangaļos (bijusī J. K. Jesena porcelāna fabrika), 06.05.2024.

No kreisās: I. Dreiblate, G. Elksne, T. Šķēle, V. Krūzkops. Foto: I. Veinberga.

Ginta Elksne, Maruta Pranka, Maija Krūmiņa

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

Iliana Veinberga, Diāna Lauriņa

The Riga Porcelain Museum
Association of Culture Institutions of Riga State City Council

The Biographical Approach in Exploring Industrial Heritage: Walk-and-talk Interviews with Former Employees of the Riga Porcelain Factory

Abstract

The article explores the potential of the walk-and-talk method in studying industrial heritage, drawing on interviews with former employees of the Riga Porcelain Factory conducted during the project “Walk and Remember: The Riga Porcelain Factory in Oral History.” The project took place in the first half of 2024 in collaboration with the Institute of Philosophy and Sociology at the Faculty of Humanities, University of Latvia, the Latvian Oral History Researchers’ Association “Dzīvesstāsts,” and the Riga Porcelain Museum of the Riga City Municipality Association of Cultural Institutions.

During the project, former factory employees participated in walk-and-talk interviews around the factory’s territory – their former workplaces – sharing memories of the factory’s everyday life and their professional experiences. The study is based on the authors' engagement with these stories and examines how the participants' narratives reflect broader political and economic changes that shaped their biographies.

The walk-and-talk method demonstrated its effectiveness and relevance in studying industrial heritage by providing contextual insights: being on-site enabled participants to connect their experiences with the physical environment. The method fostered participant involvement, while the informal setting encouraged richer and more open conversations. As a result, the walk-and-talk method facilitated a dynamic narrative of industrial heritage, intertwining personal stories with historical context.

This study is a rare example in Latvia of employing the walk-and-talk method in researching industrial heritage, contributing to developing this approach within the Latvian research and cultural context.

Keywords: walk-and-talk interviews, biographical approach, industrial heritage, Riga Porcelain Factory.

Ilze Koroleva

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Jauniešu domāšanas stilu un interneta lietošanas paternu mijiedarbe

Raksts sagatavots Latvijas Zinātnes padomes finansētā projekta “Interneta lietošanas paternu ietekme uz jauniešu kognitīvo stilu attīstību” ietvaros (Nr. lzp-2021/1-0357).

Ievads

Analizējot jauniešu dzīves, domāšanas stilus saistībā ar tehnoloģiju un interneta lietošanas paradumiem, redzeslokā ir jauni cilvēki līdz 25 gadu vecumam, tādējādi ir viennozīmīgi skaidrs, ka runa ir par paaudzi (faktiski jau vismaz divām paaudzēm), kas būtiski atšķiras no visām iepriekšējām tieši digitālā konteksta dēļ. Jaunieši, kuri veido šajā rakstā aplūkotā pētījuma mērķa grupu, ir auguši un izglītojušies ļoti straujas tehnoloģiskās attīstības laikmetā. Z paaudze (jaunieši, kuri dzimuši aptuveni laikā no 1996. gada līdz 2012. gadam) ir pirmā paaudze, kuras pārstāvjus jau no mazotnes ieskauj digitālās ierīces un tīmeklis – viedtālruni, datori, planšetes utt., sociālie mediji, interneta lietotnes un tiešsaistes platformas un kuri jau no agras bērnības ir uz “Tu” ar tehnoloģijām.¹ Tieši tādēļ viņi, atšķirībā no jebkuras iepriekšējās paaudzes, daudz lielākā mērā paļaujas uz tehnoloģijām kā ikdienas dzīvē un brīvā laikā, tā arī izziņas procesā, mācībās un jebkuru problēmu risināšanā (Baron 2008; Twenge 2016; Seemiller & Grace 2018). Šīs paaudzes pārstāvjus raksturo augsta tehnoloģiju lietošanas prasme, kādēļ tos pamatoti mēdz dēvēt par *digitālajiem iedzimtajiem* (*digital natives*) pretēji “digitālajiem imigrantiem” – iepriekšējo paaudžu pārstāvjiem, kuru dzīvē tehnoloģijas ienāk jau vēlākos dzīves posmos un kuriem tādēļ nereti ir problēmas tām pielāgoties (Prensky 2001). Attīstība un izglītošanās šajā “hipersatīklotajā pasaulē” pastāvīgas saziņas laikmetā veido arī jaunus paradumus kā ikdienā, tā mācībās, ietekmējot un mainot kā domāšanas, tā arī uzvedības stilus (Prensky 2001; Twenge 2016).

Dator tehnoloģijas un internets ir kardināli mainījuši to, kā jaunieši izzina pasauli, iegūst zināšanas un mācās. Nodrošinot piekļuvi gandrīz neierobežotam informācijas apjomam,

¹ Z paaudzei seko Alfa paaudze – pēc 2013. gada dzimušo demogrāfiskā grupa, kuras pārstāvjus dēvē gan par digitālajiem mazuļiem, gan par pandēmijas un tehnoloģiju bērniem u. tml. Šī, protams, būs tehnoloģijām visvairāk pakļautā paaudze, kuras pārstāvji, izglītojoties un pieaugot kopā ar mākslīgo intelektu, robotiku u. tml., dzīvos mums vēl šobrīd neaptveramā digitālajā realitātē.

interaktīviem rīkiem un mācību platformām, globālajam tīmeklim ar visplašākajām komunikācijas iespējām, šīs tehnoloģijas ir mainījušas tradicionālos izglītības procesus un mācīšanās paradumus, paverot jaunas iespējas gan mācību procesa organizēšanā izglītības iestādēs, gan arī skolēnu un studentu patstāvīgajam izziņas procesam un apmācībai (Bates 2019).

Internets ir pārveidojis piekļuvi informācijai, uzlabojot zināšanu pieejamību un piedāvājot elastīgas mācīšanās iespējas (Anderson 2008). Jauniešiem ir lielas iespējas pašiem radoši darboties ar mācību materiāliem, eksperimentējot un “spēlējoties” ar tiem, kas pašu mācīšanās procesu padara saistošāku (Dede 2009; Van Dijk 2020). Digitālie rīki ļauj sniegt reāllaika atgriezenisko saiti un novērtēt savus rezultātus. Digitālās tehnoloģijas veicina sadarbīgu un lietpratīgu mācīšanos, vienlaikus atbalstot personalizētu mācīšanos, izmantojot mākslīgo intelektu un adaptīvās informācijas sistēmas (AIS), kas ļauj pielāgot izglītības saturu individuālām vajadzībām (Redecker & Punie 2017; Holmes, Bialik & Fadel 2019), savieno skolēnus un studentus visā pasaulē, veicinot starpkultūru apmaiņu un kopīgu problēmu risināšanu (Hrastinski 2009). Tas viss ne tikai bagātina mācīšanās iespējas, veicina lielāku iekļaušanu, elastību un sadarbību, bet rada arī jaunus izaicinājumus un problēmas, no kurām minēšu dažas, kas svarīgas šajā rakstā aplūkojamo jautājumu kontekstā.

Viena no izplatītākajām problēmām – digitālā/informācijas pārslodze – ir saistīta ar vairākiem riska faktoriem. Pirmkārt, jau milzīgais tiešsaistes informācijas apjoms apgrūtina ticamas informācijas un avotu atšķiršanu no dezinformācijas (Livingstone 2011). Otrkārt, informācijas pārslodze mācību procesā mazina spēju koncentrēties un efektīvi apstrādāt šo informāciju, kas bieži noved pie selektīvās uztveres un skenēšanas stratēģijas izmantošanas, kas rezultējas virspusējā un seklā informācijas uzņemšanā (Mayer 2014; Van Dijk 2020). Skolēni pierod pie ātras un fragmentāras lasīšanas, bez dziļas koncentrēšanās, kas rada problēmas ar satura iegaumēšanu. Zūd saskaņotība starp mācīšanos un zināšanu ieguves procesu (Carr 2020).

Treškārt, pētnieki norāda arī, ka pastāvīga saskarsme ar digitālajām ierīcēm mazina spēju koncentrēt uzmanību un kritiskās domāšanas spējas, jo jaunieši arvien vairāk paļaujas uz tehnoloģijām, lai saņemtu gatavas atbildes, nevis cenšas risināt problēmas (Carr 2020).

Ceturtkārt, sociālie mediji un tiešsaistes mācību vide var veicināt stresu, trauksmi un izolāciju, ja to nelīdzsvaro personiska mijiedarbība ar vienaudžiem, citiem cilvēkiem (Twenge & Campbell 2018; Keles, McCrae, & Grealish 2020).

Viena no pretrunīgi vērtējamām ietekmēm ir tā, ka digitālās tehnoloģijas nodrošina iespēju un reizē arī mudina darīt vairākas lietas vienlaikus (*multitasking*) – mācīties, strādāt, izklaidēties, radot nepamatotu ilūziju, ka daudziem tas arī izdodas. Tomēr nekas neliecina, ka cilvēka spējas vienlaikus veikt vairākus uzdevumus vienlīdz labi būtu pieaugušas. Lielai daļai

jauniešu tas mazina spēju koncentrēties un noved pie paaugstinātas izklaidības, kas ir īpašs drauds mācīšanās procesam, negatīvi ietekmējot informācijas iegaumēšanu un satura izpratni.

Tādēļ ir likumsakarīgi, ka dažādu zinātņu nozaru teorētiskajā literatūrā un empīriskajos pētījumos aizvien lielāka uzmanība tiek pievērsta digitālo ierīču lietošanas un kognitīvo procesu, domāšanas stilu saiknes un mijiedarbības izpētei. Tehnoloģiju ietekme uz domāšanas stilu attīstību vai izmaiņām jau vismaz divas dekādes ir arī kognitīvās psiholoģijas un izglītības zinātnes pētījumu uzmanības centrā.

Šo problēmu izpēte un analīze ir pamatā arī pētnieciskajiem jautājumiem LZP projektā “Interneta lietošanas paternu ietekme uz jauniešu kognitīvo stilu attīstību” (Nr. lzp-2021/1-0357), kuru kopš 2021. gada īsteno Rīgas Tehniskās universitātes un Latvijas Universitātes pētnieku grupa. Projekta empīrisko datu nodrošināšanai izmantotas gan kvalitatīvās, gan kvantitatīvās izpētes metodes: uzsākot projektu, ir veiktas ekspertu intervijas, bet nākamajos posmos ir organizētas piecas fokusgrupu diskusijas ar izglītības iestāžu darbiniekiem (skolotājiem, augstskolu mācībspēkiem) un pēc šajā projektā oriģināli izstrādātās metodoloģijas veikta jauniešu kvantitatīvā aptauja tiešsaistē, kā arī īstenots eksperiments.

Šajā rakstā atspoguļota tikai neliela daļa no plašākas analīzes, kuras galvenais mērķis bija pārbaudīt hipotēzes par saistību starp digitālo ierīču/interneta lietošanas paradumiem un domāšanas stiliem. Analīze balstīta galvenokārt jauniešu tiešsaistes aptaujas rezultātos, kas minētā projekta ietvaros iegūti 2023. gadā

Dati un metodes

Kvantitatīvās aptaujas mērķa grupu veidoja 16–25 gadus veci jaunieši, kuri mācās Latvijas vidējās un augstākās izglītības iestādēs. Tiešsaistes aptauja tika īstenota Latvijas vispārējās vidējās un vidējās profesionālās izglītības iestādēs, uzrunājot 10.–12. klases skolēnu vai atbilstošo kursu audzēkņus, un augstskolās, uzrunājot studējošos. Vidējās izglītības iestādēs aptaujas veikšanai izmantota mācību platforma “E-klase”, savukārt augstskolu studentu izlases veidošanai tika izmantota katras augstskolas studentu e-pastu datubāze. Sasniegtās izlases apjoms: $n = 2912$ (1679 studenti un 1233 skolēni). Ņemot vērā augstskolās studējošo vecuma diapazonu (daudzi anketu izpildījušie studenti bija vecāki par 25 gadiem), analīzei tika izveidota izlases apakškopa, kurā iekļauti tikai jaunieši līdz 25 gadu vecumam ($n = 2169$).

Jauniešu aptaujai tika izstrādāta oriģināla aptaujas anketa, kurā iekļautie jautājumi bija vērsti uz šādu tēmu noskaidrošanu: digitālo ierīču pieejamība un jauniešu digitālo prasmju pašnovērtējums, interneta lietošanas paradumi, internetā pavadītā laika, lietošanas nolūku un

aktivitāšu veida mērījumi, kā arī kognitīvie novērtējumi (attieksmes pret interneta lomu un izmantošanu mācībās).

Jauniešu domāšanas un mācīšanās stilu noteikšanai kvantitatīvā pētījuma anketā tika iekļauta Roberta Sternberga (*Robert Sternberg*) mentālās pašpārvaldības teorijā (*theory of mental self-government*) balstītā “Domāšanas stilu aptauja” (*Thinking Styles Inventory-Revised II*) (Sternberg, Wagner, Zhang 2007)², kuras adaptācija un standartizācija latviešu valodā bija viens no šī projekta uzdevumiem (vairāk par adaptācijas un standartizācijas rezultātiem skat. Šteinberga et al. 2024). Domāšanas stilu aptauju veido 65 apgalvojumi, ar kuru palīdzību tiek aprakstīti 13 stili, kas sakārtoti 5 kognitīvo stilu dimensijās. Katru stilu raksturo pieci apgalvojumi, kas jānovērtē 7 punktu Likerta skalā, kur “1” apzīmē atbildi “apgalvojums neatspoguļo manu ierasto pieeju veicamajiem darbiem”, bet “7” nozīmē, ka “apgalvojums pilnībā atspoguļo manu ierasto pieeju veicamajiem darbiem”.³ Nākamajā sadaļā īsumā aplūkosim, kādi ir Latvijas jauniešu dominējošie domāšanas stili.

Dažādu domāšanas stilu izplatība jauniešu mērķa grupā

Domāšanas stili tiek definēti kā konsekventas individuālas atšķirības vēlamajos informācijas un pieredzes organizēšanas un apstrādes veidos (Messick 1984), kas faktiski nozīmē to, ka svarīgāk ir izprast, kādas savas individuālās spējas cilvēki labprātāk attīsta un lieto, nevis kādas spējas viņiem piemīt. Ja spējas attiecas uz to, cik labi indivīds var kaut ko paveikt, tad stils ir veids, kādā indivīdam patīk veikt darbības (Sternberg 1997). Šteinbergs šos domāšanas stilus klasificēja, izmantojot metaforu par politiskās pārvaldības (likumdošanas, tiesu, izpildvaras u. c.) funkcijām un formām.

1. tabulā atspoguļots īss katra stila raksturojums (Zhang 2007; Romera 2018) un jauniešu procentuālais sadalījums starp 13 domāšanu stiliem, kas aprēķināts, balstoties uz kvantitatīvās aptaujas rezultātiem.⁴ Izplatītāko stilu raksturojumam izmantoti arī secinājumi no fokusgrupu diskusijām, kurās piedalījās pedagogi (plašāku šī materiāla analīzi skat. Šņitņikovs 2023).

Aptaujas dati liecina, ka pēc **domāšanas funkcijas** kritērija Latvijas jauniešu vidū dominē “Izpildītāji” (58%), kuri dod priekšroku veikt strukturētus uzdevumus ar skaidrām

² Citviet izmantots arī tulkojums “Domāšanas stilu tests” (<https://domasanas-stili.lv/>).

³ Lai noskaidrotu testa rezultātu individuālā līmenī, katras dimensijas ietvaros tiek saskaitīti iegūtie punkti un pēc tam rezultāts tiek izdalīts ar apgalvojumu skaitu, iegūstot vidējo aritmētisko rādītāju. Pēc tam šo rādītāju pielīdzina vienam no sešiem līmeņiem, kas katrā no 13 stiliem variē no “ļoti zema” līdz “ļoti augstam”. Rezultāts parāda, kādā pakāpē indivīdam piemīt vai nepiemīt konkrētā domāšanas stila pazīmes (skat. Šteinberga et al. 2024).

⁴ Ņemot vērā, ka arī vienas dimensijas ietvaros indivīdam var būt izteiktas vairāku stilu pazīmes, jauniešiem tiek piedēvēts tas stils, kurā ir augstākā vidējā aritmētiskā vērtība.

instrukcijām un vadlīnijām to izpildei. Jaunieši, kam raksturīgs šis stils, labprātāk izvēlas vienkārši izpildīt prasīto, iekļaujoties jau gatavās struktūrās un noteiktos rāmjos. Arī fokusgrupu dalībnieki – pasniedzēji un skolotāji, raksturojot jauniešu mācīšanās stilus, bieži norāda uz pazīmēm, kas visvairāk atbilst “Izpildītāja” stilam, proti, uz to, ka skolēniem pietrūkst radošuma un izdomas, viņiem daudz labāk padodas strukturētu un precīzu uzdevumu izpilde, bet nepadodas improvizācija un viņi labprātāk dara tikai to, ko no viņiem prasa (FG⁵1: Rīgas vidusskolu un ģimnāziju skolotāji, FG5: vidusskolu skolotāji ārpus Rīgas). Kā viens no iemesliem, kas mazina skolēnu radošumu un patstāvīgās pūles, pēc skolotāju novērojumiem, ir pārlika paļaušanās uz internetu, kur daudzi risinājumi ir ātri un ērti pieejami. Ļoti lielu daļu jauniešu interesē padarīt darbu maksimāli ātri un tas tiek paveikts virspusēji, “ķeksīša pēc” (FG3: Augstskolu pasniedzēji, humanitārās un sociālās zinātnes).

Pēc **domāšanas formas** starp skolēniem un jauniešiem izplatītākais ir “Valdnieka” (34%) un “Strukturētāja” (“Hierarhiskais”) stils (29%), lai gan šo stilu pazīmes pedagogu diskusijās un sniegtajā informācijā izskan salīdzinoši retāk. Minētos stilus var atpazīt, kad tiek raksturoti skolēni, kuri ir mērķtiecīgi, motivēti turpināt mācības un gūt panākumus izvēlētajā karjeras ceļā. Šie jaunieši mērķtiecīgāk un prasmīgāk spēj izmantot arī internetu mācību nolūkos. Pēc pedagogu novērojumiem šādi jaunieši ir mazākumā. Nereti arī starp viņiem vērojama pragmatiska orientācija, kas, no vienas puses, ir pozitīvi, jo šie jaunieši ir mērķtiecīgāki nekā pārējie, bet, no otras puses, daudzos gadījumos viņi pārāk fokusējas uz vienu konkrētu lietu vai ir orientēti uz savu ļoti šauru, pašu formulētu mērķi un šo apvārsni grūti paplašināt (FG1: Rīgas vidusskolu un ģimnāziju skolotāji, FG3).

Interesanti, ka pedagogu sniegtajos raksturojumos ļoti spilgti iezīmējas “Anarhista” stila pazīmes, lai gan pēc kvantitatīvās aptaujas datiem šis stils ir dominējošais salīdzinoši nelielai daļai jauniešu (14%). Viena no “Anarhistiskā” stila izpausmēm ir skolotāju autoritātes neatzišana un skolotāju norādījumu ignorēšana vai tamlīdzīgi (FG2: Rīgas vidusskolu un ģimnāziju skolotāji). Pedagogi jauniešiem vairs nav autoritāte, jo autoritātes tiek meklētas un atrastas internetā, tie ir blogeri, influenceri u. tml., jauniešiem ir citas vērtības (FG3). Diskusijās tiek norādīts uz faktu, ka daudzi skolēni mācās tikai to, ko paši grib, to, kas viņiem šķiet interesants – tikai tādā gadījumā viņi iesaistās un spēj noturēt uzmanību (FG1: Rīgas vidusskolu un ģimnāziju skolotāji, FG3). Informācijas vieglā pieejamība arī var būt traucēklis zināšanu ieguves procesā, jo skolēnam rodas iespaids, ka viņš to visu jau zina (FG5). Tipiska “Anarhista” izpausme ir skolēnu un studentu bieži praktizētā daudzuzdevumu veikšana (*multitasking*).

⁵ FG – fokusgrupu diskusijas.

Jauniešiem ir ilūzija, ka viņi var un viņi arī cenšas darīt daudzas lietas vienlaikus. Turklāt digitālās ierīces pastāvīgi novērš uzmanību un, sekojot līdzī vienlaikus daudzām informācijas plūsmām, samazinās viņu spēja koncentrēt uzmanību. Pedagogi norāda uz šobrīd auditorijā tik izplatīto skolēnu un studentu “pseudoklātbūtnes” fenomenu. Straujais dzīves ritms, aizņemtība, nemitīga ziņu saņemšana sociālajos medijos/platformās, nespēja izsekot un savienot daudzās informācijas plūsmas noved pie tā, ka jaunieši arī jau iegūtās zināšanas jaunā kontekstā nespēj lietot (FG3; FG2; FG5). Un vēl pēdējā no “Anarhistiskā” stila izpausmēm ir neformālais saziņas stils (čata valoda, žargons, familiaritāte utt.), kas aizvien vairāk izplatās arī mācību iestādēs saskarsmē ar skolotājiem un pasniedzējiem.

Pēc **domāšanas līmeņa** jaunieši dalās gandrīz vienlīdzīgās daļās – “Lokālais” domāšanas stils raksturīgs 49%, “Globālais” – 51% jauniešu. Skolotāju sniegtajos raksturojumos spilgtāk saredzamas “Lokālā” stila pazīmes. Šajā gadījumā pedagogi runā par zināšanu sadrumstalotību. Skolēni zaudē plašāku skatījumu uz lietām un lietu norisi, kā rezultātā mazinās spēja saskatīt un izprast kopsakarības. Raksturīgs abstraktās, konceptuālās domāšanas trūkums – “abstraktā domāšana ir vāja”, dominē empīriskā orientācija (FG3; FG4: augstskolu pasniedzēji: dabaszinātnes, inženierzinātnes). Studentiem daudz mazāk patīk teorētiskās nodarbības, tā vietā viņi dod priekšroku praktiskām nodarbībām vai video, digitāliem ierakstiem par aplūkojamo tēmu. Viens no iemesliem šādām preferencēm, ko novērojuši gan skolotāji, gan pasniedzēji, ir būtiska jauniešu lasītprasmes pasliktināšanās. Jaunieši lasa neuzmanīgi, dod priekšroku īsiem tekstiem, fragmentiem vai, piemēram, garāku tekstu kopsavilkumiem (FG3; FG5). Lasīšanas paradumi, informācijas avotu daudzveidība un lielais apjoms, nespēja strādāt ar informāciju un atlasīt galveno noved pie tā, ka jaunieši strādā ar informācijas fragmentiem, kas traucē veidot kopainu (FG2; FG3; FG4).

Pēc **orientācijas** jauniešu vidū ievērojamā pakāpē dominē “Konservatīvais” stils (šāda orientācija raksturīga 76% respondentu). Arī pedagogu sniegtos raksturojumus vairāk var attiecināt uz “Konservatīvo” stilu. Kā skolēni, tā studenti bieži vien nespēj vai negrib būt patiesi radoši un daudz labprātāk strādā ar uzdevumiem, kas ļauj izmantot viegli pieejamus un ierastus risinājumus, t. sk. internetā pieejamos gatavos materiālus un rezultātus. Nereti studenti izmanto tehnoloģijas, lai “krāptos” radošajos darbos (FG3: augstskolu pasniedzēji, sociālo un humanitāros zinātņu joma). Šajā kontekstā pedagogi norāda arī uz kritiskas attieksmes un domāšanas trūkumu attiecībā uz internetā atrodamo informāciju. Skolēni domā risinājumu algoritmiski vai pēc šablona (FG5). Kopumā izplatīta “Konservatīvajam” stilam raksturīgā pieeja – izvēlēties gatavus risinājumus, nevis radīt kaut ko jaunu (FG5).

Pēc **domāšanas sfēras** kritērija starp jauniešiem dominē “Internālais” stils (69%), kura pārstāvji dod priekšroku darboties vienatnē, liekot uzsvaru uz iekšējām norisēm un neatkarību, tomēr fokusgrupās izskan arī vienlīdz daudz argumentu gan par labu “Internālajam”, gan “Eksternālajam” stilam. Daži fokusgrupu dalībnieki uzsver, ka jauniešiem patīk strādāt grupās, kopā ar klasesbiedriem un, izmantojot dažādas komunikāciju platformas, viņi viegli komunicē savā starpā. Savukārt daļa pedagogu norāda, ka skolēni kautrējas no tiešas mijiedarbības un komunikācijas, jo īpaši ar skolotājiem, un ka stundu laikā ir grūti iesaistīt skolēnus saturīgās diskusijās, daudziem jauniešiem ir raksturīga neprasme un bailes komunicēt (FG2). Viņiem ir viegli komunicēt sociālajos medijos, caur tehnoloģijām, bet grūti – reālajā dzīvē (FG1).

1. tabula. Domāšanas stilu raksturojums un īpatsvars aptaujas izlases kopā

Dimensija	Stils	Stila raksturojums	%
Funkcija	Likumdevējs	Dod priekšroku strādāt ar uzdevumiem, kas prasa radošas stratēģijas; grib pats izvēlēties savas aktivitātes. Rada, atklāj, veido, inovē, ir mazāk strukturēts.	27
	Izpildītājs	Dod priekšroku strādāt ar uzdevumiem, kuriem ir skaidras instrukcijas un struktūra; seko instrukcijām, pilda prasīto	58
	Tiesātājs	Dod priekšroku strādāt ar uzdevumiem, kas ļauj novērtēt sevi; ļauj izvērtēt un kritizēt citu cilvēku rīcību: patīk vērtēt un kritizēt cilvēkus un lietas.	14
Forma	Strukturētājs	Sadala uzmanību vairākiem uzdevumiem, sakārtojot veicamās lietas prioritārā secībā atbilstoši savai vērtību sistēmai, dara vairākas lietas vienlaikus, plāno, cik daudz laika un resursu aizņems katrs uzdevums.	29
	Valdnieks	Dod priekšroku strādāt ar uzdevumiem, kas ļauj pilnībā koncentrēties uz vienu darāmo lietu, pārņemts ar vienu ideju (darbību), veltot tai visu savu laiku un resursus.	34
	Oligarhs	Dod priekšroku strādāt vienlaikus ar vairākiem uzdevumiem, kalpojot vienlaicīgi vairākiem mērķiem, nenosakot prioritātes; visas lietas dara reizē neatkarīgi no to svarīguma pakāpes.	23
	Anarhists	Dod priekšroku strādāt ar uzdevumiem, kas pieļauj elastīgumu attiecībā uz to, kas, kur, kad un kā tiek darīts. Veido savu, reizēm citiem neizprotamu pieeju, nepatīk sistēmas un ierobežojumi.	14
Līmenis	Globālais	Vairāk uzmanības pievērš kopējai aīnai un abstraktām idejām. Redz kopskatu, darbojas ar to, domā vispārīgi.	49
	Lokālais	Dod priekšroku strādāt ar uzdevumiem, kas prasa pievērsties konkrētām detaļām. Orientēts uz detaļām, praktiskiem, specifiskiem rīkiem.	51
Sfēra	Internālais	Dod priekšroku strādāt ar uzdevumiem, kas ļauj darboties neatkarīgi no citiem. Darbojas vienatnē, fokuss uz iekšējām norisēm un neatkarību.	69

	Eksternālais	Dod priekšroku strādāt ar uzdevumiem, kas ļauj sadarboties ar citiem cilvēkiem. Darbojas komandā, fokusējas uz ārējām norisēm, savstarpējību.	31
Orientācija	Liberālais	Dod priekšroku strādāt ar uzdevumiem, kas saistīti ar jaunradi un nenoteiktību. Izzina jaunus darbības veidus, neizmanto tikai ierastos.	24
	Konservatīvais	Dod priekšroku strādāt ar uzdevumiem, kuru risināšana ļauj izmantot pastāvošos noteikumus un procedūras. Dara lietas labi zināmā, ierastā manierē un ievēro tradīcijas.	76

Avots: raksturojumi sagatavoti pēc Romera 2018; Zhang 2007.

Šternberga domāšanas stilu teorija dod iespēju izskaidrot atšķirības indivīda garīgo spēju praktiskajā lietojumā. Sākotnēji tika uzskatīts, ka šie 13 domāšanas stili eksistē paši par sevi un ir salīdzinoši neatkarīgi. Tomēr Honkongas Universitātes profesore Lifana Džana⁶ (*Li-Fang Zhang*), turpinot pētījumus par kognitīvajiem stiliem un, strādājot kopā ar R. Šternbergu, nonāca pie secinājuma, ka starp dažādiem stiliem pastāv noteiktas likumsakarības, kas veido līdzīgas kombinācijas no dažādām domāšanas dimensijām (Zhang 2002; Sternberg & Zhang 2006; Sternberg & Zhang 2009). Balstoties uz empīriskiem pētījumiem un teorētiskām izstrādātnēm, R. Šternbergs un L. Džana klasificēja esošos 13 domāšanas stilius trīs domāšanas stilu tipos (Sternberg & Zhang 2009; Zhang 2002).

Pirmā tipa domāšanas stilu (“Komplekso”) raksturo lielāka kognitīvā sarežģītība un radošums. Pie šī tipa ir piederīgi “Likumdevējs”, “Tiesātājs”, “Valdnieks”, “Globālais” un “Liberālais” domāšanas stils. Visiem minēto stilu pārstāvjiem raksturīga tendence būt radošākiem un inovatīvākiem nekā pārējo stilu pārstāvjiem, viņi dod priekšroku uzdevumiem, kas prasa izmantot kompleksu pieeju un domāšanas procesu, iedziļināšanos darbībā.

Piederību otrajam domāšanas tipam (“Mazāk kompleksajam”) visspilgtāk raksturo normu un noteikumu ievērošana. Pie otrā domāšanas stilu tipa ir piederīgi “Izpildītājs”, “Strukturētājs”, “Lokālais” un “Konservatīvais” domāšanas stils. Šī tipa pārstāvji labprāt pakļaujas normām, regulām, noteikumiem, dod priekšroku vienkāršībai informācijas apstrādē un cenšas pārlietu nenoslogot izziņas procesu kopumā (Zhang 2002).

Pārējie domāšanas stili – “Anarhists”, “Oligarhs”, “Internālais” un “Eksternālais” – sākotnēji tika uzskatīti par neatkarīgiem, tomēr turpmākā empīriskā izpēte ļāva secināt, ka tie veido savu patstāvīgu – trešo domāšanas tipu (“Elastīgo”) (Zhang 2003, Zhang 2007), kura izpausmes var līdzināties gan I, gan II tipam (ietvert gan pirmā, gan otrā tipa stilu pazīmes un kombinācijas), variējot atkarībā no konkrētā uzdevuma prasībām vai darbības veida (Sternberg & Zhang, 2006).

⁶ Citās publikācijās Li-Fang Zhang latviski atveidots kā Li-Fanga Žanga (piem., Šteinberga et al. 2024).

Lai analizētu šo domāšanas tipu saikni un iespējamo mijiedarbi ar interneta lietošanas paradumiem, nākamajā sadaļā īsi raksturošu interneta aktivitāšu mērījumus un to rezultātus šajā pētījumā.

Interneta lietošanas paterni

Balstoties pasaulē veikto empīrisko pētījumu pieredzē, Latvijas jauniešu aptaujai tika konstruēts atsevišķs interneta aktivitāšu mērījumu bloks nolūkā maksimāli aptvert jauniešu digitālajā vidē īstenoto aktivitāšu daudzveidību un lietošanas intensitāti, vienlaikus piemērojot un saskaņojot to ar Šternberga intelekta teoriju, kura ietver trīs dimensijas – analītisko (orientāciju uz satura patērēšanu), praktisko un radošo (jauna satura radīšanu, saziņu, pastarpinātu interakciju) (Sternberg 1988; Sternberg et al. 2007).

Pētījumu, kuru priekšmets ir tehnoloģiju un interneta lietošanas dažādu aspektu izpēte, šobrīd pasaulē ir daudz un tie tiek veikti regulāri. Atbilstoši šī projekta mērķiem pētnieki izvēlējās konstruēt mērījumu skalu, kas balstīta sociodigitālās līdzdalības konceptā, kuru sākotnēji piedāvājis Helsinku Universitātes pētnieks Kajs Hakkarainens (*Kai Hakkarainen*) (Hakkarainen et al. 2015). Attīstot šo pieeju, somu pētnieki izveidoja 29 apgalvojumu skalu par tiešsaistē īstenotajām aktivitātēm (Hietajärvi et al. 2016), kas iekļāva sešas sociodigitālās līdzdalības dimensijas: sociālo tīklošanos, zināšanu ieguvī, mediju orientāciju, ar mācībām saistīto (akadēmisko) līdzdalību, rekreacionālās spēles, aktīvās (*action*)/sporta datorspēles.⁷

Ņemot vērā projekta mērķus, Latvijas jauniešu aptaujas anketā tika iekļauti jautājumi par 18 visizplatītākajām interneta aktivitātēm.⁸ Lai reducēto daudzveidīgo tiešsaistē īstenoto aktivitāšu klāstu, identificējot noteiktas aktivitāšu dimensijas vai lietošanas paternus, tika izmantota faktoranalīze, kas palīdz atklāt latentās struktūras lielā datu kopā un saprast mainīgo savstarpējo saistību. Šī raksta apjoms un mērķi neļauj iepazīstināt ar aktivitāšu izplatības rādītājiem dažādās jauniešu grupās, bet šie rādītāji, kā arī detalizēts faktoranalīzes rezultātu apraksts un sociāli demogrāfiskais raksturojums atspoguļots rakstā, kas šīgada nogalē tiks publicēts žurnālā “Akadēmiskā Dzīve” (Koroļeva et al. 2024). Šeit sniegšu tikai īsu faktoranalīzes rezultātu aprakstu, kas nepieciešams, lai izprastu turpmāk veikto analīzi un tās rezultātu interpretāciju. Faktoranalīze rezultējās četros interpretējamos faktoros, kas norāda

⁷ Pēc atkārtotiem jauniešu aktivitāšu pētījumiem aktivitāšu skala tika papildināta līdz 33 pazīmēm, lai identificētu latentās digitālās līdzdalības orientācijas (Hietajärvi et al 2019).

⁸ Lietošanas intensitātes mērījumam tika izmantota biežuma skala no 1 līdz 7, kur 1 nozīmē “šim nolūkam internetu nelietoju”, bet 7 – “šo aktivitāti veicu vairākas reizes katru dienu”. Papildus tika iekļautas 18 mazāk izplatītas interneta lietošanas aktivitātes, līdzdalība kurās tika mērīta ar vienkāršu dihotomo skalu.

vismaz uz četrām aktivitāšu dimensijām jeb interneta lietošanas paterniem (aktivitātes, kas iekļaujas katrā faktorā un faktoru slodzes skat. 2. tabulā).⁹

Pirmais faktors jeb **radošā dimensija** iekļauj galvenokārt interneta aktivitātes, kuras orientētas uz satura radīšanu (lai arī lielākoties tas ir vienkāršs, ikdienišķs teksts vai foto/video materiāls, tomēr tas ietver radošās darbības komponenti): šo faktoru veido tādas aktivitātes kā dažādu tekstu un emuāru rakstīšana, foto/video uzņemšana un augšupielāde internetā, komentēšana, diskutēšana sociālo tīklu platformās, kā arī dalīšanās ar citu veidotiem ierakstiem, attēliem un jaunumiem par savas dzīves aktualitātēm, līdzīgi domājošu cilvēku meklējumi internetā.

Otrais faktors ietver aktivitāšu kopumu, kas vērsts galvenokārt uz **saziņu un sociālo tīklošanos**: tērzēšanu, draugu/paziņu profila pārlūkošanu, dalīšanos ar jaunumiem/rakstiem par savas dzīves aktualitātēm, kā arī dalīšanos ar citu radītiem attēliem, attēlu novērtēšanu – tīkšķošanu (*like*) un mūzikas klausīšanos.

Trešais faktors iekļauj **orientāciju uz spēlēm** (kā viena, tā arī vairāku spēlētāju tiešsaistes spēlēm) un **publisko komunikāciju** (komentēšana un diskusijas sociālo tīklu platformās).

Ceturtais faktors, kuru var dēvēt par **informatīvi analītisko dimensiju**, ietver orientāciju uz informācijas meklēšanu vai patērēšanu, t. i., – ziņu portālu lasīšanu un satura pārlūkošanu, e-grāmatu, žurnālu lasīšanu ekrānierīcēs, dažādas informācijas meklēšanu tīmekļa lapās, izglītojoša satura lasīšanu vai skatīšanos.

2. tabula. Interneta aktivitāšu dimensijas

1. Radošums/ orientācija uz satura radīšanu

- Publicē tekstus savā blogā (0,730)
- Uzņem foto vai video un augšupielādē/straumē tos internetā (0,703)
- Meklē līdzīgi domājošus cilvēkus, iepazīstas ar jauniem cilvēkiem (0,564)
- Dalās ar jaunumiem/raksta par savas dzīves aktualitātēm saviem draugiem (0,459)
- Pārlūko draugu/paziņu profilus (0,505)
- Dalās (*share*) ar citu veidotiem ierakstiem, bildēm, video (0,493)
- Iepērkas, apmaksā rēķinus internetā (0,440).

2. Saziņas un tīklošanās orientācija

- Čato/sarakstās caur lietojumprogrammām ar draugiem, radiem (0,714)
- Novērtē fotoattēlus/video/ierakstus (*Like u. tml.*) sociālajos tīkos (0,640)
- Klausās mūziku, skatās filmas, videotiešsaistē vai lejupielādējot (0,575)
- Dalās ar jaunumiem/raksta par savas dzīves aktualitātēm saviem draugiem (0,418)
- Pārlūko draugu/paziņu profilus (0,504)
- Dalās (*share*) ar citu veidotiem ierakstiem, bildēm, video (0,469).

⁹ Konkrētajā analīzē izmantota galveno komponentu (*principal componets*) metode, faktoru skaits noteikts, balstoties uz kritēriju, lai faktoriem īpašvērtības > 1,0; kopējo faktoru saturiskās interpretācijas atvieglošanai izmantota dispersijas maksimizējoša (*varimax*) rotācijas metode; faktoru interpretācija veikta pēc tām pazīmēm, kuru faktorslodzes attiecīgajā faktorā > 0,4.

3. Orientācija uz spēlēm un publisko komunikāciju

- Komentē, diskutē sociālo tīklu platformās (piem., Twitter, Discord u. tml.) (0,647)
- Spēlē tiešsaistes spēles ar vairākiem spēlētājiem (0,873)
- Spēlē viena dalībnieka (*Single Player*) tiešsaistes spēles (0,829).

4. Informatīvi analītiskā orientācija/ informācijas meklētāji

- Lasa, skatās izglītojošu saturu (0,772)
- Meklē dažādu interesējošu informāciju tīmekļa lapās (0,706)
- Lasa, pārlūko saturu ziņu portālos (0,658)
- Lasa e-grāmatas, žurnālus ekrānierīcē (0,551).

Piezīme: tabulā atspoguļoti faktoranalīzes saturiskie rezultāti.
Iekavās attēlota faktoru slodze virs 0,40.

Interneta lietošanas paternu saistība ar domāšanas stila tipiem

Šajā sadaļā, balstoties uz jauniešu aptaujas datiem, aplūkota saikne un mijiedarbe starp iepriekš identificētajiem domāšanas tipiem un interneta lietošanas paterniem. Šīs saistības pārbaudei tika izmantotas vairākas secinošās statistikas metodes. Kopējās ainas padziļināšanai pievienoti arī daži metakognitīvo nostādņu mērījumi, kas bija iekļauti aptaujas anketā, lai noskaidrotu jauniešu kognitīvās orientācijas attiecībā uz interneta lietošanu mācīšanās kontekstā. Metakognitīvās nostādnes ietekmē cilvēka kognitīvo stilu, to, kā cilvēks izmanto savas izziņas spējas un prasmes izziņas problēmu risināšanā (Sadler-Smith 2011). Respondentiem tika lūgts novērtēt divpadsmit apgalvojumus, kas raksturo orientāciju uz padziļinātu tēmas izpratni, mācīšanos vai pretēji – paļaušanos uz internetu, daudzuzdevumu veikšanu u. c.

Atgriežoties pie izpētes rezultātiem, vispirms korelāciju analīze (Spīrmēna rangu korelācijas koeficienti) norāda uz saistību starp domāšanas stila tipiem un atsevišķiem interneta lietošanas paterniem¹⁰ (skat. 3. tabulu).

I domāšanas stila tips vispēcīgāk korelē ar informatīvi analītisko interneta lietošanas paternu, kurā dominējošā ir orientācija uz lasīšanu, informācijas meklēšanu, informācijas analīzi. Atbilstoši attieksmēs pret interneta izmantošanu mācībās jauniešiem, kuri ir piederīgi I domāšanas tipam un kuri orientēti uz lasīšanu, informācijas iegūšanu, ir raksturīga iedziļināšanās tēmā un uzdevuma veikšanā: atšķirībā no pārējiem jauniešiem, viņiem mācoties

¹⁰ Šajā analīzē sakarību pārbaudei izmantota skala, kas aprēķināta, balstoties uz Šternberga “Domāšanas stila aptaujas” rezultātiem un faktoru vērtības jeb rādītāji (*factor scores*).

ir ļoti svarīgi izprast tēmas saturu, lai nošķirtu būtisko no nebūtiskā, katrā tēmā izprast lietu vispārīgās sakarības (skat. 4. tabulu). Turklāt šī domāšanas tipa pārstāvjiem, atšķirībā no visiem pārējiem jauniešiem, acīmredzot piemīt kritiskā domāšana, viņi kritiski izvērtē internetā atrodamo informāciju.

Vājāka, tomēr statistiski nozīmīga korelācija novērojama arī starp I domāšanas tipu un pirmo – uz radošām aktivitātēm orientēto interneta lietošanas paternu.

II tipa domāšanas stils, kam raksturīga virspusīgāka pieeja uzdevumu veikšanā un radošās iniciatīvas trūkums, pozitīvi korelē ar trešo interneta lietošanas paternu, t. i., to, kurā dominē orientācija uz spēlēm un publisko komunikāciju. No kognitīvajām orientācijām šajā jauniešu grupā izteikti valda pieņēmums, ka “labāk nepārpildīt atmiņu ar pārāk lielu informācijas daudzumu un nepieciešamības gadījumā sameklēt informāciju internetā”, kā arī ļoti izteikts ir kritiskās domāšanas trūkums.

III domāšanas stilu tips nozīmīgi korelē ar radošo orientāciju un, kas ļoti spilgti raksturo šo tipu (kā arī pilnībā atbilst to veidojošajiem “Anarhista”, “Oligarha” un “Eksternālajam” stilam), tas ir daudzuzdevumu veikšana (*multitasking*) un no tās izrietošais uzmanības trūkums. To pamato nostādnes, ka, iegūstot zināšanas datorā, šie jaunieši veic daudzas aktivitātes vienlaicīgi un, izmantojot digitālās ierīces mācībām, viņi pastāvīgi novēršas uz citām, ar mācībām nesaistītām tēmām.

Vienlaikus atbilstoši III domāšanas tipa elastīgumam tas pozitīvi korelē arī ar analītiski informatīvo interneta lietošanas paternu.

3. tabula. Interneta aktivitāšu paternu un domāšanas tipu korelācija

Spīrmena rangu korelācijas koeficients	Domāšanas stilu tips I	Domāšanas stilu tips II	Domāšanas stilu tips III
F1. Radošie/uz satura radīšanu orientētie	,092**	0,022	,112**
F2. Uz saziņu un tīklošanos orientētie	-0,024	0,001	0,035
F3. Uz spēlēm un publisko komunikāciju orientētie	0,032	,050**	0,008
F4. Orientācija uz informācijas meklēšanu/patērēšanu	,147**	,077**	,072**

Piezīme. ** Korelācija ir nozīmīga, $p < 0.01$. * Korelācija ir nozīmīga, $p < 0.05$.

4. tabula. Domāšanas tipu, interneta lietošanas paternu un kognitīvo orientāciju saikne (%)

	I domāšanas stila tips	II domāšanas stila tips	III domāšanas stila tips	F1. Radošie	F2. Orientācija uz saziņu un tīklošanos	F3. Orientācija uz spēlēm un publisko komunikāciju	F4. Informatīvi analītiskā orientācija
Labāk nepārpildīt atmiņu ar pārāk lielu informācijas daudzumu un nepieciešamības gadījumā atrast informāciju internetā	37 (-3,1)*	45 (2,8)	42 (0,3)	40 (-0,4)	39 (-1,2)	44 (1,5)	41 (0,1)
Mācoties ar datoru, es varu veikt vairākas aktivitātes vienlaicīgi (komunicēt pa mobilo telefonu, lasīt ziņas, izklaidēties u. c.)	45 (-1,0)	41 (-4,1)	58 (5,9)	39 (-2,8)	47 (0,3)	55 (4,6)	42 (-2,5)
Izmantojot digitālās ierīces mācībām, es bieži novēršos uz citām ar mācībām nesaistītām lietām	45 (-3,4)	52 (1,2)	55 (2,5)	35 (-5,8)	56 (3,4)	55 (2,6)	48 (-1,4)
Mācoties man ir svarīgi dziļi izprast tēmas saturu, lai nošķirtu būtisko no nebūtiskā	63 (2,2)	61 (0,5)	54 (-3,0)	54 (-2,3)	57 (-2,0)	50 (-5,2)	75 (8,9)
Mācoties es cenšos katrā tēmā izprast lietu vispārīgās sakarības	61 (3,9)	54 (-1,3)	50 (-3,0)	50 (-2,1)	53 (-1,7)	49 (-3,3)	67 (6,6)
Kritiski izvērtēju informāciju, kuru atrodu mācībām ar interneta pārlūku palīdzību	58	50	54	47	50	45	69

Piezīme: * koriģētie standartizētie atlikumi.

Lai noteiktu, vai katra interneta lietošanas paterna ietvaros novērojamas atšķirības starp dažādiem domāšanas stiliem, tika izmantots neparametriskais Kraskela–Volisa tests (*Kruskal-Wallis test*) (faktoru mediānas skat. 1. pielikumā). Radošā dimensija, orientācija uz satura veidošanu: šajā paternā trīs domāšanas stila salīdzināšanas rezultāti parāda statistiski nozīmīgas atšķirības ($H(2, 1976) = 25,250; p < 0,001$). Visspēcīgāk šis patrons izteikts III (elastīgajam) domāšanas tipam ($Mdn = 0,038$). Salīdzinoši maz izteikts tas ir pirmā (komplicētā) domāšanas stila pārstāvjiem ($Mdn = -0,095$), lai gan statistiski nozīmīga ($adjp < 0,05$) atšķirība ir tikai attiecībā pret II (mazāk komplekso) domāšanas tipu, kam šis interneta aktivitāšu patrons nemaz nav raksturīgs ($Mdn = -0,220$). II tipam atšķirība no abiem pārējiem domāšanas tipiem ir statistiski nozīmīga ($adjp < 0,05$).

Otrais interneta lietošanas patrons (dominējoša orientācija uz saziņu, tīklošanos): atšķirības starp visiem trim domāšanas tipiem ir statistiski nozīmīgas ($H(2, 1976) = 12,503$; $p < 0,005$). Visspēcīgāk šis lietošanas modelis izteikts III – elastīgajam domāšanas stilu tipam ($Mdn = 0,322$). Vājāk izteikts II domāšanas stila tipam ($Mdn = 0,169$) (lai gan atšķirība starp abiem tiem nav statistiski nozīmīga), bet vismazāk tas raksturīgs I domāšanas tipa pārstāvjiem ($Mdn = 0,104$), turklāt atšķirības no pārējiem stiliem ir statistiski nozīmīgas ($adjp < 0,001$).

Trešais interneta lietošanas patrons (dominējošā – orientācija uz spēlēm un publisko komunikāciju): salīdzinot ar citiem interneta aktivitāšu paterniem, ir diezgan vāji saistīts ar domāšanas stilu tipiem ($H(2, 1976) = 6,046$; $p < 0,05$). Visneraksturīgākais šis patrons ir III domāšanas tipa pārstāvjiem ($Mdn = -0,499$). Turklāt atšķirības starp domāšanas tipiem nav statistiski nozīmīgas.

Savukārt ļoti nozīmīgas atšķirības starp domāšanas tipiem novērojamas ceturtajā – informatīvi analītiskajā interneta lietošanas dimensijā ($H(2, 1976) = 25,340$; $p < 0,001$): visspēcīgāk tas izteikts I (kompleksajam) domāšanas stilu tipam ($Mdn = 0,193$). Turklāt atšķirības no abiem pārējiem domāšanas tipiem ir statistiski nozīmīgas ($adjp < 0,001$). Ievērojami mazāk šis patrons izteikts II domāšanas tipam ($Mdn = 0,052$) un, varētu teikt, nemaz nav raksturīgs III domāšanas tipam ($Mdn = -0,106$).

Secinājumi

Lai gan tradicionālie uzskati par kognitīvajiem stiliem liecina, ka laka gaitā tie ir salīdzinoši nemainīgi, pētījumi arvien vairāk sniedz pierādījumus tam, ka domāšanas stili var attīstīties, īpaši ārējo faktoru, piemēram, tehnoloģiju un interneta lietošanas, ietekmē. Psiholoģijas un izglītības zinātņu jomā lielākoties tiek veikti pētījumi par to, kā domāšanas stili ietekmē tehnoloģiju izmantošanu mācībās, un Sternberga “Domāšanas stilu aptauja” piedāvā niansētu instrumentu, lai izskaidrotu un prognozētu, kā individuālās atšķirības kognitīvajos un mācīšanās stilos var ietekmēt tehnoloģiju izmantošanu izglītībā (Canbolat et al. 2016). Tomēr arvien vairāk pierādījumu liecina, ka tehnoloģiju lietošanas paradumi un veidi var ietekmēt arī domāšanas stilu attīstību. Šī ietekme var būt ļoti daudzveidīga un daudzslāņaina.

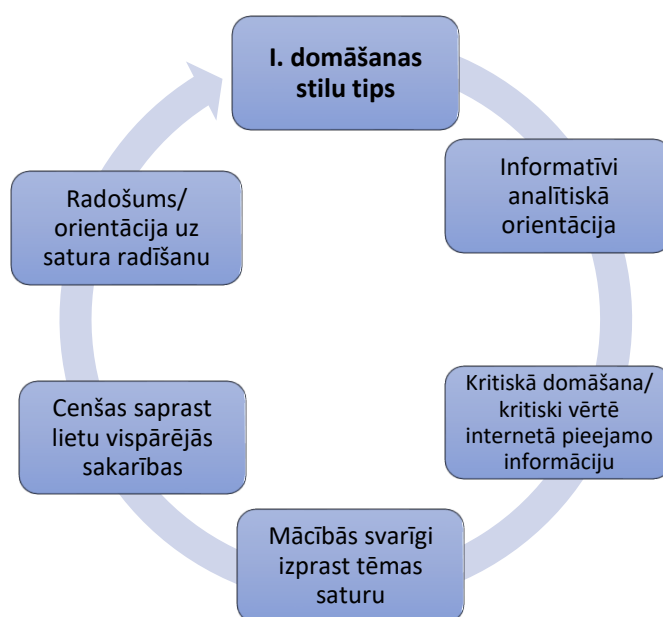
Rakstā izmantotie dati un šajā izpētes posmā izmantotās metodes neļauj drošicami spriest par cēloņu un sekū sakarību, tomēr analīzes rezultāti apstiprina, ka pastāv nozīmīga korelācija starp tehnoloģiju, interneta lietošanas paradumiem – lietošanas paterniem, kognitīvajām orientācijām un domāšanas stiliem (savstarpējās sakarības skat. 1. attēlā).

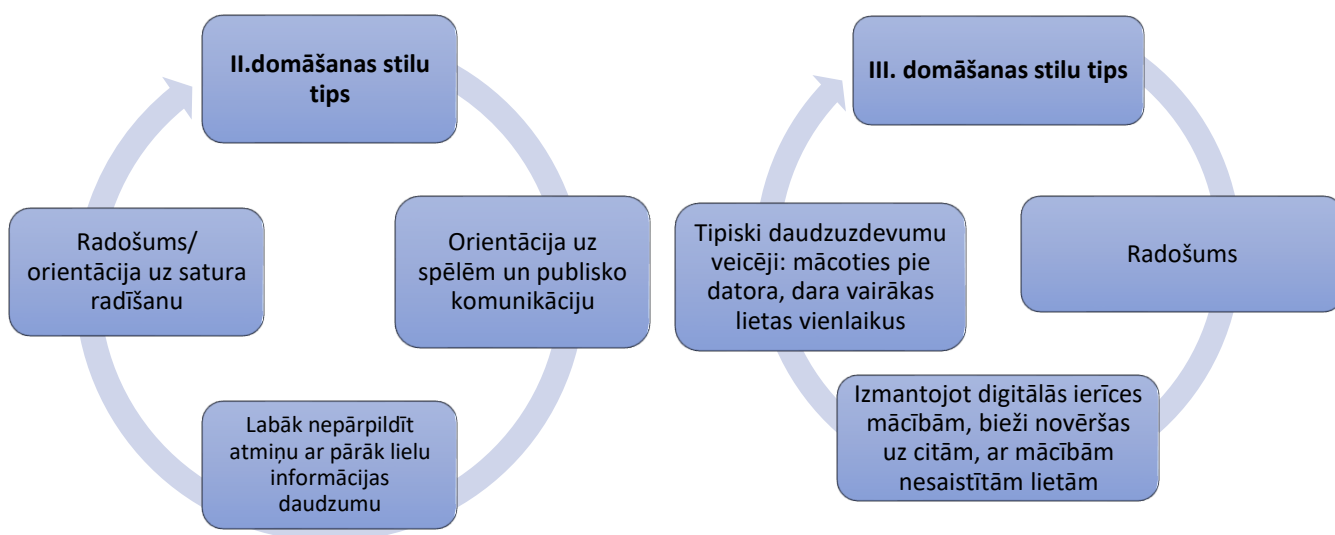
Interneta lietošanas paterns, kurā dominē orientācija uz radošumu, satura veidošanu, kā arī otrais paterns, kurā dominē aktivitātes, kas vērstas uz saziņu, tīklošanos, korelē ar III domāšanas stilu tipu, kura galvenā pazīme ir fleksibilitāte. Var secināt, ka šim tipam un arī interneta aktivitāšu paternam piederīgie jaunieši ir tipiski daudzuzdevumu veicēji, kuri dod priekšroku tādiem uzdevumiem, kas pieļauj elastīgumu uzdevuma izpildes laika un veida izvēlē, un kuri mēdz darīt vairākas lietas vienlaikus, neatkarīgi no to svarīguma. Lai izpildītu uzdevumus, tie vienlīdz labi var darboties vienatnē, neatkarīgi no citiem, bet tikpat labi var arī sadarboties ar citiem.

Jaunieši, kuru interneta lietošanas paternā dominējošās aktivitātes ir saziņa (augsta aktivitāte sociālajos tīklos), lielā mērā atbilst II domāšanas stilu tipam, kas dod priekšroku vienkāršībai informācijas apstrādē, īpaši nenoslogojot izziņas procesus. Šī domāšanas stila tipa pārstāvji kopumā labprātāk pakļaujas normām un noteikumiem, vairāk koncentrējas uz detaļām, praktiskām lietām, bieži nesaredzot kopainu. Viņi dod priekšroku tādu uzdevumu veikšanai, kas neprasa iniciatīvu, radošumu, bet ļauj darboties ierastā veidā.

Viena no iekšēji homogēnākajām orientācijām interneta lietošanā – informatīvi analītiskā, ko veido uz informācijas meklēšanu, lasīšanu utt. vērstas aktivitātes, visciešāk saistās ar I jeb komplicēto domāšanas stilu tipu, kura pārstāvji izziņā izmanto sarežģītākus domāšanas procesus, ir radošāki un inovatīvāki. Mācībās šie jaunieši lielākā mērā nekā citi ir orientēti uz iedziļināšanos tēmā, tēmas satura un lietu vispārīgo sakarību noskaidrošanu un izpratni.

1. attēls. Domāšanas tipa, interneta aktivitāšu dimensiju un kognitīvo orientāciju saiknes

Sniegtās analīzes piemēri liecina, ka ieradumi, kas veidojas, izmantojot digitālās tehnoloģijas, tostarp ir arī informācijas iegūšanas un apstrādes paradumi, pats izziņas un mācību process tiešsaistē, sadarbība tiešsaistē, daudzuzdevumu vienlaicīga veikšana (*multitasking*) u. tml., var patiešām ietekmēt jaunu domāšanas stilu attīstību vai esošo stilu modificēšanos. Šis process ir dinamisks, un tehnoloģijas darbojas gan kā kognitīvo pārmaiņu katalizators, gan kā instruments, kas ļauj indivīdam paplašināt un pielāgot savus domāšanas paņēmienus.

Šobrīd saiknes starp tehnoloģiju lietošanu un kognitīvo attīstību tālāka padziļināta izpēte dažādās sociālo zinātņu jomās jāturpina ne tikai zinātniskās intereses dēļ, iegūto rezultātu izpratne var palīdzēt praktiķiem, pedagogiem koriģēt mācību metodes un vidi tā, lai veicinātu jauniešiem daudzveidīgu un pielāgojamu domāšanas stilu attīstību.

Izmantotie darbi:

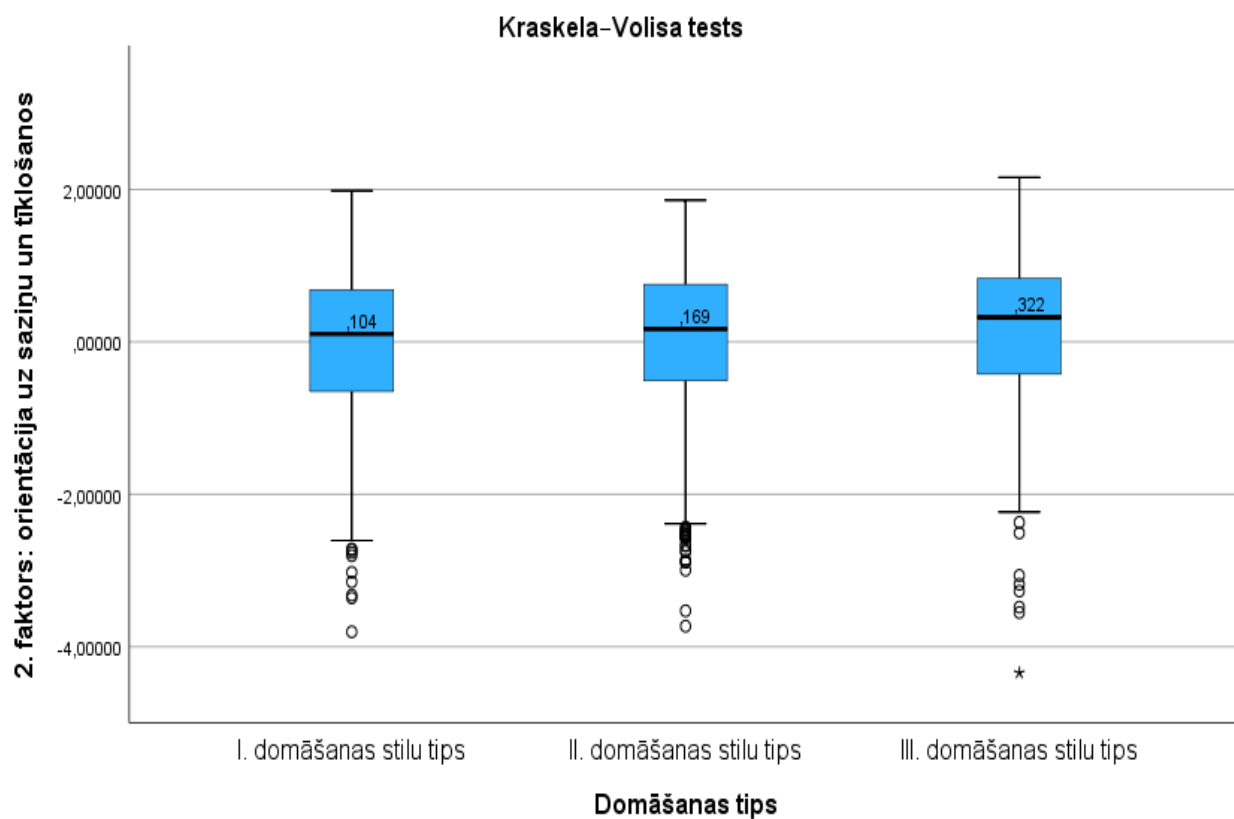
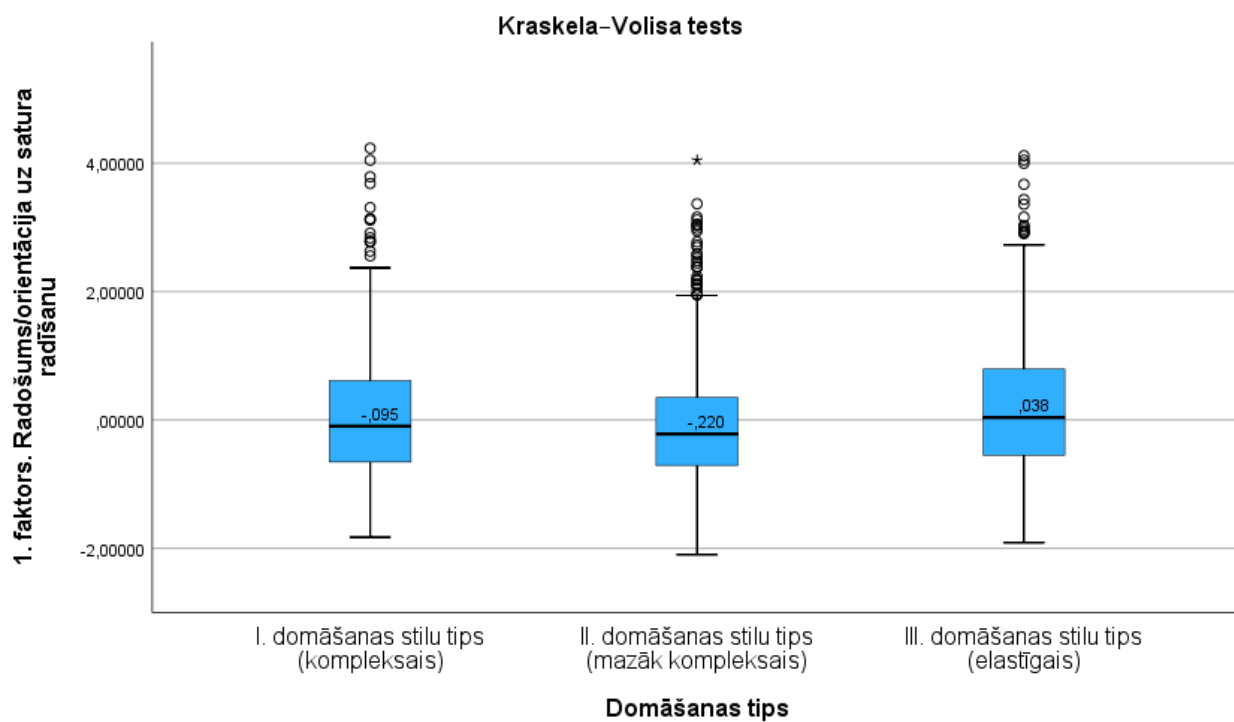
- Anderson, T.** (2008). *The Theory and Practice of Online Learning*. Athabasca University Press. Pieejams: https://www.aupress.ca/app/uploads/120146_99Z_Anderson_2008-Theory_and_Practice_of_Online_Learning.pdf [25.10.2024.]
- Baron, N.** (2008). *Always On: Language in an Online and Mobile World*. Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780195313055.001.0001
- Bates, A. W.** (2019). *Teaching in a Digital Age – Second Edition*. Vancouver, B.C.: Tony Bates Associates Ltd. Retrieved from <https://pressbooks.bccampus.ca/teachinginadigitalagev2/> [25.10.2024.]
- Canbolat, N., Erdogan, A. & Yazlik, D. O.** (2016). Examining the Relationship between Thinking Styles and Technological Pedagogical Content Knowledge of the Candidate Mathematics Teachers. *Journal of Education and Training Studies*, 4 (11), 39–48. DOI: 10.11114/jets.v4i11.1819
- Carr, N.** (2020) *The Shallows: How the Internet Is Changing the Way We Think, Read and Remember* (2nd ed.). London : Atlantic Books.
- Dede, C.** (2009). Immersive Interfaces for Engagement and Learning. *Science*, 323 (5910), 66–69. DOI: 10.1126/science.1167311

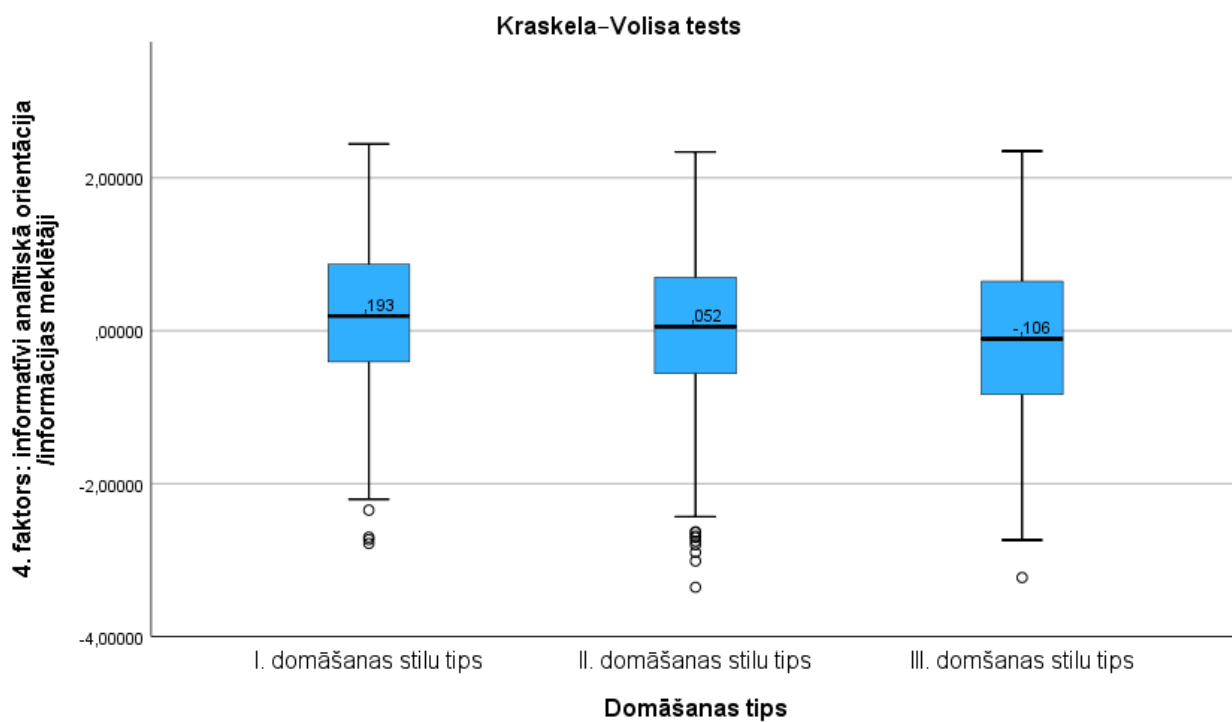
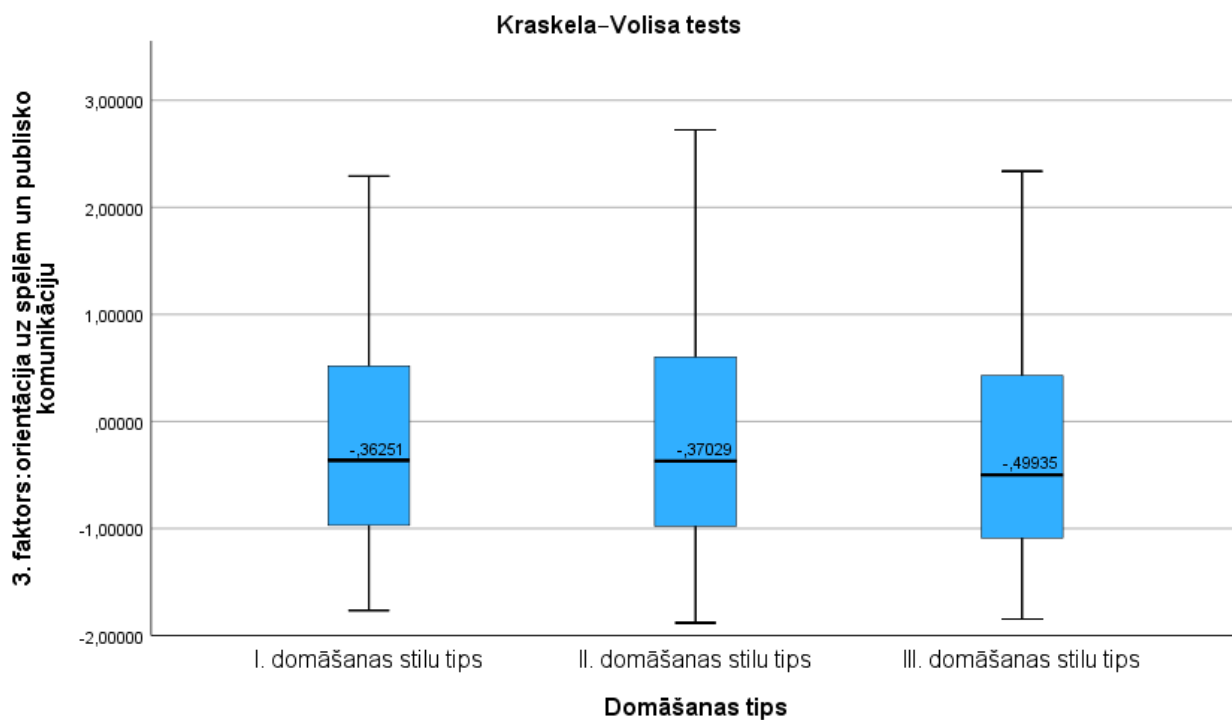
- Hakkarainen, K., Hietajärvi, L., Alho, K., Lonka, K. & Salmela–Aro, K.** (2015). Sociodigital Revolution: Digital Natives vs Digital Immigrants. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Elsevier, 918–923. DOI: 10.1016/B978-0-08-097086-8.26094-7.
- Hietajärvi, L., Seppä, J. & Hakkarainen, K.** (2016). Dimensions of Adolescents' Socio-Digital Participation. *QWERTY*, 11 (2), 79–98.
- Hietajärvi, J.** (2019). Beyond Screen Time: Multidimensionality of Sociodigital Participation and Relations to Academic Well-Being in Three Educational Phases. *Computers in Human Behavior*, 93, 13–24. DOI: 10.1016/j.chb.2018.11.049
- Holmes, W., Bialik, M. & Fadel, C.** (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning . The Center for Curriculum Redesign, Boston. DOI: 10.58863/20.500.12424/4276068
- Hrastinski, S.** (2009). A Theory of Online Learning as Online Participation. *Computers & Education*, 52 (1), 78–82. DOI: 10.1016/j.compedu.2008.06.009
- Keles, B., McCrae N. & Grealish A.** (2020). A Systematic Review: The Influence of Social Media on Depression, Anxiety and Psychological Distress in Adolescents. *International Journal of Adolescence and Youth*, 25 (1), 79–93. DOI: 10.1080/02673843.2019.1590851
- Koroļeva, I., Šnitņikovs, A. & Aleksandrovs, A.** (2024). Latvijas jauniešu interneta lietošanas modeļi un attieksme pret interneta izmantošanu mācībās. *Akadēmiskā Dzīve*, 60, 141.–158. lpp.
- Livingstone, S.** (2011). Critical reflections on the benefits of ICT in education. *Oxford Review of Education*, 38 (1), 9–24. DOI: 10.1080/03054985.2011.577938
- Mayer, R. E.** (2014). In R. E. Mayer (Ed.), *The Cambridge Handbook of Multimedia Learning* (iii–iii). Cambridge: Cambridge University Press.
- Prensky, M.** (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. Part 1. *Horizon*, 9 (5), 1–6. DOI: 10.1108/10748120110424816
- Redecker, C., Punie, Y.** (2017). *European Framework for the Digital Competence of Educators – DigCompEdu*, Y.Punie (eds.). European Commission: Joint Research Centre, Publications Office. Pieejams: <https://data.europa.eu/doi/10.2760/159770> [25.10.2024.]
- Romera, D. D. M.** (2018). Sternberg-Wagner Thinking Styles: A Research Tool in Social Science Sidactics. *Journal of Technology and Science Education*, 8 (4), 398–407. DOI: 10.3926/jotse.422
- Sadler-Smith, E.** (2011). Metacognition and Styles. Sternberg, R. J.; Zhang, L.-F.; Rayner, S. (eds.). *Handbook of intellectual styles: Preferences in cognition, learning, and thinking*. New York: Springer, 153–172.
- Seemiller, C., & Grace, M.** (2018). *Generation Z: A Century in the Making* (1st ed.). Routledge. DOI: 10.4324/9780429442476
- Sternberg, R. J.** (1997). *Thinking Styles*. Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J.** (1988). *The triarchic mind: A new theory of human intelligence*. New York: Viking Penguin.
- Sternberg, R. J., Zhang, L.-F.** (2006). *The Nature of Intellectual Styles*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Sternberg, R. J., Wagner, R. K. & Zhang, L. F.** (2007). *Thinking Styles Inventory–2*. Medford: Tufts University.
- Sternberg, R. J., Zhang, L.-F.** (2009). *Perspectives on the Nature of Intellectual Styles*. Springer Publishing Company.
- Šnitņikovs, A.** (2023). *Digital Intermediation, Internet Usage and the Development of Cognitive Styles*. SIE. Proceedings of the International Scientific Conference. Vol. II., 389–402, DOI: 10.17770/sie2023vol2.7059
- Šteinberga, A., Hofmane, A., Koroļeva, I., Zakriževska–Belogradova, M. & Barone, L.** (2024). Domāšanas stilu aptaujas adaptācija un standartizācija latviešu valodā. *Sabiedrība. Integrācija*.

Izglītība: Starptautiskās zinātniskās konferences materiāli. Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija, 451–465. DOI: 10.17770/sie2024vol2.7892

- Twenge, J. M.** (2016). iGen: Why Today's Super Connected Kids Are Growing Up Less Rebellious, More Tolerant, Less Happy- and Completely Unprepared for Adulthood. Atria.
- Twenge, J. M., Campbell, W. K.** (2018). Associations Between Screen Time and Lower Psychological Well-Being Among Children and Adolescents: Evidence From a Population-Based Study. *Preventive Medicine Reports*, 271–283. DOI: 10.1016/j.pmedr.2018.10.003
- Van Dijk, J.** (2020). *The Network Society* (4th ed.). London: Sage.
- Zhang, L-F.** (2002). Thinking Styles and Cognitive Development, *The Journal of Genetic Psychology*, 163:2, 179–195, DOI: 10.1080/00221320209598676
- Zhang, L.-F.** (2003). Contributions of Thinking Styles to Critical Thinking Dispositions. *The Journal of Psychology*, 137 (6), 517–544.
- Zhang, L-F.** (2007). Revisiting Thinking Styles' Contributions to the Knowledge and Use of and Attitudes Towards Computing and Information Technology , *Learning and Individual Differences*, 17 (1), 17–24. DOI: 10.1016/j.lindif.2006.12.004

Pielikums "Faktoru mediānas"

Ilze Koroleva

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

The Interaction between Youth Cognitive Styles and Internet Usage Patterns

Abstract

This study focuses on Generation Z, the first generation to grow up surrounded by digital devices and the internet from an early age, making them inherently comfortable with technology. Unlike any previous generation, they rely heavily on technology in their daily lives and leisure activities as part of their learning and problem-solving processes. As a result, they are often called “digital natives,” in contrast to “digital immigrants” – older generations who encounter technology later in life and often struggle to adapt (Prensky 2001). Growing up in this digital world shapes new everyday life and learning habits, transforming their thinking styles and behaviour (Prensky 2001; Twenge 2016).

This paper presents part of a more extensive analysis aimed at testing hypotheses about the relationship and interaction between digital device/internet usage patterns and cognitive (thinking) styles. The data was derived from a quantitative web survey of Latvian high school and university students (n = 2912) conducted in 2023 as a part of the project “The Impact of Internet Use Patterns on the Development of Youth’s Cognitive Styles” (lzp-2021/1-0357).

To assess cognitive and learning styles, the survey incorporated the Thinking Styles Inventory-Revised II (Sternberg, Wagner, Zhang 2007), based on Robert Sternberg’s theory of mental self-government. This inventory includes 65 statements that describe 13 distinct thinking styles. Using a typology developed by Li-Fang Zhang in collaboration with Robert Sternberg, which classifies these 13 styles into three types, the study explored how respondents align with different thinking styles and types (Sternberg & Zhang 2009; Zhang 2002).

The survey also collected data on 32 internet activities, ranging from information-seeking and learning to communication, gaming, and entertainment. To identify internet usage patterns, factor analysis was applied, resulting in four factors, or internet activity patterns: (1) **Creative dimension**, which includes activities focusing on content creation: writing texts or blogs, taking and uploading photos or videos, commenting, and engaging in discussions on social media platforms; (2) **Social networking and communication**, covering activities like chatting, browsing friends’ profiles, sharing updates, liking images, and listening to music; (3) **Online**

gaming and public communication, centered around single or multiplayer online games and public interactions (comments and discussions on social media); (4) **Analytical-informational dimension**, focusing on information retrieval and consumption such as reading news sites, browsing content, reading e-books or online magazines, searching for information on websites, and consuming educational content.

While the study methods do not allow for definitive conclusions regarding cause-and-effect relationships, the analysis's results strongly suggest a meaningful correlation between technology usage, internet patterns, cognitive orientations, and thinking styles.

Internet usage patterns centered around creativity (content creation) and those emphasizing communication and networking closely correlate with **Type III thinking styles** (flexible). Young people who belong to this type and pattern tend to be multitaskers, preferring tasks that offer flexibility in terms of timing and style of execution. They are comfortable doing several things simultaneously, regardless of their importance, and can work independently or collaborate.

Young people highly engaged in communication (especially on social media) tend to align with **Type II thinking styles**, favouring simplicity in information processing without overwhelming cognitive processes. These individuals generally prefer tasks that adhere to norms and rules, where creativity and initiative are not required, but allow them to operate in familiar ways, focusing more on details and practical aspects.

One of the most internally consistent orientations in internet usage ($\alpha = 0.8$) is the **informational-analytical orientation** (information searching, reading, and analysis), which correlates strongly with **Type I (Complex)** thinking styles. Individuals in this group use more complex thinking processes and are typically more creative and innovative. In their learning, they focus on deeply exploring topics, understanding the broader connections between ideas, and critically evaluating online information.

The findings highlight how digital technology usage-whether it's how we retrieve and process information, learn online, collaborate digitally, or juggle multiple tasks – can significantly influence the development of new cognitive styles or the modification of existing ones.

Keywords: youth, internet usage patterns, thinking styles.

Edmunds Šūpulis

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Mutvārdu vēsture un neirotīkla tehnoloģijas: krustceļu sākumā

Raksts izstrādāts LU Humanitāro zinātņu fakultātes Filozofijas un socioloģijas institūta bāzes finansējuma projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija”. LU reģistrācijas nr. ZD2015/AZ82.

Ievads

Starp pamanāmākajiem mūsdienu izrāvieniem tehnoloģiju jomā, īpaši 2023. un 2024. gadā, bija mākslīgais intelekts (MI) un ar to saistīto digitālo “neironu tīkla” iespēju piedāvāšana plašam interneta lietotāju lokam. Sevišķi atraktīvi bija tie modeļi, ar ko var mijiedarboties ikdienas valodā – virtuālie asistenti jeb čatboti. Pieaugot MI tehnoloģiju lietojuma veidiem un jomām, aktuālākas kļūst diskusijas, kādas sekas tas atstās uz dažādām profesijām un uz vispārīgiem ar cilvēku saistītiem jautājumiem. Vai MI varētu pats atbildēt uz cilvēka un mašīnas mijiedarbības jautājumiem un tad uzrakstīt šādu vai līdzīgu referātu? Ir konstatēts, ka mācību iestādēs jau saskaras ar šādu problēmu, kad vairs nevar izšķirt, kurš ir darba autors. Tas rada izaicinājumus skolotājiem un izglītības iestādēm, jo kļūst sarežģītāk nodrošināt akadēmisko godīgumu un novērtēt skolēnu patiesās zināšanas un prasmes. Lai gan ir parādījušās datorprogrammas, kas spēj noteikt, cik daudz tekstā ir mašīnas “rokraksta”, tomēr ir arī tādas, kas it kā varot nomaskēt to, paaugstinot uzģenerētā teksta unikalitāti. Šeit jāatzīmē, ka šī raksta autors teksta radīšanas procesā arī izmantoja MI “konsultācijas”, rakstīšanas laikā pārliedzinoties par tā iespējām un trūkumiem.

Ikdienā un zinātnē, ienākot mākslīgā intelekta sistēmām, rodas jautājums par to noderību kvalitatīvajā pētniecībā, intervēšanā un mutvārdu vēsturē. “Protams! Mākslīgais intelekts var sniegt vērtīgu palīdzību mutvārdu vēstures pētniekiem. Šeit ir daži veidi, kā MI var būt noderīgs...”, tūdaļ atbild ģeneratīvais trenētais valodas modelis no interneta dzīlēm. Cik pamatots ir MI optimisms, cik tālu jau esam un kādu perspektīvu redzam neironu tīkla piedāvātajās iespējās? Tehnoloģija jau tiek izmantota runas atpazīšanā (audioierakstu transkribēšanā), teksta korpusu analīzē (atslēgvārdi, kopsavilkumi), valodas modelēšanā

(naratīvu radīšanas asistēšana) un pašreizējā attīstība liecina par tās potenciālu paplašināties vēl daudz citos virzienos, kas pašlaik ir grūti paredzami un aptverami.

Mākslīgais intelekts ienāk sadzīvē un pētniecībā

Mēs atrodamies cilvēku, stāstu, atmiņas un mākslīgā intelekta saskares izejas punktā, šo attiecību vēstures sākumā. Par to atsaucīgi “spriež” arī pats čatbots: “Mākslīgais intelekts ievērojami ietekmē mutvārdu vēstures pētniecību un interpretāciju. AI (sic!) rīki ļauj pētniekiem ātri un efektīvi analizēt lielus datu apjomus, kas var palīdzēt atklāt jaunas tendences un modeļus mutvārdu vēstures stāstos. Tomēr AI ietekme uz interpretāciju ir sarežģīta un jāapsver kritiski” (saruna ar Copilot [Microsoft Bing AI], 2024). Tas skan ļoti optimistiski, ar vērīenu, bet arī paškritiski. Šo savu tēzi MI Copilot izvērš, minot gan iespējamus pozitīvos ieguvumus, gan neaizmirstot izaicinājumus, un uzsver, ka “ir jābūt kritiskiem pret rīku lietojumu un interpretācijas rezultātiem” (izprast neobjektivitātes, izmantot dažādus MI rīkus rezultātu validācijai, dokumentēt MI lietošanas procesu).

MI sistēmas neparādījās acumirkļi, tām ir gara vēsture matemātikā un datorikā. Jēdziens “mākslīgais intelekts” apzīmē datorzinātņu nozari, kuras mērķis ir radīt digitālās mašīnas, kas spēj veikt uzdevumus, kas parasti prasa cilvēka intelektu. Datoros tiek atveidoti kognitīvie procesi (risināšana, mācīšanās, dabiskā valoda), ļaujot veikt daudzas cilvēka prātam raksturīgas darbības, piemēram, datu interpretēšanu, modeļu atpazīšanu, rezultātu prognozēšanu, problēmu risināšanu un lēmumu pieņemšanu. Tēlaini raksturojot tā darbības principus tiek lietots arī jēdziens “neironu tīkls” – matemātisks modelis, kas atdarina bioloģisko neironu tīklu struktūru un darbību, vairākos slāņos un neskaitāmos “sinapsiskos” savienojumos. Ar neirotīkla jēdzienu apraksta datoru sistēmas vai programmas, kas darbojas kā mākslīgais intelekts un spēj veikt uzdevumus, kas līdzinās cilvēka domāšanai. Tiem strauji attīstoties, mākslīgais intelekts, raksta futurologs Rejs Kurcveils, drīzumā veiks lēcieni no digitālās pasaules pārveidošanas uz fiziskās pasaules pārveidošanu. Tas dos neskaitāmus ieguvumus, bet trīs jomas būšot īpaši nozīmīgas: enerģētika, rūpnieciskā ražošana un medicīna (Kurzweil, 2024).

Mākslīgais intelekts jau ietekmē daudzus mūsu dzīves aspektus. Sabiedrībā to plaši izmanto, sākot ar palīdzību īsziņu rakstīšanā, meklētājprogrammu darbināšanā, algoritmos YouTube video piedāvāšanā līdz medicīnisko attēlu analīzei un slimību diagnosticēšanai, autonomo transportlīdzekļu vadīšanai, satiksmes un ekonomikas modelēšanai vai zemestrīču prognozēšanai. Un, protams, arī izglītībā, pētniecībā cilvēki arvien vairāk paļaujas uz mākslīgo intelektu, lai veiktu uzdevumus, kas cilvēkiem ir pārāk sarežģīti vai nav rentabli. Lai sāktu

regulēt šo procesu, raksta tapšanas brīdī Latvijas Universitātē notika prezentācija par vadlīnijām MI izmantošanā ar publiskotu ceļvedi “šo rīku iepazīšanai un godprātīgai un atbildīgai to izmantošanai” (Latvijas Universitāte, 2024).

Tehnoloģiju un datorjaudu attīstība notiek tik strauji, ka tā apgrūtina prognozēšanu, un pat pieredzējušākie eksperti nespēj notiekošo pilnībā aptvert. Tas, kas šodien šķiet inovatīvs, rīt jau var būt novecojis, tāpēc jebkāda analīze un tendenču aprakstīšana var visai ātri izrādīties nerelevanta. Tas neglābjami attiecas arī uz šo rakstu, bet nevaram paiet garām vai izlikties nemanām, ka kaut kas tik strauji progresē, ka varētu būtiski skart mūsu pētniecības jomu. Pavisam nesen, kombinējot humanitārās, sociālās un datorzinātnes, parādījās jauna akadēmiskā joma “Digital humanities” (digitālās humanitārās zinātnes). Tagad, līdz ar MI izrāvienu, tur ir sagaidāms kvalitatīvs lēciens. Un integrācija jau risinās, kā teikts tīmekļa vietnē digitalhumanities.lv, izziņojot 6. Baltijas digitālo humanitāro zinātņu vasaras skolu: “Skolas fokusa tēma ir lielle valodas modeļi un to izmantojums pētniecībā. Tallinas Universitātes CUDAN laboratorijas datorlingvistikas un kultūras analītikas pētnieks Andress Karjus demonstrēs, kādas teksta anotēšanas un analīzes darbības lielle valodas modeļi spēj veikt efektīvi un nesalīdzināmi ātrāk nekā iepriekšējās paaudzes tehnoloģijas, savukārt Latvijas Universitātes pasniedzēja filozofe Līva Rotkale dalīsies pieredzē, kā ChatGPT lietotni izmantot atbalstam pētījumos”. Vai esam jaunas ēras sākumā, kad arī mutvārdu vēsture “satiek neironu tīklus”? Aplūkosim šobrīd aktuālāko, ko jau lieto un par ko diskutē mutvārdu vēstures un mākslīgā intelekta konverģences sākuma posmā.

Sintezētā runa un stāsti

Raksta tēmu autoram mudināja uzsākt kāda mākslas performance, kas bija saistīta ar mutvārdu vēsturi un mākslīgā intelekta tehnoloģijām. Māksliniece izveidoja un izstādīja mākslas galerijā skulpturālu runājošu objektu “Not The Only One” (N'TOO). Tās būtībā ir vienas melnādaino amerikāņu ģimenes vairāku paaudžu atmiņas, kas stāstītas no mākslīgā intelekta “prāta” jeb skatpunkta. Par ko pati autore teic, ka projekta mērķis bija izveidot tehnoloģisku repozitoriju, kas saturētu ģimenes stāstu, bet rezultāts izrādījies interesantāks nekā sākotnēji plānots, un N'TOO dažreiz darbojas negaidīti un “nepaklausīgi” (Dinkins, 2018). Būtībā tā ir MI vienība, kas ir apmācīta ar mutvārdu vēstures datiem, kur papildu kultūras dati nodrošina kontekstu un līdz ar to plašu stāstījuma tvērumu. N'TOO izmanto ievadīto informāciju par pamatu savām atbildēm uz (biogrāfiskiem) jautājumiem, t. i., MI sazinās kā unikāls raksturs un piedāvā atbildes no pirmās personas perspektīvas. Neparastais (pagaidām

vēl tikai) mākslas objekts lika aizdomāties par vajadzību fiksēt iespējamo jauno pagrieziena punktu, kad kļūst īstenojama mākslīgā intelekta izmantošana ne tikai mutvārdu vēstures eksponēšanā, bet arī pētniecībā.

Arī Latvijā tika izvirzīta līdzīga ideja par reālu cilvēku “atdzīvināšanu” ar mākslīgā intelekta palīdzību. Imanta Ziedoņa muzejs bija iecerējis, izmantojot reālus Ziedoņa balsis audioierakstus, sintezēt viņa balsi un izveidot “virtuālo Ziedoni”, kas, dzejnieka (klausītājiem atpazīstamā) manierē vēstītu par to, ko viņš pats nekad nav runājis. Tas tūdaļ rosināja diskusijas, bažas un pretējus viedokļus, cik ētiska ir miruša cilvēka balss “pārradīšana” ar tehnoloģiju palīdzību (Rozenberga, Silabriedis 2023). Vai, plašāk skatoties, pieļaujama šādu imitācijas algoritmu izmantošana mākslā, izglītībā vai propagandā? Savā grāmatā par politisko teoriju digitālajā laikmetā Matiass Riss raksta, ka dziļviltojumi (*deepfakes*) var arī spēcīnāt (*empower*) cilvēkus kļūt par zināšanu subjektiem un “atvieglot viņu epistēmisko tiesību realizēšanu” (Risse 2023, 127). Viņš aicina apdomāt gadījumus, kad dziļviltojumi var stimulēt interesi tādās jomās kā māksla un vēsture, padarot tās dzīvākas un pievilcīgākas. Piemēram, raksta Riss, Salvadora Dalī muzejs Floridā ir izmantojis dziļviltojumu tehnoloģiju izstādē “Dali Lives”, kur muzejs izveidoja mākslinieka tēlu, izmantojot mašīnmācīšanos ar tūkstošiem stundu viņa paša interviju. Šī rekonstrukcija varēja sniegt dažādus Dalī izteikumus, kurus viņš bija teicis vai rakstījis. Līdzīgs piemērs ir par kādu Skotijas uzņēmumu, kas bija apmācījis dziļviltojumu algoritmu, izmantojot Džona Kenedija balss ierakstus un tādējādi varēja atveidot runu, kuru prezidents bija paredzējis sniegt dienā, kad viņu nogalināja. Tāpat dziļviltojumi varētu atvieglot noteiktu ziņojumu efektīvu nodošanu, piemēram, britu veselības labdarības organizācija izmantoja MI tehnoloģiju, lai futbola čempions Deivids Bekhems izteiktu pretmalārijas ziņojumus deviņās valodās, kas ir daudz vairāk nekā viņš pats spētu izrunāt.

Mutvārdu vēstures pētniecībai vistuvākais lauks, kur MI jau ir stabili ienācis, ir kvalitatīvās metodes un tekstuālu datu analīze. Kā zināms, digitālos rīkus vislabāk ir izmantot lielu datu masīvu analīzei – kvantitatīvos datus (piemēram, aptauju atbildes) var ātri, efektīvi un precīzi saskaitīt un iztīrīt, izmantojot matemātiskās loģikas formulas, algoritmus dažādās datoru programmās. Un tagad šim nolūkam izmanto arī neirotīklus, sākumā gan neģeneratīvus (ar sakarību un prognozēšanas spējām), gan ģeneratīvus, kas turklāt vēl mācās no saviem datiem un sniedz “cilvēcisku” atbildi valodiskā vai attēlu formā. Kvalitatīvo datu analīze parasti šajā ziņā ir sarežģītāka, nepakļaujas skaitļu loģikai vai “ir/nav” kombinācijām. Kvalitatīvā pētniecība fokusējas uz dziļumu un piesātinātību, nevis apjomu un izmērāmību. Lai efektīvi apstrādātu un analizētu kvalitatīvos datus, ir nepieciešama augsta konteksta un nozīmju

izpratne. Tas ietver sociālo inteliģenci, emocionalitāti un spēju interpretēt nianšes, kas lielākoties paliek cilvēku analītiķu kompetencē.

Lai analizētu un gūtu jēgpilnu ieskatu kvalitatīvos datus un stāstījumus, lielākā daļa analītiķu kopumā veic trīs galvenos soļus: datu “skrīnings” jeb pārbaude; šķirošana un kārtošana (vai kategorizēšana) un, visbeidzot, uztveršana jeb interpretācija. Un katrā posmā arī mašīna (programmatūra) var kādā mērā asistēt. Īstenībā tas notiek jau labu laiku, kā atzīmē paši pētnieki, aplūkojot datorizētās kvalitatīvās datu analīzes (CAQDAS) lauka trajektoriju, MI patiesībā tur ir salīdzinoši ilga vēsture. Pirmās kvalitatīvās pētniecības programmatūras bija pieejamas astoņdesmito gadu beigās, un šo vairāk nekā 30 gadu laikā ir notikusi integrācija ar mākslīgā intelekta aparātu (Silver 2023). Pētnieki secina, ka MI var būt par palīgu izpētes noteiktās stadijās, tomēr konteksta aptveršana un daudzās nianšes tam vēl nepadodas. Tas gan netraucē meklēt veidu, kā sadarboties ar MI teoriju attīstīšanā un izmantot to kā automatizētu palīgu interesējošo tēmu atrašanā un analīzē (Christou 2023, 2024).

MI pietuvojas mutvārdu vēsturei

Mutvārdu vēstures laukam tikai sāk veidoties kopīga vēsture ar digitālajām tehnoloģijām un MI. Raksta tapšanas brīdī starptautiskā Mutvārdu vēstures asociācija organizēja pirmo (tiešsaistes) simpoziju – “MI un mutvārdu vēsture: Kā jaunās tehnoloģijas ietekmēs profesiju” (2024. gada 15.–19. jūlijs, pieejams: oralhistory.org/ai/). Organizatori apzinās lielo valodas modeļu un sarežģīto algoritmu iespējamo ietekmi uz viņu nozarēm un uzsver, ka arī “mutvārdu vēsture nav imūna pret MI ietekmi un dažos gadījumos profesijai jau var būt spilgti piemēri par tā ietekmi uz praksi”. Tāpēc viņi rosina uz padziļinātu un daudzveidīgu diskusiju par tehnoloģiju un cilvēka attiecībām, par to ētiskajiem un kultūras aspektiem profesionālajā jomā. Daži simpozija temati: kā MI var uzlabot mutvārdu vēstures satura pārvaldību, izmantojot jaunas metodes un rīkus, kas lautu efektīvāk indeksēt un piekļūt audio- un videoierakstiem; kā MI var palīdzēt strukturēt un precizēt datus, lai uzlabotu piekļuvi tiem un to saglabāšanu; kā MI var asistēt stāstījumu ieguvē un turpmākā apstrādē, tai skaitā risinot grūtības ar akcentiem un runas ātrumu, kas var ietekmēt transkripcijas precizitāti; kā pētnieki var risināt ētiskos izaicinājumus, strādājot ar mutvārdu liecībām lielo datu kontekstā. Visbeidzot tika apspriesta nepieciešamība apvienot jaunās tehnoloģijas ar cilvēku ekspertīzi, lai nodrošinātu kvalitatīvu un precīzu mutvārdu vēstures dokumentāciju un plašāku piekļuvi tai.

Jau tagad var likt lielas cerības un tikpat lielas šaubas attiecībā uz auglīgu MI tehnoloģiju lietojumu, vācot dzīvesstāstus un pētot mutvārdu vēsturi. Par perspektīvām var parunāt ar kādu

MI čatbotu, kā tas parādīts 1. pielikumā ar saglabātu stilistiku, ievadot pieprasījumu par MI izmantošanu mutvārdu vēsturē. Tomēr neirotīkla iztēle ir gaužām aprobežota, tiek sniegtas vispārīgas atbildes, kas aizgūtas lielākoties no citām jau izstrādātām jomām (piemēram, lielle dati). Vēl joprojām cilvēkam pašam jāizdomā, ko šīs tehnoloģijas var darīt – kā vien būt par “asistenta asistentu”. Strādājot ar mutvārdu avotiem, stāstiem un intervijām, darbu tiešām atvieglotu automatizēta runas pārveidošana rakstītā tekstā. Angļu un citās lielajās valodās jau pastāv dažādas transkribēšanas programmatūras un tiešsaistes rīki, kas var padarīt efektīvāku intervijas “atsifrēšanas” procesu. Mākslīgais intelekts ir progresējis ne vien skaitļu un citu kodu apstrādē, bet tieši atpazīstot ikdienas valodu un veiksmīgi to imitējot. Tādējādi čatboti ir iemanījušies ģenerēt interviju jautājumus jebkādam tēmām un piedāvā mutvārdu vēstures intervijas kontūru. To var izmantot gan iesācēji, gan pieredzējuši intervētāji, uzsākot izpēti vai gatavojot interviju sev mazāk zināmā laukā.

Vai tiks sperts nākamais solis, un virtuālais asistents nonāks arī līdz automatizētai intervijai? Kā piemērs ir darba intervijas, kurās tradicionāli piedalās cilvēki, bet tagad jau virtuālie asistenti, kuru darbība ir balstīta uz mākslīgā intelekta tehnoloģijām, spēj veikt kandidātu profilu analīzi un uzdot sākotnējos jautājumus. Tomēr jautājums, vai šie asistenti varētu pilnībā pildīt cilvēka lomu interviju laikā, joprojām ir aktuāls. Automatizētas intervijas varētu nodrošināt efektīvāku un objektīvāku pieeju kandidātu izvēlei, samazinot cilvēku subjektivitāti un aizspriedumus. Tajā pašā laikā ir svarīgi ņemt vērā arī emocionālās un personiskās saiknes izveidi starp darba devēju un kandidātu, to grūti reproducēt ar tehnoloģiju palīdzību. Par spīti tam personiskai lietošanai un pētniecībai jau ir izstrādāts un plašai sabiedrībai pieejams klāsts ar lietotnēm, kas spēj cilvēka balsī iztaujāt, fiksēt atbildes un izveidot ģimenes arhīvu. Kā teikts kādā piedāvājumā: “Saglabājiet atmiņas, izmantojot lietotni, kas intervē jūs par dzīvi. Pēc tam ļaujiet saviem mīļajiem dzirdēt nozīmīgus stāstus, tērzējot ar virtuālo jūs” (www.hereafter.ai). Mākslīgā intelekta lietotnes, kuras var izmantot dzīvesstāstu ierakstīšanai, kļūst arvien izveicīgākas un daudzfunkcionālākas, un tās viegli atrast ar attiecīgiem atslēgvārdiem. Piemēram, lietotne “Storii”, kas izveido multivides dzīvesstāstu, izmantojot fotoattēlus, mūziku, video- un audioierakstus un tekstu; vai “StoryFile Life”, kas ieraksta atmiņas, atbild uz jautājumiem un izveido personalizētu videoarhīvu. Šādi digitālie asistenti ievērojami paplašina dzimtas arhīva kopēju un potenciālo mutvārdu vēstures vācēju loku ārpus akadēmiskās sfēras.

Galvenais sasniegums MI sfērā ir, ka jaunie (ģeneratīvie) neirotīkla modeļi ir trenēti (“*pre-trained*”) tā, ka spēj veiksmīgi mijiedarboties ar masīvu tekstu korpusu. Tie veidoti tā, ka, lai arī algoritmi tīri statistiski analizē un kombinē tekstu, tomēr iznākumā spēj imitēt saprašanu

un producē saistītu, plūstošu runu, kas rada cilvēciskas komunikācijas efektu. Lai pārbaudītu šo spēju attiecībā uz dzīvesstāstiem, var veikt nelielu eksperimentu ar stāstu korpusu, kas atrodams mutvārdu vēstures mājaslapā dzivesstasts.lv. Autors tam izmantoja Microsoft Copilot virtuālo asistentu, kas balstīts uz mākslīgā intelekta tehnoloģijām (Bing AI). Bet tā nosaukumam nav izšķirīgas nozīmes, jo te nav mērķis salīdzināt kādu rīku izveicību, bet to iespējas kopumā. Turklāt čatbotu nosaukumi mainās un to variācijas arvien pieaug, ļaujot nākotnē izvēlēties jaudīgākus un piemērotākus modeļus.

Eksperiments ar dzīvesstāstu tekstiem

Kopumā iznākums ir vērā ņemams. Kad čatbotam dod uzdevumu sastādīt intervijas transkripta kopsavilkumu, tas ar to tiek galā diezgan veiksmīgi. Ieskatu rezultātā var redzēt 2. pielikumā, kur stāsta loģika misējās vien pēdējā punktā par bēgļu gaitām un leģionāriem. Atkarībā no pieprasījuma virtuālais asistents var strukturēt savu pārstāstu dažādos veidos – gan kā anotāciju, gan sadalot tēmās, gan ģenerējot atslēgvārdus. Tas ir īpaši noderīgi, kad jāveido liels teksts, daudzu dzīvesstāstu indeksēšana, lai tajos var ātrāk orientēties. Mutvārdu vēstures intervijas nav glīti strukturētas nodaļās, bet drīzāk seko cilvēku stāstīšanas idiosinkrātiskajai bagātībai un atmiņu atsaukšanas psiholoģiskajiem mehānismiem. Šī īpatnība ir lielā mērā tas, kas padara dzīvesstāsta sarunas tik vērtīgas, taču tas var radīt arī būtiskus šķēršļus informācijas pieejamībai un analīzei. Izmantojot satura indeksus, pētnieki var efektīvāk atrast sev interesējošas tēmas vai citus parametrus. Pagaidām atbildes var nebūt izsmeļošas vai dažreiz – tās ir pat sagrozītas. Kā redzams 3. pielikumā, ģenerētie atslēgvārdi dzīvesstāstam izskatās adekvāti, lai arī daži ir pārāk vispārīgi, taču pēdējie trīs jau ir kā konkrēta aktivitāte un lokācijas apzīmējums, kas var būt noderīgi, ja kādam interesē tieši šī šaurākā tēma vai norāde.

Mijiedarbībā ar MI jāsaglabā modrība un jāpārbauda tā atbildes, jo, kā vēlāk parādīja arī šis eksperiments, gadās, ka tiek sniegts viltots pārstāsts, kur čatbots, iespējams, netiek galā ar tekstu un sadomā it kā ticamu atbildi (kopsavilkumu), bet īstenībai neatbilstošu pārstāstu. MI speciālisti paši ir neizpratnē, kāpēc tā notiek, bet to jau nosaukuši par “halucināciju” un Kembridžas vārdnīcas darbinieki, akcentējot vecā vārda nozīmes paplašināšanu, nominējuši to kā “2023. gada vārdu”. Neironu tīklu jauda ir ievērojama, taču ne viss, ko tie ģenerē, ir precīzs, pilnīgs vai vispār ticams. Pētniekiem ir jānostiprina jauna veida kritiska attieksme, kas ļautu apvienot MI sniegtās iespējas ar cilvēka intuīciju un pieredzi. Tas noteikti stimulēs jaunus atklājumus un, iespējams, pavērs jaunus virzienus arī attiecībā uz dzīvesstāstu un atmiņas pētījumiem.

Nobeigums. Par pagriezieni, entuziasmu, ātro un lēno domāšanu

Rakstā aplūkojām, cik pamatoti ir optimisms vai bažas saistībā ar mākslīgo intelektu, un kādas ir pētniecības iespēju perspektīvas, ko piedāvā neironu tīkli. Pašlaik mēs atrodamies vēstures pirmsākumos attiecībā uz saskarsmi starp cilvēku, stāstījumu, atmiņu un mākslīgo intelektu. Jautājums paliks arī turpmākām diskusijām, kurp šī vēsture jeb pētnieciskais ceļš vedīs, vai tam ir labas izredzes; un kā nodalīt graudus no pelavām – interesantas iespējas no viltus cerībām, par ko bažīties un kam gatavoties. Katrā ziņā tam ir iespēja kļūt par katalizatoru jaunam jeb nākamajam pagrieziena punktam mutvārdu vēstures pētniecībā. Alisters Tomsons, bijušais britu žurnāla “Oral History” redaktors un Starptautiskās mutvārdu vēstures asociācijas prezidents, raksta, ka mutvārdu vēstures pētniecība ir piedzīvojusi vairākus nozīmīgus pagrieziena punktus, kas ir būtiski ietekmējuši šīs jomas attīstību. Viņš min četras “paradigmatiskas transformācijas”, kuras ir saistītas ar pēckara laika “tautas atmiņas” vākšanas renesansi, vēlāku postpozitivistisku pieeju, tad ar interpretācijas lomas pieaugumu un, visbeidzot, digitālo revolūciju 1990. gadu beigās, kas būtiski mainīja mutvārdu vēstures ierakstīšanas, glabāšanas un pieejamības veidus (Thomson 2007). Tagad Tomsona minētajam, nāk klāt piektā “transformācija”, kad digitālie rīki – jau jaunā līmenī – var asistēt gan stāstu vākšanā un transkribēšanā, gan dot būtisku atspaidu mutvārdu vēstures materiālu analīzē un veidos, kā to pasniegt vai padarīt pieejamāku plašākai sabiedrībai.

Mākslīgais intelekts kļūst par visuresošu spēku mūsu dzīvē, aptverot neskaitāmus sabiedrības aspektus, sākot no veselības aprūpes līdz transportam un finansēm un beidzot ar mūsu ikdienas mijiedarbību ar digitālajiem asistentiem. Mutvārdu vēsturē MI tehnoloģiju izmantošana intervēšanā un turpmāku naratīvu radīšanas atbalstā, runas atpazīšanā un transkribēšanā, dzīvesstāstu teksta korpusu analīzē un interpretācijas sagatavošanā tūdaļ liek aizdomāties par MI atbilstību dotās jomas specifikai – par emociju nozīmi stāstījumos, atmiņas fenomenu, intimitāti, subjektivitāti, empātiju utt. – kā tas korelē ar apmācīto mašīnu spējām un īpašībām. Galvenais jautājums ir saistīts ar to, ka mutvārdu vēsture ir par atmiņu (atcerēšanos) un valodu (stāstīšanu). Un, ja ar valodu jeb tās imitāciju, MI jau labi tiek galā, tomēr atmiņa(s) un subjektīvā pieredze tam iztrūkst. MI mācās un uzkrāj zināšanas, t. i., atsijā un nostiprina efektīvos digitālo neironu saslēgumus, bet tas neuzkrāj pieredzi un nebagātina savu saprašanu. Cilvēka pieredze iekļauj gan veiksmīgo, gan kļūdaino, nosakot attieksmi un identitāti, bet MI “prāts” neiekļauj kļūdas, jo balstās tikai uz derīgo, atbilstošāko iznākumu, bez nozīmes un pieredzes.

Var piekrist diskusijā par Ziedoņa balss replicēšanu izskanējušai konstatācijai, ka "cilvēce mums zināmajā attīstības gaitā otrreiz ir nonākusi situācijā, kad mūsu rokās ir iedots tekstu radīšanas un pavairošanas instruments, kura iespējamus efektus mēs vēl neapzināmies". Turpinot domu, publicists un žurnālists Eduards Liniņš velk paralēles ar to, ka "pirmā reize bija apmēram pirms piecsimt gadiem, kad Eiropas civilizācijai rokās nonāca Gūtenberga drukājamā mašīna. Un cilvēce līdz galam neapzinās, ko ar to var izdarīt un ko šīs tehnoloģijas darīs ar pašu cilvēci" (Rozenberga, Silabriedis 2023).

Attiecībā uz turpmāko trajektoriju saskarsmē ar jauno progresējošo tehnoloģiju varētu izvirzīt divus iespējamus scenārijus. Pirmā ir saistīta ar līkni, kas attēlo sabiedrības interesi (angliski: hype) par jaunām tehnoloģijām, un ko inovāciju teorijā sauc par "Gartner's Hype Cycle". Gartnera grafikā ir līkne, kas attēlo jaunu tehnoloģiju attīstības gaitu no pirmējās ienākšanas publiskā apziņā līdz plašākai pieņemšanai un ekonomiskam izdevīgumam. To var salīdzināt ar kalnu ceļu, kurā ir tehnoloģijas ieviešanas "kāpums", pārspīlētas cerības "smaile", vilšanās "bedre" un galu galā stabilizācijas fāze jeb "produktivitātes plato". Paredzams, ka arī mutvārdu vēstures kontekstā notiks Gartnera "haipa cikls", kad tehnoloģiskais entuziasms par inovācijas parādīšanos un uz to liktās cerības nonāk līdz zināmai ilūziju zaudēšanai, bet tomēr kaut kas racionāls un utilitārs no tā visa paliek, kas tiek produktīvi izmantots, lai gan kopumā par to debates apklust un nav vairs ažiotažas.

Otrs scenārijs varētu būt saistīts ar adaptāciju un priekšrocību izmantošanu, kad skaidrāk tiks nodalīta intelektuālā darba ātrā un lēnā fāze. Uz to vedina domāt Daniela Kānemana (*Kahneman*), Nobela prēmijas laureāta ekonomikā, koncepcija par divām domāšanas sistēmām, kas nosaka mūsu izvēles un rīcību (Kānemans, 2013). Pirmā sistēma darbojas ātri, neapzināti un bez piepūles, tā savieno dažādus informācijas elementus, veidojot vienkāršus stāstus un secinājumus. Otrā, lēnā domāšana ir apzināta un analītiski pakāpeniska, prasa piepūli. Tā ir atbildīga par sarežģītu problēmu risināšanu, loģiskiem spriedumiem un plānošanu, cenšas būt objektīva un loģiska, balstoties uz faktiem un pierādījumiem, taču bieži vien paļaujas uz pirmās sistēmas reakcijām, ja vien nav pietiekami motivēta veikt dziļāku analīzi. Secinājums saistībā ar mākslīgo intelektu, kas atgādina pirmo domāšanas sistēmu, ir tāds, ka, tā kā mašīnas kļūst arvien ātrākas, cilvēkiem vajadzētu palēnināties. Sāncensībā ar MI, cilvēka subjektivitāte un "lēnā" domāšana, kas bieži tiek uzskatīti par ierobežojumiem, patiesībā var būt priekšrocība jeb stiprā puse, kas, attiecīgi izmantota, palīdzētu pētnieciskām un citām organizācijām maksimāli izmantot cilvēka un mašīnas sadarbību.

Izmantotie darbi:

- Christou, P.** (2023). The Use of Artificial Intelligence (AI) in Qualitative Research for Theory Development. *The Qualitative Report*, 28 (9), 2739–2755. DOI: 10.46743/2160-3715/2023.6536
- Christou, P.** (2024). Thematic Analysis through Artificial Intelligence (AI). *The Qualitative Report*, 29 (2), 560–576. DOI: 10.46743/2160-3715/2024.7046
- Dinkins, S.** (2018). Bez nosaukuma. Pieejams tiešsaistē: www.stephaniedinkins.com/ntoo.html [02.03.2024.]
- Kānemans, D.** (2013). *Domā ātri, domā lēnām*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Kurzweil, R.** (2024). Ray Kurzweil on how AI will transform the physical world. *The Economist*, Pieejams: www.economist.com/by-invitation/2024/06/17/ray-kurzweil-on-how-ai-will-transform-the-physical-world [05.07.2024.]
- Latvijas Universitāte** (2024). Mākslīgais intelekts LU. Pieejams: www.lu.lv/studijas/studiju-celvedis/maksligais-intelekts-lu/ [skatīts 30.09.2024.]
- Risse, M.** (2023). *Political Theory of the Digital Age. Where Artificial Intelligence Might Take Us*. Cambridge University Press.
- Rozenberga, M., Silabriedis, O.** (2023). Ziedoņa balsī runā mākslīgais intelekts. Cik ētiska ir miruša cilvēka balss pārrādīšana ar tehnoloģiju palīdzību? *Latvijas Sabiedriskie Mediji*. Pieejams: www.lsm.lv/raksts/kultura/kulturtelpa/30.03.2023-ziedona-balsi-runa-maksligais-intelekts-cik-etiska-ir-mirusa-cilveka-balss-parradisana-ar-tehnologiju-palidzibu.a502918 [16.01.2024.]
- Silver, C.** (2023). What's afoot in the Qualitative AI Space? *Sage Research Methods Community*, Pieejams: <https://researchmethodscommunity.sagepub.com/blog/whats-a-foot-in-the-qualitative-ai-space> [10.09.2024.]
- Thomson, A.** (2007). Four Paradigm Transformations in Oral History. *The Oral History Review*, 34 (1), 49–70. <http://www.jstor.org/stable/4495417>

Pielikumi

Nr. 1.

****AI pielietojumi mutvārdu vēstures pētniecībā:****

*** **Interviju transkripcija un analīze:****

* Automātiska transkripcija

* Tēmu un atslēgvārdu identificēšana

* Sentimentu analīze

*** **Avota atrašana un apkopošana:****

* Balss un video ierakstu meklēšana

* Muzeju un arhīvu digitalizēto kolekciju apstrāde

* Informācijas apkopošana no dažādiem avotiem

*** **Stāstu veidošana un vizualizācija:****

* Interaktīvu stāstu kartes

* Laika līnijas

* Virtuālās realitātes pieredzes

****Pozitīvā ietekme:****

* ****Palielināta piekļuve un efektivitāte:**** AI rīki var automatizēt transkripciju, kodu piešķiršanu un atslēgvārdu identificēšanu, atvieglojot pētniekiem darbu ar lieliem datu apjomiem.

* ****Jaunas atklāsmes:**** AI var palīdzēt atklāt slēptas tendences un modeļus, kurus pētnieki varētu nepamanīt manuālās analīzes laikā.

* ****Daudzperspektīvu analīze:**** AI rīki var palīdzēt pētniekiem analizēt datus no dažādiem skatpunktiem, veicinot holistiskāku interpretāciju.

****Izaicinājumi un riski:****

* ****Interpretācijas objektivitāte:**** AI rīki var ieviest neobjektivitāti datu analīzē un interpretācijā, ja netiek rūpīgi izvēlēti un kalibrēti.

* ****“Melnās kastes” problēma:**** Dažu AI rīku darbības principi nav caurskatāmi, apgrūtinot interpretācijas pārbaudi un validāciju.

* ****Ētikas apsvērumi:**** AI lietošana mutvārdu vēsturē rada ētiskas problēmas, kas saistītas ar privātumu, datu aizsardzību un informācijas piekrišanu.

Nr. 2.

Kārlis Avens stāsta par savu aktīvo sabiedrisko darbību Latvijā, īpaši Ulmaņa laikos, kas viņam deva nacionālo sparū. Viņš piedzīvoja Latvijas brīvības zaudēšanu kā dziļu traģēdiju, jo bija aktīvs sabiedriskajā un politiskajā dzīvē. Komunistu okupācijas laikā viņš dzīvoja bailēs, gatavs jebkurā brīdī tikt izsūtīts. Kad ienāca vācieši, viņš redzēja tos kā atbrīvotājus no komunisma jūga, bet saprata, ka Latvijā palikt nevarēja.

Šeit ir vairāk detaļu no Kārļa Avena stāsta:

- Sabiedriskais darbs un Ulmaņa laiki: Kārlis bija aktīvs sabiedriskajā darbā un politiskajā dzīvē, īpaši Zemnieku Savienībā. Ulmaņa laiki viņam deva daudz nacionālā spara.
- Latvijas brīvības zaudēšana: Viņš pārdzīvoja Latvijas brīvības zaudēšanu kā dziļu traģēdiju, jo bija ļoti iesaistīts sabiedriskajā dzīvē.
- Komunistu okupācija: Komunistu okupācijas laikā viņš dzīvoja pastāvīgās bailēs no izsūtīšanas. Viņš vienmēr bija gatavs ātri evakuēties ar sagatavotām paciņām.
- Vācieši kā atbrīvotāji: Kad vācieši ienāca Latvijā, Kārlis un daudzi citi latvieši redzēja tos kā atbrīvotājus no komunisma jūga.
- Lielmežotnes selekcijas stacija: Kārlis bija saimniecības vadītājs un saskārās ar dažādiem cilvēkiem, tostarp ebreju tautības agronomu, kuru viņš mēģināja pasargāt no vācu represijām.
- Pagrīdes organizācija: Viņš piedalījās pagrīdes organizācijā, kas cīnījās par Latvijas brīvību, bet neiesaistījās pilnībā, jo organizācijā bija arī cilvēki ar kreisiem uzskatiem.
- Bēgļu gaitas un latviešu leģionāri: Kad karš tuvojās, Kārlis devās bēgļu gaitās un vēlāk pievienojās latviešu leģionāriem, cerot, ka tas palīdzēs Latvijai atgūt brīvību.

Nr. 3.

Šajā lapā ir fragments no Jura Kļaviņa dzīvesstāsta. Viņš stāsta par savām bērnības dienām līdz skolai, par dzīvi tēvabrāļa saimniecībā "Malēniešos" un ziemām Rīgā. Viņš apraksta, kā bērnībā pavadīja laiku, mācījās pamatskolā un spēlēja futbolu ar draugiem Grīziņkalnā. Viņa tēvs uzstāja, lai viņš mācītos, pirms dodas ārā spēlēt, bet Juris bieži vien devās tieši uz futbola laukumu (<http://www.dzivesstasts.lv/lv/free.php?id=622>).

****Atslēgvārdi:****

– Bērnība – Skola – Lauku dzīve – Rīga – Futbols – Grīziņkalns

Edmunds Šūpulis

University of Latvia, Faculty of Humanities,
Institute of Philosophy and Sociology

At the Intersection of Oral History and Neural Network Technologies

Abstract

Among the most notable technological breakthroughs are artificial intelligence (AI) and providing related digital “neural network” capabilities to many internet users. Artificial intelligence has become a significant factor in research, potentially also in oral history. The article asks how much optimism is justified in AI, how far we have come and what prospects we see in the possibilities offered by the neural network.

Artificial intelligence is a branch of computer science aimed at creating digital machines capable of performing tasks that typically require human intelligence—mental activities such as interpreting data, recognising patterns, predicting outcomes, solving problems and making decisions. It is widely used to assist in writing text messages, powering search engines, analysing medical images, controlling autonomous vehicles, and modelling traffic and economics. In education and research, people increasingly rely on artificial intelligence to perform tasks that are too complex or not cost-effective for humans.

This article highlights the most relevant developments currently being applied and discussed in the early stages of the convergence of oral history and artificial intelligence. The technology is already being used in speech recognition (transcribing audio recordings), text corpus analysis (generating keywords and summaries), language modelling (assisting narrative creation) and other areas, such as a project on the multi-generational memories of an American family told from an AI perspective.

Qualitative methods are the field closest to oral history research, where AI has already made a firm entry. The first qualitative research software was available at the end of the 1980s, and during these more than 30 years there has been integration with the AI apparatus. Researchers conclude that AI can be a tool to help at certain stages of research, but it is not yet able to capture the context and its many nuances. This does not prevent the search for a way to collaborate with AI in theory development and to use it as an automated assistant to find and analyse topics of interest. There are also initial discussions among oral history researchers about the impact of AI on the field: how AI can improve the management of oral history content through new methods

and tools to index and access audio and video recordings more efficiently; how AI can help structure and refine data to improve access and preservation; how MI can assist in the extraction and subsequent processing of narratives; and how to combine new technologies with human expertise.

A major breakthrough in AI is that new (generative) neural network models have been “pre-trained” to interact successfully with a massive body of text. AI technologies such as virtual assistants and chatbots are becoming increasingly common and can provide valuable support to researchers. They are designed in such a way that, although the algorithms analyse and combine text in a purely statistical way, they can mimic comprehension and produce coherent, fluid speech that creates the effect of human-like communication. To test this ability for life-stories, the author of this article carried out an experiment with a corpus of stories found on the oral history website dzivesstasts.lv. The chatbot performs quite successfully when summarising an interview transcript or generating keywords. However, when interacting with the AI, one should remain vigilant and check its answers, as it happens that a fake retelling is given, where the chatbot provides an apparently plausible answer (summary) but “hallucinates” a retelling that is not in reality. Researchers need to develop a new kind of critical stance that combines the power of AI with human intuition and experience. This will undoubtedly stimulate discoveries and possibly open up new directions for studying stories and memory. But we are now at the very beginning of a history of the interplay between human, narrative, memory and artificial intelligence.

The author puts forward two scenarios for the future trajectory in the face of the new advanced technology. The first is linked to Gartner’s Hype Cycle. Gartner’s graphic is a curve showing the evolution of new technology, with a “high” of adoption, a “spike” of over-expectation, a “pit” of disappointment and finally, a stabilisation phase or “productivity plateau”. It is expected that in the context of oral history, a similar “hype cycle” will occur, where technological enthusiasm and the high hopes placed on innovation will lead to some disillusionment. Still, ultimately, something rational and utilitarian will remain, which will be productively used. The second scenario involves taking advantage of the more precise distinction between the fast and slow phases of intellectual work, which stems from Daniel Kahneman’s concept of two systems of thinking. If machines start thinking faster, humans should slow down and use to their advantage their capacity for creative insight, authenticity and originality to draw nuanced conclusions in research. As people are forced to keep up with technology, corporate incentives and culture should evolve so that the social context encourages slow thinking.

Keywords: oral history, artificial intelligence, text corpus, deepfakes, slow thinking.

Vida Gudžinskienė

Mykolas Romeris University, Lithuania

Salomėja Karasevičiūtė

Sūduvos Academy

Mykolas Romeris University, Lithuania

Ilze Trapenciere

University of Latvia, Faculty of Humanities,

Institute of Philosophy and Sociology

Empowering Social Risk Families. Insights from Social Workers' Experiences

Introduction

Empowerment of social-risk families is a critical aspect of social work, aiming to enhance the well-being and resilience of families facing multiple challenges such as poverty, substance abuse, and domestic violence. Social workers are pivotal in this process, providing support, resources, and advocacy to help these families navigate their difficulties and achieve excellent stability.

This article delves into the experiences of social workers who work with social-risk families, highlighting the strategies they employ, the challenges they encounter, and the successes they achieve. Through qualitative interviews and case studies, the authors explore how social workers empower families by fostering self-sufficiency, improving access to services, and promoting positive changes in family dynamics. The insights gained from these experiences offer valuable lessons for enhancing social work practices and policies aimed at supporting vulnerable families.

Over the past four decades, the concept of empowerment has garnered significant attention and has become a foundational framework in social work. Empowerment in social work transcends temporary solutions or handouts; it equips individuals and families with the tools, knowledge, and confidence to take control of their lives, make informed decisions, and build sustainable pathways out of adversity. The experiences of social workers in empowering families at social risk provide valuable insights into the complexities and nuances of this critical aspect of their profession.

Empowerment is defined as a family's ability to make choices, plan effectively and make decisions (Joseph 2020). It allows people to feel that they have the power to create the life they want and achieve their goals and dreams. Empowerment in social work aims to reduce social or personal barriers that prevent people from acting independently and developing self-confidence.

Gudžinskienė, V., & Karasevičiūtė, S. (Gudžinskienė 2024) define empowerment as the capacity of individuals, groups, and communities to take control of their circumstances, exercise power, achieve their own goals, and help themselves and others to maximize the quality of their lives. Stepchenko A. (2019) employs Paolo Freire's humanistic approach in defining and analysing social empowerment. Her theoretical developments include the United Nations' care of individual empowerment and building life conditions to satisfy the basic needs of vulnerable social groups. The empowerment of individuals, groups, and communities is combined differently to provide valuable means of evaluation. There has been notable research on social work practices in Latvia, particularly focusing on empowering families at social risk. A relevant example is the study "Risk Management in Latvia Municipal Social Services for Sustainable Well-Being of the Population" (Lanka, Vevere & Striguna 2023). This research explores how risk management in Latvian municipal social services can enhance social well-being sustainably.

C. Browne (Browne 2016) describes five protective factors which mitigate the effect of exposure to risk factors and promote healthy family and child development and well-being, specifically: parental resilience, social connections, knowledge of parenting and child development, social and emotional competence of children, and concrete support in times of need. These five protective factors are regarded as essential to help keep all families strong and lead to the empowerment of families at risk.

While there is an increasing number of studies on empowerment in Lithuania and Latvia, there needs to be more scientifically grounded data on the empowerment of families experiencing social risk. Therefore, research on this topic is both relevant and timely. This study aims to reveal the experiences of social workers in empowering families at social risk. This article is based on a qualitative study involving interviews with social workers about their efforts to empower these families.

Research methodology

Qualitative research was employed to delve into the experiences of social workers in empowering families facing social risks. This approach allowed for a deeper understanding of the nuances and complexities involved in this process.

Sampling

A mixed-methods purposive sampling strategy was utilized to select study participants. This involved a combination of convenience and snowball sampling techniques. Initially, participants were recruited from a social services center working with families at risk. Subsequently, snowball sampling was employed, where participants recommended individuals with relevant experience and knowledge. A key criterion for inclusion was at least five years of experience as a social worker. Eight social workers from various Lithuanian regions were selected for the study.

Data Collection

Semi-structured interviews were conducted to facilitate the exploration of participants' perceptions, meanings, and interpretations of their experiences. These interviews took place at school premises before or after work hours during 2023. The number of interviews was determined by the principle of saturation, where new information ceased to emerge. All interviews were audio-recorded, transcribed verbatim, and analysed.

Data Analysis

The analysis of the research data followed the qualitative data analysis steps outlined by T. George. As Hsieh and Shannon (Hsieh 2005) described, content analysis was employed to systematically classify and interpret the textual data. This involved coding the transcribed interviews into categories and subcategories, followed by thematic analysis to identify patterns and themes.

Ethical Considerations

The study adhered to ethical principles, including respect for privacy, confidentiality, and anonymity. Participants provided informed consent and were assigned codes (A, B, C, etc.) to maintain confidentiality.

Research results

The research indicates that social workers can empower families experiencing social risk by employing various strategies. These include fostering respectful communication, maintaining a positive attitude, building trusting relationships, creating a positive emotional climate, encouraging decision-making, developing planning skills, meeting social needs, facilitating family communication, and boosting self-esteem.

Research participants highlighted the significance of respectful communication, emphasizing active listening and empathy. As one participant noted, “I ask families' opinions and actively listen to them...” (A). Another participant stated, “I show attention by listening to the family members...” (D). Another social worker expresses a similar statement: “When I come to family, I talk with them, but at the same time, I am actively listening to what they are telling me” (G).

The study revealed that working with families experiencing social risk is crucial for understanding and *empathizing* with their experiences. Several participants emphasized, “As I work with a family, I need to remember to be empathetic” (A); “Empathy in work with families is the most important to me...” (C).

Most often, the challenges faced by these families stem from negative societal perceptions and personal feelings. Social workers can validate their feelings and experiences by actively listening and communicating respectfully. Participants explained the importance of understanding the client’s experiences, “Working with families, I understand that it is essential to them when someone can accept and understand their experience” (A). Another participant stressed the need to understand the feelings of the clients, “I try to help family members understand their feelings” (B). Besides, it also emphasized the problematic work with clients and the importance of being polite, “if families don’t want to accept help or are not prepared to accept the help, I always keep in my mind that I have to be as much as possible polite to the family” (H).

Most of the time, the families’ problems are related to the experience of negative opinions of them and negative feelings, so through active listening and respectful communication, social workers validate *their feelings and experiences*: “Working with families I understand that to them is very important when somebody can accept and understand their experience (A); “I try to help to families members to understand their feelings” (B); “Working with families I show that they can share their feelings with me” (E); “I am accepting their feelings and verbally

expressing how I understand them” (F); “Families need to share their experience and I listening to them” (H).

Social workers listen to the feelings and attitudes underlying families’ words and try to see the world through their eyes, demonstrating empathy. In this way, social workers communicate respect for families experiencing social risk (Roos, Postmes & Koudenburg 2023).

Providing empowering services requires **a positive attitude toward families**. During interviews, social workers emphasized the importance of viewing *family members as equal partners*. As one participant stated, “I work with many different people, but as I work with families, I keep them as equal partners because only they can decide what is best for them” (B). Another participant noted, “Working with families as a professional, you have to keep the point of view that they are equal partners in solving their problems” (C).

This perspective empowers families to take ownership of their situations and actively participate in finding solutions. One social worker shared the importance of viewing families as equal partners because they feel more empowered to take control of their own lives: “In my personal experience, I can say that if I view families as equal partners, they are more motivated to solve problems and keep going” (H).

The research suggests that personal opinions influence a positive attitude toward families. Some participant stated, “If society looks at families and sees only what they are doing wrong, then families stop reaching for change and lose motivation” (A). Another participant emphasized, “Personal opinion is important in working with families” (C); “personal opinion of the family is crucial to achieving positive results in family support” (D); “personal opinion of the family by other people or professionals shape the family's motivation and drive to solve problems” (F); “the social worker's personal opinion of the family opens the door to trust and more help” (G).

A positive societal and professional attitude toward families experiencing social risk can significantly influence their willingness to embrace change and seek support. This aligns with the findings of Borg et al. (Borg 2024), who suggest that positive attitudes can foster resilience and empowerment among vulnerable families. When social workers, other professionals, and society at large hold positive attitudes toward families experiencing social risk, it creates a more supportive and enabling environment. This positive climate can encourage families to seek help, participate in interventions, and adopt healthier behaviors. By fostering a sense of hope, understanding, and acceptance, society can empower these families to overcome challenges and improve their quality of life. Social workers, in particular, play a crucial role in shaping positive

attitudes toward families experiencing social risk. Social workers can create a therapeutic alliance that encourages openness, trust, and collaboration by demonstrating empathy, respect, and unconditional positive regard. This, in turn, can empower families to take ownership of their lives and make positive changes.

Empowering families experiencing social risk also involves building **trusting relationships**. The research showed that social workers prioritize building *relationships with families to effectively support them*. One participant noted, “When I go to a family, at first I seek that the family would trust me” (A). Other participants emphasized her role as a social worker, “I am a social worker; I am coming to a family to help them. If they do not trust me, they will not accept me” (B); “The main point of social work is to help to family, but if family do not trust you and you not built relationship with them, then how is possible to help” (D); “Building trustfully relationship with the family is important when they need help” (F).

It is essential to recognize that each family is unique, and the process of building trust may vary. Research participants reported that building relationships of trust based on family strengths motivates families to be more open and receptive to help. As one participant stated, “I talk with the family, and I tell them their strengths” (B). Another participant shared, “Building a relationship of trust based on family strengths motivated the family to accept help” (E). A third participant noted, “When I tell the family that I came to help them and I want to participate with them as much as I can, I tell them what strengths I see in them; only then does the family trust me more and accept my help” (H).

Strong, trusting relationships between social workers and families facilitate positive change. Building these relationships, rooted in mutual respect and family strengths, requires high levels of professional competence (Moriarty & Manthorpe 2016).

Recognizing the importance of empowerment practices, participants in the study noted that a **positive emotional climate between social workers and families is essential** for empowerment. They emphasized the importance of promoting families by focusing on their strengths. One participant stated, “Empowering a family is not easy, but everything is possible when you are professional, and you focus on family strengths” (A). Another participant shared, “I strive to be empathetic and be attentive to their strengths” (D).

The research indicates that supporting families by focusing on their strengths is crucial for empowering families experiencing social risk. As one participant noted, “Supporting the family in their hard times is very important, but it is possible when you and the family have a good emotional climate” (C). Another participant emphasized, “Empowering and supporting a family is only possible when there is confidence between the family and the social worker” (E).

A positive emotional climate between social workers and families is beneficial for various reasons. It contributes to the family's well-being, encourages positive behaviour, promotes continuous engagement in problem-solving, and strengthens the relationship between the family and the social worker. A supportive emotional climate can also reduce conflict, aggression, and challenging behaviour (Borodkina & Samoylova 2013).

The study revealed that empowering families experiencing social risk involves encouraging decision-making and empowering families to make their own choices. As one participant stated, “Working together to empower families, to make their own decisions” (A). Another participant noted, “In empowering families, it is important to participate with them and promote making their own decisions” (D).

Participants also recognized the importance of granting families **autonomy in decision-making**. Participant emphasized: “Working with families, all professionals have to remember that the family has their own autonomy, and if you want to help a family, you empower families to take more control over their lives” (C); “Empowering families by giving them autonomy opens the way to innovative lifestyle changes” (F).

Empowering families to make their own decisions helps them find the best solutions to their challenges. Participants noted, “The main thing is to help the family and show them that they can make their own solutions” (A); “If families make their own solutions, they are more motivated to accept help” (B).

Long-term cooperation in empowering families experiencing social risk empowers families to take control of their lives, make their own decisions, and innovate. This approach contributes to sustainable societal well-being (Adams 2017).

The study showed that developing the ability to plan and carry out plans is crucial for social workers empowering families experiencing social risk. Research participants emphasized the importance of training family members in future planning to help them manage household responsibilities, finances, and family care. As one participant stated, “With families, we are trying to plan what they can buy in the shop, and we count how much money they have; it helps to see how much they can spend” (A). Another participant noted, “If families have money, they want to spend it very fast, so I help them plan and try to show them that if they plan, they can spend less money” (D).

Social workers also highlighted the **importance of effective planning for achieving goals** and overcoming challenges. Social workers stated, “Effective planning helps solve many problems” (A). Another participant shared, “Planning is essential in family life; it helps achieve their goals” (B). Organizing the social work process with a family requires dedicating sufficient

time to family planning processes. Empowering families to participate in the planning and implementation processes is essential (Walsh 2021).

Empowering services should aim to **increase family self-esteem**. This involves raising family self-esteem *through joint activities and goal achievement*. As one participant noted, “When a family sets goals and achieves them, they realize that they are just like other people and feel good” (B). Another participant mentioned, “As everyone in the family works together, their self-esteem rises, and the family climate improves; they feel satisfied” (E). It is emphasized that “families’ self-esteem rises when they feel valued, listened to and understood” (F).

Social workers also highlighted the importance of building *family members’ self-confidence*. As one participant stated, “As self-confidence grows, families are more inclined to engage actively in the empowerment process and take ownership of their goals” (C). Another participant emphasized, “Involving families in problem-solving and enabling them to represent decision-making is the reason family members grow in self-confidence” (F). The social workers told that an equally important factor for rising family self-esteem is *family members self-confidence*: “As self-confidence grows, families are more inclined to engage actively in the empowerment process and take ownership of their goals” (C); “Involving family in problem-solving and enabling them to represent decision-making that is the reason when family members growing their self-confidence” (F); “Family can do more and accept our help more when they feel respect from us and step by step growing self-confidence” (G).

Social workers also highlighted the importance of building *family members’ self-confidence*. As participants stated, “As self-confidence grows, families are more inclined to engage actively in the empowerment process and take ownership of their goals” (C); “Involving families in problem-solving and enabling them to represent decision-making is the reason family members grow in self-confidence” (F); “Families can do more and accept our help more when they feel respected by us and gradually build self-confidence” (G).

Social workers often collaborate with other professionals, such as mental health specialists or healthcare providers, to further boost family self-esteem. Elevating family self-esteem is crucial for family empowerment, as is fostering individual self-confidence among family members. Social workers’ role extends beyond service provision to nurturing family self-esteem (Banks 2020).

Main Conclusions from the Research

Key Strategies for Empowering Social Risk Families:

1. Respectful Communication and Empathy:
 - Active listening and validation of feelings
 - Understanding and empathizing with family experiences
2. Positive Attitude and Partnership:
 - Viewing families as equal partners in problem-solving
 - Fostering a positive and supportive relationship
3. Building Trusting Relationships:
 - Prioritizing trust-building and open communication
 - Focusing on family strengths to enhance motivation
4. Creating a Positive Emotional Climate:
 - Promoting a supportive and encouraging environment
 - Highlighting family strengths to boost self-esteem
5. Encouraging Decision-Making:
 - Empowering families to make choices and take control
 - Supporting autonomy and self-determination
6. Developing Planning Skills:
 - Teaching families to set goals, make plans, and implement strategies
 - Providing guidance and support in the planning process
7. Meeting Social Needs:
 - Addressing basic needs and connecting families to essential resources
 - Facilitating access to healthcare, education, and other services
8. Facilitating Family Communication:
 - Encouraging open and honest communication within families
 - Promoting healthy family dynamics and conflict resolution
9. Boosting Self-Esteem:
 - Recognizing and celebrating family strengths
 - Encouraging self-confidence and self-efficacy
 - Collaborating with other professionals to provide comprehensive support

Overall, the research emphasizes the importance of a holistic approach to empowering social-risk families. By employing these strategies, social workers can significantly contribute to the well-being and resilience of vulnerable families.

Summary

In every society, families face various social risks, including poverty, homelessness, substance abuse, and domestic violence. These families often struggle with limited resources and support networks. Social workers play a crucial role in assisting and empowering these families.

This research highlights the successful experiences of social workers in empowering families. The study shows that empowerment is achieved through gradual steps, beginning with analysing the family's situation and building relationships based on family strengths. Social workers can empower families by continuously encouraging and supporting them, focusing on their strengths, boosting self-esteem, facilitating decision-making, and developing planning skills.

The research also indicates that social workers view family members as equal partners in finding solutions to their challenges. They motivate families, address their social needs, and collaborate with other specialists when necessary. Social workers sometimes facilitate open communication within families, helping them build relationships based on trust and understanding.

Long-term collaboration in empowering families can lead to significant positive outcomes, including increased autonomy, innovative lifestyle changes, and overall well-being for families and society.

References:

- Adams, R.** (2017). *Empowerment, participation and social work*. Bloomsbury Publishing.
- Banks, S.** (2020). *Ethics and values in social work*. Bloomsbury Publishing.
- Borodkina, O., Samoylova, V.** (2013). Empowering Social Work: Research and Practice. *Palmenia Centre for Continuing Education, University of Helsinki, Kotka unit. Kopijyvä Oy.*
- Borg, K., Faulkner, N., Slattery, P., & Tear, M. J.** (2024). Understanding and Changing Community Attitudes Toward Vulnerable Families: A Review of Literature and Practice. *Family & Community Health*, 47 (1), 66–79. DOI: 10.1097/fch.0000000000000373
- Browne, C. H.** (2016). The Strengthening Families Approach and Protective Factors Framework: A Pathway to Healthy Development and Well-Being. In: *Innovative Approaches to Supporting Families of Young Children*, 1–24.
- George, T.** (2023, June 22). *Semi-Structured Interview / Definition, Guide & Examples*. Scribbr. Retrieved January 30, 2024.
- Gudžinskienė, V., Karasevičiūtė, S.** (2024). Empowering psychologically traumatised children at school: the experience of social pedagogues. In *Society. Integration*.

- Education: Proceedings of the International Scientific Conference*. May 24th-25th, 2024 (1), 640–651. Rezekne: Rezekne Academy of Technologies.
- Hsieh, H. F., Shannon, S. E.** (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15 (9), 1277–1288.
- Joseph, R.** (2020). The theory of empowerment: A critical analysis with the theory evaluation scale. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 30 (2), 138–157.
- Lanka, S., Vevere, U., Striguna, S.** (2023). Risk Management in Latvia Municipal Social Services for Sustainable Well-Being of the Population. In: *Eng. Proc. 2023*, 55 (1), 64.
- Moriarty, J., & Manthorpe, J.** (2016). *The effectiveness of social work with adults: A systematic scoping review*.
- Roos, C. A., Postmes, T., & Koudenburg, N.** (2023). Feeling heard: Operationalizing a key concept for social relations. *Plos one*, 18 (11).
- Stepcenko, A.** (ed.) (2019). Social Empowerment for Capability and Changes, Report on the Project “Social Empowerment in Rural Areas” (SEMPRE), *Interreg Baltic Sea Region Transnational European Territorial Cooperation Programme 2014–2020*. University of Latvia, 212.
- Walsh, F.** (2021). Family resilience. *Multisystemic resilience: Adaptation and transformation in contexts of change*, 255–270. DOI: 10.1093/oso/9780190095888.003.0015

Vida Gudžinskienė

Mikolas Romera universitāte, Lietuva

Salomėja Karasevičiūtė

Mikolas Romera universitāte, Lietuva

Ilze Trapenciere

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

Sociālā riska ģimeņu spēcīnāšana. Ieskats sociālo darbinieku pieredzē

Kopsavilkums

Pētījuma mērķis ir atklāt sociālo darbinieku pieredzi sociālā riska ģimeņu sociālās spēcīnāšanas jeb patstāvības un pilnveides attīstībā.

Pētījumā analizēta sociālo darbinieku pieredze, strādājot ar ģimenēm, kas ir pakļautas sociālajam riskam. Tiek pētītas stratēģijas, ko sociālie darbinieki izmanto, lai uzlabotu šo ģimeņu labklājību un izturību. Pētījumā ir uzsvērtā spēcīgu attiecību veidošanas, pozitīvas komunikācijas veicināšanas un ģimeņu spēcīnāšanas nozīme, lai pieņemtu apzinātus lēmumus. Fokusējoties uz ģimeņu stiprajām pusēm un nodrošinot nepieciešamo atbalstu, sociālie darbinieki var ievērojami veicināt neaizsargāto ģimeņu patstāvības attīstību. Pētījumā tiek uzsvērtā nepieciešamība pēc holistiskas pieejas, kas aptver dažādus ģimenes dzīves aspektus, tai skaitā emocionālo labsajūtu, finansiālo stabilitāti un sociālās saites. Viens no šajā pētījumā lietotajiem pamatterminiem ir “*empowerment*”, kam grūti atrast precīzu tulkojumu latviešu valodā. Ar šo terminu tiek definēta ģimenes spēja izdarīt izvēli, efektīvi plānot un pieņemt lēmumus, latviešu valodā to aprobējusi Anna Stepčenko (Stepcenko 2019), definējot kā “sociālo spēcīnāšanu”.

Atslēgvārdi: sociālais darbs, ģimenes spēcīnāšana, sociālais risks, neaizsargātās ģimenes, kvalitatīvie pētījumi, sociālo darbinieku pieredze.